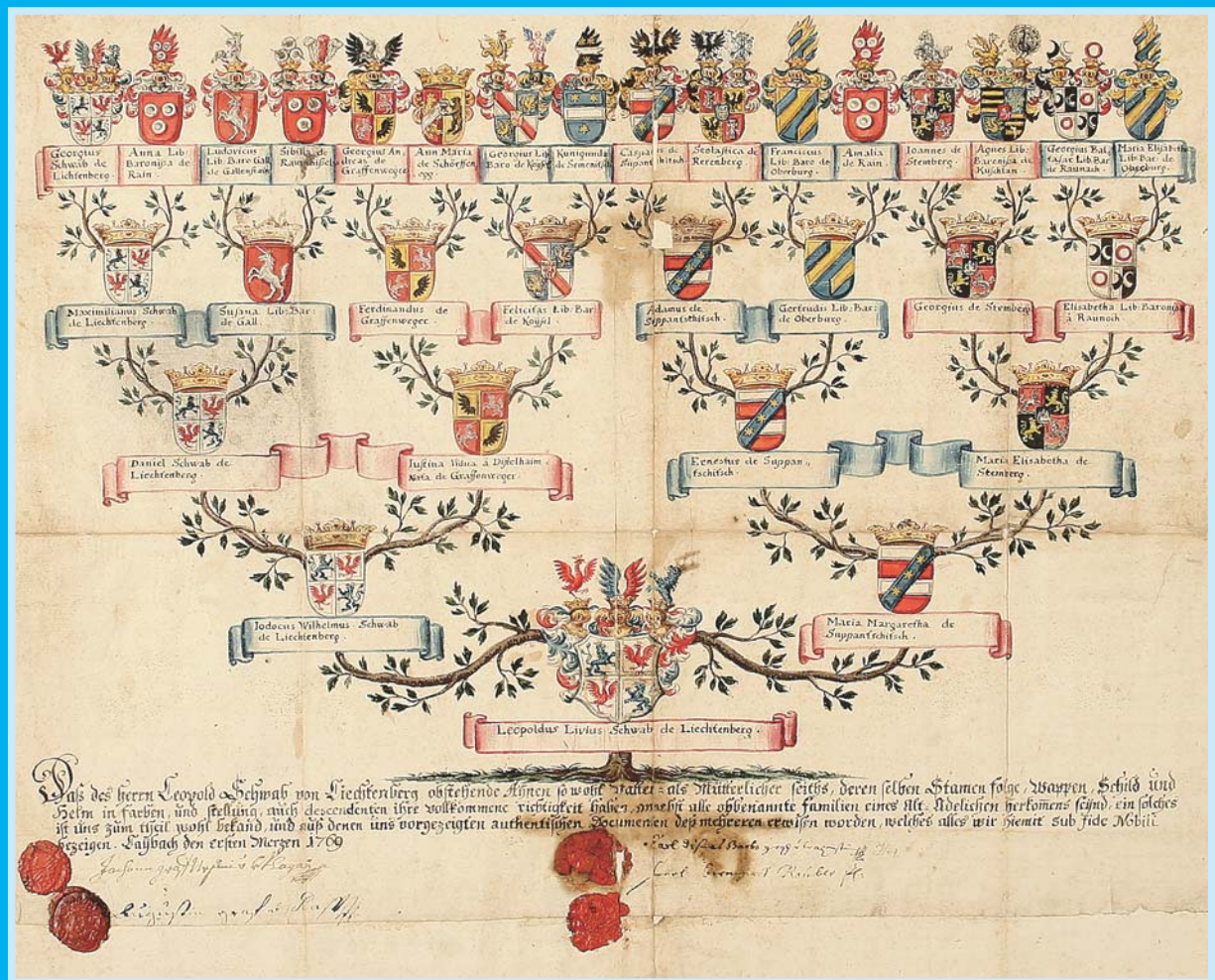

64
2016

KRONIKA

kronika.zzds.si

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

zzds.si

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana),
dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkel (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágyi (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

6. junija 2016

Naslednja številka izide/ Next issue:

oktober/ October 2016

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič – angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ Single issue 10,00 EUR

Cena tematske številke/ Theme issue 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz sredstev državnega proračuna iz naslova
razpisa za sofinanciranje domačih znanstvenih periodičnih publikacij/ *Slovenian Research Agency by national
budget allocations under the call for proposals to co-financing domestic scientific periodicals*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: Lažna tabela prednikov za Leopolda Livija Schwab pl. Lichtenberga
iz leta 1769 / Falsified ancestor table for Leopold Livius Schwab v. Lichtenberg from 1769
(SI ARS AS 1075, št./Nr. 149).

Na zadnji strani/ Back cover: Naslovnica tiskane Spindlerjeve pogrebne pridige za Herbardom Auerspergom
iz leta 1575 / Front cover of the printed version of Christoph Spindler's funeral sermon for Herbard
v. Auersperg from 1575

KAZALO

Razprave

Martin Bele:	Friderik V. Ptujski.....	135
Maja Toš:	Kako so vurberški Stubenbergi zaznamovali svoj življenjski prostor.....	147
Janez Weiss:	Zgodbe z meje imperija. Grad Vinica in Semeniči, začetki in prvi posestniki v luči novih arhivskih virov	165
Andraž Kovač:	Smrt, odrešenje in iskanje smisla: pogrebna pridiga Krištofa Spindlerja za Herbardom Auerspergom in plemiški etos v času konfesionalizacije.....	185
Andraž Žvab:	Baročna alkimija na Kranjskem	199
Lidija Slana:	Lastniki dvorca Jablje skozi čas in portreti nekaterih lastnikov iz 18. in 19. stoletja	225
Andrejka Ščukovt:	Življenje vasi na meji v luči naselbinskega in stavbnega razvoja Robidišča	247

Gradivo

Branko Rebozov: Spomini in misli (<i>Rozina Švent</i>)	259
--	-----

In memoriam

Andrej Vovko (1947–2015) (<i>Peter Vodopivec</i>).....	267
--	-----

Ocene in poročila

Nataša Cigoj Krstulović: Zgodovina, spomin, dediščina: ljubljanska Glasbena matica do konca druge svetovne vojne (<i>Aleš Gabrič</i>)	271
Milan Bračika: Žumberak. Zemljepisni položaj in zgodovinska vloga Žumberka v Vojni krajini ter ljudska kultura Žumberčanov (<i>Ignacij Voje</i>)	273
Cvetoči klas pelina: slovenski begunci v Avstriji po letu 1945 (ur. Lenart Rihar)	
Kocmur Marjan: Umik čez Ljubelj, maj 1945, skozi objektiv Marjana Kocmurja (ur. Boštjan Kocmur, Tamino Petelinšek in Primož Lampič) (<i>Rozina Švent</i>)	275
Zbornik soboškega muzeja 22–23 (ur. Franc Kuzmič) (<i>Klaudija Sedar</i>)	277

Miha Šimac in Katarina Keber: »Patriae ac humanitati«: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte (<i>Robert Devetak</i>)	279
120 let, Splošna bolnišnica Slovenj Gradec: 1896–2016 (ur. Franc Verovnik) (<i>Katarina Keber</i>)	281
Miha Preinfalk: Plemiške rodbine na Slovenskem: 16. stoletje. 1. del: Od Barbov do Zetschkerjev (<i>Dragica Čec</i>)	283

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.411/.432)"12"

Prejeto: 6. 4. 2016

Martin Bele

univ. dipl. zgodovinar, podiplomski študent, asistent, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino,
Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor
E-pošta: martin.bele@gmail.com

Friderik V. Ptujski

IZVLEČEK

Današnja slovenska Štajerska je bila v 13. stoletju razdeljena med več zemljiških posestnikov, med katerimi je imel največjo moč štajerski vojvoda. Drugi večji posestniki sta bili predvsem krška škofija in salzburska nadškofija, katere ministeriali so bili tudi gospodje Ptujski. Leta 1246 je umrl zadnji moški pripadnik rodbine Babenberžanov, ki je do tedaj vladala vojvodinama Štajerski in Avstriji. 23 let po njegovi smrti je umrl tudi zadnji koroški vojvoda iz rodbine Spanheimov. Konec obeh dinastij je sprožil dolg boj za njuno dediščino in tekmece so se pridruževali različni lokalni plemiči. Friderik V. Ptujski je bil eden tistih, ki jim je v času teh bojev uspelo odlično izrabiti ta položaj. Okoriščal se je s pomočjo aktualnega štajerskega vojvode, ki pa si ga ni pomišljal zapustiti, če si je več prednosti obetal pri naslednjem. Svojim potomcem je tako zagotovil visok položaj na ravni celotne Štajerske.

KLJUČNE BESEDE

Friderik V. Ptujski, slovenska Štajerska, vojvodina Štajerska, 13. stoletje, Bela IV., Otokar II. Přemysl, Rudolf I. Habsburški, bitka pri Dürnkrutu

ABSTRACT

FREDERICK V OF PTUJ

In the 13th century, present-day Slovenian Styria was divided among several landowners, with the most prominent being the Duke of Styria. Other major landowners were the Diocese of Gurk and the Archdiocese of Salzburg, with the Lords of Ptuj as its ministeriales. The last male member of the Babenberg line, which had until then ruled the duchies of Styria and Austria, died in 1246. Twenty-three years after his death followed the death of the last Carinthian duke from the House of Spanheim. The end of the two dynasties triggered a long struggle over their inheritance in which a number of local noblemen took part as well. Frederick V of Ptuj was one of those who used these contentions to their best possible advantage. He received many favours from the current Styrian duke, but did not hesitate to turn his back on him if he expected to benefit more from his successor. In this way, he also managed to bring his descendants in high provincial positions.

KEY WORDS

Frederick V of Ptuj, Slovenian Styria, Duchy of Styria, 13th century, Bela IV, Ottokar II of Bohemia, Rudolf I of Habsburg, Battle of Dürnkrut

Iz Vzhodnofrankovske države je po izumrtju vzhodnofrankovskih Karolingov (leta 911) izšlo t. i. nemško kraljestvo (*regnum Teutonicum*). Nemški kralj Oton I. je sredi 10. stoletja svojo oblast razširil še nad Italško kraljestvo, nato pa se je leta 962 v Rimu dal kronati za cesarja. Cesarstvo na zahodu (*Sacrum imperium Romanum*) je bilo tako obnovljeno. Vanj je velika večina današnjega slovenskega ozemlja nato spadala skoraj devet stoletij. Kmalu po porazu Mađarov pri Augsburgu leta 955 je na vzhodni meji cesarstva nastala vrsta (mejnih) grofij, ki naj bi državo varovale pred slovansko in ogrsko nevarnostjo.¹

V zadnjih desetletjih 10. in predvsem v 11. stoletju so na današnjem slovenskem ozemlju nastajala zemljiška gospodstva – temeljne enote fevdalnega družbenega in gospodarskega sistema v naslednjih stoletjih. Mreža zemljiških gospodstev je nastajala s podeljevanjem kraljeve zemlje oziroma vse tiste zemlje, ki v tistem trenutku še ni imela lastnika in je z njo razpolagal vladar. Med prvimi prejemniki velikih posesti so bile škofije. Tako je salzburska nadškofija že leta 860 na območju, poseljenem s predniki Slovencev, prišla do nekaterih dvorov (na današnjem Štajerskem in Koroškem). V približno istem času (ali malo kasneje) si je očitno pridobila tudi posest v Podravju (s Ptujem), pred sredo 11. stoletja pa Rajhenburg v Posavju.² Ptuj je bil že v karolinškem obdobju pomembno upravno središče. Imel je tudi izjemno pomemben prometni položaj, saj je tam v 9. stoletju najbrž stal most čez Dravo, iz kraljevih rok predan v upravo Salzburgu. Domnevamo lahko, da je šlo za rimski most, ki je ostal v rabi vse do poznega srednjega veka, ko je Drava spremenila strugo. Ptuj je bil najpomembnejši kraj v okviru salzburske posesti na Dravi in Savi na prostoru današnje Slovenije ter najpomembnejši kraj v celotnem slovenskem prostoru v prvem tisočletju.³

Začetek zgodovine gospodov Ptujskih spada v čas po sklenitvi miru med Ogrsko in salzburskim nadškofom (1131).⁴ Naloga te rodbine, ki je bila ena najpomembnejših ministerialnih rodbin salzburskih nadškofov, je bila poleg uprave salzburske posesti obramba meje pred pogosto sovražno Ogrsko. Gospoda Friderika I. Ptujkega (ime Friderik se v rodbini pojavi v prav vsaki generaciji) srečamo kmalu po letu 1130. Ptujski med salzburskimi ministeriali že na začetku zasedajo eno vodilnih mest, kar nakazuje na to, da so že pred tem imeli pomembno vlogo, tako da se dinastija takrat ni formirala popolnoma na

novu. Friderik je bil, kakor se zdi, iz Bavarske, ki je bila v tistem času že gosto naseljena, in je v spremstvu salzburskega nadškofa Konrada I. dosegel najprej območje Koroške. Tam je verjetno opravljal službo salzburskega gradiščana na gradu Stein v Labotski dolini, zatem pa prišel na Ptuj.⁵

Verjetno si je Friderik nov položaj prislužil z izrednimi organizacijskimi in vojaškimi sposobnostmi v bojih z Ogri, še preden je njegov gospod z njimi sklenil mir. Kot takemu mu je bila nato očitno zaupana obramba Ptuja – najpomembnejšega salzburskega kraja v širši regiji. Zaupanje salzburskih nadškofov v vojaške sposobnosti Ptujskih so potomci gospoda Friderika I. vsekakor upravičili in ga večkrat celo presegli. Ptujski so v naslednjih desetletjih Ptuj uspešno branili pred ogrskimi napadi, vendar so se začeli obnašati vedno bolj svojeglavo in prav nič kot poslušni salzburski ministeriali. Preden se posvetimo samemu Frideriku V., omenimo nekaj njegovih prednikov in drugih sorodnikov, ki so se vedno bolj izvijali izpod oblasti salzburskih nadškofov in se približevali štajerskim vojvodam. Frideriku V. je proces vstopanja v štajersko deželno zvezo v svojem času uspelo dokončati, pri tem pa se je opiral na to, kar so dosegli že njegovi predniki.

Friderika II. (sina Friderika I.) v virih prvič zasledimo šele leta 1153. Položaj na meji z ogrskim kraljestvom je bil tedaj zelo drugačen kot v začetku stoletja. Dežela na nemški strani meje je bila namreč, kot poroča kronist, posejana z vasmi in gradovi, po drugi strani je Friderik II. očitno pustošil po ogrski zemlji. Tako je ogrski kralj Geza II. leta 1161 celo prosil salzburskega nadškofa, naj Friderika in vsakega, ki bi vznemirjal njegovo zemljo, ostro kaznuje. Po letu 1130 se je na današnjem slovenskem Štajerskem meja proti Ogrski ustalila na liniji približno od Radgone do Ptuja in je do konca stoletja ostala nespremenjena.⁶

Leta 1180 se je v virih prvič pojavil Friderik III. (še kot deček), sicer ded Friderika V.⁷ Prav ta mož je bil nekoliko pozneje najbolj zaslužen za to, da se je meja med cesarstvom in Ogrsko pomaknila naprej proti vzhodu. Uspelo se mu je povzpeti med najaktivnejše plemiče z območja današnje slovenske Štajerske nasploh. Proti koncu leta 1192 je v Brežah zaman skušal ujeti kralja Riharda Levjesrčnega, ki je malo pred tem doživel brodolom pri Ogleju in zatem poskušal zbežati na sever. Riharda v Brežah res ni ujel, vendar le ni šlo za popoln neuspeh, saj je v tej akciji zajel več njegovih spremljevalcev.⁸ Po-

¹ Kosi, *Quae terram nostram*, str. 64–66, 90; Kosi, *Visoki in pozni srednji vek*, str. 61, 68; Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 89–90; Rexroth, *Deutsche Geschichte*, str. 20–23.

² Gradio II, št. 172; Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 78–79; Brunner, *Herzogtümer und Marken*, str. 77–79; Štih, Salzburg, str. 178–186; Kos, *Vitez in grad*, str. 360.

³ Gradio II, št. 473; Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 42, 44, 50; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 537.

⁴ Gradio IV, št. 105, 109; Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 42, 44, 51; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 537.

⁵ MDC III, št. 525, 543, 590, 608; SUB II, št. 154, 175; Štih, Salzburg, str. 187; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 74–75; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 16.

⁶ UBSt I, št. 466; Gradio IV, št. 439; MDC III, 1030, 1031; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 17.

⁷ Kos, *Vitez in grad*, str. 304–305; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 79 (genealoška tabela gospodov Ptujskih).

⁸ Gradio IV, št. 817–818; Thorau, *Die Kreuzzüge*, str. 96–97; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 18.

leg tega si je Friderik ugled in moč pridobil v bojih proti Ogrom, ki jim je ob koncu stoletja iztrgal ormoški okoliš severno od Drave in vzhodno od Ptujja.⁹ Meja se je torej premaknila do prostora Središča ob Dravi. Sled o teh vojaških uspehih se je ohranila v poznejši listini Friderika IV. (1222), s katero je potrdil daritev svojega očeta, ki je bil nemškemu viteškemu redu podelil svojo lastnino pri Veliki Nedelji s polovico desetine. To se je zgodilo v času, ko je tamkajšnjo pusto in neobljudeno zemljo iztrgal Ogrom in jo najprej spravil pod svojo oblast. Središče osvojenega ozemlja, ki ga Friderik ni poklonil križnikom, ampak ga je obdržal kot salzburski fevd, je postal Ormož.¹⁰

V začetku 13. stoletja se je Friderik III. vpletel še v spor za vladarski prestol, za katerega sta se po smrti cesarja Henrika VI. (1197) najprej borila Oton Welf in Filip Švabski, po smrti slednjega leta 1208 pa še Friderik Staufovski, bodoči cesar Friderik II. Friderik Ptujski se je ravnal glede na trenutno politično situacijo in se je v različnih trenutkih morda zadrževal pri vseh treh (ali vsaj dveh).¹¹ Zanje je bil pač dragocen kot vojaški zaveznik, najbrž precej poznan zaradi svojega zasledovanja angleškega kralja in trganja zemlje Ogrom. Poleg vsega se je Friderik III. leta 1217 udeležil še križarskega pohoda vojvode Leopolda VI. v Egipt. Ta križarska epizoda je bila za Friderikov prestiž gotovo ključna glede na v virih izpričan ugleden položaj, ki ga je (kot »bogat nemški plemič«) med drugim užival kot diplomatski posrednik med nemškimi in ogrskimi križarji. Aprila 1218 je viteškemu redu ivanovcev (hospitalcev) v Jeruzalemu podelil hišo v Brežah.¹²

Kralj Friderik Staufovec, zmagovalec omenjenega boja za vladarski prestol, je 1. septembra 1214 v Aachnu izdal listino, ki jo je naslovil na duhovščino in ministeriale krške škofije. Kot je v njej poudaril, so jih on in njegovi predniki vedno častili in ljubili. Da bo med njimi in omenjeno škofijo nekakšna stalna zveza, jih je zdaj prosil, da bi za svojega novega škofa izvolili njegovega »ljubega prošt«, brata Friderika s Ptujja. Človek, za katerega je prosil, je bil Henrik, brat Friderika III. Ptujskega.¹³ Henrik Ptujski (prošt pri Gospe Sveti), rojen okrog leta 1160, je bil leta 1202 omenjen kot župnik na Petersbergu v Brežah. Po kraljevi prošnji je dejansko postal krški škof (1214–1217). Leta 1215 se je udeležil četrtega lateranskega koncila v Rimu. Da je lahko pokril svoje potne stroške v Italijo, je moral med drugim zastaviti osem kmetij, pozneje pa si je denar očitno izposojal tudi v Bologni. Leto zatem se je udeležil salzburskega provincialnega koncila. Junija 1217 ga še najdemo ob njegovem nadškofu Eberhardu, v čigar listini je pričal v Brežah, a je že septembra istega leta umrl.¹⁴

V drugi polovici tridesetih let 13. stoletja, ko je Friderik Staufovec (ki je medtem postal cesar) avstrijsko-štajerskem vojvodi Frideriku Babenberškemu začasno zaplenil posesti, sta sinova Friderika III. Ptujskega Friderik IV. in Hartnid I. izkoristila trenutne razmere, zapustila avstrijsko-štajerskega vojvodo ter se pridružila njegovemu nasprotniku cesarju. Leta 1239 se je Hartnid celo pojavil pri cesarju v Pavii, kjer je ta posebej zanj izdal listino v zvezi z njegovo hčerjo Adelajdo.¹⁵ Še zadnji večji in do danes ohranjeni dokaz naklonjenosti cesarja do gospodov Ptujskih je njegovo fevdno pismo »v zvezi z Bistrico«, ki ga je leta 1244 prav tako izstavil za Hartnida.¹⁶ Ni sicer povsem jasno, za katero Bistrico v obravnavanem primeru gre, čeprav lahko glede na ostale okoliščine zaključimo, da je govora o današnji Slovenski Bistrici.¹⁷ Ko si je avstrijsko-štajerski vojvoda ob koncu

⁹ SUB II, št. 567; MDC I, št. 313; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 540–541.

¹⁰ Gradivo IV, št. 817; UBSt II, št. 203; Štih, Salzburg, Ptuj, str. 541; Kos, *Vitez in grad*, str. 335–336, 374.

¹¹ Friderik je pričal v dveh listinah kralja Filipa (avgusta 1207 v Würzburgu in oktobra 1207 v Erfurtu). V tretji je bil omenjen kot porok svojemu nadškofu. V sklopu dogodkov boja za oblast v cesarstvu med Staufovcem Friderikom in Welfom Otonom najdemo različne plemiče, med drugim štajerskega vojvodo Leopolda, koroškega vojvodo Bernarda, pa tudi Friderika III. Ptujskega, Gotfrida II. Grabštajnskega in Rajnberta II. Cmureškega. Vsi ti so maja 1212 v Nürnbergu pričali v Otonovi listini, s katero je samostan v St. Florjanu sprejel v svoje varstvo. V zelo kratkem času pa so se omenjeni plemiči obrnili proti njemu in stopili na stran Staufovca Friderika. Februarja 1213 je Friderik v Regensburgu izdal listino za isti samostan. Priče so bili vojvodi Leopold in Bernard, Gotfrid II. Grabštajnski, Rajnbert II. Cmureški in Friderik III. Ptujski. Šlo je torej za iste osebe, ki so manj kot leto pred tem pričale v Otonovi listini in so se zdaj pridružile njegovemu nasprotniku. Franc Kos v Gradivu listine iz Regensburga ne obravnava podrobneje. Nasprotno se ji August Jaksch posveti nekoliko bolj in navede: »Zeugenreihe wörtlich aus n. 1670 abgeschrieben.« To meče dvom na verodostojnost celotnega seznama prič omenjene listine in vzbuja sum, da je bil seznam listini le pripisan (imena sicer niso enako črkovana), saj gre pri obeh listinah očitno za isti samostan. Vprašanje ostaja odprto. MDC IV/1, št. 1606, 1670, 1679; SUB III, št. 608, 625; Gradivo V, št. 116, 194, 204.

¹² MDC III, št. 1776; Gradivo V, št. 286; Kosi, Cruciferi – Cru-

cesignati, str. 324; Kosi, Križarske vojne, str. 83; Kos, *Bleske zlate krone*, str. 115.

¹³ MDC I, št. 451; Gradivo V, št. 227; BUB I, št. 180, 185; BUB II, št. 267; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 79.

¹⁴ MDC I, št. 389, 452, 453, 457, 467–469, 473, 489; Obersteiner, *Bischöfe von Gurk*, str. 80–83, 85; Jaksch, *Geschichte Kärntens 1*, str. 345.

¹⁵ Gradivo V, št. 707.

¹⁶ UBSt Erg., št. 55: *Item eyn lateinischen lebenpryff umb Veyst-rycz aim von Petaw mit namen Hartnuden von Petaw von Frydrichen Remischen chaysser zu Jerusalem und Sicilien kunigen etc. geben. Des datum stet anno MCCXLIII.*

¹⁷ Glede na ohranjene podatke je cesar Hartnidu deželnoknežjo Bistrico v fevd podelil kljub dejstvu, da je bil v tistem trenutku (1244) s štajerskim deželnim knezom Friderikom II. Prepirljivcem v dobrih odnosih. Čas Friderikovega državnega preklica je bil v tistem trenutku že mimo, prav tako je bil avstrijsko-štajerski vojvoda Friderik še živ, torej cesar Štajerske še ni obravnaval kot cesarstvu zapadlega državnega fevda. Friderik V. Ptujski je pozneje (1279) in v sklopu nekega drugega dogovora Rudolfu Habsburškemu za 600 srebrnih mark prepustil svoje posesti v Bistrici, ki jih je do tedaj imel v zastavi, in se s tem odpovedal pravicam, ki mu jih je glede te zastave dajalo kraljevo pismo. Čeprav v listini o tem kra-

tridesetih let spet priboril babenberške dežele, sta Hartnid in Friderik svojim zvezam s cesarjem navkljub dosegla soglasje tudi z njim ter se spet pojavila kot njegovi priči.¹⁸

Zadnje veliko dejanje Hartnida I. je bilo povezano s smrtjo avstrijsko-štajerskega vojvode Friderika II. (1246), zadnjega moškega člana rodbine Babenberžanov. Posledično se je razvnel dolg boj za njegovo dediščino, ki je s prekinitvami trajal vse do leta 1311 (oziroma 1335). Tekmecev je bilo (predvsem za nekdanja babenberška ozemlja) več, pridruževali pa so se jim lokalni plemiči. Eden najpomembnejših tekmecev za vojvodino Avstrijo in Štajersko je bil ogrski kralj Bela IV., ki je skušal več štajerskih plemičev podkupiti, da bi vstopili v njegov tabor. Med podkupljenimi je bil tudi mladi Friderik V. Ptujski.¹⁹ Medtem je njegov oče Hartnid deloval drugače. Že leta 1186 je tedanji štajerski vojvoda Otokar IV. Štajercem izdal listino svoboščin, imenovano Georgenberški privilegij, ki ga je cesar Friderik II. leta 1237 potrdil in še razširil. Skupina Štajercev je leta 1249 izdelala ponaredek še ene cesarjeve potrditve privilegija z dodatkom, ki je določal, da imajo Štajerci v primeru smrti starega vojvode brez moškega potomca sami pravico odločati o tem, kdo bo novi vojvoda.²⁰ Omenjena potrditev je bila brez dvoma na mlin ogrskemu kralju, ki bi tako lahko s privoljenjem štajerskih deželanov postal njihov vojvoda. Hartnid Ptujski se je omenjal med pričami potrditvene listine. S precejšnjo gotovostjo lahko domnevamo, da je bil med tistimi, ki so bili vpleteni v ponarejanje. Hartnidov sin Friderik V. je kmalu po miru v Budimu (1254), kjer so si Ogrji Štajersko dejansko pridobili, med njimi užival velik ugled. Že januarja 1255 je imel funkcijo štajerskega deželnega maršala.²¹ Friderik V. Ptujski, potomec velikih ogrskih sovražnikov, je celo dosegel, da mu je kralj Bela leta 1255 v fevd podelil gradove Borl, Treun in Središče ob Dravi.²² Vse to se je torej zgodilo kljub dejstvu, da so Ptujski v stole-

tju pred tem dogajanjem Ogrom prizadejali mnogo gorja. Zadnje še najbolj govori v prid domnevi, da so imeli prav oni eno izmed glavnih (če ne celo vodilnih) vlog med ponarejevalci, saj njihovi uspehi in visok status v času ogrske nadoblasti na Štajerskem sicer nikakor ne bi bili mogoči.

Friderik V. je bil brez dvoma najdejavnejši plemič današnje slovenske Štajerske v vsej drugi polovici 13. stoletja. Njegov oče Hartnid je salzburškemu nadškofu sicer še leta 1246 obljubil, da bo enega izmed sinov poročil s salzburško ministerialko, tega pa Frideriku kasneje ni bilo treba storiti.²³ Je pa obdržal salzburški Vurberk (ki ga je prav tako dobil leta 1246) in celo začel uporabljati njegov grb – črnega zmaja na rumeni podlagi. V naslednjih desetletjih je bil globoko vpleten v številne zadeve štajerske vojvodine, medtem ko se v spremstvu salzburškega nadškofa dolgo sploh ni pojavljal. Njegov brat, Hartnid II., je najverjetneje ravnal podobno.²⁴

V rokah gospodov Ptujskih je bilo v 13. stoletju vsaj 14 gradov.²⁵ Friderik V. je v času ogrske vlade na Štajerskem leta 1255 opravljal funkcijo deželnega maršala in se že konec leta pred tem obnašal kot nekakšen štajerski deželni funkcionar, ko je skupaj z gospodom Gotfridom II. Mariborskim in še nekaterimi drugimi plemiči šibkejšega Vernerja Hompoškega prisilil, da je plačal odškodnino vetrinjskim

Vurberški grb: črni zmaj z zavitim repom na zlatem polju. Ta grb je prvi uporabil Hartnid I. leta 1246 (*Hajdinjak in Vidmar, Gospodje Ptujski*, str. 15).

ljevem pismu ni nič natančneje povedanega, bi bilo možno, da je šlo pri njem za fevdno pismo iz leta 1244, kljub temu da je njegov izdajatelj takrat nosil naslov cesarja. Prav tako bi bilo možno, da je šlo za neko do danes izgubljeno Belovo, Otokarjevo ali Rudolfovo pismo, ki je prav tako urejalo pravice Ptujskih v Bistrici. Weiss (CD-rom), str. 64: *Sexcentas autem marcas argenti cum sexcentis marcis argenti, in quibus tenebamur eidem legitime, compensavit, bona nostra in Voystritz, que a nobis tenuit obligata, a nexu pignoris liberata nobis renunciando et eadem libera demittendo, litteris regis quas super ipsa obligatione confectas idem Fridericus habuit, nostris manibus libere resignatis*. Blaznik, *Topografija* 2, str. 309, geslo: Slovenska Bistrica (mesto z gradom in reko Bistrico ter cerkvijo sv. Jerneja); Kosi, *Marginalije*, str. 208–209; Kos, *Vitez in grad*, str. 373–374.

¹⁸ UBSt II, št. 375–376.

¹⁹ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 2044–2123, MGH Dt. Chron. 5/1, str. 28.

²⁰ UBSt III, št. 50; Gradivo VI, št. 84; Spreitzhofer, *Georgenberger Handfeste*, str. 77–79, 90–91.

²¹ Gradivo VI, št. 259, 260.

²² UBSt III, št. 189.

²³ Gradivo VI, št. 18.

²⁴ Zehetmayer, *Zu den steirischen Landtaidingen*, str. 112.

²⁵ Bele, *Današnja slovenska Štajerska*, str. 45–77.

menihom.²⁶ Sam se je v času svojega življenja udeležil kar dvanajstih štajerskih deželnih zborov, s čimer je močno prednjačil pred vsemi ostalimi udeleženci, ki jih je bilo z območja današnje slovenske Štajerske 43 (gl. seznam v prilogi).²⁷

Ogrska oblast na Štajerskem se ni obdržala. Namesto ogrskega kralja Bele je tam kot glavar sicer vladal slavonski ban Štefan, ki pa je bil precej nepriljubljen. V času opravljanja funkcije deželnega glavarja se je namreč zavzemal predvsem za pravice samostanov in drugih cerkvenih ustanov. Številni deželnoknežji ministeriali so bili zdaj prisiljeni vračati posesti ali plačevati odškodnino, tako da je med njimi nejevolja proti ogrski nadoblasti marsikje vse bolj rasla.²⁸ Sklepali bi lahko, da so isti ministeriali, ki so se zdaj pritoževali, v času ogrskega prevzema oblasti na Štajerskem pričakovali popustljivega gospodarja. Samo ugibamo lahko, kaj vse je ogrska stran štajerskim deželanom pred budimskim mirom obljubljala. Zdaj ko se to očitno ni izpolnilo, so se Štajerci začeli vedno bolj deliti na podpornike Ogrov in privrženice češkega kralja Otokarja Přemysla, ki si je v preteklih spopadih za babenberško dediščino priboril vojvodino Avstrijo.

Ogrska stran se je kljub vsem svojim uslugam nazadnje zamerila tudi Ptujskim, ki so, ko se je na prelomu med letoma 1257 in 1258 začel protiogrski upor, potegnili z uporniki. Ban Štefan je bil najprej pregnan iz Dravske doline, nato pa je moral pred Friderikom V. Ptujskim, svojim nekdanjim zaveznikom in prejemnikom številnih milosti, pobegniti še iz Maribora. Kralj Bela je bil zaradi tega poraza besen, nič manj pa dogajanje ni razkačilo njegovega sina in sovladarja Štefana V. Ta se je s svojo vojsko odpravil nazaj na Štajersko in se (očitno predvsem Ptujskim) skušal maščevati za prejšnji poraz, ki ga je imel za veliko sramoto.²⁹ Položaj se je spremenil, ko je na prizorišče prispel salzburški nadškof Ulrik Sekovski in se s Štefanom dogovoril za zastavo Ptuja.³⁰ Ko se je nadškof odpravil nazaj proti Salzburgu, je bil med plemiči, ki so ga spremljali, tudi Friderikov brat Hartnid II. Ptujski. Morda mu je milost pri Ogrih izprosil prav nadškof Ulrik.³¹

Štajersko plemstvo se je, kot kaže, v povezavi s češkim kraljem pozno jeseni 1259 ponovno uprlo Ogrom.³² V ogrskih rokah je zdaj poleg nekate-

rih gradov ostal le še Ptuj (kjer se je tedaj očitno še zmerom zadrževala žena kralja Štefana V.), a še to le za kratek čas.³³ Nato so se med štajersko stranjo in češkim kraljem Otokarjem Přemyslom začela pogajanja. Štajerci, ki za deželnega kneza (oziroma njegovega glavarja) vsekakor niso hoteli še enega samovoljnega tirana, so v Avstrijo, ki je tedaj že bila pod oblastjo češkega kralja, poslali nekaj svojih predstavnikov (očitno z namenom pogajanj oziroma usklajevanja načrtov). Imena domnevnih štajerskih odposlancev so nam znana iz listine, ki jo je kralj Otokar II. Přemysl marca 1260 izstavil na Dunaju in v kateri se je že imenoval štajerski vojvoda. To so bili: Vulfing Stubenberski, Rudolf in Liutold Stadeska, Ulrik Liechtensteinski, Hartnid iz Orta, Friderik V. Ptujski, Herand Wildonski, Hartnid Rabensteinski in Gotfrid II. Mariborski.³⁴

Ogrske oblasti na Štajerskem je bilo poleti 1260 konec in decembra istega leta je v Gradec končno prišel novi vojvoda in češki kralj Otokar Přemysl, ki je ogrsko stran pred tem odločilno premagal v bitki pri Groissenbrunn. Med množico plemičev, ki so prišli k njemu v štajersko prestolnico iskat milosti, je bil tudi Friderik V. Ptujski. Očitno pri češkem kralju ni naletel na gluha ušesa in je kmalu zatem v Gradcu kupil hišo.³⁵ V šestdesetih letih Friderika V. srečujemo tako pri kralju Otokarju II. Přemyslu kakor tudi pri njegovih štajerskih glavarjih.³⁶ Res v času češke vlade na Štajerskem ni opravljal nobene deželne funkcije, a je bil pri čeških oblasteh kljub temu v velikih časteh. V poročilu o svojih aktivnostih iz leta 1261 je takratni štajerski deželni glavar Vok Rožmberški kralju Otokarju Přemyslu med drugim priporočal, naj gospodom Rudolfu II. Stadeskemu, Frideriku V. Ptujskemu in Gotfridu II. Mariborskemu pošlje posebno pismo. V tem pismu naj se jim skrbno zahvali za njihove različne nasvete, pomoč in naklonjenost, ki so jo izkazali Voku, ter si na ta način pridobi njihovo naklonjenost in stanovitnost tudi za naprej. Iz danes ohranjenih virov nam ni znano, ali je Otokar Přemysl tako pismo tudi napisal,³⁷ a vsekakor se je Ptujskemu oddolžil. Leta 1263 je njegovo hišo v Dunajskem Novem mestu oprostil dajatev,³⁸ istega leta pa je bil Friderik tudi pri njem na Češkem, kjer je kot član kraljevega spremstva pričal v dveh njegovih listinah.³⁹ Obe listini je kralj izdal v majhnem kraju Plasy, približno 20 km severno od Plzna, namenjeni

²⁶ Gradivo VI, št. 252, 259, 260.

²⁷ Bele, *Današnja slovenska Štajerska*, str. 45–77.

²⁸ Dopsch, *Länder und Reich*, str. 453; Pferschy, *König Ottokar*, str. 10–11.

²⁹ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 5655–5854, MGH Dt. Chron. 5/1, str. 75–77, 1418 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik); Pferschy, *Beurteilung*, str. 372–373.

³⁰ Štih, *Salzburg*, str. 188; Pirchegger, *Herren von Pettau*, str. 13–17.

³¹ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 5939–5940, MGH Dt. Chron. 5/1, str. 79, 1418 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik); Kos, *Blesk zlate krone*, str. 208; Pirchegger, *Steiermark 1*, str. 229.

³² MDC IV/1, št. 2705; Obersteiner, *Bischöfe von Gurk*, str. 100;

Pirchegger, *Steiermark 1*, str. 230; Jaksch, *Geschichte Kärntens* 2, str. 33–34; Dopsch, *Länder und Reich*, str. 453.

³³ Annales Otakariani ad a. 1260, MGH SS 9, str. 182.

³⁴ UBSt III, št. 286; Pferschy, *Ungarn und Steiermark*, str. 82; Pirchegger, *Steiermark 1*, str. 230.

³⁵ UBSt IV, št. 8, 13, 58; Zehetmayer, *Zu den steirischen Landtaidingen*, str. 103.

³⁶ UBSt IV, št. 42, 43, 86, 94, 162, 163, 166, 179, 352, 390, 395–397.

³⁷ UBSt IV, št. 43; Hoensch, *Der goldene König*, str. 119.

³⁸ UBSt IV, št. 123.

³⁹ CDRB V, št. 386, 387.

pa sta bili tamkajšnjemu cistercijskemu samostanu. Friderik, ki je bil takrat očitno edini Štajerec v kraljevem spremstvu, je med navzočimi imel dovolj velik ugled, da je bil med 18 pričami na devetem mestu.

Friderik V. Ptujski je Otokarju najverjetneje ostal blizu tudi v naslednjih letih. Slednjič je svoj dober odnos s kraljem očitno precenil in se nanj obrnil kot ovaduh, verjetno pričakujoč nagrado. Odnosi med Otokarjem in nekaterimi njegovimi štajerskimi ministeriali so sredi šestdesetih let namreč postajali napeti. Otokar se je večkrat skliceval na deželnoknežjo pravico do gradnje gradov in hkrati štajerskim deželanom omejeval samovoljno gradnjo le-teh. Že leta 1261 je Vok Rožmberški kralju poročal, da se po besedah »Ptujskega in Stadeškega« pesnik Ulrik Liechtensteinski in Herand II. Wildonski pritožujeta nad njim. Bila sta očitno prepričana, da jima Otokar krati pravice do njunih gradov.⁴⁰ Po vrnitvi s križarskega pohoda v Prusijo pozimi 1267/1268 se je Otokar dokončno odločil napraviti konec nevšečnostim v zvezi z domnevno nedovoljeno gradnjo gradov. V svoj tabor pred Vroclav je zato poklical Ulrika Liechtensteinskega, Heranda II. Wildonskega, grofa Bernharda Pfannberškega (in najverjetneje njegovega brata Henrika) ter Vulfinga Stubenberškega. Zdi se, da je bil prepričan, da proti njemu kujejo zaroto, zato jih je dal (kot kaže, skupaj z njihovim denunciantom Friderikom Ptujskim) zapreti. V ječi so ostali približno pol leta, medtem jim je kralj odvzel in porušil več gradov.⁴¹

Friderik V. Ptujski je bil dovolj preračunljiv, da se po smrti koroškega vojvode Ulrika (1269) ni brezglavo vključil v boj med njegovim bratom Filipom Spanheimskim in kraljem Otokarjem, ki sta se spopadla za njegovo dediščino. V tem boju je češki kralj zmagal in posledično postal koroški vojvoda. Smrt Sigfrida Marenberškega na prelomu med letoma 1271 in 1272 smemo verjetno postaviti prav v kontekst Otokarjevega utrjevanja svoje oblasti na Koroškem. Domnevati smemo, da je češki kralj sumil, da ima Sigfrid skrivne zveze s Čehom nenaklonjenimi koroškimi plemiči.⁴² Sigfrida je zato dal na hitro usmrtiti. Friderika Ptujskega zasledimo pri češkem kralju septembra 1272, le nekaj mesecev po smrti Sigfrida Marenberškega, ki ga je Ptujski moral osebno poznati. Do leta 1274 je bil, vsaj na videz, še vedno v Otokarjevem taboru, čeprav je morda že razmišljal o tem, da se tudi češki kralj ni izkazal za ravno blagega štajerskega vojvodo in bi se mu (pač ob pravi priložnosti) splačalo upreti ter poiskati nekoga tretjega.⁴³

1. oktobra 1273 so volilni knezi oziroma njihovi

predstavniki slovesno izvolili grofa Rudolfa Habsburškega za novega vladarja v Svetem rimskem cesarstvu, in to kljub silnemu nasprotovanju Otokarja Přemysla. Novice o Rudolfovem nastopu vlade so med (avstrijskimi in štajerskimi) plemiči očitno takoj povzročile odobravanje in upanje na prihodnost brez češkega kralja. Prek salzburškega nadškofa Friderika II. so se že jeseni 1274 začeli povezovati z Rudolfom.⁴⁴ Februarja 1275 je nadškof Friderik tako kralju Rudolfu sporočal, da kralj Otokar Přemysl (oziroma njegov novi štajerski glavar Milota z Dedic) strašno besni po salzburških posestvih. Tudi Habsburžanovi zavezniki na Avstrijskem, Štajerskem in Koroškem naj bi po nadškofovih besedah klavarno propadali, zato je nadškof Rudolfa pozival, naj čim prej vojaško pomaga.⁴⁵ Kdaj je Friderik V. Ptujski prestopil k Rudolfu, je težko reči. Morda se je to zgodilo že do prve polovice leta 1275, ko je salzburški nadškof kralja Rudolfa pozival, naj njemu in svojim zaveznikom v Vzhodnih Alpah pomaga proti češkim silam. Kdo so bili v tistem trenutku Rudolfovi vzhodnoalpski zavezniki, ne izvemo, saj jih nadškof v svoji listini poimensko ne omenja. Bilo bi sicer možno, da je bil Friderik V. Ptujski med njimi, a je po drugi strani mnogo bolj verjetno, da je taktično čakal na vojaško posredovanje rimskega kralja in zaradi trenutne češke premoči ni hotel nositi glave naprodaj.⁴⁶

Potem ko je Rudolf postal kralj, sta bili njegovi glavni nalogi predvsem vzpostaviti mir in revidirati stanje odtujenih državnih fevdov, kar mu je dalo možnost ukrepanja proti češkemu kralju. Na državnem zboru v Nürnbergu je dobil pooblastila, da si protipravno odtujene državne fevde ponovno pridobi (če je treba, tudi s silo). Ker Otokar Přemysl Rudolfa kot kralja ni priznaval, si od njega ni dal podeliti češkega kraljestva, zato je bila proti njemu vložena tožba. Ko jo je ignoriral, ga je slednjič doletel državni preklíc. Okoli Rudolfa se je zatem začelo zbirati vedno več odličnikov, med drugim mladi ogrski kralj Ladislav IV. Njegovi številni zavezniki so v dežele češkega kralja začeli uspešno vdirati z več strani. Konec novembra 1276 je bil Otokar Přemysl spričo vojaške nevarnosti s strani Rudolfovih zveznikov prisiljen popustiti. Odpovedati se je moral Avstriji, Štajerski, Koroški, Kranjski, Slovenski marki, Chebu in Pordenonu.⁴⁷

Do Friderikove odločitve za prestop v Rudolfov tabor je moralo priti v drugi polovici leta 1276, ko so se bojne operacije proti kralju Otokarju II. Přemyslu

⁴⁴ MDC V, št. 158; Chronicon Colmariense ad a. 1273, MGH SS 17, str. 245; Pirchegger, *Steiermark 1*, str. 244.

⁴⁵ UBSt IV, št. 549; MDC V, št. 169–170; Wagner, *Interregnum*, str. 437, 447–448.

⁴⁶ Glede na to, da je Otokar od plemstva in mest v Avstriji, na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem v približno istem času jemal talce, je tudi to utegnulo vplivati na Friderikovo odločitev. MDC V, št. 169–170.

⁴⁷ Rexroth, *Deutsche Geschichte*, str. 89; Kusternig, *Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar*, str. 233–234.

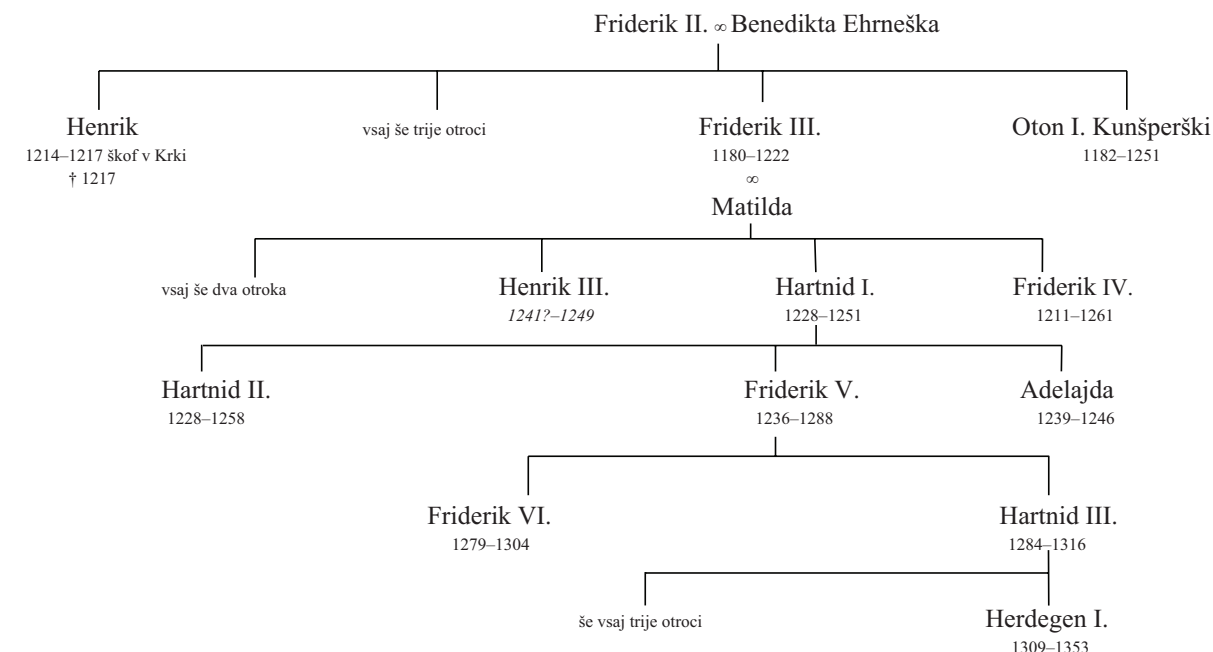
⁴⁰ UBSt IV, št. 43; Dopsch, *Länder und Reich*, str. 457.

⁴¹ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 9778–10007, MGH Dt. Chron. 5/1, str. 129–132; Pirchegger, *Steiermark 1*, str. 237; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 20.

⁴² Pferschy, *Beurteilung*, str. 376–377; Bele, *Rodbina Trušenjskih*, str. 24.

⁴³ UBSt IV, št. 463.

IZSEK IZ GENEALOŠKE PREGLEDNICE PTUJSKIH

Povzeto po:

- Ravnikar, Po zvezdnih poteh, str. 79 (Genealoška tabela gospodov Ptujskih).

- Kos, Vitez in grad, str. 357 (Genealoška preglednica 67: Ptuj)

že začele in so bili Čehi pregnani iz vojvodine Štajerske. Vsekakor se je to zgodilo do septembra istega leta, ko je bil Friderik Ptujski eden tistih, ki so se v reinskem samostanu zavezali, da bodo služili Habsburžanu. V teh prelomnih trenutkih je bila politična situacija na vzhodnoalpskem območju kar naenkrat obrnjena na glavo in treba se ji je bilo na novo prilagoditi. Naloga Štajercev in Korošcev je bila, da so zdaj na vse grlo razglasili svojo privrženost kralju Rudolfu, čeprav so v prejšnjih časih iskali koristi pri Otokarju Přemyslu. V starem cistercijskem samostanu Rein v bližini Gradca se je tako že septembra 1276 zbrala velika množica štajerskih in koroških odličnikov, da bi tam svoje nove politične odločitve potrdili in še pisno razglasili. Slovesno so torej izdali listino, s katero so se kot državni ministeriali zavezali, da bodo služili kralju Rudolfu Habsburškemu in se medsebojno podpirali.⁴⁸ Med prisotnimi Štajerci in Korošci je bil Friderik V. Ptujski omenjen na zelo uglednem mestu. Nato se je s svojimi vojniki aktivno vključil v dogajanje in bil jeseni 1276 navzoč pri vojaških akcijah in pogajanjih med habsburško in premyslidsko stranjo v Avstriji.⁴⁹ Medtem ko je tja sam pripeljal dvesto mož, jih je grof Henrik Pfannberski pripeljal tristo, Hartnid III. Wildonski pa nekaj več kot sto.⁵⁰ Še sredi februarja 1277 se je Friderik zadr-

ževal pri kralju Rudolfu na Dunaju. Najpozneje ob tej priložnosti se je Habsburžanu dovolj priljubil, da je od njega dobil celo funkcijo štajerskega deželnega sodnika (1277–1279).⁵¹

V mesecih po novembru 1276 sta tako habsburška kot premyslidska stran pokazali malo pripravljenosti za pomiritev in se hkrati začeli oboroževati. Vojski obeh monarhov sta si 26. avgusta 1278 stali nasproti na ravnici med krajema Dürnkrut in Jedenspeigen, štirideset kilometrov severovzhodno od Dunaja. Sledila je bitka, ki jo je Otokar Přemysl izgubil. Nato je med begom padel v ujetništvo enega izmed osebnih sovražnikov, ki ga je v nasprotju z viteško častjo nemočnega ubil.⁵² Ni gotovo, da se je Friderik V. Ptujski (zdaj že nekoliko v letih) udeležil bitke pri Dürnkrutu, čeprav bi vsekakor bilo mogoče, da je bil tam. Podatek o tem dobimo iz Avstrijske rimane kronike. Kronist Otokar iz Geule v njej namreč navaja, da sta dva plemiča, očitno nekje na začetku bitke oziroma zelo kmalu pred tem, odvrгла svoje ščite in zbežala. Imen dotičnih plemičev kronist ne omenja, najdemo pa v njegovi kroniki vsaj opise njunih ščitov. Drugi ubežnik je bil očitno Štajerec, močan in velik, v svojem grbu je imel črnega

⁴⁸ UBSt IV, št. 600; MDC V, št. 221, 223, 274; Niederstätter, *Österreich*, str. 75.

⁴⁹ MDC V, št. 211, 215–216; Dopsch, *Länder und Reich*, str. 473–474; Hoensch, *Der goldene König*, str. 223.

⁵⁰ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 14586–

14597, MGH Dt. Chron. 5/1, str. 193, 1420 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik); Pirchegger, *Steiermark* 1, str. 246–247; Pirchegger, *Herren von Pettau*, str. 13–14.

⁵¹ MDC V, št. 254; Niederstätter, *Österreich*, str. 327; Mell, *Verwaltungsgeschichte der Steiermark*, str. 171.

⁵² MDC V, št. 356–357; Kusternig, *Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar*, str. 276–300.

zmaja na rumeni podlagi.⁵³ Glede na ta opis bi torej lahko šlo za gospoda Friderika V. Kljub opisu, ki ga srečamo v kroniki, je po drugi strani malo verjetno, da bi Ptujski v strahu pred smrtjo v bitki zbežal z bojišča – kar bi bilo v tistem času obravnavano kot nadvse strahopetno in vsega zaničevanja vredno. Friderikov velik ugled se v času po bitki namreč ni niti malo zmanjšal. Kralj Rudolf mu je okrog leta 1278 morda prav zaradi zaslug pri Dürnkrutu dovolil ob ogrski meji zgraditi grad Ormož (ki je po svojem graditelju dobil ime *Friedau*).⁵⁴

Gospodje Ptujski navedbe v Avstrijski rimani kroniki seveda niso bili veseli. Kakor navaja Hans Pirchegger, so zato njeno besedilo (morda s pomočjo pesnika Henrika iz Mügelna) dali popraviti, tako da so odstranili vse zase obremenilne dele in jih nadomestili s pohvalami.⁵⁵ Za dejstvo, da domnevna strahopetnost Friderika Ptujskega v večini ohranjenih rokopisov Otokarjeve Avstrijske rimane kronike ni omenjena, je po mnenju Borisa Hajdinjaka najverjetneje zaslužen Herdegen I. Ptujski (1319–1353), Friderikov vnuk in štajerski dedni maršal.⁵⁶ Joseph Seemüller, ki je leta 1890 pripravil kritično izdajo Avstrijske rimane kronike, je domneval, da je pri ponarejevalcu šlo za Hartnida Ptujskega (IV. ali V.?).⁵⁷ Kakorkoli že, Friderik V. se po bitki pri Dürnkrutu, kot vse kaže, ni nehal pojavljati v Rudolfovih listinah (kjer ga najdemo že prej), poleg tega je obdržal tudi mesto štajerskega deželnega sodnika.⁵⁸ S precejšnjo gotovostjo lahko torej zaključimo, da si gospodje Ptujski pri Dürnkrutu z begom oziroma strahopetnostjo najbrž niso nakopali sramote oziroma da pri drugem izmed ubežnikov, omenjenih v Avstrijski rimani kroniki, v resnici ni šlo za enega izmed njih.

Z Rudolfovo pomočjo se je Friderik V. Ptujski po letu 1279 (neuspešno) skušal celo otrestiti fevdne vezi s salzburskim nadškofom ter si ptujski grad z mestom in gospostvom prisvojiti kot svojo last. Posledični spor med Ptujskimi in salzburskim nadškofom je prerasel v oborožen spopad, ki se je končal šele decembra 1286 s posredovanjem kralja Rudolfa in vojvode Albrehta. Friderik V. Ptujski se je moral podrediti. Njegov poskus, da bi se otrešel fevdne vezi s salzburskim nadškofom ter si prilastil ptujski grad z mestom in gospostvom kot svojo lastnino, se je izjalovil.⁵⁹

Kralj Rudolf Habsburški je že zgodaj upal, da bo lahko moč svoje rodbine utrdil na jugovzhodu države. Začasno je tamkajšnjim vojvodinam vladal kot cesarstvu zapadlim državnim fevdom, hkrati pa je bilo jasno, da jih bo moral v doglednem času spet nekemu podeliti. V drugi polovici decembra 1282 je na državnem zboru v Augsburgu svoja sinova Albrehta in Rudolfa povzdignil med državne kneze ter jima skupno podelil Avstrijo, Štajersko, Kranjsko in Slovensko marko. Vojvoda Albreht je bil konec osemdesetih let vpleten v spopade z Ogrji. Med njegovimi zavezniki so bili tudi Ptujski (očitno Friderik VI. in Hartnid III.), ki so avstrijskemu vojvodi proti ogrski nevarnosti, kot kaže, pomagali tudi sredi leta 1291 (torej tik preden je Albreht prišel v spor s štajerskim plemstvom).⁶⁰ Kar se tiče ptujске udeležbe v protihabsburškem uporu neposredno zatem, je nekoliko težje soditi. V mirovni pogodbi med habsburško in salzbursko stranjo iz maja 1293 niso omenjeni ne na eni ne na drugi strani. Razlog za njihovo domnevno odsotnost je bil, kot se zdi, povsem družinske narave. Stari Friderik V., izkušeni vojak, politik in predvsem pragmatični spletkar, je sredi leta 1288 namreč umrl.⁶¹ Njegova sinova Friderik VI. (1279–1304) in Hartnid III. (1284–1316) očetu nista bila popolnoma dorasla in njegovih političnih uspehov nista zmogla nadaljevati. V času protihabsburškega upora sta bila očitno preveč zaposlena z deljenjem obsežnih družinskih posesti, da bi se (na eni ali drugi strani) vpletla še vanj. Očetove posesti sta si novembra 1293 dokončno razdelila. Posledično sta nastali vurberska (Friderik) in ptujsko-ormoška veja rodbine (Hartnid).⁶²

Sklep

Friderik V. Ptujski je bil na območju današnje slovenske Štajerske v petdesetih in šestdesetih letih 13. stoletja (in tudi pozneje) edini izvorno neštajerski ministerial (sicer v tem času že trdno v štajerskih vrstah), ki je imel zelo uspešne prednike in ki hkrati v svojem času ni le sedel na njihovih lovorikah, temveč je k moči in slavi svoje rodbine tudi sam veliko prispeval. Pri tem se ni nikoli oziral na obljube, dane v preteklosti, temveč se je – najbrž brez pretirano slabe vesti – obračal k vedno novim gospodarjem, če so mu v zameno le ponujali dovolj ugodnosti. Prav on je utrdil mesto Ptujskih kot ene najpomembnejših štajerskih rodbin. 20 let za njim se je na vrh pomembnih

⁵³ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 15971–15984, MGH Dt. Chron. 5/1, str. 211, 1421 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik); Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 20; Pirchegger, *Steiermark 1*, str. 256.

⁵⁴ Pirchegger, *Steiermark 1*, str. 256 (opomba 26); Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 20, 22.

⁵⁵ Pirchegger, *Steiermark 1*, str. 256 (opomba 26).

⁵⁶ Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 22.

⁵⁷ Ottokars Österreichische Reimchronik, MGH Dt. Chron. 5/1, str. XLII; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 25.

⁵⁸ MDC V, št. 253, 254, 263, 349, 400, 406; Mell, *Verwaltungs-geschichte*, str. 171 (besedilo in opomba 56).

⁵⁹ Weiss (CD-ROM), str. 64; REDS I, št. 1219, 1221, 1248–1250; Štih, Salzburg, str. 188; Hausmann, Der Streit, str.

263–285.

⁶⁰ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 42810–42814, MGH Dt. Chron. 5/1, str. 555, 1425 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik); Pirchegger, *Steiermark 2*, str. 8; Niederstätter, *Österreich*, str. 99.

⁶¹ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 42810, 42815, MGH Dt. Chron. 5/1, str. 555, 1425 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik); Pirchegger, Herren von Pettau, str. 17.

⁶² Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 6–7, 20; Pirchegger, Herren von Pettau, str. 17.

spodnještajerskih plemičev povzpel Ulrik II. Žovneški. Tudi ta je bil, kakor svoj čas Friderik V. Ptujski, spreten politik, ki je znal izkoristiti takratne razmere. Poleg tega je za doseganje svojih (povsem dinastičnih in posvetnih) ciljev nekajkrat prijel tudi za meč. Čeprav so bila desetletja, ki so sledila letu 1311, predvsem čas velikih političnih uspehov Žovneških (Celjskih), so bili v istem času zelo močni tudi Ptujski.⁶³ Ptujski rodbini, ki je bila v 14. in prvi polovici 15. stoletja na spodnjem Štajerskem med najmočnejšimi, je najtrdnjše temelje za kasnejše uspehe v drugi polovici 13. stoletja postavil prav Friderik V. Po drugi strani vzbuja pozornost, da kljub očitni realni moči Ptujskim nikoli ni uspelo priti do uglednejšega plemiškega naziva. Čas njihovega največjega političnega elana je očitno minil že v 13. stoletju (prav s Friderikom V.), medtem ko ga Celjskim ni zmanjkalo vse do njihovega izumrtja (leta 1456).

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

- Annales Otakariani (Ed. D. Rudolphus Köpke). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus IX. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1851.
- BUB – Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich I, II. Ed. Heinrich Fichtenau, Erich Zöllner. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1950, 1955.
- CDRB V – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V. Ed. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková, Vladimír Vašků. Praha: Československá akademie věd, Historický ústav čsav, 1974–1993.
- Chronicon Colmariense (Ed. Ph. Jaffe). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus XVII. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1861.
- Gradivo – Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, III, IV, V. Ed. Franc Kos, Milko Kos. Ljubljana: Leonova družba, 1906, 1911, 1915, 1928.
- Gradivo VI – Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1. Ed. France Baraga na podlagi gradiva Boža Otorepca. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAŽU, 2002.
- MDC – Monumenta historica ducatus Carinthiae I, III, IV/1. Ed. August von Jaksch. Klagenfurt: Kleinmayr, 1896, 1904, 1906.
- MDC – Monumenta historica ducatus Carinthiae V. Ed. Hermann Wiessner. Klagenfurt: Kleinmayr, 1956.
- Ottokars Österreichische Reimchronik (Ed. Joseph Seemüller). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt. Tomi V. Pars I, II. Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1890, 1893.
- REDS I – Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg 1247–1343, I. Band, Ed. Franz Martin. Salzburg: Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1928.
- SUB – Salzburger Urkundenbuch II, III. Ed. Willibald Hauthaler, Franz Martin. Salzburg: Verlag der Gesellschaft für Landeskunde, 1916, 1918.
- UBSt – Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I, II, III. Ed. Joseph von Zahn. Graz: Verlag des Historischen Vereines, 1875, 1879, 1903.
- UBSt IV – Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, Vierter Band: 1260–1276. Ed. Heinrich Appelt, Gerhard Pferschy. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1975.
- UBSt Erg. – Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark: Ergänzungsheft zu den Bänden I bis III. Ed. Hans Pirchegger, Otto Dungen. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 1949.
- Weiss – Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Ed. Norbert Weiss. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 46, Graz 2002, Quellen (CD-rom v prilogi).

LITERATURA

- Bele, Martin: *Današnja slovenska Štajerska v drugi polovici 13. stoletja*, doktorska disertacija (tipkopis). Maribor, 2015.
- Bele, Martin: Rodbina Trušenjskih. *Kronika* 59, 2011, str. 5–34.
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, N–Ž. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Brunner, Karl: *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert*. Wien: Ueberreuter, 1994.
- Dopsch, Heinz et al.: *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter*. Wien: Ueberreuter, 1999.
- Hajdinjak, Boris in Polona Vidmar: *Gospodje Ptujski – srednjeveški vitezi, graditelji in meceni*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 2009.
- Hausmann, Friedrich: Der Streit Friedrichs von Pettau mit den Erzbischöfen Friedrich II. und Rudolf I. von Salzburg. *Recht und Geschichte; Festschrift Hermann Balil zum 70. Geburtstag* (ur. Helfried Valentinitich). Graz: Leykam-Verlag, 1988, str. 263–287.

⁶³ Kosi, Visoki in pozni srednji vek, str. 74–75 (Posestna razdelitev na jugovzhodu Sv. rimskega cesarstva med l. 1365 in 1374 – vrhunec moči grofov Goriških – zemljevid), 88 (Posestna razdelitev na jugovzhodu Sv. rimskega cesarstva okoli l. 1425 – vrhunec moči grofov Celjskih – zemljevid), 89–90; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 22–27.

- Hoensch, Jörg K.: *Přemysl Otakar II. von Böhmen; der goldene König*. Graz; Wien; Köln: Verlag Styria, 1989.
- Jaksch, August: *Geschichte Kärntens bis 1335*. I. Band. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1928; II. Band, 1929.
- Kos, Dušan: *Blesk zlate krone: gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad; vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kosi, Miha: ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, str. 43–93.
- Kosi, Miha: Cruciferi – Crucesignati. Prispevek k zgodovini križarskih vojn in križarskih viteških redov v 12.–13. stoletju. *Ad fontes: Otopčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 303–343.
- Kosi, Miha: Križarske vojne in slovensko ozemlje. *Vitez, dama in zmaj; dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem* (ur. Tomaž Lazar, Tomaž Nabergoj in Barbara Jerin). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 71–88.
- Kosi, Miha: Marginalije h knjigi Vitez in grad. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, str. 201–217.
- Kosi, Miha: Visoki in pozni srednji vek (10.–15. stoletje). *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 59–103.
- Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem; primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Kusternig, Andreas: Probleme um die Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar und die Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen am 26. August 1278. *Ottokar-Forschungen* (ur. Max Weltin in Andreas Kusternig). Wien: Verein für Landeskunde von Niederösterreich und Wien, 1978/79, str. 226–311.
- Mell, Anton: *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark*. Graz-Wien-Leipzig: Historische Landeskommission für Steiermark, 1929.
- Niederstätter, Alois: *Österreichische Geschichte; Die Herrschaft Österreich; Fürst und Land im Spätmittelalter*. Wien: Ueberreuter, 2001.
- Obersteiner, Jakob: *Die Bischöfe von Gurk: 1072–1822*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1969.
- Pferschy, Gerhard: König Ottokar II., Herrscher der Steiermark und Graz. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 94, 2003, str. 9–18.
- Pferschy, Gerhard: Ottokar II. Přemysl, Ungarn und die Steiermark. *Ottokar-Forschungen* (ur. Max Weltin in Andreas Kusternig). Wien: Verein für Landeskunde von Niederösterreich und Wien, 1978/79, str. 73–91.
- Pferschy, Gerhard: Zur Beurteilung Siegfrieds von Mahrenberg. *Festschrift Friedrich Hausmann* (ur. Herwig Ebner). Graz: Verlaganstalt, 1977, str. 367–378.
- Pirchegger, Hans: Die Herren von Pettau. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 42, 1951, str. 3–36.
- Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark 1282–1740*. Graz, Wien, Leipzig: Verlag der Universitäts-Buchhandlung Leuschner & Lubensky, 1942.
- Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark bis 1282*. Graz, Wien, Leipzig: Verlag der Universitäts-Buchhandlung Leuschner & Lubensky, 1936.
- Ravnikar, Tone: *Po zvezdnih poteh. Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku*. Velenje: Muzej Velenje, 2007.
- Rexroth, Frank: *Deutsche Geschichte im Mittelalter*. München: Verlag C. H. Beck, 2005.
- Spreitzhofer, Karl: *Georgenberger Handfeste. Entstehung und Folgen der ersten Verfassungsurkunde der Steiermark*. Graz, Wien, Köln: Verlag Styria, 1986.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti: *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Štih, Peter: Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku. *Varia. Razprave. Razred za zgodovinske in družbene vede* (ur. Peter Štih). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014, str. 175–205.
- Štih, Peter: Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, str. 535–544.
- Thorau, Peter: *Die Kreuzzüge*. München: Verlag C. H. Beck, 2004.
- Wagner, Hans: Vom Interregnum bis Pilgrim von Puchheim (Salzburg im Spätmittelalter). *Geschichte Salzburgs: Stadt und Land, 1. knjiga* (ur. Heinz Dopsch). Salzburg: Universitätsverlag Anton Pustet, 1983, str. 437–486.
- Zehetmayer, Roman: Zu den steirischen Landtaidungen und zur rechtlichen Stellung der Salzburger Ministerialen im Land Steiermark bis etwa 1300. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 94, 2003, str. 83–122.

Priloga

Posamezniki z območja današnje slovenske Štajerske, ki so se med letoma 1246 in 1311 udeleževali štajerskih deželnih zborov.

Ime plemiča	Št. deželnih zborov, ki se jih je udeležil
1. Friderik V. Ptujski	12
2. Gotfrid II. Mariborski	6
3. Sigfrid Marenberški	6
4. Verner Hompoški	6
5. Henrik III. Svibenski	4
6. Henrik I. Rogaški	4
7. Kolon III. Vuzeniški	3
8. Ekehard Dobrenjski	3
9. Ulrik II. Žovneški	2
10. Gotfrid III. Mariborski	2
11. Kolon Mariborski	2
12. Konrad Vuzeniški	2
13. Henrik II. Rogaški	2
14. Hartnid III. Ptujski	2
15. Nikolaj Lemberški	2
16. Riher iz Polskave	2
17. Leopold I. Svibenski	2
18. Konrad IV. Mariborski	2
19. Ulrik I. Žovneški	1
20. Gebhard III. Žovneški	1
21. Leopold I. Žovneški	1
22. Amelrik Ptujski	1
23. Henrik I. Viltuški	1
24. Albreht I. Viltuški	1
25. Kolon II. Vuzeniški	1
26. Hartnid I. Ptujski	1
27. Leopold II. Svibenski	1
28. Ulrik II. Svibenski	1
29. Rudolf I. Svibenski	1
30. Friderik VI. Ptujski	1
31. Henrik Dravograjski	1
32. Leopold Treunski	1
33. Konrad Treunski	1
34. Bertold Treunski	1
35. Oton II. Kunšperški	1
36. Friderik Kunšperški	1
37. Albert Ljutomerski	1
38. Oton Ljutomerski	1
39. Konrad I. Ljutomerski	1
40. Konrad II. Ljutomerski	1
41. Ulrik IV. Mariborski	1
42. Rudolf Limbuški	1
43. Leopold iz Rogatnice	1

S U M M A R Y

Frederick V of Ptuj

In the 13th century, the area of eastern Alps witnessed the extinction of the male lines of the Babenberg (1246) and the Spanheim (1269 or 1279) ducal dynasties, which was followed by a major dispute over their inheritance, the duchies of Austria, Styria and Carinthia, as well as vast landed estates in Carniola. The contention, with all its interruptions, lasted until 1311 (or even 1335). There were several contenders (especially for the former Babenberg lands), with the pre-eminent being the Hungarian King Bela IV and King Ottokar II of Bohemia. Other parties in the territorial disputes were local noblemen, including Frederick V of Ptuj. A shrewd politician, Frederick knew well how to turn the struggles for the Styrian ducal throne to their best possible advantage. He received many favours from the current Styrian duke, but did not hesitate to turn his back on him if he expected to benefit more from his successor. He was thus for a while a loyal adherent of King Bela, then of King Ottokar II of Bohemia and after that Rudolf I, also known as Rudolf of Habsburg, and his son Albrecht.

Even though a number of other families from the same territory (Lords of Maribor, Marenberg, Vuzenica, Svibno) accomplished a considerable po-

litical ascendancy between the 1250s and 1280s, the Lords of Ptuj managed to maintain constant political advantage against them. They excelled in every possible aspect: they possessed the highest number of castles (14), held the highest number of provincial and court offices (4), attended the highest number of provincial assembly meetings, (co-)founded the highest number of monasteries, and were generally regarded (through several generations!) as politically most active noble family in the entire region.

In his day, Frederick V of Ptuj was undoubtedly the most powerful nobleman in the territory of present-day Slovenian Styria, as well as one of the most prominent members of the entire provincial federation. His closest political rival was Siegfried of Marenberg, even though he did not come from a family with the tradition of holding the highest political offices in Styria. He was also not nearly as aggressive as Frederick and evidently cared much more about founding monasteries than political wrangling. During his long political career, which lasted since the beginning of the 1250s to the mid-1280s, Frederick attended as many as twelve Styrian provincial assembly meetings, while other members of the provincial estates in the territory of present-day Styria averaged less than two attendances during the same period. Frederick also served as the Styrian provincial marshal (1255) and judge (1277–1279). He managed to secure his family members a high position on the level of the entire Styrian duchy for decades to come, but none of them would ever rise to such prominence as he had attained.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.52STU:728.82(497.4Vurberk)"1441/1616"

Prejeto: 26. 4. 2016

Maja Toš

Mag. phil., dr. phil., Verein ScienceCenter-Netzwerk, Landstraßer Hauptstrasse 71, A-1030 Wien
E-pošta: toš@science-center-net.at

Kako so vurberški Stubenbergi zaznamovali svoj življenjski prostor*

IZVLEČEK

Vurberška linija plemiške družine Stubenberg, ki je med letoma 1441 in 1616 posedovala grad Vurberk, je eno prezrtih poglavij zgodovine plemstva v vojvodini Štajerski in zgodovine današnjega slovenskega prostora v širšem kontekstu. Medtem ko lahko zgodovino omenjene družine (vsaj delno) rekonstruiramo s pomočjo ohranjenih pisnih virov, so razvaline njenega matičnega gradu le še blede senca svoje nekdanje razsežnosti in veličine. Kljub temu pa obstaja še vrsta drugih materialnih sledi Stubenbergov z Vurberka, ki kaže na njihovo prisotnost v širšem geografskem prostoru svojega osrednjega zemljiškega gospostva – vse do današnjih dni.

KLJUČNE BESEDE

Stubenberg, Vurberk, vojvodina Štajerska, plemstvo, genealogija, (materialni) zgodovinski viri

ABSTRACT

THE STUBENBERGS OF VURBERK (WURMBERG) AND THEIR MARK ON THEIR LOCAL ENVIRONMENT

The Vurberk/Wurmberg line of the noble Stubenberg family, which owned the Vurberk Castle between 1441 and 1616, is one of the overlooked chapters of the history of nobility in the Duchy of Styria, as well as the history of present-day Slovenian territory in a broader context. Whereas the history of the aforementioned family may (at least in part) be reconstructed with the use of preserved written sources, its home castle, now lying in ruins, is but a pale shadow of its former scale and grandeur. Nevertheless, there are still many other material traces of the Stubenbergs of Vurberk that attest to their presence in the wider geographical area of their central seigniory – all to the present day.

KEY WORDS

Stubenberg, Vurberk/Wurmberg, Duchy of Styria, nobility, genealogy, (material) historical sources

* Pričujoči prispevek temelji na avtoričinih raziskavah v okviru doktorskega študija zgodovine na Univerzi na Dunaju, ki jih je leta 2015 predstavila v disertaciji z naslovom *Die Stubenberg auf Wurmberg. Zwei Jahrhunderte einer Familiengeschichte (1441–1616) / Stubenbergi z Vurberka. Dve stoletji družinske zgodovine (1441–1616)*.

Ko se množice turistov in drugih občudovalcev Bleda valijo po tamkajšnjem grajskem dvorišču, večina uživa v razgledu na jezero z očarljivim otočkom ter na slikovito naravo, ki ga obdaja. Tisti, ki jih pritegne tudi grajska arhitektura, pa opazijo monumentalno triforno okno, ki je vgrajeno v steno nad vhodom v grajski muzej. In prav ta arhitektonski element je tisti, ki enega danes najbolj obiskanih gradov na Slovenskem povezuje z enim nekoč najmočnejših gradov današnjega slovenskega ozemlja, namreč z gradom Vurberk. Toda pojdemo lepo po vrsti.

Grad Vurberk, fevd salzburske nadškofije, so v drugi polovici 12. stoletja zgradili koroški gospodje Humberški (nem. Hollenburg), leta 1246 pa so ga od njih z dedovanjem pridobili gospodje Ptujski.¹ Friderik IX. Ptujski, poslednji moški predstavnik družine, je umrl leta 1438. Poleg ogromnega premoženja sta za njim ostali dve sestri, Ana in Agneza oziroma njuna moža, ki sta med tistimi, ki so si prizadevali za kos dediščine gospodov Ptujskih, stala tako rekoč v prvi vrsti. Agneza Ptujka († pred 21. aprilom 1449) se je že leta 1432 omožila z Leutoldom Stubenberskim († 1469/70),² Ana pa je bila poročena z grofom Janezom II. Schaunbergom. Po nekajletnih pogajanjih sta sestri 22. decembra 1441 le podpisali delitveno pogodbo in si razdelili obsežne posesti gospodov Ptujskih ter druge vire njihovih številnih dohodkov, med njimi gornine, desetine, mitnine, dohodke od sodnih pravic, odvetništva nad cerkveno posestjo in številne druge.³ Agnezi in Leutoldu je med drugim pripadel tudi grad Vurberk, ki je stal na jugu vojvodine Štajerske, na pobočju nedaleč od levega brega Drave, ob cesti, ki je povezovala Maribor in Ptuj. Njuno potomstvo si je po Vurberku, ki je (p) ostal njihov matični grad, nadelo tudi ime: vurberška

linija gospodov Stubenberg. Stubenbergi so Vurberk posedovali skoraj dve stoletji, vse do leta 1616, ko so ga bili primorani prodati.

Raziskovanje vurberške linije družine Stubenberg ni preprosto, predvsem zato, ker se vurberški graščinski arhiv za čas, ko je bila posest v rokah te družine, ni ohranil. Tako je treba fragmentarno pisno dokumentacijo, ki je nastala v okviru delovanja vurberškega gospostva (od fevdnih podelil, kupoprodajnih, zakupnih in zamenjalnih pogodb, računov, zapuščinskih spisov itn.), iskati med arhivskim gradivom kapfenberške linije Stubenbergov v samem družinskem arhivu rodbine, posamezni dokumenti pa so se zaradi narave svoje vsebine ohranili tudi v arhivih tistih plemiških družin ali cerkvenih institucij, s katerimi so vurberški Stubenbergi sklepali najrazličnejše posle (poročne naveze, prodaje ali nakupi zemljišč, pridobivanje zemljiških pravic itn.). Tako se je s temeljitim raziskovanjem v arhivih izkazalo, da se je za čas med koncem 15. stoletja in začetnimi desetletji 17. stoletja vendarle ohranila kopica izjemnih pisnih dokumentov, ki so nastali (ne)posredno izpod peres članov vurberške veje družine Stubenberg. Nekateri od njih bodo podrobneje predstavljeni v nadaljevanju.⁴

Če se vrnemo na začetek: Agneza in Leutold Stubenberg sta imela dva sinova, starejši Friderik je že zgodaj umrl, medtem ko je o mlajšem Janezu († 1480) znanih več biografskih dejstev. Janez je aktivno podpiral Andreja Baumkircherja, kasneje svojega tasta, pri njegovi vstaji proti deželnemu knezu in cesarju Frideriku III. med letoma 1469 in 1471. Po končani fajdi in Baumkircherjevi usmrtitvi aprila 1471 je več kot leto dni preživel v priporu, hkrati pa je cesar zaradi njegovih političnih navez zaplenil precejšen delež družinskega premoženja, ki je poleg dediščine po materini strani obsegalo tudi ogromno posesti in dohodkov po očetu Leutoldu, kar je izviralo od gospodov Stubenberg. Ti so imeli matični grad v Kapfenbergu na današnjem avstrijskem Štajerskem. Slednjič je Janez, prvi predstavnik vurberške linije družine Stubenberg, svojim naslednikom od večjih posesti zapustil le Vurberk in Hompoš/Pohorski Dvor.

Ob svoji smrti leta 1480 je Janez Stubenberg zapustil tri mladoletne sinove, za katere je skrbel njihov stric Friderik Stubenberg († 1502), sin Leutolda in njegove druge soproge. Zaradi svoje vloge skrbnika je dal Friderik leta 1480 sestaviti register dohodkov gosposčine Vurberk, kot jih je zabeležil po smrti svojega (pol)brata Janeza.⁵ Hkrati je dal spisati seznam vseh izdatkov omenjene gosposčine.⁶

Dvorišče blejskega gradu s trifornim oknom z gradu Vurberk (foto: http://www.gradovi.net/castle/bled_castle; 25. 3. 2016).

¹ Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 43–44.

² StLA, AUR 5330 (3. III. 1432, brez navedbe kraja).

³ Delitvena pogodba se ni ohranila v izvirniku, njen najstarejši znani prepis je v rokopisni zbirki Avstrijske nacionalne knjižnice: ÖNB, Handschriftensammlung, Codex 13996.

⁴ Za natančnejši pregled virov in stanja raziskav na temo vurberške linije družine Stubenberg prim. Toš, *Stubenberg*, str. 23–31.

⁵ StLA, AS, K 51/H 436, Ämter und Herrschaften, Herrschaft Wurmberg, Einnahmen, 1480 (obseg: 26 listov).

⁶ StLA, AS, K 51/H 437, Ämter und Herrschaften, Herrschaft Wurmberg, Ausgaberegister 1480–1498 (obseg: 26 listov).

Najkasneje spomladi 1498 se je Friderikovo skrbništvo končalo; brata Gašper († 1524) in Baltazar († 1509) sta se sporazumela s svojim stricem in potrdila, da sta grad Vurberk z vsem imetjem prejela kot dediščino po svojem očetu.⁷ Njun mlajši brat Franc se tudi v tem dokumentu ne omenja več, kar dovoljuje sklep, da je bil tedaj že mrtev.

Friderik, Gašper in Baltazar so se sporazumeli tudi o vseh podrobnostih izročitve imetja, listin, zadolžnic in drugih dokumentov. Med drugim sta se brata Stubenberg z Vurberka morala obvezati, da bosta prevzela vse dolgove svojega očeta Janeza, ki jih je imel pri Judih.⁸ Z omenjenim dogovorom je bila sklenjena dokončna razdelitev nekdanje posesti Leutolda Stubenberškega. Poleg tega je bilo natančno določeno, kaj pripada kateri veji družine. Gre za ključni dokument, ki potrjuje izoblikovanje in obstoj vurberške linije družine, ki sta jo v tem času zastopala brata Gašper in Baltazar.

Pred predajo Vurberka Gašperju in Baltazarju so že leta 1496 spisali nov urbar gospodstva. Kakor je bilo pri urbarjih običajno, je tudi ta nastal ob menjavi lastnika oziroma gospodarja zemljiškega gospodstva. V urbarjih so zabeležene vse lastniške pravice dotičnega gospodstva ter dajatve in storitve njegovih podložnikov, zato so neprecenljiv vir informacij ekonomskega, administrativnega in pravnega značaja. Razkrivajo posestveno strukturo podeželja, ponujajo vpogled v socialno sestavo prebivalstva ter ne nazadnje dopolnjujejo jezikoslovne in topografske raziskave. Urbarji pa niso le eden pomembnejših virov za raziskovanje zemljiškega gospodstva, temveč lahko v primerih, ko so v urbarju navedeni kraji, kjer je gospodstvo pobiralo desetino, posredujejo pomembne podatke za določitev župnijske mreže, predvsem za čas pred 16. stoletjem. Vurberški urbar iz leta 1496 je ohranjen v izvirniku, v njem so našteje vasi in naselja ter podložniki, ki so ob koncu 15. stoletja pripadali vurberškemu gospodstvu.⁹

Dve leti za tem, najkasneje 18. maja 1498, je Vurberk prišel v roke Gašperja in Baltazarja Stubenberga, kar potrjuje ohranjeni register vurberškega arhiva, ki nosi isti datum.¹⁰ V njem so poleg prodaje posesti

popisani dokumenti in posest, ki je Janezu Stubenbergu ostala po njegovi udeležbi v Baumkircherjevi fajdi. Skupaj je navedenih 100 dokumentov različnih vrst, ki pa si ne sledijo v kronološkem zaporedju. Omenjeni so tudi številni dokumenti gospodov Ptujskih in dokumenti iz časa začetka vurberške linije gospodov Stubenberg, ki se sicer niso ohranili. Številni toponimi izpričujejo najstarejše znane pisne omembe krajev z območja vurberške gosposčine, zato je omenjeni arhivski register eden temeljnih virov za raziskovanje lokalne zgodovine širšega dravskega in ptujkega območja.¹¹

Pri umestitvi Vurberka v širše regionalno zgodovinsko dogajanje je treba izpostaviti pomembno obrambno vlogo gradu kot sedeža gospodstva, kajti Vurberk je bil vse od druge polovice 15. stoletja večkrat prizorišče turških vpadov. Že v 70. letih so Turki resno ogrožali podložniške vasi in prebivalstvo, na območju gospodstva pa so plenili tudi leta 1493 in 1494, vendar gradu nikoli niso zavzeli.¹²

Hkrati je bilo vurberško gospodstvo prizorišče bojev ogrskega kralja Matije Korvina s cesarjem Friderikom III., ki so med letoma 1477 in 1490 zajeli tudi območje današnje slovenske Štajerske. Ogrska vojska je najprej zasedla salzburska gospodstva ob spodnji Savi, po obleganju decembra 1479 še Ptuj, spomladi 1480 pa je del vojske prodril na Koroško. Do leta 1488 je ogrska vojska zavzela celotno območje Slovenskih goric, kjer je ležala tudi posest vurberških Stubenbergov, njen postopen umik z zasedenega ozemlja pa je prinesla šele smrt Matije Korvina leta 1490. Umik ogrskih čet so spretno izkoristili Habsburžani ter v letih 1490–91 z zasedbo salzburskih gospodstev Ptuj in Brežice dokončno zaokrožili svojo teritorialno prevlado na današnjem slovenskem ozemlju.¹³

Omenjeni politični razvoj je odločilno vplival tudi na dogajanje v sami gosposčini Vurberk, ki je bila v lasti salzburske nadškofije. Ta je imela v vojvodini Štajerski, podobno kot v drugih notranjeavstrijskih deželah bamberska, freisinška ali briksenska škofija, teritorialno posest s svojevrstnim upravno-pravnim položajem. Tako je bil fevdni gospod Vurberka salzburski nadškof, ki ga je vedno znova dajal v fevd. Po dogodkih leta 1490 in okrnjeni moči salzburske nadškofije je ta teritorialno oblast svojih še obstoječih enklav na Štajerskem leta 1535 slednjič prenesla na kralja Ferdinanda I. ter tako priznala njegov položaj deželnega kneza in nadoblast Habsburžanov. Kljub temu je salzburska nadškofija vse do 19. stoletja de

⁷ StLA, AUR 9715 (18. V. 1498, Wurmberg).

⁸ Vsi trije so na listino odtisnili svoj pečat, vsaka stran pa je prejela listino dogovora, ki mu je sicer prisostvovalo še trinajst po imenu naštetih prič. StLA, AUR 9692 I in AUR 9692 II (23. III. 1498, Graz); Loserth, *Geschichte*, str. 152 in 156.

⁹ StLA, AS, K 50/H 430, Ämter und Herrschaften, Herrschaft Wurmberg, Urbar 1496 (obseg: 19 listov, naknadna paginacija). Nastanek vurberškega urbarja sovпада z nastankom urbarjev številnih drugih zemljiških gospodstev konec 15. stoletja, ko so deželne oblasti skušale prvič ugotoviti davčno moč prebivalstva, zaradi česar so morala gospodstva spisati nove urbarje (Koropec, Med Dravo, str. 345).

¹⁰ StLA, AUR 9715 (18. V. 1498, Wurmberg). Še istega leta je salzburski nadškof Leonhard Keutschach (nadškof v letih 1495–1519) Gašperju podelil fevdna pisma za gospodstvo Vurberk in Spodnji dvor na Ptuj (Loserth, *Supplement II*,

str. 43, št. 233 in št. 237; Lang, *Salzburger Leben II*, str. 393 (448/23)).

¹¹ Na koncu registra sta brata Stubenberg za potrditev prejema odtisnili še svoj pečat v rdečem vosku. Omenjeni arhivski register je izdal Johann Loserth. Prim. Loserth, *Supplement II*, str. 11–26; izvirnik v: StLA, AS, K 1/H 9 (obseg: 16 listov).

¹² Voje, *Türkeneinfälle*, str. 21–29; Koropec, Vurberk, str. 44–45.

¹³ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 97–98. Prim. tudi Nehring, *Matthias Corvinus*.

Pogled na Marijino cerkev z ruševin vurberškega gradu (foto: Maja Toš).

facto obdržala fevdalno nadoblast nad Vurberkom – gosposčina je vse do sekularizacije salzburske nadškofije v začetku 19. stoletja vsaj formalno ostala v njeni fevdni odvisnosti in tako so Stubenbergi Vurberk od nadškofov še dalje prejemali kot fevd.¹⁴

Ko so Turki leta 1493 poskušali zavzeti Vurberk, jim je ta poskus spodletel, so pa izropali in uničili cerkev neposredno pri gradu Vurberk.¹⁵ Istočasno je na ptujskem območju izbruhnila epidemija kuge, in ko je ta nevarnost proti koncu stoletja minila, sta dala brata Gašper in Baltazar na Vurberku ponovno postaviti Marijino cerkev.¹⁶

Gašper je v vlogi zemljiškega gospoda moral skr-

beti tudi za dušni blagor svojih podložnikov, kar še dodatno potrjuje njegov trud, da bi na Vurberk poslali novega kaplana. Z bratom sta glede tega leta 1508 pisala salzburskemu nadškofu¹⁷ in bila pri tem uspešna: ko se je 25. avgusta 1510 na Vurberku mudil lavantinski škof Leonhard Peurl, pooblaščen s strani salzburskega nadškofa, je posvetil na novo urejeno Marijino cerkev. Naslednji dan, 26. avgusta, je škof Peurl posvetil še grajsko kapelo, ki jo je dal prav tako sezidati Gašper Stubenberg.¹⁸

Marijina cerkev pri Vurberku je skozi stoletja doživela več prezidav, od konca 18. stoletja dalje je sedež župnije Vurberk, ki danes spada v mariborsko dekanijo.

Sledi dejanj Gašperja Stubenberga pa se niso ohranile zgolj v njegovih gradbenih posegih, za njim je ostal tudi zgovoren pisni dokument, in sicer

¹⁴ Koropec, Vurberk, str. 45 in 48; Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 329–330.

¹⁵ Marijina cerkev pri Vurberku je prvotno spadala k pražupniji Ptuj. V popisu listin iz leta 1467 najdemo podatek, da je Amelrik Ptujski leta 1333 na Vurberku ustanovil kapelo (Loserth, *Archiv*, str. 83, št. 89). Sicer ni eksplicitno navedeno, na kateri sakralni prostor se ta ustanova nanaša, toda domnevamo, da je bila omenjena kapela predhodnica današnje Marijine cerkve na Vurberku (Vidmar, *Grad Vurberk*, str. 60).

¹⁶ Brata Stubenberg sta se v boju proti Turkom priključila Jakobu Szekélyju, lastniku Ormoža, ki je s svojimi konjeniki pomagal ustaviti Turke (Slekovec, *Wurmberg*, str. 57–58). Omenjena Szekélyjeva vojaška podpora je najverjetneje prispevala k utrjevanju vezi med družinama, ki se je odražala tudi v izboru poročnih partnerjev obeh rodbin.

¹⁷ NŠAM, Fond škofijska pisarna, Dekanati, D XXII, Ptuj: Beneficij Vurberk, 16. do 18. stoletje, šk. 11.

¹⁸ Veselsky, *Konsektrationsberichte*, str. 39–40. Grajsko kapelo so najverjetneje opustili šele po letu 1907, ko so grajske prostore preuredili za potrebe sanatorija. Že v delno porušnem gradu so bili še leta 1950 vidni ostanki te kapele, kjer so pod beleži sten našli ohranjene freske iz 15. stoletja, ki so najbrž nastale tik pred posvetitvijo kapele leta 1510 (Vidmar, *Grad Vurberk*, str. 61; Sapač, *Grad*, str. 67).

popis njegovega premoženja na Vurberku, ki so ga sestavili leto dni po njegovi smrti leta 1524. Sestava inventarja sovпада s takratno prakso: v primeru smrti plemiča je deželni maršal imenoval komisijo, ki je bila zadolžena za popis zapuščine. Tako so se po Gašperjevi smrti imenovani komisarji sprehodili po gradu Vurberk ter od prostora do prostora natančno zabeležili vse predmete, ki so bili tam. Popisali so vse premičnine in nepremičnine umrlega. Od skupnega premoženja zapuščine, ki ga je ocenila komisija, so dediči umrlega morali plačati davek, zaradi česar je bila natančnost popisa inventarja v interesu obeh strani, tako zastopnikov dežele kot dedičev umrlega. Pri popisu gradu Vurberk leta 1525 so bili navzoči še Gašperjeva vdova Hipolita Stubenberg, upravnik oziroma oskrbnik gradu Hollenburg, vurberški kaplan in grajski pisar.¹⁹

Omenjeni inventar nam skoraj petsto let po svojem nastanku ponuja vpogled v razporeditev prostorov na vurberškem gradu ter njihovo namembnost in opremo. Iz njega izvemo tudi podrobnosti o tem, kdo je prebival na gradu ter kje so hranili živila ali orožje. Gre za pravi spomenik sodobne materialne kulture ter izjemno kompleksen in dragocen vir s perspektive več zgodovinskih disciplin.²⁰

Gašper Stubenberg je bil poročen dvakrat. V zakonu s prvo soprogo Barbaro Bánffy († pred 1520) iz dolnjelendavske veje svoje rodbine je imel šest otrok, s Hipolito, rojeno Polheim († pred 1547) pa dve hčeri. Na Vurberku ga je nasledil najstarejši sin Franc I. Stubenberg († 1541).

Tudi v 16. stoletju je bilo širše območje vurberškega zemljiškega gospostva zmeraj znova ogroženo s strani Turkov, ki so na svojih osvajalnih pohodih plenili tudi po južni Štajerski. Zato Stubenbergom kot zemljiškemu gospodom ni pripadala zgolj privilegirana pravica pobiranja najrazličnejših dajatev svojih podložnikov, temveč tudi težka naloga, v politično nestabilnih časih vojn in turških vpadov podložnikom zagotoviti zaščito. Prav tako so morali velik del svojih prejemkov prispevati za deželno obrambo, kar je predstavljalo izjemno finančno breme za vse deželno plemstvo, ne le vurberško linijo družine Stubenberg. Tudi sam grad je bilo treba neprenehoma utrjevati ter oskrbovati z orožjem in strelivom, kar je nazorno razvidno iz inventarja po Gašperju Stubenbergu iz leta 1525, v katerem sta popisani sobi z orožjem, smodniški stolp ter veliko kosov orožja in streliva (puške, topovi, smodnik, krogle).

Od konca 20. let 16. stoletja se je okrepilo sodelovanje med deželnim knezom in deželnimi stanovi notranjeavstrijskih dežel s skupnim ciljem izboljšati obrambo pred Turki. Spoznanje, da je učinkovita

obramba pred sovražnikom mogoča le prek dobro organiziranega in prepredenega obveščevalnega sistema, je privedlo do prvih zametkov kasnejše Vojne krajine. Med konkretne obrambne ukrepe dežele Štajerske oziroma južnih delov Svetega rimskega cesarstva je od tega časa naprej sodila permanentno urejena mreža krajev, kjer so v opozorilo bližajoče se turške nevarnosti prižigali opozorilne ognje in streljali. V sistematično urejeno mrežo signalnih točk, ki so bile po daleč vidnih vrhovih vzdolž glavnih prometnih poti, je spadal tudi grad Vurberk, kjer so bili nameščeni deželni najemniki. O njihovi prisotnosti na Vurberku priča ohranjena vojaška oprema, ki je danes skupaj s številnimi kosi orožja z gradu Vurberk na ogled v zbirki orožja na Ptujskem gradu. V omenjeni zbirki poleg oklepov deželnih najemnikov izstopa pet topov, ki sodijo med najstarejše ohranjeno topovsko orožje na Slovenskem.²¹

V čas Frančevega gospodovanja vurberškemu zemljiškemu gospostvu sodi tudi leto 1532, ko so zaradi vnovičnih napadov Turkov trpele podložniške vasi gosposčine na obeh straneh Drave.

Tri leta kasneje je nastal nov urbar posesti, ki je obsežnejši od tistega iz leta 1496 in ponuja širok spekter najrazličnejših informacij o vaseh, prebivalstvu, agrarnih pridelkih in dajatvah vurberških podložnikov, lovni in ribolovni pravicah itn.²² Ali je urbar iz leta 1535 nastal, ker je takrat Frančev mlajši brat Ambrož († 1541) dosegel polnoletnost oziroma pravico do prevzema gospostva, ni mogoče preveriti. Dejstvo pa je, da se je proti koncu 30. let 16. stoletja spor med bratoma Francem in Ambrožem Stubenbergom stopnjeval. Brata se nista prepirala le o tem, komu pripada pravica do posedovanja matičnega gospostva družine in komu pripadajo ribolovne pravice, ali o tem, kdo naj se komu približa pri sklepanju kompromisov. Medsebojno obtoževanje je šlo celo tako daleč, da je Ambrož svojemu starejšemu bratu Francu očital, da ga je poskušal zastrupiti. Slednjič je Vurberk po dolgih sporih leta 1539 pripadel Ambrožu, Franc pa se je moral z družino izseliti. Le dve leti kasneje sta oba umrla.²³

²¹ Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 162, 169, 172–174; <http://pmpo.si/zbirke-in-razstave/stalne-zbirke/>; 25. III. 2016. Tudi sicer je v ptujskem muzeju ogromno eksponatov, ki izvirajo z Vurberka, večina je iz kasnejših stoletij. Prim. Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem*.

²² StLA, AS, K 50/H 431, Ämter und Herrschaften: Herrschaft Wurmberg, Urbar 1535. Temu urbarju so dodani urbarji posesti Pohorski dvor iz leta 1527, Gornji Kapfenberg iz leta 1537 ter Halbenrain in Klösch iz leta 1535 – najverjetneje zato, ker so vsa omenjena zemljiška gospostva v tem času pripadala vurberškim Stubenbergom, pri čemer pa so v Gornjem Kapfenbergu posedovali le tri urade, sicer je tamkajšnja posest v celoti pripadala sorodnikom iz kapfenberške veje družine.

²³ Korespondenca med bratoma se je ohranila po zaslugi tega, da sta oba v iskanju potrditve svojega prepričanja in neke vrste arbitra nenehno pisala sorodniku Volfu iz kapfenberške linije Stubenbergov, v čigar arhivu se je omenjena pošta vurberških bratov ohranila. Prim. StLA, AS, K 7/H 84, Erb-

¹⁹ StLA, AS, K 7/H 82, Erbverhandlung und -teilung mit Hipolita von Stubenberg, April 1525.

²⁰ Inventar je na voljo tudi v knjižni obliki: prim. Loserth, *Supplement II*, str. 49–58; original v: StLA, AS, K 51/H 435 (obseg: 12 listov).

Cerkev sv. Ruperta v Spodnji Voličini (foto: Maja Toš).

Sklepnik nad glavnim oltarjem cerkve sv. Ruperta v Spodnji Voličini z narobe obrnjenim sidrom in z majem/kačo z grba vurberških Stubenbergov (foto: Maja Toš).

Ambrož Stubenberg nam je (po)znan zgolj iz ohranjenih pisnih dokumentov, medtem ko se je iz časa, ko je Vurberku gospodoval Franc Stubenberški, ohranil arhitektonski spomenik, in sicer v cerkvi sv. Ruperta v Spodnji Voličini v Slovenskih goricah. Kamen z letnico 1538 na južni steni cerkve priča o gradbenih posegih na tej sakralni stavbi v času, ko je spadala pod oblast vurberških Stubenbergov. Vo-

ličina oziroma istoimenski urad je že v delitveni pogodbi leta 1441 pripadel Agnezi in njenemu možu Leutoldu Stubenberskemu oziroma zemljiškemu gospodstvu Vurberk, v okviru katerega je ostal vse do konca 16. stoletja, ko so Stubenbergi (Spodnjo) Voličino prodali Herbersteinom s Hrastovca. V 40. leta 15. stoletja spada tudi prva omemba cerkve sv. Ruperta, zavetnika kraja vse do današnjih dni.²⁴

Do konca 16. stoletja se je na območju vurberške-

teilungen; StLA, AS, K 8/H 99, Erbstreitigkeiten; StLA, AS, K 12/H 120 in H 121, Familienkorrespondenz.

²⁴ Sulič Urek, Nova dognanja, str. 131–132.

ga gospostva izoblikovalo pet cerkva, kar je mogoče določiti tudi s pomočjo urbarjev oziroma seznama krajev, ki so spadali k posestvu. Te cerkve so bile: Marijina cerkev na Vurberku, cerkev sv. Martina v Dvorjanah, cerkev sv. Ruperta v Spodnji Voličini, cerkev sv. Janeza v Staršah ter Ptujška Gora. Poleg tega so vurberški podložniki živeli tudi v vaseh, ki so cerkvenoupravno spadale pod župniji Hajdina in Sv. Lovrenc na Dravskem polju.²⁵ Zaradi tega in številnih funkcij, ki so jih zasedali v cerkvenih zadevah, so lahko vurberški Stubenbergi posegali in odločilno vplivali na versko dogajanje na območju svojih posesti. Franc I. Stubenberg je prvi član svoje družine, za katerega lahko z viri potrdimo, da je bil protestantske veroizpovedi. Njegovi potomci so mu sledili v verskem prepričanju in postali pomembni podporniki protestantizma na širšem območju Dravskega in Ptujškega polja.²⁶

Ob naštevanju materialnih sledi družinskih članov vurberških Stubenbergov velja omeniti še dve Frančevi sestri. Za Elizabeto († 1544), ki je pokopana v graški stolnici, se je prav tam ohranil njen epitaf. V cerkvi sv. Ane v kraju Oberthalheim v današnji Zgornji Avstriji pa najdemo epitaf Evfemije Stubenberg († 1563), ki so jo tam pokopali ob njenem drugem možu, Kazimirju Polheimu. Oba spomenika sta sicer izven ožjega življenjskega prostora družine Stubenberg, vendar kažeta na to, kako daleč so lahko zaradi poročne strategije dotične plemiške družine segale njene politične, ekonomske in socialne vezi.

Ambrož Stubenberg ni imel moških potomcev, Franc pa je zapustil enega sina, ki je imel ob očetovi smrti komaj osem let. Varuštvo nad Baltazarjem II. Stubenberškim (1533–1583) sta prevzela njegov stric, materin brat, Volf Engelbert Auersperg iz linije Šumberk ter Volf Stubenberg iz kapfenberske linije družine. Edini moški predstavnik četrte generacije vurberške linije Stubenbergov se je že v rani mladosti boril z boleznijo. Zaradi tega sta se njegova skrbnika posvetovala celo z Vesaliusom, najbolj znanim zdravnikom tistega časa, ter si tudi sicer izmenjala veliko pisem, iz katerih je razvidna njuna skrb za ustrezno vzgojo in izobrazbo mladega Baltazarja.²⁷

Skrbnika pa sta v času mladostnosti svojega varovanca imela tudi težko nalogo odgovorno upravljati njegovo imetje in posle. Tako je imenjsko cenitev leta 1542 v imenu Baltazarja Stubenberga uredil Volf Engelbert Auersperg. Z željo po učinkovitejšem pobiranju davkov so deželni knez in deželne oblasti v začetku 40. let 16. stoletja sklenili, da se za ugotovitev pravičnejše davčne osnove opravi nova cenitev, s katero naj se ocenijo vse glavne nepremičnine posameznega zemljiškega gospoda in njegovih podložnikov

ter njihove živine, v mestih pa glavne nepremičnine in vrednost obrti.²⁸ Imenjska cenitev za Vurberk se je ohranila, v njej so ovrednotili vse imetje in dohodke gospostva, zato gre za dragocen vir, ki kaže na poseljenost in velikost posameznih vasi, socialno in gospodarsko strukturo kmečkega prebivalstva in upravno razdelitev ter tako ponuja vpogled v družbeno-ekonomski položaj gospostva Vurberk v sredini 16. stoletja.²⁹

Leto dni po imenjski cenitvi sta Baltazarjeva skrbnika dala na novo popisati vse dokumente iz vurberškega arhiva. Ohranil se je vurberški arhivski register iz leta 1543 in predstavlja neprecenljiv vir informacij, saj potrjuje obstoj številnih listin in drugih pisnih dokumentov, ki se niso ohranili in so nam zato znani zgolj iz navedb na tem seznamu. Zasluge za to, da se je omenjeni arhivski register ohranil, gre pripisati Volfu Stubenbergu iz kapfenberske linije. Kot Baltazarjev skrbnik je dal register iz leta 1543, pa tudi starejšega iz leta 1498, prinesiti k sebi v Kapfenberg, saj ju je kot pravno podlago potreboval pri številnih uradnih poslih, ki jih je opravljal za svojega varovanca iz vurberške linije.³⁰

Baltazar Stubenberg je tudi sicer tisti predstavnik družine, o katerem se je ohranilo največ arhivskega gradiva, tudi takšnega bolj subjektivne narave, ki omogoča nekoliko oprijemljivejšo rekonstrukcijo njegove biografije. Tako nas na primer epizoda o iskanju primerne neveste za mladega štajerskega plemiča popelje v sosednjo deželo Kranjsko. Tam naj bi Baltazarja za nevesto čakala Rozina, nečakinja Janeza Jožefa pl. Egkha. Toda Baltazar Stubenberg je svojima varuhoma in Rozinini družini pošteno prekrizal načrte, Janeza Jožefa Egkha pa hkrati močno užalil. V začetku leta 1555 se je po svoji volji poročil z Ano Lamberg († 1568), s katero sta imela devet otrok.³¹

Leto dni po smrti svoje prve žene se je Baltazar 13. februarja 1569 v Gradcu poročil z Magdaleno Herberstein (1552–1618). Da sta bila Baltazar in njegova soproga verna protestanta, izpričuje že vpis njune poroke v protestantski deželni poročni register.³²

Kot že omenjeno, je bila na območju vurberškega gospostva ali, natančneje, v oblasti vurberških Stubenbergov tudi cerkev na Ptujski Gori, ki sta jo dala

²⁵ Koropec, Vurberk, str. 49.

²⁶ Za natančnejši pregled verske zgodovine vurberških Stubenbergov prim. Toš, Wurmberger Linie, str. 13–32.

²⁷ O zdravstvenem stanju mladega Baltazarja prim. Toš, *Stubenberg*, str. 258–262.

²⁸ Koropec, Imenjska cenitev, str. 195–196.

²⁹ StLA, Laa. A. Antiquum, VI, Gülterschätzung von 1542, Bd. 43, Nr. 634: Wurmberg Schloss (obseg: 175 listov).

³⁰ Oba dokumenta sta bila zato (najverjetneje v kopiji) v kapfenberskem arhivu in se tako ohranila. Arhivski register iz leta 1543 je izdal Johann Loserth. Prim. Loserth, *Supplement II*, str. 26–48; izvirnik v: StLA, AS, K 1/H 10 (obseg: 34 listov). Med 332 navedenimi dokumenti najdemo tudi večino tistih iz vurberškega arhivskega registra iz leta 1498.

³¹ ARS 730, Graščina Dol, F 128, Gallenberska korespondenca; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 36. Podatke o poroki z Ano in njunih otrocih lahko črpamo iz ohranjenega Baltazarjevega zapisa, ki daje dragocene podatke za rekonstrukcijo genealoške tabele vurberških Stubenbergov (StLA, AS, K 2/H 42, Genealogische Notizen Balthasars II.).

³² StLA, HS Nr. 1285, 2 in 5.

Cerkev sv. Martina v Dvorjanah in detajl z grbom vurberške linije družine Stubenberg (foto: Maja Toš).

konec 14. stoletja postaviti Bernard Ptujski in njegov nekdanji varuh Ulrik Walseeski. Ob ustanovitvi je cerkvenoupravno spadala k župniji sv. Lovrenc na Dravskem polju, gospodje Ptujski pa so imeli pravico do vzdrževanja svojega kaplana.³³ Po njihovem izumrtju so patronat nad Ptujsko Goro nasledili Stubenbergi, kar ne nazadnje pojasnjuje tudi dejstvo, da so bile maloštevilne listine, ki vsaj deloma izpričujejo začetke cerkve na Ptujski Gori, prav med arhivalijami Stubenbergov z Vurberka.³⁴

³³ Zadnikar, *Ptujška gora*, str. 147; Höfer, *Visitation*, str. 248. Cerkev na Ptujski Gori ni imela predhodnice v gradbeno-zgodovinskem smislu, bila je v celoti nova ustanova, od koder izvira tudi njeno nemško ime: Maria Neustift. S pomočjo ustanove je lahko njen donator izražal svojo dobroteljsko, krščanski ideal *caritas*, hkrati pa spodbujal umetnost in/ali znanost. Bernard Ptujski si je z darovnico za Ptujsko Goro zagotovil obstoj lastne *memorie*, spomin nase in svojo rodbino, ki je preživel vsa dolga stoletja po njegovi smrti.

³⁴ Te listine se niso ohranile, njihovo vsebino poznamo zgolj zaradi njihove omembe v vurberškem arhivskem registru iz leta 1543, kar dodatno potrjuje neprecenljivo vrednost te arhivalije za raziskovanje zgodovine širšega območja vurberškega gospodstva. Prim. Loserth, *Supplement II*, str. 26, št. 3, 4, 6, 9, 10, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25 in 26.

Ptujskogorska cerkev je kmalu postala cilj številnih romarjev, že v začetku 15. stoletja pa se je v njej razvila kiparska delavnica, v kateri so izdelovali opremo po naročilu ustanoviteljev in njihovih sorodnikov, med drugim tudi grofov Celjskih ter gospodov Stubenberg. Tako o prostorski navzočnosti gospodov Stubenberg na Ptujski Gori priča gradbeno okrasje interjerja; v cerkvi je poleg grbov številnih družin tudi stubenberški, pri rožnovenskem oltarju pa sta upodobljena klečeča člana te družine.³⁵

Patronat nad cerkvijo na Ptujski Gori je posedoval tudi Baltazar Stubenberg, ki je 27. maja 1557 Nikolaja Zimchicza imenoval za novega župnika na Ptujski Gori (*Ad beneficii sine capellam beatissime virginis Maria in Monte gratiae im Campo Dravij*).³⁶ Na prvi pogled povsem običajna praksa pa je z vidika zgodovine družine Stubenberg in sodobnega cerkvenopolitičnega dogajanja izjemnega pomena. Cerkev-

³⁵ Zadnikar, *Ptujška gora*, str. 148; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 58–63.

³⁶ StLA, AUR (27. V. 1557, Wurmberg; z Baltazarjevim pečatom).

ni odvetniki in patroni so namreč imeli pomembno vlogo oziroma odločilno besedo pri postavitvi župnikov, zaradi česar je bil njihov neposredni vpliv na imenovanje dušnih pastirjev predvsem v začetni fazi reformacije odločilnega pomena. Tudi v župnijah, kjer je patronat pripadal škofu, je ta z veliko težavo preprečil umestitev protestantskega župnika, saj je skoraj brez izjeme užival podporo prav pri dotičnem odvetniku ali patronu.

Kljub temu da iz ohranjenih virov ne moremo izvedeti več o tem, ali zgodovina Ptuijske Gore beleži protestantsko poglavje, lahko nedvomno potrdimo močan vpliv Baltazarja Stubenberga ter njegovih naslednikov kot fevdnih gospodov in patronov Ptuijske Gore; v tej funkciji so vurberški Stubenbergi vplivali na cerkvenopolitično dogajanje na širšem geografskem območju svojega življenjskega prostora.

Za Baltazarja II. Stubenberškega vemo, da je naročil številne gradbene posege. V njegovem času so v Dvorjanah, kraju blizu gradu Vurberk, opravili grad-

Arkadni hodnik na Vurberku v začetku 40. let 20. stoletja, v ozadju grbovna plošča s stubenberskim grbom (foto: <http://www.dlib.si/>).

bene posege na tamkajšnji cerkvi sv. Martina. O tem priča kamnita plošča z napisom »AD 1578« in grbom družine Stubenberg. Pisni viri o tem sicer molčijo, toda zaradi omenjene plošče in dejstva, da se je istočasno gradilo tudi na samem gradu Vurberk, lahko domnevamo o sočasnosti gradbenih del in poseganju družine Stubenberg v sakralno arhitekturo še ene cerkve na območju zemljiškega gospostva Vurberk.

Baltazar Stubenberg je poleg tega dal adaptirati Spodnji dvor (nem. Niederhof), t. i. svobodni dvor (nem. Freihaus) svoje družine na Ptuj. Nad portalom so napis³⁷ ter grba Stubenberga in njegove druge žene Magdalene Herberstein. V skladu s heraldično prakso je grb moškega na desni in grb njegove žene na levi strani – gledano s strani grba. Dela na Spodnjem dvoru gre časovno umestiti v čas med letom 1569, ko sta se plemiča poročila, in 1583, ko je Baltazar umrl.

Baltazar Stubenberg se je ovekovečil tudi z gradbenimi deli na matičnem gradu svoje družine, bil je namreč tisti, ki je naročil obsežno prezidavo gradu Vurberk v sodobni dvorec. Zadnja od šestih gradbenih faz gradu, ki jih je rekonstruiral kastelolog Igor Sapač, je datirana v njegov čas, v zadnje četrletje 16. stoletja. O zaključku omenjenih gradbenih del priča ohranjena letnica 1592, ki je bila vzdana na enem izmed dvoriščnih prizidkov. Z obsežnimi gradbenimi deli, ki so jih vodili italijanski mojstri, so z velikopoteznimi prezidavami spremenili predvsem grajsko jedro ter notranje dvorišče opremili z arkadnimi hodniki.³⁸

Svojo moč, premoženje in tradicijo so člani družine Stubenberg demonstrirali z uporabo grba; naj-

Spodnji dvor na Ptuj, danes sedež Okrožnega sodišča Ptuj (foto: Maja Toš).

³⁷ Zapis se glasi: MIT SONDERN WOLBEDACHTEM / RAT HERR WALTHASER VON STV / BENBERG HAT DISS GEBEY VON NE / VEN GESEZT DAMIT SEIN / NAM BLEIB VNVERLEZT in izpričuje, da je dal stavbo prenoviti Baltazar Stubenberg.

³⁸ Vidmar, Grad Vurberk, str. 64–65.

*Grb vurberške linije družine Stubenberg
(Bartsch, Wappen-Buch, 28).*

pogostejše so ga odtisnili v vosku kot pečat ali ga, kot prikazuje slikovno gradivo pričujočega prispevka, dali vgraditi v stavbe, ki so jim »pripadale« in kjer so delovali kot naročniki gradbenih in umetniških del. Vurberška linija je razvila lastno različico grba in matičnemu družinskemu grbu dodala še motiv, ki ga je dobila z dedovanjem po gospodih Ptujskih.

Grb vurberške linije družine Stubenberg je kvadriran – grbovni ščit je razdeljen na štiri polja. V prvem in četrtem polju je upodobljen grb gospodov Stubenberg – narobe obrnjeno sidro, ki ima skozi uho napeljavno vrv. V drugem in tretjem polju je upodobljen zmaj. Na vrhu grbovnega ščita je turnirski šlem z rešetkastim vizirjem (nem. Bügelhelm) z listnimi dodatki. To obliko krone so sprva upodabljali le pripadniki starega deželne plemstva, kamor so sodili tudi gospodje Stubenberg. Grb krasi šlemno ogrinjalo.³⁹

Zmaja v grbu so Stubenbergi podedovali od gospodov Ptujskih, ti pa so ga bili prevzeli po gospodih Humberških. Upodobitev zmaja se nanaša tudi na ime gradu, kajti nemške besede *Wurm* ne prevajamo dobesedno s črv, temveč v heraldičnem jeziku pomeni kačo oziroma zmaja. Z zmajem, ki naj bi nekoč

živel na Vurberku, so povezane številne legende, ki krožijo okoli tega čarobnega bitja, ki je skozi stoletja burilo človeško domišljijo.⁴⁰ Ne nazadnje lahko vurberškega zmaja občudujemo še danes, in sicer kot del grba Občine Duplek.⁴¹ Kljub temu da ne gre za »zgodovinski grb«, prevzem zmaja oziroma kače v občinski grb kaže na zavedanje pomena lastnega zgodovinskega in kulturnega izročila.

Baltazar II. Stubenberg se je, kakor večina njegovih moških prednikov in potomcev, boril z družinsko boleznijo protin, pogovorno znano kot putika ali podagra, ki je bila v preteklosti stigmatizirana kot »bolezen bogatinov«. Izvira iz presnovnih težav kot posledice povišane ravni sečne kisline v krvi. Prav zaradi bolezni je Baltazar že v starosti 46 let dal 1. novembra 1579 na Vurberku spisati oporoko. V njej je na samem začetku podal svoja razmišljanja o smrti in minljivosti. Natančno je opisal scenarij svojega pogreba, v katerem ponovno odseva njegova prote-

*Vhod v razvaline gradu Vurberk z grbovno ploščo
družine Stubenberg (foto: Maja Toš).*

³⁹ Bartsch, *Wappen-Buch*, str. 130–131; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 14–15; Hernja-Masten, Grb, str. 8. Za podrobnosti o stubenberškem grbu prim. Toš, *Stubenberg*, str. 40–45 in 63–65.

⁴⁰ O bogatem izročilu pripovedk in legend, ki krožijo okoli Vurberka, prim. Šmitek, *Kačji grad*, str. 91–98, in isti, *Zmajsko seme*, str. 169–185.

⁴¹ Prim. spletno stran Občine Duplek: <http://www.duplek.si/>; 25. III. 2016.

stantska veroizpoved: na njegovem pogrebu naj pojejo psalme, pridiga naj izzveni kot svarilo o minljivosti zemeljskega življenja ter poveljevanje vstajenja in večnega življenja. Drugih ceremonij ne želi, saj dovolj dobro pozna Sveto pismo, zato ve, da so tovrstna sredstva za dosego dušnega blagra in oprostitev grehov popolnoma nekoristna, saj lahko dušni blagor in večno življenje dosežemo le s pravo vero.

Za dediče je Baltazar Stubenberg določil svojih sedem sinov. Da pa bi že vnaprej preprečil spore pri dedovanju, je še določil, naj se deli po vrsti od najmlajšega do najstarejšega sina, da ne bi bil kdo zapostavljen. Prav tako je zapisal, kako naj bo poskrbljeno za njegovo vdovo Magdaleno in njune štiri hčere.⁴²

Že štiri leta kasneje, marca 1583, je Baltazar umrl. Poleg enajstih otrok in nezadovoljne vdove, ki se je zagrizeno borila za preživnino in preskrbo svojih štirih hčera, je zapustil predvsem visoke dolgove.

Kaj se je torej zgodilo z Baltazarjevimi dediči? Šest let po njegovi smrti, 4. novembra 1589, je salzburški nadškof Baltazarjevim otrokom, najstarejšemu sinu Francu ter njegovim bratom in sestram, dal v fevd Vurberk. V fevdni podelitvi so vsi Stubenbergi navedeni z imenom,⁴³ manjkata pa Viljem in Gašper, ki takrat očitno nista bila več med živimi.

Dan kasneje, 5. novembra 1589, so Franc in bratje od nadškofa prejeli še Spodnji dvor na Ptujju z vsem imetjem, ki pa se je dedoval le v moški liniji. Bratje Stubenberg so se morali obvezati (tudi v imenu svojih moških potomcev), da dvora ne bodo prodali, ga zastavili ali pustili propasti, temveč ga bodo posedovali in uporabljali v skladu s starejšimi določili.⁴⁴

Baltazarjeva vdova Magdalena se ni ponovno poročila. Svojega moža je preživela za celih 35 let. S tem je zagotovo presenetila svoje krušne sinove, ki so tako morali skoraj štiri desetletja skrbeti zanjo, kajti ta oskrba ji je kot vdovi pripadala. Ohranili so se številni dokumenti, v katerih se je Magdalena Stubenberg borila za preživnino ter zagotovilo preskrbe svojih hčera, zaradi česar je bila očitno na bojni nogi s prenekaterim od Baltazarjevih sinov. Ti so si šele šest let po očetovi smrti, 7. novembra 1589, razdelili njegovo dediščino.

Dedovanje je bilo pravni akt, ki je jamčil oblastno in družbeno hierarhijo v plemiškem okolju, toda številni primeri iz prakse kažejo, da sta bila prav dedovanje in nasledstvo eden večjih izzivov plemiških družin – sploh kadar je šlo za tako številno potomstvo, kot ga je zapustil Baltazar II. Stubenberg.

Na začetku delilne pogodbe med Baltazarjevimi sinovi izvemo, da sta Viljem in Gašper medtem umrli v tujini. Tako je najstarejši Baltazarjev sin, Franc II. Stubenberg (1556–1598), v skladu z oporočnim

določilom svojega očeta prevzel delitev njegovega premoženja ter se o tem posvetoval s sorodniki. Ti so mu svetovali, naj zaradi številnih neporavnanih obveznosti svojega očeta nujno proda gospostvi Halbenrain in Klösch v današnji Avstriji. Od preostalih posesti so si bratje očetovo dediščino razdelili tako, da je Franc dobil Spodnji dvor na Ptujju, Daniel hišo v Gradcu in posesti v dolini reke Murice (nem. Mürz) na današnjem avstrijskem Štajerskem, Jurij staro in Hans novo vurberško hišo, Jurij Žiga pa Ravno polje. Nerazdeljeno je ostalo deželsko sodišče na vseh posestih, Spodnji dvor na Ptujju, fevdne pravice nad Ptujsko Goro in ribolovne pravice.⁴⁵

Iz časa okoli leta 1590 se je ohranil urbar, v katerem so zapisane vse posesti, pravice in svoboščine, ki so bile po Baltazarjevi smrti dodeljene njegovemu najstarejšemu sinu Francu za novo hišo polovice gradu Vurberk (*zum neuen Stock des halben Schlosses Wurmberg*).⁴⁶ Iz naštetih krajev, v katerih je omenjena pravica Stubenbergov do pobiranja delne desetine (nem. Teilzehente), je razvidno, da si je gospostvo Vurberk to pravico delilo s številnimi drugimi zemljiškimi gospostvi, kot na primer Gornjim Mariborom, Hrastovcem, Slivnico, samostanom Admont in Studenicami, ki so imele podložnike v istih krajih.

Čeprav je bil konec 16. stoletja zaradi družinskih zadev za stubenberško gospostvo Vurberk z gospodarskega vidika precej neugoden, pa je ravno v tem času Vurberk utrdil svoj položaj enega izmed središč protestantizma na širšem območju Dravskega in Ptujkega polja. Največ zaslug za to gre pripisati Francu Stubenbergu, ki mu je kot starosti družine uspelo udejanjiti željo preminulega očeta, da se na Vurberku še naprej vzdržuje protestantsko bogoslužje oziroma pridigar. V 9. členu delitvene pogodbe med brati je namreč zapisano, kako je treba ravnati v verskih zadevah vurberške linije družine Stubenberg: ker cerkev na Vurberku ni del delitve, morajo vsi bratje plačevati za protestantskega pridigarja, ki ga vnaprej odobri štajersko deželno plemstvo v Gradcu. Prav tako se brez posvetovanja in konsenza vseh bratov ne sme odpustiti ali na novo zaposliti nobenega pridigarja, kar govori v prid domnevi, da je na Vurberku že za časa Baltazarja služboval protestantski pridigar.⁴⁷

Franc II. Stubenberg je umrl leta 1598. 21. aprila istega leta so v skladu s predpisom štajerskega deželnega plemstva sestavili njegov inventar.⁴⁸ Pet komisarjev, določenih za to nalogo, je najprej popisalo zemljiško posest, ki jo je zapustil Franc in ki je bila zavezana plačilu davka. Popisali so tudi skromno ko-

⁴² StLA, AS, K 4/H 68, Wurmberg, 1. XI. 1579.

⁴³ Lang, *Salzburger Leben II*, str. 394 (448/26).

⁴⁴ StLA, AS, K 56/H 480, Salzburg, 5. XI. 1589; StLA, AUR (5. XI. 1589, Salzburg); Lang, *Salzburger Leben II*, str. 394 (448/26).

⁴⁵ StLA, AS, K 7/H 81, Graz, 7. XI. 1589.

⁴⁶ StLA, AS, K 50/H 432, Ämter und Herrschaften, Herrschaft Wurmberg, ca. 1590.

⁴⁷ StLA, AS, K 7/H 81, Graz, 7. XI. 1589.

⁴⁸ Inventar po Francu II. Stubenberškem je najstarejši dokument v fondu *Landrecht* (deželna pravda) *Stubenberg* v Štajerskem deželnem arhivu.

Vurberški epitaf s konca 16. stoletja (foto: Maja Toš).

ličino njegove srebrnine, pri čemer je na prošnjo Jurija Stubenberga, pokojnikovega brata, nekaj kosov srebrnine prejela Frančeva vdova. Skupna ocena zapuščine kaže na skromno premoženje umrlega, ki pa je bil za časa življenja primoran plačevati tudi dolgove, ki jih ni povzročil sam, temveč jih je le podedoval.⁴⁹

Po Francu je kot zadnji član družine Vurberk prevzel njegov mlajši brat Jurij Stubenberg (1560–1620). Za njim oziroma njegovo prvo ženo Heleno, rojeno Székely, se je neposredno ob gradu ohranil izjemen spomenik. Heleno, ki je umrla kmalu po 23. aprilu 1597,⁵⁰ so pokopali na Vurberku, kjer lahko še danes občudujemo njen (in Jurijev?) epitaf, ki je

vzidan v steno levo ob vhodu Marijine cerkve na Vurberku.

Omenjeni epitaf je iz belega marmorja ter meri okoli 210 cm v višino in 110 cm v širino. Spodnji del je sestavljen iz črne marmornate plošče v podolgovatem ovalnem okvirju, ki ga od strani obdajata grba. V skladu s heraldično prakso je grb moškega, v tem primeru vurberške linije družine Stubenberg, na heraldični desni, grb ženske, torej grb ormoške veje družine Székely, pa na levi strani. Na osrednjem reliefnem polju je najprej upodobljena plemiška družina, kjer ločeno po spolu na desni strani klečijo moški člani družine, na levi pa ženske. Nad tem prizorom je relief Kristusovega vstajenja. Na sredi atike je okvir s črno marmornato inkrustacijo, ki nosi citat iz Janezovega evangelija.⁵¹ Čeprav je površina epitafa v precej

⁴⁹ StLA, ALR, LR Stubenberg, K 1247, Inventar nach Franz von Stubenberg, 1598 (obseg: 54 listov). Nekateri Frančevi dokumenti so bili po njegovi smrti pri njegovem bratu Juriju in so popisani tudi v njegovem inventarju. Prim. StLA, ALR, LR Stubenberg, K 1247, Inventar nach Georg d. Ä., 1620.

⁵⁰ Tega dne namreč Jurij in Helena pišeta sorodniku iz kapfenberške linije družine Stubenberg glede določenega posla, ki sta ga bila sklenila (StLA, AS, K 12/H 127, Wurmberg, 23. april 1597). V kasnejših dokumentih se Helena ne omenja več kot živa.

⁵¹ ICH BIN DIE AVF / ERSTEHVNG / VND DAS LE / WEN WER AN / MICH GLAVBT / DER WIERT LE / WEN IOHAN / NAM II. – Jaz sem vstajenje in življenje. Kdor veruje vame, bo živel, tudi če umrje (Jn 11, 25). Pri priporočilih in željah za posmrtno življenje pri nagrobnikih in nagrobnih napisih iz 16. stoletja je treba paziti, da ne skle-

slabem stanju, gre za eno najkvalitetnejših likovnih del z Vurberka in hkrati za redki primer italijanske umetnosti poznorenesančnega obdobja na Slovenskem. Umetnostnozgodovinska stroka domneva, da je avtor dela italijanski kipar Philibert Pacobello, ki je okoli leta 1600 deloval na Štajerskem.⁵²

Jurij Stubenberg ni le nasledil svojega starejšega brata, temveč je tudi prevzel njegove dolgove oziroma dolgove svojih prednikov. Tako je že od zadnjega desetletja 16. stoletja prodajal posest za posestjo. Kakor izpričujejo ohranjeni dokumenti, je največ kupčij sklenil s »sosedom« Herbersteinom z gradu in istoimenskega gospostva Hrastovec, ki je mejilo na gospostvo Vurberk.

Iz listine, ki je datirana 8. novembra 1595, je razvidna zgoraj omenjena menjava cerkvenega odvetništva, ki so ga Stubenbergi imeli nad cerkvijo sv. Ruperta v današnji Voličini. Poleg tega je Jurij prodal še tamkajšnje podložnike, dvor Stralek ter nekatere druge pravice, ki jih je podedoval deloma od svojega očeta Baltazarja, deloma od družine Székely, deloma pa pridobil od brata Jurija Žige.⁵³ Na to kupčijo se nanaša potrdilo, ki ga je Jurij Stubenberg spisal 30. novembra 1595 in v njem sporočil, da je od Janeza Friderika Herbersteina prejel denar za posel, ki sta ga sklenila 8. novembra 1595, in mu zato sedaj predaja urbar za prodano posest.⁵⁴

S tem pa prodaja stubenberških posesti še ni bila zaključena, Jurij je Herbersteinu prodal še številne druge posesti in pravice, celo tri mline na Dravi ter podložnike v vaseh Dvorjane, Spodnji in Zgornji Duplek, Žitečka vas, Zgornja in Spodnja Korena, Zimica, Dogoš in Starše.⁵⁵

Stubenbergova materialna stiska je bila očitno tako brezizhodna, da je Juriju Herbersteinu nameral prodati še preostale dele vurberške posesti razen samega gradu in pristave.⁵⁶ Slednjič do te prodaje ni prišlo, čeprav sta omenjena plemiča še dolgo nadaljevala pogovore in pogajanja o prodaji oziroma nakupu Vurberka.⁵⁷

Slednjič je Jurij Stubenberg po več kot desetletju pogajanj o prodaji Vurberka oziroma posesti, ki so ostale od nekdaj mnogo obsežnejšega gospostva, leta

1616 Vurberk prodal Filibertu Schranzu Schranzenegu (s polnim nemškim imenom: Johann Philibert Schranz von Schranzenegg und Forchtenstein). Starosta vurberške linije družine Stubenberg si je pridržal pravico do ponovnega odkupa, iz prodaje pa sta bili izvzeti cerkev in rodbinska grobnica. Novi lastnik Vurberka Schranz ga je že tri leta kasneje, 1619, prodal naprej, toda Stubenberg oziroma njegova družina ga ni nikoli več odkupila.

Jurij Stubenberg je umrl že leto za tem. Dobra dva meseca po njegovi smrti, 9. julija 1620, sta komisarja, ki ju je za to nalogo določilo štajersko deželno plemstvo, v prisotnosti Jurija Žige in Franca III. Stubenberškega, sina Jurijevega tudi že pokojnega brata Franca, sestavila njegov inventar. Ker se je ta pravni akt odvijal v Šentjanžu na Dravskem polju oziroma v Staršah, je mogoče sklepati, da je bilo Jurijevo zadnje prebivališče prav tam.⁵⁸ Tudi ta dokument je z več zgodovinskih perspektiv sila dobrodošel vir, saj omogoča vpogled v številne drobce iz življenja štajerskega plemiča na začetku 17. stoletja.

Jurijev brat Jurij Žiga Stubenberg (1570–1632) je po očetu podedoval Ravno polje, ki se je prav v njegovem času izoblikovalo v samostojno zemljiško gospostvo. Zanj so sicer morali žrtvovati nekaj posesti gospostva Vurberk, kar je še dodatno razdrobilo nekdanjo obsežnost matičnega sedeža družine. Ravno polje je bilo zaradi veroizpovedi svojega gospodarja prav tako protestantsko »oporišče«.⁵⁹ Prepričana protestantka je bila tudi četrta (!) soproga Jurija Žige Stubenberškega, Regina Sibila Khevenhüller. Ko je cesar Ferdinand II. začel s protireformacijsko ofenzivo in 1. avgusta 1628 izdal patent, s katerim je protestantskemu plemstvu dežele postavil ultimat o spreobrnitvi v katolištvo ali izselitvi, sta se Jurij Žiga in njegova soproga odločila, da zapustita notranjeavstrijske dežele. Avgusta 1629 sta se iz Koroške podala proti Nürnbergu.⁶⁰

Odsev delovanja Jurija Žige Stubenberga predstavlja dvorec Ravno polje oziroma žalostne razvaline tega nekoč izjemnega spomenika renesančne arhitekture na Slovenskem. Na tem mestu velja omeniti, da se je v središču mesta Ptuj ohranil opredmeteni spomin na najmlajšo sestro Jurija Žige, hčer Baltazarja in Magdalene Stubenberg: v Jurijevi cerkvi na Ptujju je vzidan epitaf Ane Suzane Stubenberg, v drugem zakonu poročene Vetter, za katerega pa se (še) ne ve, kdaj, zakaj in kako je prišel na to mesto.

Tudi po letu 1616 so bili člani vurberške veje Stubenbergov navzoči v širšem prostoru Vurberka. V poznih dvajsetih letih 17. stoletja so od še žive-

pamo prehitro o veroizpovedi umrlega, kajti tovrstne napise najdemo na spomenikih obeh veroizpovedi, tako katoliške kot protestantske, in so v prvi vrsti izraz splošne krščanske pobožnosti sodobnega sveta (Zajic, *Grabdenkmäler*, str. 287 in 296). Kar se tiče verske pripadnosti Jurija in Helene Stubenberg, jo je mogoče preveriti v več virih, ki pa vsi nedvomno izpričujejo njuno pripadnost protestantizmu.

⁵² Sapač, *Grad*, str. 102–104; StLA, Nachlass Loserth, K 13/H 678, 8.

⁵³ ZAP-51, 53, 8. XI. 1595. O poslih med Stubenbergom in Herbersteinom prim. tudi ZAP-51, 51 in 52.

⁵⁴ ZAP-51, 54, 30. XI. 1595 in ZAP 70, R-63, 1595.

⁵⁵ ZAP-51, 55, 1. XII. 1595.

⁵⁶ ZAP-51, 56, 1. XII. 1595, Graz.

⁵⁷ Prim. StLA, AS, K 51/H 438, Ämter und Herrschaften, Herrschaft Wurmberg, korespondenca o prodaji gospostva Vurberk.

⁵⁸ To potrjuje večkratna omemba kraja v nadaljnjem besedilu inventarja, sicer pa je družina Stubenberg najkasneje v času Baltazarja II. v Šentjanžu posedovala dvor. Prim. StLA, ALR, LR Stubenberg, K 1247, Inventar nach Georg d. Ä., 1620, št. 13.

⁵⁹ Koropec, Vurberk, str. 46.

⁶⁰ Loserth, *Drei Dichter*, str. 143.

Epitaf Ane Suzane Stubenberg (foto: Maja Toš).

čih članov družine emigrirali vsi razen Franca III., edinega sina Franca II. Stubenberga, ki je (p)ostal katolik ter se poročil z meščanko. Živel je na Ptuju na tamkajšnjem Spodnjem dvoru in umrl 9. junija 1636 brez potomcev. Septembra istega leta so trije komisarji sestavili inventar njegove zapuščine. Razen Spodnjega dvora, vinograda, nekaj uradov in dajatev je premoženje zadnjega moškega predstavnika družine, ki je ostal na Štajerskem, v primerjavi z nekdanjim obsegom posesti družine v 15. stoletju obsegalo le še drobtinice.⁶¹ Popisu posesti sledi seznam ostalega premoženja, začeni z gotovino, pri kateri je zabeleženo zgolj: »nič«. Sledi popis dokumentov, skupno je naštetih 33, ki deloma segajo v 15. stoletje. Za 29 nemških, deset latinskih in 15 francoskih zavedenih knjig žal ne izvemo naslovov, prav tako ne vemo, za katera dela gre pri dveh velikih in 44 manjših slikah, ki so pripadale umrlemu. Sledijo še vsakdanji predmeti, kot so obleke, posteljnina in hlevska oprema.⁶²

Frančeva vdova Barbara je umrla štiri leta za svojim možem. 19. aprila 1640 so popisali še njeno zapuščino. Pri popisu predmetov izstopa omemba več pečatov njenega pokojnega moža, pri katerih pa je

zabeleženo, da so že uničeni, ter Stubenbergov pečatni prstan, ki je bil v celoti izdelan iz zlata.⁶³

Po Frančevi smrti so se sorodniki iz kapfenberške veje trudili, da bi Spodnji dvor in Vurberk dobila v fevd sinova Jurija Žige Stubenberga, ki sta kot protestanta živela na Nemškem, toda te želje se niso uresničile. Njuni otroci, predstavniki sedme generacije vurberške linije družine Stubenberg, so bili istočasno predstavniki poslednje generacije svoje družine, ki je v moški liniji izumrla leta 1691, zadnja predstavnica rodu pa je umrla v 20. letih 18. stoletja.

Epilog

Aprila 2016 je minilo natanko 400 let, odkar so vurberški Stubenbergi prodali svoj matični grad in zemljiško posest. Grad je v stoletjih večkrat menjal lastnike. Februarja 1945 so ga bombardirala zavezniška letala, pri čemer je bilo huje poškodovano ostrešje in zgornja nadstropja, sicer pa je grad Vurberk vojno preživel kot dokaj dobro ohranjena razvalina. Po nacionalizaciji posestva in gradu leta 1946 je vnema pristojnih oblasti, da bi grad obnovili, postopoma ugašala. V zgodnjih 50. letih 20. stoletja so v uvodu omenjeno bogato kamnoseško obdelano triforno okno z Vurberka prenesli na blejski grad.⁶⁴

S politično ideologijo prepojen odklonilni odnos do simbolov plemstva je slednjič tudi grad Vurberk

⁶¹ StLA, ALR, LR Stubenberg, K 1247, Inventar nach Franz III. von Stubenberg. Kako je družina Stubenberg prišla ob Pohorski Dvor, ni znano, vemo pa, da se je Volf Stubenberg iz kapfenberške linije še leta 1659 trdil, da bi to posest znova pridobil (Loserth, *Geschichte*, str. 248).

⁶² StLA, ALR, LR Stubenberg, K 1247, Inventar nach Franz III. von Stubenberg. En izvod inventarja je šel deželi, drugega je dobila Frančeva vdova.

⁶³ StLA, ALR, LR Stubenberg, K 1247, Inventar nach Barbara von Stubenberg.

⁶⁴ Sapač, *Grad*, str. 13–16 in 60–61.

Pogled na Vurberk na razglednici iz leta 1935 (foto: <http://www.dlib.si/>).

... in 80 let kasneje, leta 2015 (foto: Maja Toš).

privedel do dokončnega propada. Odločilno pa je zaznamoval tudi odnos slovenskega zgodovinopisja do raziskovanja plemstva, čeprav se je to tabuizirano področje zgodovinske znanosti na Slovenskem v preteklih desetletjih postopoma osvobodilo politične instrumentalizacije in s temeljnimi raziskavami prišlo do številnih novih dognanj v poznavanju tega kompleksnega družbenega okolja.⁶⁵

Raziskave vurberške veje plemiške družine Stubenberg kažejo, kako pomembno in odgovorno vlogo so njeni člani odigrali v številnih funkcijah, ne zgolj kot zemljiški gospodje na politično-administrativ-

ni in gospodarski ravni, temveč tudi na socialnem, religioznem in kulturnem področju. Z naročanjem gradbenih in umetniških del, v katerih odsevajo njihova miselnost, želja po izkazovanju premožnosti in prestiža, sledenje gradbenim trendom sodobnega časa in dojemanje lastnega stanu, so Stubenbergi med 15. in 17. stoletjem odločilno zaznamovali svoj življenjski prostor. Prav z izgradnjo Vurberka je ta družina ustvarila spomenik, ki je temeljito spremenil podobo pokrajine, v kateri je bil postavljen, in kljub uničenju ostal del kulturne dediščine neizmerne vrednosti. Tako grad Vurberk kot družina Stubenberg, čeprav je dolgo ležala v pozabi, sta postala del zgodovine slovenskega prostora, integrativni del tradicije, kulturne-ga izročila in identitete območja današnje Slovenije.

⁶⁵ Znanstvenim razpravam o tej problematiki so se posvetili predvsem Peter Štih, Miha Preinfalk in Maja Žvanut.

Materialni relikti, ki so ostali za njimi, dopolnjujejo in podpirajo rezultate analize poročne politike vurberških Stubenbergov, katerih sorodstvena mreža se je (raz)pletla prek meja Štajerske. Zato se je širši življenjski prostor te linije Stubenbergov razprostrl prek meja lokalnega in regionalnega, prek meja vojvodine Štajerske v sosednji vojvodini Kranjsko in Koroško, na območje današnjih avstrijskih zveznih dežel Spodnje in Zgornje Avstrije ter v zahodnomadžarski in hrvaški prostor.

Čeprav je njihov nekdanji sedež, grajsko poslopje Vurberka, danes le še razvalina, že samo sprehod po arealu preživelega kamenja in kanček domišljije zadoščata, da si človek ustvari predstavo o nekdanji razsežnosti gradu. Številni materialni fragmenti, arhitektura ali le njeni posamični elementi ter predvsem pisni dokumenti, ki so jih ustvarili vurberški Stubenbergi, gradijo most med nekoč in danes ter utelešajo prisotnost te družine v njihovi nekdanji domovini vse do leta 2016, polna štiri stoletja po tem, ko so prodali svoj matični grad.

Slednjič je zgodovinsko naključje, ki ga lahko populistično poimenujemo usoda, pripeljalo do tega, da je morda najlepši materialni ostanek nekdanjega gradu Vurberk, ki so ga dali zgraditi člani družine Stubenberg, postal del blejskega gradu, enega najbolj reprezentativnih, še danes obstoječih gradov na Slovenskem. To je še en dokaz, kako fizično uničenje vendarle nikoli ne (z)more povsem izbrisati tega, kar je bilo. Včasih zadostuje že zgolj delo zgodovinarjev, da zgodbe pozabljenih prednikov prikličejo iz zaprašenih arhivov na plan.

Trifora z Vurberka na svojem prvotnem mestu
(foto: <http://www.dlib.si/>).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI**

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 128, Gallenberška korespondenca

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Fond škofijska pisarna, Dekanati, D XXII, Ptuj: Beneficij Vurberk, 16. do 18. stoletje, šk. 2 in šk. 11

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
Handschriftensammlung, Codex 13996

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

AUR – Allgemeine Urkundenreihe

ALR – Altes Landrecht, Landrecht Stubenberg (LR), K 1247

AS – Familienarchiv Stubenberg: K 2, Genealogische Aufzeichnungen; K 4/H 68, Testamente; K 7/H 81, H 82, H 84, Erbteilungen; K 8/H 99, Erbstreitigkeiten; K 12/ H 120, H 121, H 127, Familienkorrespondenz; K 50/H 430, H 431, H 432; K 51/H 438, Ämter und Herrschaften, Herrschaft Wurmberg; K 56/H 480, Salzburger Lehen den Niederhof in Pettau und Haus Wurmberg betreffend

Archiv der steirischen Landstände (Landschaftliches Archiv): Laa. A. Antiquum, Gruppe VI, Finanzwesen: Gülterschätzung 1542, Bd. 43, Nr. 634: Wurmberg Schloss

Handschriftensammlung: HS 1285

Nachlass Loserth, K 13/H 678: Manuskripte und Notizen zu Publikationen, Stubenberg, Graz 1931, 73 Bl.

ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj

ZAP 51, Zbirka listin: št. 51, 52, 53, 54, 55 in 56
Rokopisna zbirka, Urbarji: ZAP 70, R-63, Urbar za posest ter vinsko desetino Hrastovec, 8. XI. 1595

LITERATURA

Bartsch, Zacharias: *Wappen-Buch, darinnen aller geistlichen Prelaten, Herren vnd Landleut auch der Stett des Fürstenthumbs Steyer Wappen und Insignia, mit ihren farben, nach ordnung, wie die im Landthaus zu Graz angemalt zu finden. Facsimile Ausgabe mit historischen und heraldischen Anmerkungen von Josef von Zahn und Alfred Ritter Anthony von Siegenfeld.* Graz/Leipzig: Moser Verlag, 1893.

** Legenda nemških okrajšav: K = Karton/škaf (šk.); H = Heft/zvezek; F = fascikel; Bd. = Band/zvezek; Nr. = Nummer/številka; Bl. = Blatt/list.

- Hajdinjak, Boris in Polona Vidmar: *Gospodje Ptujski. Srednjeveški vitezi, graditelji in meceni*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 2008.
- Hernja-Masten, Marija: Grb plemiške rodbine Stubenberg z Vurberka – 1592. *Novice občine Duplek*, 1. 13, št. 2, 19. 6. 2008, str. 8.
- Höfer, Rudolf K.: *Die landesfürstliche Visitation der Pfarren und Klöster in der Steiermark in den Jahren 1544/45. Edition der Texte und Darstellung zu Nachrichten über das kirchliche Leben*. Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 14. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1992.
- Koropec, Jože: Imenjska cenitev leta 1542 in Dravsko polje. *Ptujski zbornik IV* (ur. Jože Curk). Ptuj: Obzorja, 1975, str. 195–199.
- Koropec, Jože: Med Dravo in Dravinjo v 16. stoletju. *Ptujski zbornik V* (ur. Marjeta Ciglencečki et al.). Ptuj: Skupščina občine, 1985, str. 345–358.
- Koropec, Jože: Srednjeveški Vurberk. *V ogledalu časa. Zbornik Občine Duplek* (ur. Marjan Toš). Duplek: Občina, 2006, str. 41–55.
- Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 II*. Veröffentlichungen der Historischen Landeskommision für Steiermark 31. Graz: Leuschner & Lubensky, 1939.
- Lazar, Tomaž: *Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem. Raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož*. Ljubljana: Narodni muzej, 2015.
- Losert, Johann: *Das Archiv des Hauses Stubenberg. Supplement II. Archivregister von Wurmberg aus den Jahren 1498 und 1543 nebst einem Wurmberger Schloßinventar von 1525*. Veröffentlichungen der Historischen Landeskommision für Steiermark 28. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1911.
- Losert, Johann: *Das Archiv des Hauses Stubenberg*. Veröffentlichungen der Historischen Landeskommision für Steiermark 22. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1906.
- Losert, Johann: Drei Dichter aus dem Hause Stubenberg. Hans Wilhelm, genannt der Unglückselige. Georg Augustin und Otto Gall, die letzten vom Mannsstamme des Hauses Stubenberg-Wurmberg. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 8, 1910, 3–4, str. 135–156.
- Losert, Johann: *Geschichte des Altsteirischen Herren- und Grafenhauses Stubenberg*. Graz/Leipzig: Moser's Buchhandlung, 1911.
- Nehring, Karl: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadi-sch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*. Südosteuropäische Arbeiten 72. München: Oldenbourg, 1975.
- Sapač, Igor: *Grad Vurberk. Vrhunci grajske arhitekture na Slovenskem* (tipkopis). Ljubljana 1998.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Slekovec, Matej: *Wurmberg. Topographisch-historische Skizze*. Maribor: samozaložba, 1895.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Sulič Urek, Neva: Nova dognanja in odkritja v sakralni arhitekturi Slovenskih gor. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 76, 2005, 1–2, str. 125–154.
- Šmitek, Zmago: Vurberk: Kačji grad sredi svete pokrajine. *V ogledalu časa. Zbornik Občine Duplek* (ur. Marjan Toš). Duplek: Občina, 2006, str. 91–98.
- Šmitek, Zmago: Zmajsko seme: topografija slovenskega izročila o Kresniku. *Studia mythologica Slavica*, 12, 2009, str. 169–185.
- Toš, Maja: *Die Stubenberg auf Wurmberg. Zwei Jahrhunderte einer Familiengeschichte (1441–1616)*. Dissertation, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät der Universität Wien. Wien, 2015.
- Toš, Maja: Die Wurmberger Linie der Stubenberg im Zeitalter der Konfessionalisierung. *Frühneuezeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen. Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien VII* (ur. István Fazekas – Martin Scheutzh – Csaba Szabó – Thomas Winkelbauer). Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, 2013, str. 13–32.
- Veselsky, Oskar: *Die Konsekrationsberichte aus den Ordinations- und Konsekrationsprotokollen der Bischöfe von Lavant im 16. Jahrhundert*. Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 11. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1997.
- Vidmar, Polona: Grad Vurberk: Lastniki, stavbe in oprema. *V ogledalu časa. Zbornik Občine Duplek* (ur. Marjan Toš). Duplek: Občina, 2006, str. 57–89.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev. Od nastitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
- Voje, Ignacij: Die Türkeneinfälle in das Pettau Gebiet und deren Folgen. *Begegnung zwischen Orient und Okzident. Eine Ausstellung vom Landesmuseum Pettau in Zusammenarbeit mit vielen Fachleuten aus Österreich und Slowenien* (ur. Marjeta Ciglencečki – Maximilian Grothaus). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1992, str. 21–29.
- Zadnikar, Marijan: *Ptujška gora. Visoka pesem slovenske gotike*. Ljubljana: Družina, 1992.
- Zajic, Andreas: »Zu ewiger gedächtnis aufgerichtet«: Grabdenkmäler als Quelle für Memoria und Repräsentation von Adel und Bürgertum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit; das Beispiel Niederösterreichs. Wien: Oldenbourg, 2004.
- Žvanut, Maja: *Plemiške zgodbe. Kranjsko plemstvo v šestnajstem in sedemnajstem stoletju*. Ljubljana: Vi-harnik, 2009.

S U M M A R Y

The Stubenbergs of Vurberk (Wurmberg) and their mark on their local environment

The Vurberk/Wurmberg line of the Lords of Stubenberg represents a side branch of this Styrian noble family, which was named after its seignior and homonymous castle Vurberk in the southern part of the Duchy of Styria. The Vurberk line was established with the marriage of Leutold Stubenberg and Agnes of Ptuj/Pettau, a sister of Frederick IX of Ptuj, whose death in 1438 led to the extinction of the male line of the Lords of Ptuj. Under the partition agreement, which she concluded with her sister Ana in 1441, Agnes received, among others, Vurberk, a fief of the Salzburg Archdiocese, which remained in the possession of Agnes's and Leutold's descendants, members of the Stubenberg family from the Vurberk line, for another 175 years.

A number of written documents have been preserved from that period that now chiefly serve as sources for studies conducted by (art) historians and

researchers of other scientific disciplines, as well as some material traces, primarily interventions into the architectural landscape that took place under the supervision of the Stubenbergs from Vurberk. They are presented in the article at hand.

2016 also marks the four hundred years since the Vurberk line of the Stubenberg family sold its home and now ruined Vurberk Castle. Due to the aforementioned jubilee, as well as the fact that this family procured numerous construction works and thorough reconstructions of the Vurberk Castle, it seems only reasonable to revive the memory of their existence. It is also worth noting that the traces of the more than two hundred years long presence of the Vurberk line of the Lords of Stubenberg in the area offer a varied insight into the family's living environment in the former border area of the Holy Roman Empire. In particular, they demonstrate how tight the history of this family is inseparably connected to the history of Styria, as much to the part which now belongs to the Republic of Austria as to the part which now lies in the Republic of Slovenia. The Vurberk line of the Lords of Stubenberg should therefore be taken into account in future historical research, especially in relation to nobility, a research area that has long remained neglected within the Slovenian historical science.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.52SEM:728.82(497.4Vinica)"14/16"

Prejeto: 23. 2. 2016

Janez Weiss

univ. dipl. zgodovinar, Mestna muzejska zbirka Črnomelj, RIC Bela krajina, Ul. Mirana Jarca 5, SI-8340 Črnomelj
E-pošta: janez_weiss@yahoo.com

Zgodbe z meje imperija. Grad Vinica in Semeniči, začetki in prvi posestniki v luči novih arhivskih virov

IZVLEČEK

Prispevek se ukvarja z začetki in prvimi posestniki gradu Vinica v Beli krajini. Starejši avtorji so na podlagi obstoječega arhivskega gradiva in gradbenih prvin začetke gradu postavili v čas med sredino 15. in 16. stoletja. No-woodkrito gradivo iz arhiva Pruske kulturne ustanove, ki omenja posestni spor med Semeniči in Nemškim viteškim redom v začetku 16. stoletja, te domneve dopolnjuje. Postavitve gradu in tabora sega v zadnjo četrtino 15. stoletja, ko sta se viniški duhovnik Viljem Graman in Viljem Semenič dogovorila, da bosta Nemški viteški red in rodbina Semenič skupaj postavila novo grajsko poslopje in tabor za zaščito svojih podložnikov. Po Gramanovi smrti so si grad prilastili Semeniči, kar je vodilo v pravdo z Nemškim viteškim redom. Grad je bil leta 1500 zaplenjen, do dvajsetih let 16. stoletja pa vrnjen Semeničem, ki so ga posedovali do začetka 17. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Bela krajina, Metliško, Vinica, Semeniči, Nemški viteški red

ABSTRACT

STORIES FROM THE BORDER OF THE EMPIRE: THE VINICA CASTLE AND THE SEMENIČ FAMILY, BEGINNINGS AND FIRST OWNERS IN LIGHT OF NEW ARCHIVAL SOURCES

The article describes the beginnings and first owners of the Vinica Castle in White Carniola. Based on available archival materials and construction elements, early authors dated the origins of the Vinica Castle to somewhere between the mid-15th and 16th century. The recently discovered archival materials from the Prussian Cultural Institution (Preussische Kulturstiftung), that contain a reference to a property dispute between the Semenič family and the Teutonic Order in the early 16th century, substantiated these assumptions with new data. The construction of the castle and the fortifications dates back to the last quarter of the 15th century, when a priest from Vinica, Wilhelm Graman, and Wilhelm Semenič agreed that the Teutonic Order and the Semenič family would join efforts in erecting a new castle building and fortifications to protect their serfs. After Graman's death, the Semenič family laid claim to the castle and thus initiated a property dispute with the Teutonic Order. The castle was seized in 1500 and by 1520 returned to the Semenič family, in whose possession it remained until the beginning of the 17th century.

KEY WORDS

White Carniola, Metlika area, Vinica, Semenič family, Teutonic Order

Namen prispevka je osvetliti začetke gradu Vinica, okoliščine gradnje, graditelje in prve posestnike.¹ Gradivo iz arhiva Pruske kulturne ustanove (*Preussische Kulturstiftung*), ki sem ga pred nekaj leti odkril v Berlinu, namreč v novi luči prikazuje začetke viniškega gradu, njegove graditelje in prve posestnike ter dopolnjuje naše poznavanje zgodovine te grajske stavbe. Poleg tega opisuje zanimivo dogajanje, ki grad povezuje s plemenito rodbino Semenich, omenja pa tudi vlogo Nemškega viteškega reda, o kateri smo prej vedeli kaj malo. Kot velikokrat poprej se je tudi tokrat iz sprva zelo ozke teme razvilo sosledje novih ugotovitev, ki dodajajo zelo zanimive drobce k celoti zgodovine Metliškega – današnje Bele krajine – v času poznega srednjega in zgodnjega novega veka. Tako ta razprava ponuja nove vidike in pogloblja razumevanje še vedno slabo poznane preteklosti metliške dežele in ljudi, ki so jo skozi stoletja zaznamovali. Potrjuje, da je treba vedno znova izzvati starejše, uveljavljene in splošno sprejete ugotovitve, nemalokrat osnovane na nezadostnem poznavanju zgodovinskih virov ali razumevanju njihove vsebine. Vire slovenske zgodovine moramo namreč iskati po celotnem prostoru nekdanjega Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti, katerega del so bile nekdanje slovenske dežele. Najdemo jih v arhivih različnih ustanov ali gospostev, kamor so prispeli po velikokrat nenavadnih poteh srednje- ali novoveške uprave ali po nepredvidljivih poteh plemiške usode. V tem prispevku se tako križajo in dopolnjujejo ugotovitve, ki izhajajo iz do sedaj nepoznanega ali še neuporabljenega gradiva arhivov v Ljubljani, na Dunaju in v Berlinu ter skupaj podajo zanimivo podobo dogajanja na samem jugu cesarstva od druge polovice 15. do zadnjih desetletij 16. stoletja.

V prvem delu prispevka se vprašamo, kaj vemo in kako. V drugem bo poudarjeno novoodkrita gradivo. Tretji in četrti del služita razumevanju glavnih akterjev, posameznikov, o katerih ti viri govorijo, z dolžnim ozirom na starejšo zgodovino. Peti del na kratko osvetli osrednjo temo prispevka, posestni spor. Šesti del opozori na dinamično 16. stoletje na Vinici, zadnji, sedmi del pa poskuša vse ugotovitve spojiti v nekakšno smiselno zgodbo oziroma pripoved. Ne smemo namreč pozabiti, da je grad Vinica pred kratkim dobil nove lastnike, za katere smemo upati, da mu bodo vrnil del stare podobe. Prav je, da gradu vrnemo njegovo najstarejšo zgodovino, ki hkrati, kakor je pokazal Boris Golec, govori o samih začetkih Vinice kot trške naselbine. Kot bomo videli, je bila Vini-

ca prvič omenjena kot tabor leta 1500 in kot trg leta 1583, nekoliko prej, kakor smo domnevali do sedaj.

Grad – kaj vemo in kako

Med slabše poznane belokranjske gradove spada tudi danes v precej žalostnem stanju obstoječi grad Vinica oziroma to, kar je od njega ostalo. Njegova preteklost je poznana le v najosnovnejših potezah, čemur botruje dejstvo, da skorajda nimamo dostopnega gradiva, ki bi jo temeljiteje osvetljevalo. Grad Vinica so v svojih delih obravnavali Majda Smole,² po kateri so veliko povzeli zgodovinar Dušan Kos,³ raziskovalec Ivan Jakič⁴ in najvidnejši slovenski kastelolog Ivan Stopar,⁵ eden izmed mentorjev Igorja Sapača.⁶ V razpravi o trgu Vinica je razvoj gradu omenil tudi zgodovinar Boris Golec,⁷ ki je pri historiatu gradu povzel omenjene starejše avtorje in se strinjal s predpostavko Jožeta Dularja,⁸ da je bil grad postavljen v 15. stoletju.⁹ Temelj izvajanj prej omenjenih avtorjev z izjemo Golca predstavlja arhivsko gradivo, katerega najstarejši del sega v 17. stoletje (Smole, Kos), poleg njega pa še stavbni elementi gradu (Stopar, Sapač). Le Golec je v svoji raziskavi razvoja trga Vinica posegel tudi po gradivu iz 16. stoletja. Na podlagi razpoložljivega arhivskega gradiva je tako veljalo, da je bil najstarejši posestnik gradu in gospostva Vinica neki Kraljič,¹⁰ ki je grad v začetku 16. stoletja *izročil*, tako Smole, ali *prodal*, tako Stopar, plemenitim gospodom Semenich. Semenichi so nato grad posedovali vse do tridesetih let 17. stoletja, ko je prišel v roke rodbini Krupskih in pobreških graščakov Purgstallov.¹¹ Golec je sosledje posestnikov gradu dopolnil z ugotovi-

² Smole, *Graščine*, str. 527.

³ Kos, *Urbarji*, str. 59–60.

⁴ Jakič, *Gradovi*, str. 61 – teza o posesti Frankopanov in Thurnov na Vinici v 16. stoletju ni podprta z nobenim virom. Gl. tudi Jakič, *Sto gradov*, str. 196–197, kjer srečamo celo vrsto napak. Domneva o stolpastem dvoru že v 13. stoletju ni podprta z nobenim virom (str. 196). Cerkev sv. Križa ni bila lastniška cerkev, temveč ena od prvih podružnic cerkve sv. Petra v Črnomlju (str. 196). Grofje Frankopani niso nikoli posedovali gradu Vinica, prav tako ne baron Jurij Thurn (str. 197).

⁵ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 119–127.

⁶ Sapač, *Gradovi in dvorci*, str. 50.

⁷ Golec, *Nastanek in razvoj II*, str. 523–562.

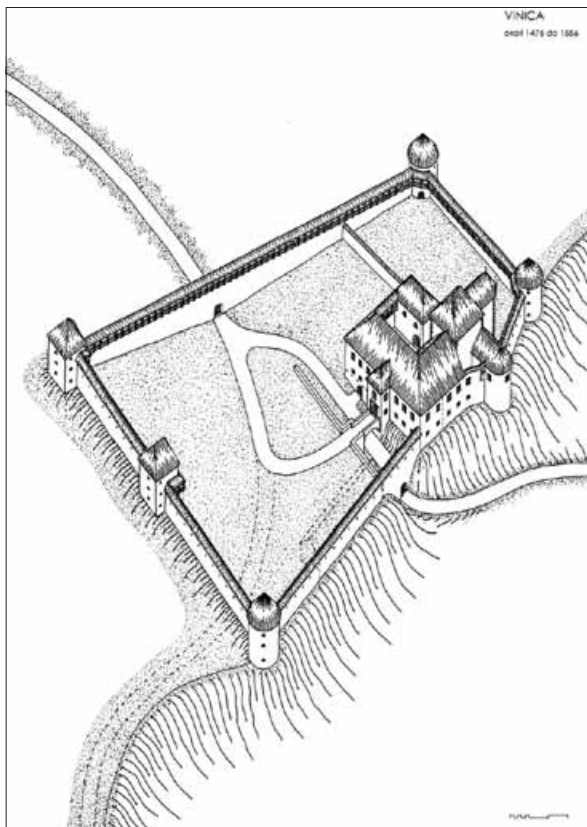
⁸ Dular, Župančičeva Vinica, str. 5: »V 15. stoletju je bil sezidan današnji grad nad Kolpo in vključen v obrambno obzidje, ki so ga na vseh štirih voglih ojačevali utrjeni stolpi.« Dular je obstoj gradu in obzidja okoli Vinice nedvomno predpostavil na osnovi Valvasorjeve navedbe o turškem vdoru leta 1469 (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 640).

⁹ Golec, *Nastanek in razvoj II*, str. 536–537. Dasiravno je Golec sprejel tezo o postavitvi gradu v 15. stoletju, pa je zavrnil Dularjevo domnevo, da bi Vinica v 16. stoletju dobila trške pravice (str. 536).

¹⁰ Smole, *Graščine*, str. 527. Smoletova je podatek zasledila v zapuščinskem inventarju Hansa Baltazarja Purgstalla, posestnika gradov Krupa, Pobrežje in Gradac (ARS, AS 309, XXXIV P1–28, te. 80, Hans Baltazar von Purgstall, 1632, 4. maj). Po njej je povzel Stopar, *Grajske stavbe*, str. 120; Golec, *Nastanek in razvoj II*, str. 537.

¹¹ Smole, *Graščine*, str. 527; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 120.

¹ Za pregled in predloge se zahvaljujem dr. Borisu Golcu, dr. Lilijani Znidaršič-Golec, dr. Mihi Preinfalku in mag. Niku Hudelji. Za grafiko gradu gre zahvala dr. Igorju Sapaču. Nekoliko drugačen je članek že izšel v zborniku *Ob Kolpi je moj dom* (ur. Vlado Starešinič, Vinica: KUD Oton Župančič, 2016), kjer v poglavju o rodbini Semenich vsebuje nekaj neljubih netočnosti, ki jih ta različica članka korigira. Za konstruktivno kritiko in korekture se zahvaljujem dr. Mihi Kosiju.

Rekonstrukcija gradu in taborskega obzidja trga Vinica okoli 1472–1556 po Igorju Sapaču (Gradovi in dvorci v Beli krajini, 2003, str. 51).

lastnosti njene arhitekture trdi, da je bila pozidana že v 14. stoletju,¹³ Sapač pa njen nastanek postavlja v čas okoli 1472, kakor govori letnica, vzdignjena na plošči nad vrati v kapelo.¹⁴ Omenjeni avtorji se strinjajo, da so kapelo najverjetneje v začetku 16. stoletja nadzidali in ji namenili obrambni značaj.¹⁵ Na južni strani so ji dozidali polkrožni stolp, ki je bil vpet v obzidje trga Vinica. Enonadstropen in podkleten palacij, stanovanjsko poslopje gradu, so zgradili na zahodni strani kapele. Na sredini zahodne fasade palacija so dodali stolp, ki je varoval vhod v grad po mostiču nad globokim jarkom.¹⁶ Na severno stran kapele so prislonili manjše, najverjetneje gospodarsko poslopje, ki so ga z zidom na severni strani povezali s palacijem. Tako se je domnevno do najpozneje sredine 16. stoletja¹⁷ oblikovala grajska celota viniškega gradu. Kot je razvidno z Valvasorjevih upodobitev, je grad tvoril pomemben del obrambe trga, purge Vinica, ki je bil povsem obdan z obzidjem in je posebno v 16. stoletju predstavljal *tabor*, pribežališče okoliškemu prebivalstvu, ki se je vanj umaknilo v primerih turške nevarnosti. Po Golčevem mnenju¹⁸ je bila prav taborska funkcija viniškega gradu tista, ki je v 16. stoletju vodila v razvoj trga Vinica. Golec je zaključil, da je ob gradu nastal *obzidani kompleks in šele nato se je zanj uveljavilo trško ime, toda ne v pomenu srednjeveškega trga. To Vinica po svoji funkciji ni bila, čeprav je obzidje po vsej verjetnosti res dobila že v 15. stoletju.*¹⁹ Grad je bil torej osrednjega pomena za razvoj Vinice kot strnjenegega naselja, trga. Razumeti njegove začetke pomeni hkrati razumeti začetke same naselbine.

Napis v gotici (levo) in glagolici (desno) z gradu Vinica. Za fotografiji mavčnih odlitkov v brambi Belokranjskega muzeja Metlika se zahvaljujem Leonu Gregorčiču.

tvijo, da so Semeniči grad leta 1602 prodali rodbini Kanizar, ki ga je posedovala do leta 1653, ko je prišel v roke Purgstallom.¹²

Drugi vir podatkov o preteklosti gradu so njegove arhitekturne prvine. Njihova analiza pravi, da se je grad postopoma razvil okoli kapele sv. Katarine, katere začetki so prav tako nejasni. Stopar na podlagi

¹² Golec, Nastanek in razvoj II, str. 536.

¹³ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 125.

¹⁴ Sapač, *Gradovi in dvorci*, str. 50, navaja letnico 1476; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 125.

¹⁵ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 125–126; Sapač, *Gradovi in dvorci*, str. 50.

¹⁶ Sapač, *Gradovi in dvorci*, str. 50.

¹⁷ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 125; Sapač, *Gradovi in dvorci*, str. 50.

¹⁸ Golec, Nastanek in razvoj II, str. 523–562.

¹⁹ Prav tam, str. 536.

Osnovo datacije postavitve grajske stavbe ponujata dva napisa, vzdana v stavbo. Starejši vsebuje dva elementa, grb z glavo in v gotski pisavi vklesan napis **AD MCCCCLXXII**, *Anno Domini 1472*, v letu gospodovem 1472. Drugi napis v prvi vrstici navaja letnico **1556** z arabskimi števili. V drugi vrstici berno glagoljaški napis **✠ϥⲓⲛⲁ**, transkribiran v latinico pomeni ČFLE, kar pretvorjeno v števila (Č = 1000, F = 500, L = 50, E = 6) pomeni letnico 1556. V tretji vrstici vsebuje dve črki, **ma**, kratici **MG**, gotovo inicialki nepoznanega graditelja. Obe letnici ponujata časovni okvir različnih posegov v stavbo gradu; leto 1472 naj bi predstavljalo nekakšen gradbeni poseg na kapeli, letnica 1556 pa je predstavljala *terminus ante quem* izgradnje gradu. Starejši raziskovalci so arhivske podatke povezali z analizo arhitekturnih elementov, časovni okvir pa sta ponudila oba napisa, s čimer je obveljalo, da je bil grad Vinica postavljen »še proti koncu prve polovice 16. stoletja«, ²⁰ tj. v letih 1540–1550, samo obzidje pa je bilo postavljeno že v 15. stoletju. Graditelj gradu je bil raziskovalcem nepoznan, prvi lastniki pa plemenita rodbina Semenič, katere posest je na podlagi notice v zapuščinskem inventarju izpričana na začetku 16. stoletja. Ključno vprašanje seveda je, na katerih točkah lahko te ugotovitve nadgradimo in povemo kaj novega.

Novo gradivo

Novo gradivo iz arhiva Königsberške vrhovne stolice Nemškega viteškega reda v Berlinu začetke gradu Vinica in njegov prehod v posest rodbine Semenich prikazuje na povsem nov način. Osrednji je nedatirani dopis deželnega komturja Krištofa Auerja (*Cristoph Awer*), načelnika avstrijske redovne province Nemškega viteškega reda v letih 1513–1524, ²¹ kjer opisuje stanje svoje redovne province (*balley*, balija) in posebno spore, v katere so bile vpletene posamezne redovne hiše (komende) ali župnije Nemškega viteškega reda, pri čemer omeni tudi spor v Vinici. Besedilo se v originalu in v prevodu glasi:

Weinitz ein Pharr in Motlinger Podn

So ist durch ain Pharer aber nicht ein Brudern meins Ordens gestorben, der zu Rettung wider die Turgken der ganntzen Pharajenig zu gut und mit irm bewilligen ein Thurn gepawt. Desselben sich die vorgeannten Semenitz über ainen Vertrag bei weilent hern Conrat Stauchwitz beschehen, unpillich unnderstannden und geweltigeliich eingenommen, und ainen Bruder meines Ordens so Ich zu Pharr dabium gesetzt ausgestossen. Drain der Pharer von Tscharneml nach meinen Bevelch bey dem lannndshauptmann in Crain di sachen geubt und angezaight, aber

*khainer wendung moegen bekommen, und halten die Semenitz den Thurn gewaltigkblich Inn.*²²

Vinica, fara na Metliškem

Tako je že umrli župnik, ki ni bil brat mojega reda, za rešitev pred Turki v dobro vseh faranov in z njihovim soglasjem dal postaviti stolp. Tega so si prej omenjeni Semeniči ob kršitvi sporazuma, sklenjenega s pokojnim Konradom Stauchwitzem, krivo prisvojili in nasilno prevzeli, in brata mojega reda, ki sem ga poslal v tisto župnijo, izgnali. Nato je črnomaljski župnik po mojem ukazu zadevo naznanil in nakažal deželnemu glavarju na Kranjskem, ampak ni mogel doseči nobene spremembe. Tako Semeniči nasilno posedujejo stolp.

Kratki odlomek je terminološko in vsebinsko zelo zgovoren ter si zasluži podrobno analizo. Deželni komtur, pisec plemiškega porekla, je uporabil izraz stolp (*Thurn*) in ne grad (*Burg*, *Schloß*), torej oznako za zelo enostavno in osnovno grajsko stavbo. Pravi, da je bil graditelj tega stolpa nihče drug kot viniški župnik, o katerem vemo le, da ni bil član Nemškega viteškega reda, ne poznamo pa imena. Listina ne navaja časa gradnje, vemo pa, da so Semeniči imeli sporazum s komturjem Konradom Stauchwitzem (*Konrad von Stauchwitz*), načelnikom avstrijske province Nemškega viteškega reda v letih 1487–1500, ²³ ki je bil sklenjen še za časa njegovega življenja, kar pomeni, da je bil tedaj stolp v gradnji ali postavljen. Iz tega izhaja, da je bil stolp v Vinici postavljen najpozneje leta 1500, zagotovo pa še prej. V lasti Nemškega viteškega reda je ostal le za časa življenja župnika graditelja. Še pred letom 1500 so si ga nasilno prisvojili (*geweltigeliich eingenommen*) gospodje Semenich. Stolp v Vinici torej ni prišel v roke Semenichov z izročitvijo ali prodajo, kot trdijo starejši avtorji, temveč so si ga Semeniči nasilno prisvojili in ga protipravno posedovali (*halten ... gewaltigkblich inn*). Točnega leta nasilnega prevzema ne poznamo, vendar vemo, da se je ta dogodek pripetil za časa deželnega komturja Konrada Stauchwitza, torej med letoma 1487 in 1500. Prav ta, po mnenju Nemškega viteškega reda nasilna in nepravilna posest, je bila razlog za spor, tožbo in posledični zapis v aktih. Seveda je treba vir razumeti; treba se je vprašati, kdo bi lahko bil ta župnik, ki je stolp postavil, kateri člani zelo razvejane rodbine Semenich so ga zasedli ter zakaj in kako se je celotna zadeva zaključila. Vrsta arhivskih virov namreč nakazuje zapleten odnos gospodov Semenich s trgovom Vinica, z viniško župnijo in Nemškim viteškim redom na Metliškem ter ponuja vpogled v do sedaj povsem nepoznana razmerja, ki jih je treba zavoljo

²⁰ Sapač, *Gradovi in dvorci*, str. 50.

²¹ Voigt, *Geschichte*, str. 661.

²² GStAPK XX. OBA HA R25658, nedatirani dopis Krištofa Auerja je nastal po 25. septembru 1522. Dopis je del sicer obsežnejšega gradiva tožbe med Nemškim viteškim redom in mestom Ljubljana zaradi izgradnje novega mestnega obzidja.

²³ Voigt, *Geschichte*, str. 661; Duellius, *Historia*, str. 43.

boljšega razumevanja osvetliti. Ozrli se bomo po viniški župniji v 15. stoletju in po rodbini Semenich ter poskušali v polnosti razumeti ta zanimiv drobec belokranjske zgodovine.

Nekaj besed o viniški fari v 15. stoletju

Cerkev sv. Križa na Vinici spada med najstarejše cerkve v Beli krajini in je posredno omenjena že v ustanovni listini belokranjske pražupnije, župnije Črnomelj, 18. oktobra 1228, kot ena izmed štirih podružnic.²⁴ V poznejših virih je izrecno imenovana kot *in Vinnicha ... sancte crucis, matrix* (1334)²⁵ ali *sancte crucis de Vynnich* (1359).²⁶ Tako kot druge cerkvene posesti na Metliškem je spadala v okvir oglejskega patriarhata. Z darovnico goriških grofov je bila leta 1251 skupaj z drugimi cerkvami na Metliškem podrejena Nemškemu viteškemu redu, kar je leta 1268 razširil in potrdil tudi vojvoda Ulrik Spanheim.²⁷ Duhovniki na Vinici v 13. stoletju so nam nepoznani. Sredi 14. stoletja je na Vinici služboval neki Radoslav (*Radozla*),²⁸ njegovih naslednikov pa ne poznamo. Na začetku 15. stoletja zasledimo Friderika Semenich (*Friedrich Semenisch, Pfarrer zu Weinitz*) iz plemenite rodbine Semenich, leta 1424 župnika na Vinici.²⁹ Do kdaj je Friderik, ki očitno ni bil član Nemškega viteškega reda, služil, ne vemo, vsekakor pa izkazuje prve stike rodbine Semenich z župnijo in vasio. Naslednji, ki ga najdemo, je Viljem Graman (*Wilhelm Graman, Pfarrer zu Weinitz*), ki se kot duhovnik na Vinici prvič omenja leta 1455. Izviral je iz ugledne in pomembne rodbine metliških meščanov, katere člani so vodili visoke urade mesta, kot na primer leta 1444 metliški mestni sodnik Peter Graman (*Peter Groman ... stattrichter in der Methling*).³⁰ To je gotovo *Wilhelmus Gram de Medelika*, ki je bil leta 1429 vpisan na univerzo na Dunaju.³¹ Viljem je v virih izrecno označen le kot župnik na Vinici (*Pfarrer zu Weinitz*) in ne kot član Nemškega viteškega reda, kar je bilo tedaj v primeru pripadnosti redu vedno navedeno. Pomemben in

do sedaj nepoznan vir z začetka 16. stoletja sporoča, da je prav Viljem Graman sredi 15. stoletja pričel z nakupovanjem posesti v neposredni bližini Vinice, točneje v vasi Drenovec. Med letoma 1455 in 1465 je kupil tamkajšnje posesti treh svobodnikov in odvetščino (*vogtei*) nad njimi.³² Graman je posesti seveda kupoval zase; urbar Nemškega viteškega reda iz 1490 namreč omenja le dve posesti pred Vinico, nobene v Drenovcu.³³ Pri vseh treh odkupih sta pričala Jurij Gradaški (*Jörg Grätzer*) starejši in Viljem Semenich, očitno najzanesljivejši priči, izbrani z razlogom, saj je imel slednji pri Vinici obsežne posesti, verjetno pa to velja tudi za Gradaškega. Omeniti je treba, da vir iz 1480 omenja nekega Baltazarja, ki je bil *plebanus in Vinnea* in ga je Koblar imel za župnika v Vinici.³⁴ Prejkone gre za Baltazarja Gramana (*Walthaser Graman de Metlica*), študenta na Dunaju leta 1465,³⁵ sorodnika Viljema Gramana, župnika na Vinici, ki je očitno poskrbel za imenovanje svojega sorodnika na položaj viniškega duhovnika. Poudariti pa je treba, da nimamo nobenega drugega vira, ki bi potrjeval to trditev, zato se moramo za sedaj zadovoljiti z domnevmami.

Intenzivna dejavnost uglednega Viljema Gramana v začetku druge polovice 15. stoletja da slutiti, da je bil prav on tisti, ki je pričel z utrjevanjem in spremenil že obstoječo kapelo sv. Katarine v stolp. Bil je župnik na Vinici, meščanskega porekla, kar pojasni, zakaj ni bil član Nemškega viteškega reda, tedaj praviloma ekskluzivno plemiške korporacije. Viljem Graman in njegov najverjetnejši naslednik Baltazar sta edina, ki ju lahko ob trenutnem poznavanju virov povežemo z gradnjo stolpa. Viljema Gramana v virih zadnjič srečamo leta 1468, ko je skupaj z An-

²⁴ DOZA Urkunden, 1228, 18. oktober, s. l. Listina pravi *in loco, qui dicitur Schirnomel, consecrari ecclesiam in honore sancti Petri principis apostolorum, adjungentes eidem ut de ratione matris et magistre quatuor ecclesias in gremio eiusdem sitas, ipsam filiali affectu devotius respicientes*. Ena izmed teh štirih cerkva (*quatuor ecclesias*) je bila cerkev sv. Križa na Vinici.

²⁵ Buturac, Popis župa, str. 86. *Item in Vinnicha, et similiter de provincia Methlice, ecclesia sancte crucis, matrix. Huius filie: capella sancte trinitatis*. Podružnična cerkev sv. Trojice (*capella sancte trinitatis*) je v vasi Preloka.

²⁶ Barle, Prepir, str. 307.

²⁷ Weiss, In conterminiis, str. 18–21.

²⁸ Barle, Prepir, str. 307. Njegovo slovansko ime poraja zanimiva ugibanja o jeziku liturgije v prostoru ob Kolpi, katere latinski značaj lahko upravičeno postavimo pod vprašaj.

²⁹ DOZA Urkunden, 1424, 8. september, s. l.

³⁰ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1444, 25. marec, Metlika. Peter Graman, mestni sodnik v Metliki, in mestni svet prepovesta prepisovanje vsakovrstnih posesti cerkvi.

³¹ Weiss, Študenti, str. 24–25, 37–38.

³² ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1508, 1. februar, Novo mesto. Do sedaj še neobjavljen notarsko overjen prepis štirih listin, narejen v kapitlju v Novem mestu. Listine so bile izdane 4. maja 1455, 24. aprila, 4. maja in 13. junija 1465. Vse štiri listine so prodajne. Viljemu Gramanu, župniku v Vinici, svoje posesti prodajajo trije različni svobodniki iz Drenovca pri Vinici (Perko in Laure Kučarič, Valant, sin Muole iz Pribanjcev, Janž Prosentčič in lastnik odvetščine Leonhard Gumpfer z ženo Dorotejo, hčerko Ludvika Knolla. Kot priči v vseh štirih listinah nastopata Jurij Gradaški starejši in Viljem Semenich.

³³ Kos, Urbarji, str. 199–225. V Vinici sta imenovana le dva podložnika, Laure in Mawer Sturnitz (str. 214), ki sta spadala pod komendo v Metliki. Župnik na Vinici je prejemal tudi četrtno dajatev od vinograda na Vinjem vrhu pri Stari Lipi (str. 218).

³⁴ ACAU Acta Curiae 303, str. 403, 1480, 15. maj. Poročilo dveh komisarjev za preiskavo spora v Kostelu, kjer si je duhovnik Janez Grumel (*Ioannes Grumel plebanus ecclesiae B. Virginis in Costel*) prisvojil desetino ter druge pravice župljanov iz Dolnje in Gornje Brige (*ab antiquo villa vocata Tiffenpach*). Komisarja sta bila *Baltasarus, plebanus in Vinnea*, in *Petrus Cantianus, vicarius in Zeisenbergk*. Koblar, Drobtinice I, str. 33: 15. maja 1480 je bil ondi za župnika Baltazar (*Plebanus in Vinnea*). Sklepati bi mogli, da je ta Baltazar prej omenjeni *Walthaser Graman*, torej sorodnik Viljema, vendar je oznaka *Vinnea*, »vinograd«, nekoliko nejasna in za Vinico povsem neznačilna in je v drugih virih ne srečamo.

³⁵ Weiss, Študenti, str. 24–25, 37–38.

drejem Hohenwarterm, glavarjem na Metliškem, in Bernardom Katterjem, uglednim metliškim meščanom, v cerkvi sv. Nikolaja v mestu Metlika ustanovil tri kaplanije.³⁶ Gradnja stolpa na Vinici je bila zaključena leta 1472, kar izpričuje letnica na kapeli sv. Katarine. Sklepamo, da je bil Viljem Graman tedaj še župnik na Vinici, in ko ga je pred letom 1480 nasledil njegov sorodnik Baltazar, je bil gotovo še živ. Kot pravi dopis Nemškega viteškega reda, so si Semeniči prisvojili stolp po smrti duhovnika, ki ga je zgradil, za časa deželnega komturja Stauchwitz (1487–1500). To pomeni, da je Viljem Graman umrl kmalu po letu 1487. Oglejmo si, kdo so bili ti gosposdije Semenič, ki so si konec 15. stoletja prilastili stolp na Vinici.

In o gospodih Semenič

Plemenita rodbina Semenič spada med slabše poznane rodbine iz nekdanjega Metliškega³⁷ in tudi v tem prispevku ne moremo nameniti dovolj prostora njeni podobi, posesti ter njenim socialnim in ekonomskim strategijam. Lahko pa opozorimo na nekatere zanimive moške člane rodbine in njihove povezave s cerkvijo na Metliškem od njenih začetkov do 16. stoletja, s posebnim ozirom na njihov odnos do Vinice. Takoj na začetku je treba opozoriti, da v virih srečamo dve različni rodbini, ki nosita ime po Semiču, Semiče (*von Schiemze* ipd.) in Semeniče (*Semenitz* ipd.). Glede na sedanje poznavanje virov rodbin ne gre enačiti. Povsem gotovo sta bili v (bližnjem?) sorodstvu, ne vemo pa, kakšne so bile te sorodstvene vezi in predvsem med katerimi posamezniki.³⁸ Prvega plemiča, poimenovanega po Semiču, v pisnih virih srečamo leta 1309, ko je Henrik Semiški (*Hainrich von Schiemze*) pričal v listini grofa Henrika Goriškega,³⁹ tedanjega posestnika Metliškega. Semiški ni imel posesti le na Metliškem, temveč tudi v Slovenski marki (na Dolenjskem), katere

Grba rodbine Semenič in trga Vinica iz Valvasorjevega dela *Opus Insignium Armorumque* (1687–1688), fol. 153 in 27. Modro (azurno) polje grba Semeničev je najverjetneje botrovalo modremu polju v grbu trga Vinica.

³⁶ DOZA Urkunden, 1468, 11. november. Ena izmed najpomembnejših listin cerkvene zgodovine Bele krajine pravi, da Viljem Graman, župnik v Vinici, Andrej Hohenwarter, glavar na Metliškem, njegova žena Suzana ter Bernard Katter in njegova žena Neža ustanavljajo tri kaplanije v cerkvi sv. Nikolaja v Metliki. V ta namen vseh pet ustanoviteljev Nemškemu viteškemu redu daruje precejšnje posesti po Metliškem. Listina med drugim omenja tudi šolskega mojstra in učence (*schuelmaister ... mit den knabn*), kar je najstarejše pričevanje o obstoju izobraževalne dejavnosti na Metliškem. Pečatili so Viljem Semenič, Jurij Gradaški (*Jörg Gräzer*) ali Grätzberger (listina je poškodovana) ter sodnik in svet Novega trga v Metliki (mesta Metlika).

³⁷ Kos, *Bela krajina*, str. 24; Kos, *Urbarji*, str. 72–73. Najtemeljitejšo študijo o rodbini do sedaj je objavila Slana, Lastniki gradov, str. 579–580, ki močno temelji na predhodnih raziskavah Borisa Golca.

³⁸ Slana, Lastniki gradov, str. 579, Henrika Semiškega enači kar s prvo omembo Semeničev, kar pa se glede na vire ne zdi povsem pravilno, saj ne vemo prav nič o sorodstvu Semičev (*von Schiemze*) in Semeničev (*Semenitz*).

³⁹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1309, 25. maj, Gorica.

del pri Ježnem vrhu⁴⁰ je leta 1316 prodal samostanu Stična.⁴¹ Njegov sorodnik Eberhard Semiški (*Eberhart von Semaz*) je leta 1332 prodal nekaj posesti pri Moravčah na Gorenjskem.⁴² Slabo desetletje pozneje v virih srečamo njunega sorodnika Henrika Semiča, ki je pričal v dveh listinah goriškega ministeriala Witzolta iz Novega trga v Metliki (*Witzolt von dem Newnmarkt in der Metlich*)⁴³ in pri prodaji desetine pri Črnomlju.⁴⁴ Henrik je imel brata Konrada, skupaj sta posedovala hišo v obzidanem gornjem, Novem trgu (mesto Metlika).

Prvi plemič, izrecno imenovan Semenič, v virih nastopi leta 1367 – Oton Semenič (*Ott Semenicz*), prav tako posestnik hiše v obzidanem gornjem, Novem trgu.⁴⁵ Njegova posest se je povečala leta 1370, ko je prejel hišo, poprej v posesti omenjenih Henrika in Konrada (*Hainreich und Chinrat der Syemtzer*), sinov Henrika Semiškega.⁴⁶ V isti listini je imenovan kot *unser getreuer Ott der Semenitz*, »naš zvesti«, kar nakazuje, da je spadal med ministeriale, nižje plemstvo goriških grofov, gospodarjev Metliškega v letih 1277–1374. Ponovno ga srečamo dve leti pozneje, ko je kupil vinograd,⁴⁷ nato pa izgine iz pisnih virov. Že

ta prenos hiše v posesti dveh vdov na podobno imenovanega sorodnika da slutiti, da je bil Oton v sorodu s pokojnima članoma rodbine Semič (*Syemtzer*), ne vemo pa, za kakšno sorodstveno vez je šlo. Kot je opozoril Dušan Kos, najdemo največji del sledljive posesti goriških ministerialov Semenič prav na severovzhodnem Metliškem, v Metliki in njeni širši okolici, v samem Semiču, kjer bi po Valvasorjevih namigih in samem imenu rodbine pričakovali jedro posesti, pa le drobce.⁴⁸ Kot omenja Valvasor, je bila njihova rodovna hiša ali ena izmed rodovnih hiš, stari grad v Semiču, že v Valvasorjevem času ruševina.⁴⁹ Arhivski viri 15. in 16. stoletja slikajo zelo razvejano družino, katere sicer ne ravno najmanjša posest je bila razdrobljena med množico njenih moških članov, kar je v 16. stoletju razvidno iz primerljivo nizkih plačil premoženjskega (imenjskega) davka.⁵⁰ Plemiška rodbina, katere posest je bila močno razdrobljena, je morala uporabljati različne načine in strategije ohranjanja svojega plemiškega položaja. Skromna posest jo je silila v različne inovativne, tudi sporne načine širitve in zagotavljanja plemiču primerne eksistence, kar pomeni, da so moški, posebno drugi in tretji sinovi, segali po duhovniških službah, posebno v 16. stoletju pa po vojaških službah v Vojni krajini, ki so zagotavljale nekakšen dohodek. Povsem na mestu je tako v najosnovnejših potezih opozoriti na rod Semeničev, kot se pojavlja v razpoložljivih virih 14., 15. in 16. stoletja, in na podlagi tega poskušati ugotoviti, kateri člani rodu so se polastili gradu Vinica.

Za konec 14. stoletja Valvasor navaja Jurija Semeniča (*Georg Semenitsch*), poročenega z Marto, hčerjo Pavla iz Mehovega (*Tochter herrn Pauls von Maichau*), ki je leta 1385 posedoval Semeničev stolp (*Semenitsch-Turn*)⁵¹ v bližini nekdanjega dvorca Za-

⁴⁰ V starejši različici tega članka sem darovnico umestil v Žužemberk, pravilno je seveda Ježni vrh.

⁴¹ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 148r, str. 52; 1316, s. l.; Henrik Semič (*Henricus Ziemtzcher*) proda štiri hube v Ježnem vrhu pri Primskovem (*in monte ferreo, vulgo Eisenberg*) Frideriku, opatu samostana Stična. Podana je le letnica, brez datuma ali kraja izstavitve.

⁴² ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1332, 6. januar, s. l. Eberhard Semič in njegova žena Diemut prodata posest v Pečah (*Petz*) samostanu v Velesovem (*Chloster da ze sand Mareien tal bei Michelsteten*). Med pričami srečamo več posameznikov, ki se imenujejo Mengeški (*von Meingospurch*), tako Friderika, sina Wisenta, Hermana in Geiselbrehta.

⁴³ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1341, 7. april, s. l. Witzolt iz Novega trga v Metliki daje Greynerju, sinu Tomaža iz Vrhkrke (*Greyner Tomleins sun von der Obner Gurk*), ki je bil poročen z njegovo hčerko Diemut, šest hub in desetino od žita. V drugi listini iz istega dne (ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1341, 7. april, s. l.) pa Witzolt iz Novega trga v Metliki daje Greynerju, sinu Tomaža iz Vrhkrke, in njegovi ženi Diemut, svoji hčerki, činž in hubo pri cerkvi v Vrhkrki, ki naj ju podarita tamkajšnji cerkvi.

⁴⁴ DOZA Urkunden, 1359, 11. februar, Novi trg v Metliki. Hertnid, Ruprecht, Nikolaj in Oton Minndorfer, bratje, sinovi Erchingerja, prodajo četrto vinske desetino v vinogradu ze *Dragezgesiezz* (Dragovanja vas) pri Črnomlju hiši Nemskega viteškega reda v Črnomlju (*den dewtzenherrn ze Zernomet*). Listino so pečatili Herman dez Preisinger, Henrich dez Schiemzer in Wulfing dez Meichavver. Vinogradi so bili najverjetneje na današnji Tanči gori. Tudi Duellius, *Historia*, št. XII, str. 117.

⁴⁵ ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, 1367, 23. junij, Metlika.

⁴⁶ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1370, 17. september, Novi trg v Metliki. Listina pravi, da sta častiti *Ataneys* in *Gophel*, ženi Henrika in Konrada Semiških, prišli skupaj s svojimi otroki pred goriškega grofa Alberta ter mu predali posesti, dvor in hišo v Novem trgu v Metliki, skupaj s pristavami in polji. Isto posest je nato Albert predal v fevd svojemu zvestemu Otonu Semeniču, da jo on in vsi njegovi dediči uživajo z vsemi pravicami, kakor so jih poprej imeli Semiči.

⁴⁷ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1372, 15. maj, s. l. Listina pravi, da sta Jurij der Schick in njegova žena Katarina dvor, vinograd

in sadovnjak, ki sta ga imela od nekega Kolmana, zastavila plemenitemu gospodu Otonu Semeniču (*Ott von Semnicz*) in vsem njegovim potomcem.

⁴⁸ Kos, *Bela krajina*, str. 24.

⁴⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 529. *Ob dieses alte Schloß Siemitsch den Namen von denen herrn Semenitsch / oder dise von dem Schloß genommen / ist ungewiß; doch dieses gewiß / das sie es in Besitz gehabt ... Das alte Schloß ist gantzlich ruinirt und abgetragen / also daß man wenig noch darvor sehen kann. Gleich unter demselben / ist eine kleine Wohnung aufgebaut / so man jetzt bewohnt.*

⁵⁰ ARS, AS 173, Imenjske knjige za Kranjsko, zv. 3 (1547–1554). Pomenljivo je plačilo imenjskega davka leta 1555, ko je Oto Semenič plačal 17 gld, 45 kr, Kristof Semenič 8 gld, 30 kr, Mihael Semenič 9 gld, 18 kr, Žiga Semenič 11 gld, 48 kr, Štefan Semenič pa 5 gld, 50 kr. Skupno plačilo davka na premoženje celotnega rodu bi tako znašalo 53 gld, 11 kr. Za primerjavo: istega leta je Kristof Črnomaljski od vsaj treh gospostev plačal 435 gld, 53 kr davka, Nikolaj baron Thurn za gospostvo Gradac 132 gld, 15 kr; redovna hiša Nemskega viteškega reda v Metliki 110 gld, 29 kr, v Črnomlju 44 gld, 13 kr; mesto Metlika pa 33 gld, 20 kr. Skupna posest rodbine tako sicer ni bila najmanjša, bila pa je razdrobljena med množico sinov.

⁵¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 513: *Es hat aber dieser Semenitsch-Thurn gleichen Namen / mit seinem Besitzer / geführt: sintemal selbiger ehnmals denen Herren Semenitsch zuständig war:*

puže pri Mirni na Dolenjskem. Valvasor nam pove, da je bil Jurij Semenič poročen s hčerko mehovskega kastelana,⁵² kaj več o njem pa ne vemo. Njegov sorodnik je bil Hansel Semenič (*Hanslein der Semenitz*), ki je leta 1392 omenjen kot posestnik dvora pri kapeli sv. Jakoba v Naklem pri Črnomlju.⁵³ Ta je istega leta od Tiebolta Črnomaljskega kupil posest pri cerkvi sv. Lovrenca na Obrhu pri Dragatušu, kjer je stal Tieboltov dvor.⁵⁴ Ponuja se domneva, da je prav ta Hanslein posledično od Tiebolta ali njegovih naslednikov kupil *Tieboltov dvor*, ki je tako prešel v roke Semeničev in ga pozneje poznamo kot grad *Turnaw* ali Turn pri Črnomlju, eno izmed rodovnih hiš Semeničev. Dotični Hans, Hansel ali Hanslein je bil poročen z Barbaro, hčerko Jošta Stražbergerja (*Jobst der Strasspurger*),⁵⁵ ki je imel posesti v Vinici in bližnjem Goleku;⁵⁶ ni nemogoče, da so Semeniči prve posesti na Vinici pridobili prav s to poroko.

Seznam gospodov in militov dežele Kranjske (*Nomina dominorum et militarium in Carniola*), ki je nastal okoli leta 1400, poleg že poznane Hansla

omenja tudi njegovega sorodnika Nikolaja.⁵⁷ Srečamo ga leta 1412, ko sta skupaj z ženo Magdaleno kupovala neko posest na Metliškem,⁵⁸ zadnjič pa se pojavi leta 1440 med pričami na gradu Muta (*Mautenberg*)⁵⁹ na današnjem Koroškem. V to generacijo je najverjetneje spadal tudi Mihael Semenič (*Michel der Semenitsch*),⁶⁰ ki je leta 1468 od cesarja Friderika III. za dve leti prejel v zastavo gospodstvo Poljane (*Amt zu Pölland*).⁶¹

Na seznamu deželanov (plemičev) Kranjske in Metlike iz leta 1421 in 1422 Semeničev ne najdemo,⁶² čeprav vemo, da so rodbinske posesti tedaj posedovali sinovi ali sorodniki omenjenih Hansla, Mihaela in Nikolaja: Gregor, Albert in Friderik. Gregorja Semeniča prvič srečamo leta 1423, ko je sklenil, da bo prepustil več posesti sorodnikoma Joštu in Gašperju Vaisstu, vendar le, če ne bo imel dedičev.⁶³ Leto pozneje srečamo še njegova brata Alberta in že omenjenega Friderika, ki je bil leta 1424 župnik na Vinici,⁶⁴ s čimer naletimo tudi na prve ugotovljive stike rodbine z

wie ihn dann / im Jahr 1385 / herr Georg Semenitsch, der mit Martha / der Tochter herrn Pauls von Maichau / verehlicht war / in Besitz gababt; welchem / nach der Zeit / viel Herren Semenitsch, in Bewohnung dieses Thurns / gefolgt.

⁵² Vaisti, ki jih sicer srečamo kot gradiščane na Gornjem gradu, v Brežicah, Mokronogu, Mengšu, Višnji Gori in Mehovem, so bili zagotovo kastelani na gradu Mehovo v 15. stoletju, mogoče pa že v zadnjih desetletjih 14. stoletja. Opozoriti kaže, da Kos na rodovniku Vaisstov leta 1402 omenja nekega Pavla Vaissta (Kos, *Vitez in grad*, str. 258), ki bi lahko bil Pavel z Mehovega, oče Marte, žene Jurija Semeniča, ki ga omenja Valvasor.

⁵³ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1392, 23. april, s. l. Tiebolt Črnomaljski zastavi kapeli sv. Jakoba, ki leži poleg dvora Hansleina Semeniča, hubo, ki leži poleg Tieboltovega dvora (*Tyeboltz*).

⁵⁴ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1392, 23. april, s. l. Tiebolt Črnomaljski proda hubo, ki leži poleg sv. Lovrenca pod njegovim dvorom (*Tyeboltz hoff*), na kateri sedi Ivan Čevljar (*Ywan der Schuster*), Hansleinu Semeniču. Cerkev sv. Lovrenca je na Obrhu, torej je nekje pri Obrhu stal tudi Tieboltov dvor. Kot takšen je najverjetnejši prednik poznejšega gradu *Turnaw*. Poudariti kaže, da tega podatka, torej enačenja gradu Turn pri Črnomlju (*Thurnaw*) s Tieboltovim dvorom, pred to študijo nismo poznali.

⁵⁵ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1452, 1. februar, s. l. Hans Višnjegorski (*Weichsselberger*) in njegova žena Margareta, hči Mihaela Semeniča, priznavata, da sta od Barbare, hčerke pokojnega Jošta Stražbergerja in vdove po Hansu Semeniču (*Hanns der Semenitsch*), prejela vsa pisma in da bosta poravnala dolg do Hansa Semiškega (*Hanns der Schymbser*), ki sta ga iz sodbe o desetini na Talčjem vrhu (*Teltsperg*) zapustila omenjena Barbara in Hans Semenič. Slana, Lastniki gradov, str. 580, omenja dva Janeza Semeniča, kar ne drži, saj je eden izrecno imenovan Hans Semenič (*Hanns der Semenitsch*), drugi pa Hans Semiški (*Hanns der Schymbser*). Barbara je bila sicer še živa leta 1454 (Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 78, str. 78, 1454, 18. maj, Viljem Toppennauer in njegova žena Marjeta zastavita Barbari, vdovi po Hansu Semeniču, in dedičem tri kmetije v Lipoglavu v župniji Boštanj).

⁵⁶ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1430, 3. maj, s. l. Jošt s Stražberka (*Jost von Strasberg*) proda dve hubi pri Vinici in hubo na Goleku, obe v župniji Vinica, ljubemu svaku Gašperju Širskemu (*Caspar der Scheyrer*). Priči sta bili Peter, komtur v Metliki, in Hans Hohenwarter, glavar v Metliki.

⁵⁷ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 36–37.

⁵⁸ OÖLA, Herrschaft Schwertberg, Familienschriften der Freiherrn von Tschernembl, Sch. 141, No. 2, 1412, 18. april. Nikolaj Semenič in njegova žena Magdalena prosita Hansa Črnomaljskega, da pečati neko povratno kupno listino, ki se glasi na Matka Baričeniča (*Matkcho Baritschenytz*). V gornjeavstrijskem arhivu je listina dosegljiva v prepisu iz 20. stoletja. Original hrani tudi ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva, šk. 14, f. 19, z napačno navedbo letnice 1512.

⁵⁹ Schroll, *Urkundenbuch*, št. 445, str. 392–395, 1440, 14. oktober. Več pisem, izdanih v Mariboru in na Muti od 6. do 14. oktobra 1440, med Janezom, opatom samostana sv. Pavla na Koroškem, in Sigmundom Weispriachom, oskrbnikom na Muti. Opatovi možje so namreč oboroženi s samostreli in ročnimi topovi (*armüsten und handpuxen*) vodili nekega zapornika *durch meins gnedigen herrn Herzog Albrechts herrschaft*. Med pričami pod imenom Sigmunda Weispriacha najdemo tudi Nikolaja Semeniča (*Niclas Semenicz*).

⁶⁰ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1452, 1. februar, s. l. Glej opombo 55.

⁶¹ Ottner, *Regesta Imperii* XIII, 22, št. 242, 1468, pred 1. oktobrom. Regest pravi, da cesar Friderik III. Martinu Semeniču (*Mert Semenytz*) in njegovim dedičem prepusti urad v Polanah (*Amt zu Pöllan*) za dve leti. Še krajši regest v Tomaschek, *Urkunden-Regesten*, str. 88, št. 20, 1. oktober 1468 (!), *Revers des Mert Seminitz über das ihm von Kaiser Friedrich bestandweise überlassene Amt zu Pollan*.

⁶² Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 311–314. Kot je opozoril Nared, ne vemo, zakaj je seznam nastal, tako je težko razumeti izostanke nekaterih plemičev.

⁶³ DOZA Urkunden, 1423, 30. november. Močno poškodovana in težko berljiva listina pravi, da sta Jošt Vaisst in njegov sin Gašper od svojega strica (*Oheim*) Gregorja Semeniča, ki je bil očitno brez dedičev, prejela njegove posesti. Hkrati v težko berljivem odlomku omenja, da mu bodo posesti vrnjene, če bo dobil žive dediče (*zu ander gemahell und mit derselben gemahell leyberbn gewun*).

⁶⁴ DOZA Urkunden, 1424, 8. september, s. l. Friderik Semenič ter njegova brata Gregor in Albert z ženo Katarino (*Semenitsch leuth*) prodajajo vinograd, imenovan *Vinomer bey Brasslawsdorff* (Vinomer pri Brašljevi), sodišče, desetino in celotno tamkajšnje premoženje, dve hubi v istoimenski vasi in gozd Petru, duhovniku Nemškega viteškega reda v Črnomlju in tamkajšnjemu konventu. Pečatili so Hans Hohenwarter, glavar v Metliki, Jošt Vaisst, gradiščan na Mehovem, Henrik in Hans Črnomaljska.

župnijo Vinica, ki spričo mogoče posesti Semeničev na Vinici gotovo niso slučajni. Od treh bratov Semenič je bil Friderik duhovnik, Gregor vdovec, Albert pa v listini imenuje tudi ženo, Katarino, in je najverjetneje imel precejšnje potomstvo, saj je na seznamu vitezov in hlapcev na Kranjskem (*Ritter vnd knecht in Kreyn*) iz leta 1446 omenjenih kar šest Semeničev: Jurij, Martin, Viljem, Oton, Gregor in Henrik, za povrh pa še Hans Semiški (*Schyemtscher*),⁶⁵ potomec prej omenjenih gospodov Semič ter upnik Hansa Višnjegorskega in Margarete Semenič.⁶⁶ Na podlagi obstoječih virov ni mogoče povsem natančno ugotoviti, h kateri veji Semeničev in v katero generacijo ti spadajo, nekatere med njimi pa lahko kljub temu točneje umestimo.

Od vseh šestih bratov Semenič se v virih 15. stoletja najpogosteje pojavlja Viljem Semenič (*Wilhelm der Semenitsch*), kot se zdi tedanji starosta rodu, ki je vsaj na Metliškem užival precejšen ugled. Iz velikega števila listin, kjer ga tako ali drugače srečamo, izhaja, da je spadal v sam vrh plemstva Metliškega in da je imel v deželi precejšnjo posest. Posedoval je grad Turn pri Dragatušu, ki ga sam imenuje *Turnaw*,⁶⁷ dvor ter več polj in selišč pred mestom Metlika. Poleg tega je imel večjo posest pri Vinici (samo vas?) ter

nedvomno še vrsto drugih manjših posesti in vsakovrstnih pravic po Metliškem. Prvič se med kranjskimi vitezi pojavi leta 1446, leta 1453 je pričal pri prodaji posesti svojega sorodnika Henrika,⁶⁸ leta 1455 pa kot bližnji posestnik pri prodaji dvora in polj v Drenovcu pri Vinici.⁶⁹ Poleg tega je pečatil pri ustanovitvi kaplanije pri župni cerkvi v Metliki.⁷⁰ V letih 1456⁷¹ in 1457⁷² je pečatil pri prodaji posesti uglednega Bernarda Katterja, upravitelja glavarstva v Metliki. Za pričo pri ustanovitvi mašne ustanove v cerkvi sv. Petra v Črnomlju ga je leta 1459 poprosila Frančiška Jourgen.⁷³ Leta 1465 je ponovno pričal pri prodaji dveh posesti in odvetščine v Drenovcu,⁷⁴ dve leti pozneje pa je vzpostavil mašno ustanovo v kapeli sv. Andreja v kamnitem stolpu pri svojem gradu Turn pri Dragatušu.⁷⁵ Kot pričo ga zadnjič najdemo leta 1468 pri ustanovitvi treh kaplanij v Metliki.⁷⁶ Omenjen je še v cesarskem ukazu iz leta 1500, nato pa izgine iz virov.⁷⁷

Sigillum Domini Wilhelmi de Semenitsch. Grb gospoda Viljema Semeniča iz leta 1456 pri Duelliju (Historia Ordinis Equitum Teutonicorum, 1727, str. 129).

⁶⁵ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 317. Martin je sicer omenjen kot *Merckhl*, Martinček.

⁶⁶ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1452, 1. februar, s. l.

⁶⁷ Kos, *Urbarji*, str. 73. Glej op. 75.

⁶⁸ NSAL, Zbirka listin, 1453, 26. april, s. l. Henrik Semenič in njegova žena Agnes zastavita hubo v Vrhu pri Višnji gori (*huben zu Griffenberg in Waixelberger pharr gelegen*) dvema pripadnikoma ceha, Krištofu in Primožu iz cerkve sv. Jakoba v Veliki Dobravi pri Stični (*auss dye Kirchen des hailigen lieben Herrn Sand Jacob zu dobra*). Pričala sta Viljem Semenič in Jošt Grätzberger. Listina je še posebej zanimiva, ker ima letnico zapisano v številkah.

⁶⁹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1508, 1. februar, Novo mesto. Prepis in overovitev (*vidimus*) listine iz 1455, 5. maj. Valant z Drenovca, sin Muole s Pribanjev (!), proda svoj dvor in hišo v Drenovcu v viniški fari Viljemu Gramanu, župniku na Vinici.

⁷⁰ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1452, 1. februar, s. l. Listina pravi, da Peter Ehrlich, mestni sodnik v Metliki, in mestni svet ustanovita kaplanijo pri župnijski cerkvi v Metliki. Poleg Viljema Semeniča je pečatil Jurij Grätzberger.

⁷¹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1456, 15. maj, Metlika. Bernard Katter pravi, da sta mu mestni sodnik in svet predala oštarijo pri jarku pred gradom, ki se dotika njegovega stolpa (*Katter turn*), in polje pri njegovem mlinu ob Kolpi. V zameno je ustanovi zgodnje maše v cerkvi sv. Nikolaja v Metliki daroval hubo pri Križevski vasi pri Kolpi. Pečatila sta Viljem Semenič in Jošt Grätzberger.

⁷² ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1457, 27. junij, Metlika. Bernard Katter proda mestu Metlika svojo posest pri stolpu z zidano kletjo, pristavo nad stolpom in leseno hišo, ki stoji pri obzidju pred gradom v mestu Metlika. Pričala sta Andrej Hohenwarter, tedaj glavar v Metliki, in Viljem Semenič (*Wilhelm der Semenitsch*).

⁷³ DOZA Urkunden, 1459, 21. februar, s. l. Frančiška Jourgen, žena pokojnega Gregorja, ustanavlja večno dnevno zgodnjo mašo na oltarju sv. Florjana v Črnomlju, ki jo bo dnevno opravljal posebni kaplan v večni spomin ustanoviteljev. Pričali so Andrej Hohenwarter, glavar v Metliki, Viljem Semenič in Jurij Grätzberger (v originalu Wurzberger, vendar gre skoraj gotovo za napako pri prepisu). Prepis iz 18. stoletja.

⁷⁴ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1508, 1. februar, Novo mesto.

⁷⁵ LABW StAL JL 425 Bd. 29, Q. 82–86, Commende Tschernembel undt Möttling. 1467, 29. oktober. Do sedaj nepoznana listina pravi, da Viljem Semenič preda posesti, dvor, polja, vrtove in pristave pred mestom Metlika Nemškemu viteškemu redu in ustanovi večno branje maše v spomin nanj in njegovo ženo v kapeli sv. Andreja v kamnitem stolpu v Turnu pri Dragatušu (*in St. Andreas Capellen bey Steinen Thurn zu Turnaw*). Gre za prepis iz 18. stoletja.

⁷⁶ DOZA Urkunden, 1468, 11. november. Glej op. 36.

⁷⁷ HKA Gedenkbuch Nr. 5, fol. 242r–242v, *unser getreuer Niclas Albrecht unnd Wilhalm die Semanitsch gepuder*.

Medtem ko je Viljem spadal med uglednejše plemiče na Metliškem, sta rodbino Semenich v širšem prostoru proslavila njegova sorodnika, bratranca Andrej in Oton (*Ot und Andre*), ki sta se leta 1462 z ostalim kranjskim in metliškim plemstvom, kot je opeval pesnik Martin Beheim,⁷⁸ odlikovala pri obrambi cesarja med obleganjem Dunaja. Otona najdemo na Metliškem še pet let pozneje, ko je pečatil neko listino v Metliki.⁷⁹ Svoj viteški pogum je ponovno izkazal v nesrečni bitki s Turki na Sotli avgusta 1475, kjer je bil ujet⁸⁰ in pozneje odkupljen iz turškega ujetništva, saj se v virih še pojavlja. Zdi se, da je prav on prejel drugo ime, *Türck*, ki ga Valvasor omenja za leto 1493.⁸¹ Ob odsotnosti drugih članov rodbine lahko sklepamo, da teh šest bratov in bratrancev Semenich izhaja od Alberta ali katerega drugega nepoznanega moškega člana rodbine z začetka 15. stoletja, točna sorodstvena razmerja pa je iz razpoložljivih virov nemogoče ugotoviti. Od te generacije Semenichev je v cerkvene vrste stopil Jurij, leta 1476 postavljen za vikarja v Čatežu ob Savi,⁸² drugih vesti o njem ne najdemo. Leta 1487 se omenja še Ulrik Semenich, sorodnik Doroteje iz rodu Grätzbergerjev,⁸³ ustanoviteljice beneficija sv.

⁷⁸ *Deutsche National-Litteratur* 11, str. 376–377. Oba Semenicha je izpostavil Martin Beheim, pisec Knjige Dunajčanov (*Das Buch von den Wienern*). Najdemo ju med zvonečimi imeni plemstva Kranjske in Metlike, ki se je odlikovalo pri obrambi cesarja na Dunaju oktobra in novembra 1462. Omenja ju v lin. 2975–2978:

*auch sah man dabei stene
von Semenitsch di zwene,
Ot und Andre warn si genant.
und auch zwene uetern paide sant.*

V prostem prevodu: Pri tem sta tudi stala / od Semenichev dva / Oton in Andrej imenovana / pa še bratranca sta. Očitno gre za sinova Alberta in Gregorja, ki je v drugem zakonu le dobil potomce. Zaradi tega poguma sta bila nato omenjena v listini, s katero je bil izboljšan grb dežele Kranjske, ki jo v celoti povzema Valvasor, *Die Ehre X*, str. 297–298, *Ott, und Andree die Zemenitsch* (str. 297).

⁷⁹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1467, 19. maj, s. l. Listina pravi, da Miha Urbanič in njegova žena Neža naznanjata, da sta kupila mlin nad brodom pri Metliki. Listino sta pečatila Jošt z Gradaca (*Jobst Grätzer*) starejši in Oton Semenich.

⁸⁰ Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 376, *Über vorbemeldte seynd / wie man bey Etlichen lieset / unter den Gefangenen / auch diese gewest: Herr Andre Hobenwarter / so um 600 fl. geschätzt worden: Otto Semenitsch: Egel von Schwaben: Hanns Sitticher* itn. Slana, Lastniki gradov, str. 580, trdi, da je bil v spopadu ubit, kar pa ne drži.

⁸¹ Valvasor, *Die Ehre X*, str. 301, pravi *Herr Türck und Andreas, Gebrüder, von Semenitsch*. Valvasor svoj vir imenuje *Ehren-Spiegel*. Delo Sigmunda pl. Birke je v celoti imenovano *Spiegel der Ehren des hochlöblichen kayser= und königlichen Erzhauses Oesterreich*. Na str. 1077 pravi, da sta na povorki ob pogrebu Friderika III. v imenu gospostva Slovenska marka konja vodila Turk in Andrej *von Sinconesch*. Valvasor sam opomni, da je zapis *von Sinconesch ein Schreib= oder Druck=Fehler*.

⁸² Koblar, Drobtnice I, str. 5. Jurij Semenich (*Semenitz*) je bil 20. novembra 1476 postavljen za vikarja in voditelja cerkve sv. Jurija; umesti ga poljanski župnik. Leta 1480 je zamenjal župnijo ali umrl, saj je bil imenovan nov župnik, Pankracij.

⁸³ DOZA Urkunden, 1487, 23. april, s. l. Doroteja Grätzberger, žena pokojnega Hermana Blassla, ustanovi beneficij sv. Duha v Črnomlju. Omenja, da je Ulrik Semenich njen bratranec, edini, ki je še živ.

Duha v Črnomlju, drugih Semenichev pa do leta 1500 ne najdemo. Prav v čas zadnjih dveh desetletij 15. stoletja spadajo posamezniki iz rodu Semenich, trije bratje, ki so posegli po posesti Nemškega viteškega reda na Vinici in zasedli tamkajšnji novopostavljeni stolp. Treba je še omeniti, da je imel Viljem Semenich dva brata, Nikolaja in Alberta, ki sta bila premlada, da bi ju omenjal seznam iz leta 1446. Nikolaja Semenicha (*Nikolaus Semenitsch*) srečamo leta 1502 pri utrjevanju gradu Žumberk (*Sichelberg*),⁸⁴ leta 1514 pa je v skladu z dolžnostjo stanu in pogumom rodu sodeloval z manjšim vojaškim oddelkom pri obrambi dežele pred Turki.⁸⁵ Njegov brat Albert se je v začetku 16. stoletja podal med duhovnike, v letih 1510 in 1515 se omenja kot komtur redovne hiše Nemškega viteškega reda v Metliki (*Albrecht Semenitsch, comentor aus der Metling*).⁸⁶ Poleg Alberta si je duhovniška oblačila nadel tudi Leonard Semenich, ki je še pred letom 1500 baje samovoljno in nasilno prevzel župnijo Semič,⁸⁷ kaj več o njem pa ne vemo.⁸⁸ V tej generaciji so tako trije člani nosili duhovniška oblačila. Albert Semenich si je celo pridobil najvišji cerkveni naslov na Metliškem in v tem uradu načeloval celotni posesti reda v pokrajini, tudi župniji Vinica. Ne vemo, kdaj je prejel naslov metliškega komturja, vendar gotovo ne pred letom 1500. Tedaj namreč srečamo zelo pomenljiv ukaz Maksimilijana I., ki tudi smiselno zaključuje zgodbo stolpa v Vinici, o čemer bo tekla beseda v nadaljevanju.

Na njihovi zemlji

Stolp in obzidje sta bila v Vinici dokončana leta 1472, ko je marljivi viniški župnik, najverjetneje Viljem Graman, poskrbel za zaščito pred Turki. Dokler je služboval na Vinici, je bil stolp očitno v njegovih rokah, kakor je določal sporazum z deželnim komturjem Konradom Stauchwitzem (1487–1500). Ko je Graman umrl, so stolp zasedli Semenichi in ga, kot pravi vir, nasilno, protipravno držali v posesti. Nemški viteški red je to zasedbo razumel kot kršitev svojih pravic in se obrnil na kranjskega deželnega glavarja v Ljubljani, ki je zadevo posredoval uradom cesarja Maksimilijana I. Že pred 13. aprilom 1500, ko je poslal ukaz na Kranjsko, je cesar Maksimilijan I. Sigmundu Pirsu, glavarju na Metliškem, poslal ukaz,

⁸⁴ Böhmer, *Regesta Imperii* XIV, 4, 2, št. 19606a, 1502, 8. marec, Ljubljana. Regest pravi, da Hans Turjaški, deželni glavar na Kranjskem, in Jörg pl. Egkh, vicedom na Kranjskem, potrjujeta, da sta si morala po ukazu cesarja Maksimilijana I. ogledati in oceniti gradbena dela Nikolaja Semenicha na gradu Žumberk. Ker tega nista mogla storiti, sta opolnomočila Sigmunda Pirsu, glavarja v Metliki, da to stori namesto njiju.

⁸⁵ Verbič, *Deželnozborski spisi*, str. 96, št. 78, 1514, 10. marec, seznam tistih, ki morajo sestaviti vojaški kontingent.

⁸⁶ Verbič, *Deželnozborski spisi*, str. 37, št. 30, 1510, 21. april, Zapisnik odgovora kranjskih stanov; Nared, Začetki prelatskega stanu, str. 25.

⁸⁷ GStAPK XX. OBA HA R25658, 1522, 25. september.

⁸⁸ Koblar, Drobtnice, str. 108.

da v njegovem imenu prevzame tabor Vinica (*Taber genannt Weynitz ... zu unnsern hannden eingezogen*), ki so ga poprej imeli v posesti bratje Nikolaj, Albert in Viljem Semenič (*unnser getreuer Niclas Albrecht unnd Wilhalm die Semanitsch geprueder vormals inngeliebt*).⁸⁹ V svoji oblasti ga je moral držati, dokler ne bo posestni spor rešen, pri čemer pa vir ne pove, da je spor potekal z Nemškim viteškim redom. Glavar Pirs oziroma njegovi ljudje so nato pod vodstvom rubežnika Jakoba Kraljiča (*Jacob Krälich überreiter*)⁹⁰ zasedli »zarubili« tabor Vinica. Bratje Semenič so se odzvali na to okupacijo in trdili, da tabor leži na njihovi zemlji (*dieser Semanitschen anzeigt war das dieser Taber auf Iren grunnten stet*), kar je v svojih dopisih⁹¹ omenjal tudi Nemški viteški red (*die Rynngmaur der merer tail auf iren grundten gebawet ist worden*). Semeniči so prosili, naj se jim ne odvzame gradu brez vzroka (*gepetten Sy Sollichs Tabers an Ursach nitt zu enntsetzen*), ob tem pa so podali tudi pričevanja, ki potrjujejo njihovo legalno posest (*kuntschaften furpracht*). Ta dokument nam ponuja več ključnih podatkov, ki posebno v oziru na poznejše navedbe kažejo, da je bil večji del vasi Vinica in tamkajšnjih podložnikov v posesti rodbine Semenič. Pove nam, da sta se ob gradnji okoli leta 1472 znanca Viljem Graman, župnik na Vinici ter lastnik vrste hub in podložnikov v bližnjem Drenovcu, in tamkajšnji posestnik Viljem Semenič domenila, da bo Graman sredstva župnije uporabil za gradnjo stolpa, zemljo pa bodo »darovali« Semeniči. S tem dogovorom je bil seznanjen tudi deželni komtur Stauchwitz. Cesar je ukazal, naj Sigmund Pirs drži tabor, dokler ne bo po poizvedovanjih (*kuntschaften*) ugotovljeno, komu pripada. Dodal je tudi, da mora Pirs tabor vrniti (*wi-*

derumb bis auf unnser wolgevalhen anaintwurtet) v posest bratom Semenič, če bi se izkazalo, da resnično stoji na njihovi zemlji.

Do sedaj nepoznani vir pokaže tudi drugo plat spora med Nemškim viteškim redom in rodbino Semenič ter poda še zadnji drobec k razumevanju začetkov in prve posesti gradu Vinica. Nedvomno je med obema strankama stekla pravda, katere osrednji del so predstavljala poizvedovanja o resničnem stanju na Vinici, ki jih je moral izvesti metliški glavar Sigmund Pirs. Dognal je, da je bila zemlja, na kateri sta bila postavljena stolp in obzidje v Vinici, dejansko v posesti Semeničev, dobršen del podložnikov, ki so ga gradili, pa prav tako. Stolp in obzidje sta bila postavljena na prošnjo viniškega župnika ter z vednostjo, po volji in z dovoljenjem Semeničev (*mit wissen, willn und erlauben der bemelten Semenitschn*).⁹² Zato je glavar Pirs po svojem uradniku, rubežniku Kraljiču, po opravljenem rubežu (*Verrichts Spannung*) stolp na Vinici izročil rodbini Semenič. Iz virov ni razvidno, ali so morali Nemškemu viteškemu redu del stroškov gradnje vrniti, kar bi bilo pričakovano. Semiška posest stolpa na Vinici je nato izpričana leta 1524, ko ga je posedoval Hans, sin Viljema Semeniča iz Vinice (*der Wilhalm Semenitschen sun von Weinitz Hanns*),⁹³ in še pozneje.

Obrisi 16. stoletja

Vinica se je od zadnje četrtine 15. stoletja ob stavbi gradu pričela razvijati v trg in posledično dobila obzidje.⁹⁴ Kakor poroča Valvasor, so po Kranjskem z gradnjo taborov pričeli v začetku sedemdesetih let 15. stoletja;⁹⁵ na Metliškem, predstraži Kranjske, ni bilo nič drugače. Potekalo je več utrjevalnih del, npr. v mestu Metlika še pred letom 1478, kjer jih je, zelo pomenljivo, opravil mestni sodnik Peter Graman,⁹⁶ sorodnik viniškega župnika Viljema, ali v Črnomlju, kjer so gotovo prav konec 15. stoletja meščani in okoliški prebivalci vsaj stoletje starejše obzidje sami utrdili kot tabor, ki jim je po njihovih lastnih besedah

⁸⁹ HKA Gedenkbuch Nr. 5, fol. 242r–242v, kjer beremo: *Getreuen Lieben alsdann unnser getreuer lieber Sigmundt Pirsch unser hauptman In der Metling den Taber genannt Weynitz so unnser getreuer Niclas Albrecht unnd Wilhalm die Semanitsch geprueder vormals inngeliebt nach unnserem bevelch unnd bis auf unnsern weitern beschaidt zu unnsern hannden eingezogen haben unnser dieser Semanitschen anzeigt war das dieser Taber auf Iren grunnten stet unns das auch kuntschaften furpracht der Copey wir auch hierinn verslossen zusennden unnd Ir sechen werdet unnd unns darauff unntertanlich angerueffen unnd gepetten Sy Sollichs Tabers an Ursach nitt zu enntsetzen Demnach emphelchen wir euch mit ernnst daz Ir euch darinn auch Erkundet unnd soverrn Ir befinndet das gedachter Taber laut yetzberrierter Kundt schaft auf Iren grunnten stet Ime alsdann denß Taber widerumb bis auf unnser wolgevalhen anaintwurtet ...* Vsebinsko nekoliko drugačen regist tega ukaza je podan v *Regesta Imperii XIV*, 3, št. 10106, 1500, 13. april, Augsburg. Gre za najstarejšo omembo Vinice kot tabora. Golec, Nastanek in razvoj II, str. 535, prvo omembo postavlja v leti 1595 in 1596.

⁹⁰ ARS, AS 309, Zapuščinski inventarji, XXXIV P 11–28, te. 80, Hans Baltazar Purgstall, 1636, 4. maj, na str. 63, št. 228, je omenjen *Jacob Krälitsch überreütter*, na str. 64, št. 232, pa beremo: *Ein Verrichts Spannung von Khrälitsch, inn der er daß Schloß Weiniz sambt dessen Zugehörung herrn Semenitsch eingeanwortet*. »Verrichts Spannung« razumemo kot »opravljeni rubež«. Za razlago se zahvaljujem dr. Borisu Golcu.

⁹¹ GStAPK, XX. HA OBA 18359, 1500, 9. december.

⁹² GStAPK, XX. HA OBA 25658, 1522, 25. september.

⁹³ GStAPK, XX. HA OBA 26855, 1524, 20. april, *Wilhalm Semanitschen sun von Weinitz Hanns*.

⁹⁴ O razvoju Vinice v trg glej Golec, Nastanek in razvoj II, str. 523–562. Analogno s Silentaborom, ki so ga po Valvasorju poznega leta 1471 sezidali pl. Raunachi, je tudi pri Vinici mogoč sočasen nastanek gradu in tabora v sedemdesetih letih 15. stoletja (str. 537–538).

⁹⁵ Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 373: *Weßwegen man / in disem Jahr / hier zu Land / angefangen die Tabor zu bauen: daß man künfftig dahin sich und sein Bestes / bey einem urplötzlichem Einfall deß Erbfeindes / in Sicherheit ziehen mögte*. Valvasorjev vir je goriški zgodovinar Martin Bavčar.

⁹⁶ Chmel, *Auszüge*, 1478, 14. februar, Graz. Koncept računa cesarja Friderika III., s katerim se dedičem Petra Gramana, nekdanjega mestnega sodnika v Metliki, vrne 46½ funtov za izgradnjo mesta. Nedvomno gre za utrjevalna dela na starejšem obzidju Novega trga v Metliki, ki je tako kot črnomaljsko gotovo stalo že v 14. stoletju.

Segment Valvasorjevega zemljevida kranjskega Pokolpja, kjer so jasno vidni stolpi (Wachtturn), ki so jih konec 16. stoletja postavili ob ključnih prehodih čez Kolpo (Slava vojvodine Kranjske, 1689, III. knjiga, med stranema 304 in 305).

služil kot pribežališče.⁹⁷ Dežela se je torej spreminjala v pomembno utrjeno stražo Kranjske, v okviru katere je imela nemajhno vlogo tudi Vinica. Postala je pomembno oporišče v zaledju meje med dvema imperijama in pribežališče, refugij, okoliškemu prebivalstvu, v čemer lahko vidimo njen lokalni pomen. Strateški pomen pa je Vinica imela tudi na ravni dežele. Določena je bila za eno izmed vojaških središč v neposrednem zaledju Vojne krajine, imela je manjše skladišče provianta (preskrba s hrano in strelivom), skozi Vinico so proti Ljubljani tekale t. i. turške novice (*Türkische Kundschaften*) o gibanju turške vojske in morebitnih grožnjah deželi, na Vinici so kurili krese in streljali v opozorilo pred prihajajočo nevarnostjo, predvsem pa je bila zbirališče protiturške vojske, kjer so se pred postavitvijo Karlovca (1579) redno zadrževali poveljniki Vojne krajine.⁹⁸ Kot primer lahko navedemo vojaški sklic 8. aprila 1530 na Vinici, ko se je zbralo 595 konjenikov in 232 lahkih oborožencev (martolozov). Med konjeniki najdemo tudi Martina, Kristofa in Maksimilijana Semenica, sorodnike Hansa Semenica, ki je zaradi svojih »turških« izkušenj poveljeval martolozom.⁹⁹ Vinica, čeprav pod stalno grožnjo turškega napada, je v 16. stoletju primerljivo dobro živela od preskrbovanja vojske in njenih zborov. Sredi 16. stoletja so tako na Vinici kakor drugje po metliški deželi pričeli z dodatnim utrjevanjem gradu in vasi, ki se je že spreminjala v trg. Kakor prica glagoljaški napis z letnico na sklepniku, je bil malo pred letom 1556 stolp oziroma grad na Vinici razširjen in dograjen. Kaže opozoriti, da je dve leti poprej cesar Karel V. izdal ukaz, da je treba izboljšati obrambo ob Kolpi, med drugim postaviti stolp na Vinici, in za gradnjo namenil denar iz deželne

blagajne.¹⁰⁰ Ta denar je bil uporabljen za gradnjo na samem obzidju trga ali na gradu Vinica. K temu nas navaja podatek, da Vinica in predvsem njen strateško pomemben brod (*Fürt*) čez Kolpo kljub temu denarju nista bila zadostno zavarovana, saj je 30 let pozneje sledil ukaz o gradnji stolpov pod Preloko (nad Kolpo vzhodno od Vinice) in pod Vinico, in sicer z namenom zavarovanja brodov čez reko Kolpo.¹⁰¹ Utrdbena in arhitekturna dela so tedaj zaupali kar glavnemu arhitektu trdnjave Karlovac, Matiji Gambonu.¹⁰² Če je Gambon v Vojni krajini deloval že v petdesetih letih 16. stoletja, bi lahko bili inicialki MG (*mga*) na viniškem glagoljaškem napisu njegovi, vendar te domneve trenutno ne moremo potrditi. Do leta 1589 sta bila stolpa na Vinici in pod Preloko postavljena, sledila pa je gradnja pri Kostelu, Poljanah¹⁰³ in Me-

¹⁰⁰ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 852, f. 3, prepis ukaza iz leta 1554, 16. maj. *Ihr kboenigl. Maest. bevelch einen Thurn zu Weiniz zuerpauen, und die darzue erforderende 2000R: am cosstn aus des Landts Crain bewilligung herzunehmen*. V nadaljevanju ukaže, naj se denar nameni tudi za izgradnjo dveh utrjenih stolpov, v Poljanah in Kostelu, ter da se obnovi že propadlo mestno obzidje v Kočevju. Golec, Nastanek in razvoj II, str. 538, op. 100.

¹⁰¹ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 877, f. 3, zasedanje 24. januarja 1583. *Herrn Landtags Commissarien ein Fur: Bevelch vom 15. January 83. Erbauung zweyer Thurnen an den Fürthen über die Culpp zu Weinitz und Prelissie*. Njihove ostanke je še konec 19. stoletja opazoval zgodovinar Radoslav Lopašić iz Karlovca, po njegovih besedah: *Podori tih tornja vide se i još danas, i to jednog pod Vinicom a drugoga kod Prilissia na kranjskoj obali Kupe* (Lopašić, Spomenici, št. XCII, str. 135, 1586, 26. februar, Kamnik).

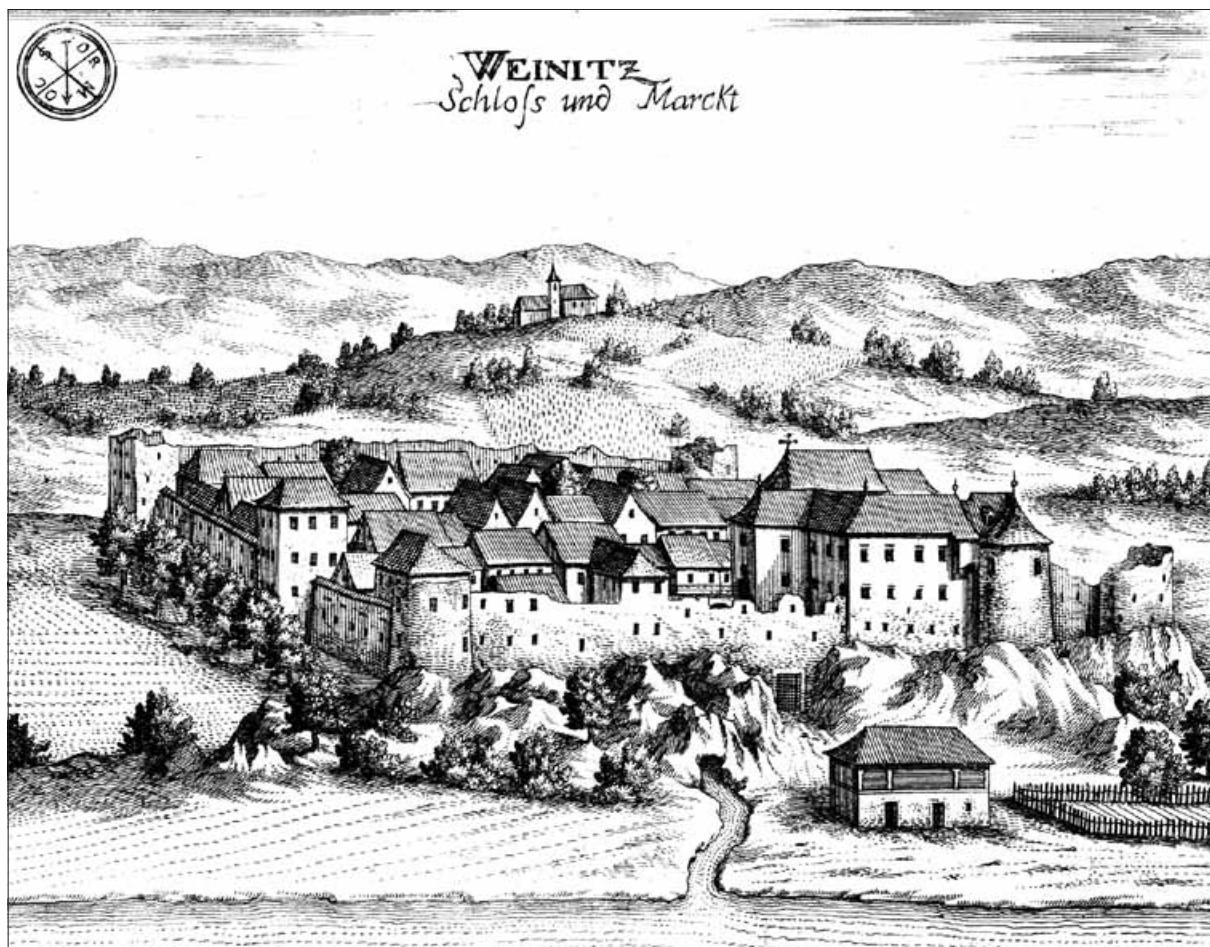
¹⁰² ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 878, f. 4, zasedanje 16. junija 1585. *Auff Maistro Martin Gambon Paumaister bith und anmelden p. die für bilff und Rabath zu den Thurn an der Khulpp*. Lopašić, Spomenici, št. XCII, str. 135, 1586, 26. februar, Kamnik. Ahac Thurn, komisar Vojne krajine, med drugim omenja, da je Martin Gambon izročil dva načrta za stolpa pri Vinici (in pod Preloko).

¹⁰³ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 879, f. 4, zasedanje 18. januarja 1589. *... die vier für zu Prelissie, Weiniz, Costtl und Poelan, sein für etlich an der Khulpp da der feindt mit*

⁹⁷ Weiss, Ubogo pogorelo, str. 28–29.

⁹⁸ Simoniti, *Vojaska organizacija*, str. 53, 82, 132, 163, 165, 213–215.

⁹⁹ Prav tam, str. 123–126.

Grad in trg Vinica (Slava vojvodine Kranjske, 1689, X. knjiga, str. 640).

tliki. Stolpe na ključnih prehodih čez reko Kolpo je stoletje pozneje upodobil Valvasor.¹⁰⁴

Rod Semeničev je bil v 16. stoletju razdeljen na več vej. Tako je težko ugotoviti, komu točno in kdaj je katera rodbinska posest pripadala, kar velja tudi za grad Vinica. Verjetno gre, tako kot v zadnjih desetletjih 16. stoletja, ko sta bila gospodarja gradu in trga Vinica Viljem in Mihael Semenič, za skupno posest grajske stavbe, t. i. *ganerb*.¹⁰⁵ Januarja 1583 so se poveljniku Jožefu Thurnu nad Viljemom pritoževali podložniki okoli Vinice: *Gospod poveljnik na Hrvaškem poroča, da so se nekateri podložniki, ki živijo okoli Vinice, pritožili nad Viljemom Semeničem, ki jim onemogoča priti do njihovih kašč (Gäden) v gradu Vinica, saj mu niso pomagali plačati za smodnik, ki ga je kupil*.¹⁰⁶ Sliko strahov nad reko Kolpo v tistem času

dopolnjuje dopis, nastal leto pozneje, ko je Mihael Semenič prosil, *naj mu pridejo na pomoč z nekaj streliva, da bo lahko bolje branil svoj* (podčrtal J. W.) *trg Vinica*. Kot je pisal poveljnik Karlovca Jožef Thurn, je imel *Semenič po tistih krajih posesti in podložnike, ki ne uživajo niti dneva miru pred ropanjem in pustošenjem, temveč morajo svoje delo ali obrt plačati z vrednostjo svojega telesa in življenja ter imajo komaj toliko miru, da se lahko obranijo [pri življenju]. Zaradi tega želi, da se mu [Semeniču] preda to strelivo, da bo lahko varoval in opozoril ne le svoje posesti, temveč tudi celotno Metliško in prehode proti deželi Kranjski, zaradi česar se mu ne sme zavrniti prošnja po nekaj streliva in puškah (toppelhakhen)*.¹⁰⁷ Seveda je Thurn za večji

Macht über kban. Die zween zu Prelissie und Weiniz sei Gott lob alß verwaut, das sich alda nicht zu befahren, die andern zween auch zuerpauen sei ...

¹⁰⁴ Valvasor, *Die Ehre III*, med stranema 304 in 305, *Der Culpstrom in Crain*.

¹⁰⁵ Kos, *Vitez in grad*, str. 36–37.

¹⁰⁶ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 877, f. 3, zasedanje 18. januarja 1583. *Herr Obrist in Crabatten berich etlicher*

umb Weinitz gesesener underthanen wider Wilhelmen Semenitschen welcher Ihnen zu Ihrem Gäden aldt in Schloß Weinitz zukhomben darumben werwehrt weil Sy das Pulfer so er erkbaufft nit bezahlen helffen wollen.

¹⁰⁷ Lopašič, *Spomenici*, št. XC, str. 130–132, 1583, 5. april, Karlovac. Dopis poveljnika vojne krajine Jožefa Thurna, kjer bemo: *Auf Mihael Semenitsch gehorsambists anlang, dass man ime mit etwas munition zu desto pessern beschützung seines Martkhs Weynitz zu hilff kumben solle ...* Gre za najstarejšo omembo Vinice kot trga. Golec, *Nastanek in razvoj II*, str. 535, kot prvo omembo navaja leto 1674.

učinek svojega dopisa dodal nekaj dramatičnosti, vendar je bila nevarnost na Vinici, v neposrednem zaledju meje z otomanskim imperijem, oddaljenim le 15 kilometrov,¹⁰⁸ zelo resnična.

Za zaključek pa se ozmimo po še eni prigodi, sporu med Semeniči in Nemškim viteškim redom, tokrat v samem Semiču, ki nam vendarle potrjuje, da »kri ni voda« in da se zgodovina v sicer vedno drugačnih podrobnostih kaj rada ponovi. Konec novembra 1559 sta Matjaž Zmajič, načelnik Nemškega viteškega reda v Metliki, in Jurij Drakulič, duhovnik Nemškega viteškega reda v Črnomlju, v Ljubljani tožila plemenitega Krištofa Semeniča, da *v nasprotju z odredbo deželnih oblasti ni porušil in odmaknil hišice (heuschl) blizu tabora v Semiču, ki v primeru napada Turkov za tabor predstavlja veliko nevarnost, temveč je dal postaviti novo hišo na zemlji Nemškega viteškega reda*.¹⁰⁹ Krištof Semenič je torej pred letom 1559 poleg tabora v Semiču postavil manjšo hišo in s tem ogrozil sam tabor, zaradi česar so deželne oblasti zahtevale, da jo umakne. Po stari tradiciji rodu je Semenič oblastem kljuboval. Ne le, da ni porušil hišice, temveč je poleg nje, kar na zemlji Nemškega viteškega reda, postavil novo stavbo. Tabor v Semiču, postavljen okoli leta 1526, je stal še v Valvasorjevem času,¹¹⁰ omenjena sporna hiša Krištofa Semeniča pa je najverjetneje upodobljena na veduti Semiča (*Siemitsch*) v *Slavi vojvodine Kranjske*.¹¹¹ Semeniči so torej slabih 100 let po prigodi v Vinici ponovno udarili po pravicah Nemškega viteškega reda, vendar je to nova zgodba z meje imperija, za katero se bo našel prostor kje drugje.

Namesto sklepa zaključna zgodba

Sprehod po viniški župniji ter obisk rodbine Semenič in njenih posestnih načrtov bomo sklenili z obnovitvijo dogodkov na Vinici konec 15. stoletja. Rekonstruirali jih bomo tako, kot nam jih pripovedujejo do sedaj predstavljeni viri. Seveda je obnova v podrobnostih nemogoča, kar pa zgodbe o začetkih viniškega gradu ne naredi nič manj zanimive.

¹⁰⁸ Simoniti, *Vojaska organizacija*, str. 51. Medtem ko se je v Slavoniji ustalila meja proti Turkom sredi petdesetih let 16. stoletja, se je meja na Hrvaškem vse bolj premikala proti slovenskim deželam (Kranjski). ... Ob koncu stoletja se je meja med muslimanskim in krščanskim svetom ustavila na Hrvaškem, oddaljena od Kranjske (pri Vinici) vsega 15 kilometrov.

¹⁰⁹ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, št. 18 (1556–1560). *Auf Clag und beschwär der Erwirdigen geistlichen herrn Mathiasen Smeyitschen hauß commentheurs inn der Mettling umnd herr Georgen Draolitsch Teutsch ordens Pfarrherr zu Tschernembl gegen den Edlen und Vessten Christoffen Semenitschen umb der Er Semenitsch wider der Landobrigkheit verordnung die heuschl zunachts bey den Tüber zu Siemitsch gelegen die den Tüber im Zeit des Feinds not zu grosse gefär gelegen nicht allein nicht abgerissen und weitter gesetzt sonnder auch von neuem ain behausung auf des Teutschen Ordens grundt setzen lassen.*

¹¹⁰ Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 808. *Diese Kirche hat auch einen Tabor.*

¹¹¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 520.

Turki so pričeli¹¹² na ozemlje Metliškega skorajda vsako leto ponovno vdirati sredi 15. stoletja, še posebno v letih po padcu bosanskega kraljestva leta 1463. Reko Kolpo so navadno prečkali na brodih, plitvinah. Eden izmed teh brodov, zaradi katerega se je razvila srednjeveška vas, je bil na Vinici, zaradi česar so bile Vinica in okoliške vasi še posebno izpostavljene turški nevarnosti. Ta se je po Valvasorju v okolici Vinice prvič utelesila leta 1469, ko so po njegovih besedah Turki *tamkajšnjo okolico žalostno opustošili in se izkazali kot gnusni Skiti*.¹¹³ Sredi stoletja je tamkaj župnikoval Viljem Graman, po rodu metliški meščan, ki je nedvomno poznal zgodbe o prvih vpadih Turkov na začetku 15. stoletja, saj so jih njegovi starši in someščani videli ali o njih vsaj slišali, zagotovo pa je leta 1469 doživel grozo turškega napada. Svojo župnijo, še posebno pa slabo desetletje in pol poprej pridobljene posesti in podložnike v bližnjem Drenovcu, je hotel zaščititi – tako kot je njegov sorodnik Peter Graman z utrdbenimi deli zaščitil mesto Metlika. Ko je sklepal posle, je bil poleg njega velikokrat prisoten Viljem Semenič, ugledni plemič z Metliškega, gotovo pa tudi njegovi sorodniki, ki so bili največji posestniki v vasi Vinica, kjer so imeli največ podložnikov.¹¹⁴ Semenič je imel v Vinici in njeni bližini interese in nemajhno premoženje, bil pa je tudi povezan z župnijo Vinica, kjer je le generacijo poprej služboval njegov stric Friderik, najverjetnejši graditelj lastniške kapele sv. Katarine. Ni nemogoče, da je Viljem Graman na položaj župnika na Vinici prišel s Semeničevo pomočjo. Kmalu po turškem napadu leta 1469 sta se Graman in njegov znanec Semenič najverjetneje domenila, da bosta za zaščito svojih podložnikov in ne nazadnje tudi ostalega okoliškega prebivalstva postavila stolp ali grad, ki jih bo vse varoval. Spričo vse pogostejših vpadov

¹¹² GSAPK, XX. HA OBA 18359, 1500, 9. december. *Die Turghen die dann gewonlich alle Jar daselbs heraus Ziehen.*

¹¹³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 640. *Das Schloß os wol / als der Marckt / ist mit starcken Ringmauren und festen Thürnen / (so zwar jetzt dem Einfallen und der Ruin gar nahe) möglichst versehen / so daß sie sich denen Türkischen Anfällen statlich widersetzen können: zumaln diese Bluthunde / im 1469sten Jahr / und auch zu vielen andren Zeiten / die umligende Gegend jämmerlich verwüstet / und als grausame Scythen sich erwiesen.* Turški vpad leta 1469 podrobno opiše v XV. knjigi, str. 369, in pravi, da se je desetisočglava turška vojska zbrala v Bosni in udarila na Metliško (*auf Medling ... zugging*), kjer se je razdelila v tri skupine. Prva je udarila na Ljubljano, druga na Novo mesto, Kostonjico in Šentjernejo, tretja pa je opustošila območje ob reki Kolpi, od Petrovine na Hrvaškem do Vinice (*bey Petrowin und Weiniz (oder Weiniza) an der Culp*). Resničnost tega vpada še posebno poudarja dopis iz leta 1469, v katerem cesar Friderik III. piše papežu Pavlu II., naj mu vsaj za tri mesece pomaga z vojsko ali denarjem pri obrambi pred turškimi napadi na grofijo Metlika (*comitatus Metlicensis*) v Slovenski marki (*marchia Slavonia*), katere prebivalci so neizkušeni v bojevanju (*Regesta Imperii XIII*, 22, št. 261, 1469, pred 2. majem). Glej tudi Gruden, *Cerkvene razmere*, str. 67.

¹¹⁴ GSAPK, XX. HA OBA 18359, 1500, 9. december. *Edl- lewt gebruder ... mit Namen Semenitsch die daselbs die maisten pawern haben.*

turških oddelkov je bil predlog sprejemljiv. Pri gradnji so sodelovali Semeničevi podložniki in gotovo tudi vsi ostali okoliški prebivalci, saj je šlo za skupno varnost. Očitno se je s tem strinjal tudi načelnik tedaj verjetno že pešajoče¹¹⁵ hiše Nemškega viteškega reda v Metliki. Nekakšen dogovor med Gramanom in Semeničem je določal, da bo Graman poskrbel za gradnjo grajskega poslopja, Semenič pa bo dal zemljo, na kateri bo poslopje postavljeno. Lokacija kapele sv. Katarine na izpostavljenem in dobro zaščitenem delu ob vasi Vinica je bila najprimernejša, tako da so se na njej kmalu po letu 1469 pričela gradbena dela. Kapelo so nadzidali in ji dodali stolp, s čimer je dobila poudarjen obrambni značaj. Do leta 1472 je bila gradnja stolpa Vinica zaključena, Graman pa je dal v spomin na ta dogodek vzdati ploščo z grbom (Jezusovo glavo?) in letnico v gotici. Stolp je posedoval vse do svoje smrti konec 15. stoletja; njega in njegove župljane je gotovo kdaj zaščitil pred dednim sovražnikom krščanskega imena. Viljem Semenič, graščak v Turnu pri Dragatušu in posestnik na Vinici, je bil tedaj še živ, rod in premoženje njegove številčne družine pa sta bila razdrobljena po celotni deželi. Gotovo je bil zelo drag tudi odkup sorodnika Otona iz turškega ujetništva kmalu po letu 1475. Stolp v Vinici je bil postavljen na zemljišču rodbine Semenič. Po Gramanovi smrti, ob siceršnjem žalostnem stanju Nemškega viteškega reda v deželi, katere pravo je pričelo izginjati, ni pa ga še nadomestilo pravo dežele Kranjske,¹¹⁶ so Semeniči videli možnost zasedbe stolpa, za katero so konec koncev imeli povsem trdno pravno osnovo. Trije bratje Semenič, najstarejši Viljem ter Nikolaj in Albert, so postavili hišo v samem taboru in nameravali ob primerni priložnosti polastiti se gradu,¹¹⁷ kar se je zgodilo kmalu po smrti Vi-

ljema Gramana. Dogajanje je seveda spremljal tudi tedanji komtur Nemškega viteškega reda na Metliškem. Vedel je, da je med duhovnikom na Vinici, župniji njegovega reda, in tamkajšnjimi posestniki Semeniči obstajal dogovor o gradnji stolpa. Menil je, da stolp po pravici pripada Nemškemu viteškemu redu, in enemu izmed redovnih bratov ukazal, naj stavbo sedaj, ko je Viljem Graman umrl, prevzame. Ko je duhovnik Nemškega viteškega reda prišel na Vinico in zahteval stolp, so ga bratje Semenič izgnali, s čimer se je pričel spor. Novica o teh dogodkih je prišla do deželnega komturja na Dunaju Konrada Stauchwitza. Nemški viteški red je moral spor s Semeniči poravnati v skladu s privilegiji plemstva in pravom dežele. To, kar je razumel kot kršitev svojih pravic, je naznanil po deželnih običajih in pravu pred glavarjem v Metliki.¹¹⁸ Glavar je novico posredoval na dvor cesarja Maksimilijana I., od leta 1493 nadvojvode Avstrijskega, pod katerega oblast sta spadala tudi dežela Kranjska in Metliško. Maksimilijan I. je še pred 13. aprilom 1500 Sigmundu Pirsu, od leta 1497 glavarju Metliškega,¹¹⁹ poslal ukaz, naj v njegovem imenu zasede tabor Vinica, tedaj še v rokah treh bratov Semenič, in ga drži v oblasti, dokler ne bo spor rešen. Pirs je ukaz izpolnil, seveda pa na Vinico ni šel sam. Poslal je svojega rubeznika (*überreiter*) Jakoba Kraljiča, ki je stolp zasegel in iz njega v cesarjevem imenu izgnal brate Semenič.

Malo pred tem je Viljem Semenič že umrl; nasledil ga je sin Hans. Viljemov sorodnik Albert je stopil v Nemški viteški red,¹²⁰ brat Nikolaj pa je skupaj z drugimi Semeniči obvladoval posesti v deželi in služil na nevarni meji imperija. Izguba stolpa v Vinici je pomenila grožnjo njihovi že sicer ne ravno največji posesti. Tako so Semeniči hoteli na vsak način dokazati, da imajo pravico do stolpa, saj stoji na njihovi zemlji. To pravico so verjetno dokazovali na ogradnem sodišču v Ljubljani, ki je šele na začetku 16. stoletja počasi postajalo pristojno za reševanje sporov med deželani, plemiči Metliškega. Kako je to dokazovanje potekalo in kakšni so bili dokazi, dosegljivi viri ne sporočajo, gotovo pa je, da so bili Semeniči pri svojem dokazovanju uspešni, saj jim je bil stolp vrnjen najpozneje do leta 1522. Ker jim je uspelo dokazati, da je stolp Vinica postavljen na njihovi zemlji, jim ga je Jakob Kraljič, kakor je ugotovila Majda Smole, *izročil*. Nemški viteški red se seveda s tem ni sprijaznil in je v dvajsetih letih 16. stoletja to razumel kot veliko nasilje plemenitih Semeničev

¹¹⁵ Chmel, *Auszüge*, 1478, 14. februar, Graz. Koncept listine pravi, da so se cesarju Frideriku III. sodnik, svet in meščani mesta Metlika pritožili zaradi zmanjševanja števila duhovnikov in božje službe v Metliki (*daz auch der Gotsdinst vnd die anzahl der briester daselbs in merklich abnemen komen sey vnd als sich gebürt nicht gehalten werde*). Cesar je Andreju Hohenwarterju, glavarju v Celju (!), ukazal, naj določi dan, ko bodo meščani Metlike in Nemški viteški red poslušali tožbe in se poravnali (*geneinander hörest vnd vleis habst (sy) miteinander gutlich zu uerainen*), tako da božja služba ne bo izostajala, število duhovnikov pa bo takšno, kot je bilo od nekdaj (*daz der Gotsdinst ... nicht abnemen komme ... vnd auch die anzahl priester als von allter herkommen ist gehalten*). Nemška hiša v Metliki je bila že od začetka sedemdesetih let 15. stoletja v slabih odnosih z oglejskim patriarhatom, kamor je Metliško spadalo. Glej Weiss, *Reformacija na Metliškem*, str. 690. Razmerje med Nemškim viteškim redom in oglejskim patriarhatom je očitno v imenovanju duhovnikov, kjer je Nemški viteški red predlagal kandidata, oglejski patriarh ga je potrdil, njegov praviloma dolenski arhidiacon pa umestil.

¹¹⁶ Weiss, *In conterminiis*, str. 43–46.

¹¹⁷ GStAPK, XX. HA OBA 18359, 1500, 9. december. *Sonnder die bemelten Semenitsch pawen und mawern ain haus und wonnung in dieselb Rynngmaur Inwenndig hierein, dardurch sy vermainen dem Orden und Pfarrer destmer drang zuthun und sein taglich der maynung den Orden umb bemelten Turn und Rynngmaur Zubringen*.

¹¹⁸ Da je Nemški viteški red celoten razplet naznanil deželnemu glavarju, izhaja tudi iz naslovov na opisu spora na Vinici, ki je bil namenjen tudi *An Sigmundden Piers hauptman in der Mettling* (GStAPK, XX. HA OBA 18359, 1500, 9. december).

¹¹⁹ Weiss, *In conterminiis*, str. 46.

¹²⁰ Vsekakor je pomenljivo, da pritožbe Nemškega viteškega reda srečamo v času, ko je bil Albert Semenič komtur na Metliškem, »viniško zadevo« pa je deželni komtur Auer poveril črnomaljskemu župniku Hansu Heldu (GStAPK, XX. HA OBA 25658).

Vinica na vojaškem zemljevidu v letih 1763–1787. Očitni so obrisi nekdanjega trškega obzidja, tabora (Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 1, izsek zemljevida 247C2).

nad njihovo posestjo. Zato jih je tožil pred različnimi uradi, vendar, kakor se zdi, neuspešno. Stolp oziroma grad Vinica je postal posest rodbine Semenich. V lasti so ga imeli do leta 1602, ko so ga prodali Mihaelu Kanižarju,¹²¹ dasiravno je nekoliko nenavadno, da sta leta 1618 brata Semenich sklenila dogovor o delitvi premoženja.¹²² Tisti, ki je postal lastnik Vinice, je moral drugemu, lastniku posesti pri Semiču (Hoff

Siemitsch), plačati večjo vsoto denarja, kar pomeni, da je bila Vinica ponovno v njihovih rokah.

Težke ure so doživeli tudi Semenichi. Dne 19. aprila 1524 je na Metliško po poročilih očividca vdrlo štiri tisoč Turkov, ki so se utaborili pri Rosalnicah. Plenili so v okolici mesta Metlika, napadli posesti različnih plemičev, tudi Nemškega viteškega reda, ter zajeli veliko število ljudi, živine in konj. Prišli so pred obzidje mesta Metlika, vendar ga niso naskočili, tako da so ljudje ostali varni za njegovimi zidovi. Veliko predmestje Metlike in okoliške vasi pa so nedvomno gorele. Nekateri plemiči so se izkazali s svojim pogumom in si drznili napasti Turke. Tedaj sveži pripadnik Nemškega viteškega reda, ki je na Metliško prišel s Hrvaškega, Marko Hrelac (Hrelatz), je zajel več Turkov in veliko konj, ujetih podložnikov pa ni mogel rešiti – Turki so jih dan pozneje že odpeljali čez Kolpo. Viteški pogum so pokazali tudi Semenichi. Nad Turke sta se odpravila Albert Semenich, tedaj že v letih, in njegov mladi sorodnik Hans, sin Viljema Semenicha iz Vinice.¹²³ Alberta so Turki v bojih

¹²¹ ARS, AS 173, Imenjske knjige za Kranjsko, knj. 4 (1546–1618), s. p., Tschernembler Poden Sigmundt Khanischar, z imenjskim davkom 3 ren. gld., 26 kr., kjer za leto 1602 beremo: *Ist ime von weilandt Micheln Semenitschen seeligen gült, der Sitz Weinitz sambt 11R 12K herrngült laut frauen Magdalena Semenitschin wittiben aufs andt zugeschrieben worden. Thuet sein volliger gült R15 K38.* Pri zapisu Mihaela Semenicha 1602 ist von diser gült der Sitz Weinitz sambt ainlef Pfundt 12R herrn gült laut frauen Magdalena Semenitschin wittiben gefertigter auf und an: und Sigmunden Kanischar zuegeschriben worden. Glej tudi Golec, Nastanek in razvoj II, str. 536.

¹²² ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1618, 13. oktober, Vinica. *Hernach volgt der Getroffene Wuelkuerliche Vertrag: So an heutt dato zwischen denen Edlen unnd Gestrengen Herrn Sigmunden, und herrn Andree Semenitsch zu Siemitsch gebrüdern, als weilundt des auch Edlen gestrengen herrn Wilhalben Semenitsch zu Siemitsch seligen nachgelassner Eheleiblichen Sun ... Nemlichen daß wolgedachter herr Sigmund freywillig und ungezwungen seines brudern herrn Andree difen vorschlag gethan wellichen Weinitz zum thail khombt der solle dem andern denen der Hoff Siemitsch zur gethailt wirtdt ain thausent zwayhundert und funffzig gulden vor hinauß zugeben schuldig sein.*

¹²³ GStAPK, XX. HA OBA 26855, 1524, 20. april. *Auch wir E. F. G. das den XVIII aprilis dy turkben mettlinger poden uberfallen unnd das volkh als genomen unnd mettling stat belegert aber nit gesturmt unnd unser volh dar darinnen ligt der turkben gefangen unnd LX ross genomen. Aber albrecht Semenitsch Erschlagen worden unnd der Wilhalm Semenitschen sun von Weinitz*

potolkli (*erschlagen worden*), vendar je preživel, saj ga srečamo nekaj let pozneje, ko je od Nemškega viteškega reda kupil več posesti.¹²⁴ Hansa Semeniča Viniškega pa so v istem spopadu zajeli (*gefanget worden*). Slabo leto pozneje so na kranjskih deželnih stanovih v Ljubljani med drugim omenjali, da je bil *Hans Semenich na preteklega sv. Jurija dan, ko so Turki napadli Metliško, ujet in odpeljan v Bosno. Tam je še vedno ujet, in ker omenjeni Semenich nima očeta, sorodstvo (freundschaft) pa premoženja, prosi našega milostnega kneza in častite deželne stanovne, da odobrijo pomoč. Nato so častitljivi deželni stanovni iz posebne krščanske bratske ljubezni odobrili iz lastnega žaklja izročiti en renski goldinar in en krajcar za pomoč in osvoboditev omenjenega Semenicha* ter v ta namen določili zbiranje denarja (*anschlag*).¹²⁵ Člani deželnih stanov so zbrali 200 renskih goldinarjev¹²⁶ in Hans je bil najpozneje leta 1530 že na Metliškem. Dne 8. aprila 1530 ga najdemo na Vinici, kjer je skupaj z Jakobom Raunachom poveljeval 232 zbranim lahkim oborožencem, martolozom.¹²⁷

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ACAU – Archivio della Curia Arcivescovile Udinese
Acta Curiae 303

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 194, 852, 877, 878, 879
AS 173, Imenjske knjige za Kranjsko, 3, 4
AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, št. 18

Hanns gefangen worden.

¹²⁴ Dimitz, Zur Geschichte, str. 61–64. Gre za več dopisov, nastalih julija 1523, ki omenjajo Alberta Semenicha in njegov nakup posesti Nemškega viteškega reda na Metliškem. Med drugim omenja prodajo posesti v vaseh *Ritschan, Bresie* (Brezje) und *Meibenthal* (verjetno popačeno Marindol) dem *Albrecht Semenitsch*. Listino te prodaje najdemo v GStAPK, XX. HA OBA 25795, 1522, 12. december. Listina pravi, da Jošt von Waltzhausen, komtur avstrijske balije, proda Albertu Semenichu v omenjenih vaseh *Rotschitz* (!) šest hub, v *Marbenthal* devet hub in v *Bresie* eno hubo za 173 renskih goldinarjev.

¹²⁵ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, f. 121, šk. 194, 1525, 7. marec. Jožef Lamberg iz Snežnika, deželni oskrbnik na Kranjskem, piše o aktualnih zadevah deželnih stanov in pravi: *Euch ist unverporgen das Hanns Semenitsch zu vergangenen sannd Georgen tag, als die Turkhen Mettlinger poden überfallen von dem Turkhen gefangen und genn Wossn gefuert. Allda Er noch heftiglich gefangen ist, und diewey an gedacht Semenitsch seins Vatern und freundschaft vermugen nit ist, sich an Unners genedigsten herrn das Landespustn und ainer Eramsn Landschaft billf zuerledigen. Demnach haben sich ain Ersame Landtschaft aus sonnder Cristenlichen Bruederlichen lieb bewilligt aus Ir selbst seckl von Ainem Reynischen gullden Veltz ain kreutzer zu billf und erledigung gedachts Semenitschen zuegeben.*

¹²⁶ Slana, Lastniki gradov, str. 580.

¹²⁷ Simoniti, Vojaška organizacija, str. 125.

AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, fasc. 80, 97

AS 1063, Zbirka listin

AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 148r

AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, 12. stoletje–19. stoletje, šk. 14

AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov

DOZA – Deutschordenszentralarchiv, Wien
Urkunden

GStAPK – Geheim Staatsarchiv Preussische Kulturstiftung, Berlin
XX. HA OBA 18359, 25658, 25795, 26855

HKA – Hofkammerarchiv, Österreichisches Staatsarchiv
Gedenkbuch No. 5

LABW, StAL – Landesarchiv Baden-Württemberg, Stadtarchiv Ludwigsburg
JL 425 Bd. 29, Commende Tschernembl und Möttling

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana
Zbirka listin

OÖLA – Oberösterreichisches Landesarchiv, Linz
Herrschaft Schwertberg, Familienakten, Sch. 141

OBJAVLJENI VIRI

Baraga, France: Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 17, 1995.

Barle, Janko: Prepri med nemškim redom in kapitulom zagrebskim v 14. veku. *Zgodovinski zbornik*, 20, 1892.

Beheim, Michael: Das Buch von den Wienern. *Deutsche National-Litteratur* 11, Berlin und Stuttgart: W. Speman Verlag, 1886.

Böhmer, Johann Friedrich: Ausgewählte Regesten des Kaiserriches unter Maximilian I. (1493–1519). *Regesta Imperii*, XIV, 3. Band, 1. Teil, Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1996.

Böhmer, Johann Friedrich: Ausgewählte Regesten des Kaiserriches unter Maximilian I. (1493–1519). *Regesta Imperii*, XIV, 4. Band, 2. Teil, Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2004.

Buturac, Josip: Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501. *Starine*, 59, str. 43–107.

Chmel, Joseph: Auszüge aus einem Kanzleibuche (Concepten-Sammlung) K. Friedrich IV. vom Jahre 1478. *Notizenblatt, Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, II, 1852.

- Dimitz, August: Zur Geschichte des deutschen Ordens in Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 23, 1868, str. 61–64.
- Duellius, Raymundus: *Historia Ordinis Equitum Tevtonicorum*. Vienna: Petrus Condradus Monath, 1727.
- Koblar, Anton: Drobtnice iz furlanskih arhivov. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 1, 1891, str. 1–38; 3, 1893, str. 101–109.
- Lopašić, Radoslav: Spomenici hrvatske krajine I. *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, 14, Zagreb: Societas Typographica, 1884.
- Ottner, Christine: Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). *Regesta Imperii XIII*, 22. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2006.
- Rajšp, Vincenc in Majda Ficko (ur.): *Slovenija na vojaških zemljevidih (1763–1787)* I. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Založba ZRC, 1995.
- Schroll, Beda: Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten. *Fontes rerum Austriacarum: Diplomataria et acta*, 39. Wien, 1876.
- Tomaschek, Ignaz: Urkunden-Regesten zur Geschichte Krain's. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 18, 1863, str. 88–90.
- Verbič, Marija: *Deželnozbornski spisi kranjskih stanov* I. Ljubljana: Arhiv Socialistične Republike Slovenije, 1980.
- LITERATURA**
- Birken, Sigmund von: *Spiegel der Ehren des hochlöblichen kayser = und königlichen Erzhauses Oesterreich*. Nürnberg: Michael und Johann Friderich Endter, 1668.
- Dular, Jože: Župančičeva Vinica. *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, 53. Maribor: Obzorja, 1975.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora II. *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, str. 523–562.
- Gruden, Josip: *Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitve ljubljanske škofije*. Ljubljana: Leonova družba, 1908.
- Jakič, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem*. Ljubljana: Didakta, 1995.
- Jakič, Ivan: *Sto gradov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2001.
- Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987.
- Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)* I. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Nared, Andrej: Začetki prelatskega stanu. *Historični seminar*, 7, 2009, str. 9–37.
- Sapač, Igor: *Gradovi in dvorci v Beli krajini*. Ljubljana, diplomatska naloga, Fakulteta za arhitekturo, 2003.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Slana, Lidija: Lastniki gradov in dvorcev pri Semiču skozi stoletja. *Kronika*, 58, str. 575–592.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji II. Dolenjska*. Ljubljana: Viharnik, 2004.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Ljubljana–München: Mladinska knjiga, faksimile, 1972.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Opus Insignium Armorumque*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, faksimile rokopisa, 1993.
- Voigt, Georg: *Geschichte des Deutschen Ritter-Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland* I. Berlin: Georg Reimer, 1857.
- Weiss, Janez: In conterminiis. Razvoj mejne pokrajine Metliške in odnosi s hrvaško-slavonskim prostorom s poudarkom na prisotnosti in posesti rodbin Erdődy in Frankopan. *Med cesarstvom in kraljestvom*. Ljubljana: Založba ZRC, 2013, str. 13–82.
- Weiss, Janez: Reformacija na Metliškem. Prispevek k celovitejšemu razumevanju pojava protestantizma na Slovenskem. *Kronika*, 58, 2010, str. 685–712.
- Weiss, Janez: *Študenti iz današnje Bele krajine na univerzah na Dunaju in v Gradcu v času med 1400–1700*. Črnomelj: Mladinski center BIT, 2013.
- Weiss, Janez: Ubogo pogorelo mestece. *Da ogenj vune pride*. Zbornik ob 130-letnici Prostovoljnega gasilskega društva Črnomelj. Črnomelj: Prostovoljno gasilsko društvo Črnomelj, 2011, str. 17–72.

S U M M A R Y

STORIES FROM THE BORDER OF THE EMPIRE:

THE VINICA CASTLE AND THE SEMENIČ FAMILY, BEGINNINGS AND FIRST OWNERS IN LIGHT OF NEW ARCHIVAL SOURCES

Based on available archival materials and construction elements, early authors dated the origins of the Vinica Castle to somewhere between the mid-15th and 16th century, the time of mounting Ottoman pressure on Carniola and neighbouring

lands, which forced the province to set up defense structures and fortifications and reinforce medieval castles. The development of Vinica as a market town was inextricably connected with the development of its fortifications, also known as *tabor*, and its castle. The first owner of the Vinica Castle was believed to be a man named Kraljič, who was succeeded in the 16th century by the noble family of Semenič, and in the 17th century the castle fell into the ownership of the families Kanižar and Purgstall. Recently discovered archival material of the Prussian Cultural Institution (*Preussische Kulturstiftung*) from Berlin throws new light on the beginnings of the Vinica Castle, its builders and first owners, and improves the current knowledge on the history of this castle building situated in the southeasternmost part of present-day Slovenia. A reference to a property dispute that erupted between the Semenič family and the Teutonic Order in the early 16th century linked the newly-built castle to the Gramans, a family of townsmen from Metlika, and the noble family Semenič, as well as threw new light on the role of the Teutonic Order and provided valuable new knowledge concerning their estate and presence at Vinica.

The Turks resumed with almost annual incursions into the territory of Metlika in the second half of the 15th century. The Kolpa River, which constituted the border between Carniola and Croatia, Holy Roman Empire and The Lands of the Crown of St. Stephen, was usually crossed at shallow parts of the river (fords), that facilitated the development of medieval villages. As an incursion venue the ford at Vinica greatly increased the exposure of Vinica and the surrounding villages to the Turkish threat. According to Valvasor, the latter found its clearest manifestation around Vinica in 1469, when the Turks “ravaged the local area into a most deplorable state and revealed themselves as despicable Scythians that they were.” In the middle of the century, Wilhelm Graman, a citizen of Metlika served as a local parish priest. He heard stories of the first Turkish raids at the onset of the 15th century and probably personally witnessed the horrors of such an incursion in 1469. Graman wanted to protect the parish and particularly the estates, and the serfs obtained a little less than fifteen years prior in the nearby village of Drenovec. Soon after the Turkish raid of 1469, Graman and Wilhelm Semenič, a distinguished nobleman from Metlika, as well as the owner of the largest estate in Vinica and the majority of serfs, concluded an agreement to erect a tower or a small castle to protect their serfs as well as other local inhabitants. The agreement between Graman and Semenič most probably stipulated that Graman would see to the construction of the castle building and Semenič would provide the land on which the building was to be built on. The most suitable was the location of St. Catherine’s chapel in an open and well-protected

part of Vinica, where the construction works began soon after 1469. The chapel was extended and a tower was added, therefore gaining a more defensive character. Until 1472, the construction of the Vinica tower was completed and Graman memorialised the event by mounting a plaque with a coat-of-arms (Jesus’s head?) and an inscription of the year in Gothic alphabet. The tower remained in his hands until his death at the end of the 15th century; from time to time, it most certainly provided protection to him and his parishioners against the hereditary enemy of the Christian name. The Vinica tower was erected on a plot of land that belonged to the Semenič family. After Graman’s death and given the lamentable state of the Teutonic Order in the province of Metlika, whose law began to disappear but was not yet properly supplanted by Carniolan law, the Semenič family saw their opportunity to seize the tower, for which they also had completely sound legal grounds. Three Semenič brothers, the oldest Wilhelm, and the younger Nicolas and Albrecht, built a house in the newly fortified settlement, and resolved to lay their hands on the castle at the first fitting opportunity. Soon after Wilhelm Graman’s death, when the Komtur of the Teutonic Order in Metlika ordered one of the Knight-Brothers to seize the building. However, when he came to Vinica and laid claim to the tower, Semenič brothers chased him away, thus initiating a dispute over the estate. The dispute soon escalated, as may be gathered from the decree of Emperor Maximilian I in April of 1500, ordering Sigmund Piers, the governor (*hauptmann*) of Metlika, to seize the Vinica fortification on his behalf and hold it under his control until the dispute was solved. This is the oldest document containing a reference to the tabor fortifications in Vinica. Piers fulfilled the order and sent his bailiff Jacob Kraljič to take hold of the tower and drive out the Semenič brothers on Emperor’s behalf. The brothers tried every possible means to demonstrate their rightful claim to the castle, which stood on their land. Available sources do not provide any information on what served as evidence and how it was presented, but what is certain is that the brothers successfully proved that the Vinica Castle was indeed built on their land and the bailiff Kraljič turned the tower over to them no later than 1522. In the 16th century, the castle and the fortifications at Vinica, situated only fifteen kilometres away from the Ottoman Empire, were an important centre in the immediate hinterland of the Military Frontier, which contributed to the growth and development of the village. Thus, in 1583 Vinica first appears in sources as a market town. The Vinica Castle remained in the possession of the Semenič family until 1602, when they sold it to Michael Kanižar, but reclaimed it before 1618.

Severna in zahodna stran obnovljenega gradu Vinica, maj 2016 (foto: Janez Weiss).

Vzhodna stran gradu s kapelo sv. Katarine, in južni stolp, obrnjen proti reki Kolpi, maj 2016 (foto: Janez Weiss).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 2-475.5:393(497.4)"15/16"

Prejeto: 10. 6. 2015

Andraž Kovačdiplomirani zgodovinar (UN), Parecag 170a, SI-6333 Sečovlje
E-pošta: kovac.andraz@gmail.com

Smrt, odrešenje in iskanje smisla: pogrebna pridiga Krištofa Spindlerja za Herbardom Auerspergom in plemiški etos v času konfesionalizacije

IZVLEČEK

Prispevek obravnava odnos do smrti v zgodnjem novem veku, posebej v tako imenovanem konfesionalnem obdobju (1550–1650), v katerem sta bili politika in vera tesno prepleteni. Glavni vir je pogrebna pridiga Krištofa Spindlerja, ki je bila brana na pogrebu Herbarda Auersperga in za katero lahko domnevamo, da je imela velik vpliv na takratno plemstvo. Na to nas napeljuje dejstvo, da je bila kasneje natisnjena in da jo je kot vir za Slavo vojvodine Kranjske morda uporabil Janez Vajkard Valvasor. Kljub temu da pridiga sledi marsikaterim srednjeveškim prvinam viteške kulture, se od starejših del, kot so npr. pogrebni govor Johannes Rota za Ulrikom Celjskim ter objokovalne pesmi Petra Suchenwirta, razlikuje po poudarjeni didaktični noti in večji teološki razdelanosti tematike, kar gre pripisati tako različni literarni zvrsti kot tudi obdobju, v katerem je nastala.

KLJUČNE BESEDE

Herbard Auersperg, Krištof Spindler, smrt, konfesionalizacija, reformacija, viteštvo, plemiški etos

ABSTRACT

**DEATH, SALVATION AND THE SEARCH FOR MEANING:
CHRISTOPH SPINDLER'S FUNERAL SERMON FOR HERBARD VON AUERSPERG
AND NOBLE ETHOS DURING THE CONFESSIONAL ERA**

The article deals with the understanding of death in the early Modern Period, especially in the so-called confessional era (1550–1650), which was marked by a close relationship between religion and politics. The primary source for the article is a funeral sermon for Herbard von Auersperg, which was written and read by Christoph Spindler and for which we can assume that it had a great influence on contemporary nobility. This conclusion also points to the fact that the funeral sermon was printed and perhaps even used by Johann Weikhard von Valvasor as the source for his Glory of the Duchy of Carniola. Even though the sermon follows many elements of medieval chivalric culture, it differs from earlier works like oratio funebris of Johannes Roth for Count Ulrich of Cilli or totenklage of Peter Suchenwirt in a greater emphasis on didactics and a more systematic theological treatment of the theme. This was due as much to the difference in literary genre as to the period in which it was written.

KEY WORDS

Herbard von Auersperg, Christoph Spindler, death, confessionalisation, reformation, chivalry, noble ethos

UVOD

Pisalo se je leto 1575. Kranjski, štajerski in koroški stanovi so sestankovali v Brucku na Muri, kjer so sprejeli obrambni red, ki je omogočal boljšo obrambo današnjega slovenskega ozemlja. Med kranjskimi udeleženci je bil prisoten tudi vrhovni poveljnik hrvaške krajine Herbard Auersperg (Turjaški). Med sestankom so prispele vesti o zbiranju velike osmanske vojske,¹ zaradi česar je Auersperg septembra 1575 zapustil Bruck in odšel v svoj grad Pobrežje ob Kolpi. Kmalu zatem so prišle še novice, da je pet turških begov za napad na Hrvaško zbralo veliko vojsko, ki naj bi štela od 10.000 do 12.000 mož. Vojaki naj bi že pričeli s plenjenjem po hrvaškem ozemlju in se pomikali proti severu. Kot odgovor na to se je pod Herbardovim poveljstvom pri Budačkem na Hrvaškem zbrala krščanska vojska in 22. septembra 1575 je prišlo do spopada, v katerem je Herbard padel. Turki so v skladu s turško tradicijo padlim odrezali glave in jih 9. decembra ponosno razkazovali po Carigradu.² Bitka pri Budačkem je zaradi svoje tragičnosti – še toliko bolj jo je poudarjala usoda ostankov Herbarda Turjaškega in njegovega sorodnika Friderika Višnjegorskega – postala priljubljena snov, ki je burila duhove širom Kranjske.³

Prvi, ki je obravnaval Herbardovo smrt, je bil protestantski predikant in superintendent Krištof Spindler. Je avtor pogrebne pridige na Herbardovem pogrebu, ki je bil po besedah Maje Žvanut najveličastnejši pogreb protestantskega obdobja.⁴ Kdaj točno je do njega prišlo, ni popolnoma jasno. Kronisti poročajo, da so Herbardovo obglavljeno truplo na dan njegove smrti prinesli v Pobrežje, od tam pa tri dni pozneje v Ljubljano (25. september). Ker pa je natisnjena Spindlerjeva pridiga datirana 13. oktobra, to pomeni, da je bilo takrat truplo že pod zemljo, kljub temu da so Turki 9. decembra še razkazovali Herbardovo glavo po Carigradu. Miha Preinfalk je odgovor na to vprašanje našel v Megiserjevem poročilu, ki ga je povzel tudi Janez Vajkard Valvasor. Ob Herbardovi smrti je njegov sorodnik Janez Auersperg Ferhada pašo prosil, naj prizanese ujetemu Herbardovemu sinu Volfu Engelbertu in vrne Herbardovo glavo. Prošnji je Ferhad paša ustregel. Odrto glavo so tako skupaj s preostalim truplom pokopali v ljubljanski špitalski cerkvi, nagačeno kožo pa so Auerspergi skupaj z ujetim Volfom Engelbertom odkupili kasneje. Nagačeni glavi Herbarda in Friderika Višnjegorskega sta ostali na Turjaškem gradu do konca druge sve-

Baron Herbard Auersperg (Turjaški) (1528–1575).

tovne vojne kot družinski relikviji, ki so ju Turjaški ponosno kazali obiskovalcem.⁵

Toda vrnimo se k pogrebni oz. žalni pridigi (*Leichpredig*) Krištofa Spindlerja, ki so jo brali na Herbardovem pogrebu. Preinfalk jo uvrsti v širši kontekst del, ki se ukvarjajo s Herbardom Auerspergom in slavljenjem njegovega viteškega življenja in junaške smrti. Spindlerjev tekst je bil prvi v vrsti takšnih del, kmalu pa mu je sledilo še delo Herbardovega prijatelja Jurija Khisla.⁶ Pridiga je zanimiva predvsem zato, ker omogoča boljši vpogled v etos kranjskega (in tudi širše srednjeevropskega) plemstva v drugi polovici 16. stoletja, ki ga bomo poskušali interpretirati v pričujočem besedilu. Na tej točki je pomembno poudariti, da smoter razprave ni vsakodnevno dožemanje smrti, odrešenja in viteškega ideala, temveč normativen izraz, ki ga lahko razumemo kot del diskurza neke dobe, v našem primeru konfesionalnega obdobja, se pravi časa, ki ga približno zamejujeta leti 1550 in 1650 in ki ga opredeljuje tesna povezanost vere in politike.⁷ Razgrniti bomo torej poskusili pogled na politični red in samo osmišljanje predmoderne družbe prek kulturne zgodovine in njene antropološke paradigme. Ta namreč vključuje percepcijo sveta ljudi, njihove simbole, vrednostni sistem, identiteto itd. Predmoderna elita namreč nikoli ni bila docela

¹ Treba je poudariti, da je zgodovinsko pravilnejši izraz osmanska vojska in osmansko cesarstvo – prvič, ker se je cesarstvo tako imenovalo, in drugič, ker Turki niso bili edina etnična skupina v cesarstvu in vojski.

² Simoniti, *Turki*, str. 178.

³ Preinfalk, »Boj pri Vudački«, str. 189–190.

⁴ Žvanut, *Od viteza*, str. 122.

⁵ Preinfalk, »Boj pri Vudački«, str. 191.

⁶ Prav tam, str. 192–193.

⁷ Strohmeier, *Svoboda politike*, str. 7.

avtonomna v odločitvah in prosta v ravnanju, temveč je bila zavezana družbenemu smislu.⁸

SMRT IN ISKANJE SMISLA

V predmoderni dobi politična skupnost ni bila zgolj zadeva tega sveta, temveč ravno nasprotno, njen prvotni namen je bil usmerjen proti drugemu svetu, onostranstvu. Politična skupnost je bila namreč razumljena kot skupnost odrešenja, kraj očiščenja posameznika in družbe, kraj, kjer se dušam vrne zdravje, oz. neke vrste politične vice. Po takratnem verovanju posameznik ni zmožen doseči krščanske odličnosti izven skupnosti, temveč zgolj s svojim delom za skupnost in v skupnosti. Čas takratnih ljudi oz. »domorodcev«, kot jih sledeč amerškemu antropologu Cliffordu Geertzu imenuje Sašo Jerše, je imel namreč dve optiki: zemeljsko in nebeško, časno in večno, izrazito politično ter scela religiozno hkrati, ki sta sicer pogosto prihajali v nasprotje. Predmoderne skupnosti so pogosto skušale iskati ravnotežje med njima.⁹ Znotraj tega pogleda je bila tudi smrt razumljena drugače, kot je danes oz. od 18. stoletja dalje. Pred tem je bila namreč nekaj močno ritualiziranega, bila je prehod iz ene (posvetne) oblasti v drugo (božjo), od enega suverena k drugemu, v odrešitev ali pogubo, hkrati pa je tudi na zemlji prenesla moč od pokojnika h dedičem.¹⁰

Smrt pred obdobjem konfesionalizacije v literarnem izročilu

Eden od primerov *par excellence* smrti v srednjem veku na širšem slovenskem ozemlju je smrt Viljema I. Svibenskega. Viljem se je udeležil upora proti grofu Majnhardu II. Goriško-Tirolskemu, ki so ga vodili Ulrik III. Vovbrški, salzburški nadškof, bamberski škof in bavarski vojvoda, medtem ko je bil Majnhardov zaveznik štajerski vojvoda Albreht. Ker je bil Viljem popularna oseba, se je kmalu po njegovi smrti spletla nadregionalna legenda.¹¹ Za to je imel največ zaslug Otokar iz Gaala (v izvirniku Geul), ki je bil avtor Avstrijske (ponekod imenovane tudi Štajerske) rimane kronike, v kateri je opisoval dogodke na Štajerskem, Koroškem in v Avstriji med letoma 1250 in 1265. V tem delu je, kljub temu da je politično dogajanje spremljal in bil z njim dobro seznanjen, nekatere dogodke priredil tako, da so bolje ustrezali njegovim političnim nazorom. Sam je bil namreč vitez Ota II. Lichtensteinskega, ki je bil sin slavnega minezengerja Ulrika in posledično zagovornik lichtensteinske in habsburške politike. V kroniki je podrobno opisal upor proti Majnhardu Goriško-Tirolskemu in Viljemovo smrt. Prek nje je namreč želel opozoriti

na nevarnost plemiških teženj po samostojnosti, ki lahko kot v Viljemovem primeru vodijo v prelomitev zvestobe deželnemu knezu.¹²

V tej zgodbi je izredno zanimiv del o Viljemovem prstanu in pravičnijih elementih okoli njegove smrti. Umirajočega Viljema naj bi našel njegov sorodnik Konrad Aufensteinski. Viljem je bil po Otokarjevem poročilu sedemkrat s kopjem preboden skozi prsi. Aufensteinu kot najljubšemu prijatelju (sorodniku) je ponudil prstan, ki naj bi mu zagotavljal oblast nad posestmi in deželo, čast, slavo in viteški vrline, vse dokler ga bo imel na roki. Otokar opisuje tudi čarobne lastnosti prstana, kar je pomembno predvsem zato, ker je po ljudskem izročilu običajno sporočilo zgodb s čarobnimi predmeti, da tisti, ki dobi takšen predmet v posest, prej ko slej pozabi na etiko in zlorabi čarobne moči. Otokar je želel na ta način poudariti nujnost absolutne zvestobe svojemu gospodu, kar je pomembno tudi zaradi časovnega okvira dogodkov. Konec 13. stoletja je bila namreč viteška zvestoba izumirajoč pojem, poleg tega pa je bila opisana bitka zadnji večji upor deželnega plemstva proti zakonitemu deželnemu knezu.¹³

Namen Otokarjevega pisanja je bil torej postaviti zgled oz. primer. Iz helenizma je bilo namreč prevzeto mišljenje, da mora zgodovina predvsem dajati zgled, ki so uporabni tako za moralno pedagoške cilje oz. vzgojo kot tudi v pomoč praktični politiki.¹⁴ Čeprav Arno Strohmeier za to tezo navaja zgodovinopisje 16. stoletja, jo lahko jasno vidimo že pri Otokarjevem opisu Viljemove smrti in pri Petru Suchenwirtu, ki v svoji pesmi ob smrti vojvode Albrehta III. (*Von herzog Albrecht faligen in Österreich*) ostale člane rodbine, se pravi Habsburžane, poziva, naj se zgledujejo po njem.¹⁵ Peter Suchenwirt († 1407) je bil poznosrednjeveški pesnik, poznan po svojih heraldičnih objokovalnih pesmih (*totenklage*), od katerih je vsako končal z opisom grba objokovane osebe. Zanimiva prvina njegovih objokovalnih pesmi je, da so po svoji obliki sorodne latinski *laudatio funebris* (pogrebni govoru). Imele so celo značilno strukturo antičnega govora: tožbo, hvalo, priprošnjo ter poimenovanje umrlega, k čemur je Suchenwirt dodal nov element, in sicer opis grba.¹⁶

To je zanimivo posebej zaradi tega, ker je v srednjem veku v večini prevladovala pogrebna pridiga in ne pogrebni govor. Če se je iz nagrobnih govorov grških cerkvenih očetov, kot sta bila Gregor iz Nise in Gregor iz Naziansa, dalo izluščiti skoraj celotno biografijo umrlega, je bilo na zahodu drugače. V nasprotju z grško patristično tradicijo so nagrobni govorji Ambrozija Milanskega, kljub temu da so bili še zmeraj pod vplivom antične retorike, z uporabo bi-

⁸ Jerše, V iskanju, str. 25–34.

⁹ Prav tam, str. 60–62.

¹⁰ Foucault, »Society must be defended«, str. 247–248.

¹¹ Kos, Pot na Avalon, str. 165–166.

¹² Kos, *Blesk zlate krone*, str. 229.

¹³ Prav tam, str. 237–238.

¹⁴ Strohmeier, *Svoboda politike*, str. 72.

¹⁵ Suchenwirt, *Peter Suchenwirt's Werke*, str. 16–17.

¹⁶ Mlinar, *Podoba*, str. 39–41.

bličnih citatov že kazali krščanski izvor. Še dlje je šel sv. Hieronim, ki je zavračal vplive poganske retorične prakse in njeno hvalo pokojnikovih vrlin ter zahteval odvrnitev od zunanjosti in usmeritev k duhovnim vrlinam posameznika, od trenutka, ko je ta postal kristjan. Hieronim je v srednjem veku med zahodnimi očeti veljal za veliko avtoriteto, kar je razlog za to, da srednji vek na zahodu ni poznal nagrobnega govora, temveč zgolj pridigo.¹⁷

A kot nam kažejo Suchenwirtove objokovalne pesmi, so prvine nagrobnega govora preživele, čeprav drugače. Hkrati pa kažejo, da je trditev Alberta Tenentija, da je humanizem ponovno odkril zemeljsko in zgolj posvetno slavo, pretirana.¹⁸ Morda bi sicer lahko rekli, da je človeku ponovno približal ideal posvetne slave kot nečesa, kar je dobro samo po sebi. Če pogledamo npr. Suchenwirtove pesmi o vojvodi Albrehtu III., vidimo precej izrazito slavljenje njegovih viteških vrlin. V pesmi O viteštvu vojvode Albrehta (*Von Herzog Albrecht's ritterschaft*) Suchenwirt namreč najprej opisuje, kako se je Albreht s srcem in voljo odločil postati vitez ter kako je s petdesetimi oprodomi (*chneht*) odšel na križarsko vojno v Prusijo.¹⁹ V isti pesmi poudarja, da je knez resno opravljal svojo funkcijo, da je ljubil božjo besedo in poslal po učitelja v Pariz za svojo šolo na Dunaju, da se je bojeval v Prusiji in Litvi, da je bil vitez dvajset let ter da je dobro skrbel za mlade kneze (svoje nečake).²⁰ Seveda se Suchenwirt ni izognil pozivanju k upanju na odrešitev in mučeništvo vojvode Albrehta.²¹ Iz pesmi je jasno viden tudi vzgojni moment, se pravi predstavitev subjekta pesmi kot nekoga, ki si ga je vredno vzeti za zgled. Podobno prek njegovih dejanj za zgled viteškega življenja Suchenwirt opisuje še celjskega grofa Ulrika I.²²

Naslednji zanimiv primer odnosa do smrti se kaže v pogrebnem govoru za grofom Ulrikom II. Celjskim izpod peresa humanista Johannes Rota (Rotha). Čeprav, kot smo videli pri Suchenwurtu, posvetna slava ni bila v celoti ponovno odkrita v renesansi, je takrat postala bolj cenjena. Odkritje in cenjenje tega novega občutka je privedlo do tega, da so številni znani humanisti – med drugim tudi Peter Pavel Vergerij in Enej Silvio Piccolomini – v sebi bili boj, v kolikšni meri je človek lahko istočasno privrženec Kristusa in Cicera. Takrat je bila odkrita tudi antika kot stanje duha. Prvotni razlog za prebiranje antičnih tekstov je bila podobnost in sozvočje s krščanskimi nauki.²³ Govor za Ulrikom kot delo humanistične

tradicije tako sledi odkritju posvetne slave, ki ga je prinesel humanizem. Johannes Rot sicer v svojem govoru prav tako poudari, da sta z Ulrikovo smrtjo najbolj prizadeti presveta vesoljna Cerkev in vojska s križem zaznamovanih vojščakov, ki »v teh časih blodijo razkropljeni na vse strani med narodi, oropani najboljšega vojskovodje in bojevnika, pod čigar zaščito so se opasali z meči za boj z davnimi sovragi, hoteč proslaviti slavo Jezusa Kristusa«.²⁴ S tem je avtor izpostavil dejstvo, da je bil Ulrik poveljnik vojske proti Turkom, ki jo je leta 1456 zbiral v Avstriji, in najemnikom ponujal visoke vsote denarja, čeprav sta z ogrskim kraljem Ladislavom verjetno imela še druge načrte. Kljub temu je bil ubit ravno med pripravi na pohod, kar je občutek izgube še okrepilo.²⁵ A vendar večina pogrebnega govora ni namenjena verskim vprašanjem, temveč slavljenju pokojnika. Rot kliče kralje in kneze k žalovanju, Madžarsko okliče za Panonijo, nadležno Bogu, ter Madžare primerja z verolomnimi Skiti in krutimi Huni.²⁶ Govor vsebuje številne figure iz antične mitologije in zgodovine, čeprav ne manjkajo niti biblični citati in proti koncu tudi citat sv. Avgušтина.²⁷

Pri Rotovem govoru je pomembno izpostaviti še nekaj stvari. Najprej je zanimivo, da dejansko ne vemo, ali je bil govor sploh prebran, ker je šlo pri pogrebnih govorih v poznem srednjem veku pogosto za zgolj literarne konstrukte. Če so ga brali, ga niso na Ulrikovem pogrebu, temveč v okviru širših pogrebnih slovesnosti pred celjsko duhovščino in plemstvom. Zaradi načela, da se o mrtvih govori samo dobro, lahko v govoru najdemo pretirano poudarjanje Ulrikovih vrlin.²⁸ Ideja o vojskovanju za Kristusa in s tem ideal krščanskega viteza sta seveda prisotna še na več mestih v govoru, a nista prevladujoč motiv. Iz Ulrikovega življenja je izpričana pripadnost sicer že zahajajoči viteški kulturi, hkrati s pripadnostjo humanistični. Kultura celjskega dvora je bila precej humanistično obarvana, saj so tam delovali humanistično izobraženi pisci.²⁹ Tako si je npr. novembra 1429 Ulrik od očeta sposodil 32 tisoč oglejskih zlatnikov, kolikor jih je potreboval za viteško romanje k sv. Jakobu v Santiago de Compostela. Na romanju, ki je opisano v kroniki kastiljskih kraljev, ga je spremljalo 60 konjenikov. Tri tedne je bival na dvoru kastiljskega vladarja Janeza. Takrat je bilo namreč viteško romanje že popolnoma sprejemljivo in tudi poznejši cesar Friderik III. se je raje kot za vojaški pohod odločil za romanje na božji grob v Jeruzalem, kjer je prejel viteški udarec.³⁰

Zanimiv in pomemben element je še primerjava

¹⁷ Simoniti, *Humanizem*, str. 24–31.

¹⁸ Tenenti, *Občutje smrti*, str. 37.

¹⁹ Suchenwirt, *Peter Suchenwirt's Werke*, str. 8.

²⁰ Prav tam, str. 204 (povzetek pesmi o viteštvu vojvode Albrehta).

²¹ Prav tam, str. 17.

²² Prav tam, str. 258–261 (obnova pesmi Von Grafen Ulrich von Cilli).

²³ Tenenti, *Občutje smrti*, str. 40–41.

²⁴ Rot, *Oracio funebris*, str. 240.

²⁵ Voje, *Balkanska politika*, str. 111–112.

²⁶ Rot, *Oracio funebris*, str. 241–242.

²⁷ Prav tam, str. 244.

²⁸ Mlinar, *Podoba*, str. 118.

²⁹ Kos, *Turnirska knjiga*, str. 11.

³⁰ Mlinar, *Biti vitez*, str. 106–107.

sklicevanja na onostranstvo, »prehoda od enega suverena k drugemu«, pri Suchenwurtu in Rotu. Pri Suchenwurtu sta, kar se tega tiče, najzanimivejši pesmi o padcu vojvode Albrehta v Avstriji (*Von herzog Albrecht faligen in Österreich*) ter o poslednji sodbi (*Die red von dem jungsten Gericht*). Prva pesem se, kot smo že videli, prvenstveno ukvarja z Albrehtom in njegovim viteštvom. Opisuje njegov boj v Litvi in Prusiji (Königsbergu), kako je s pridobljenim zlatom in srebrom nagradil viteze, kako ni škodoval poganskim ženskam in otrokom ter kako se je boril ponosno in z junaško močjo.³¹ Nato ob njegovi smrti sledijo pasusi, ki jasno kažejo pomen smrti in versko zaznamovano dojetje tega pomena v njegovem delu. Najbolj pomenljiv je pasus, ki kaže na univerzalnost smrti, na to, kako ta pride do vseh, ne glede na starost ali stan.

*Den hat der Tod nu abgezant,
dem niemant mag entweichen,
er nympt si paide jung und alt,
die armen und di reichen.*³²

Še zanimivejši je naslednji pasus, v katerem Suchenwirt izraža upanje na Albrehtovo odrešitev in si želi, da bi bila njegova duša sprejeta v nebesa k angelom po njegovi mučniški slavi:

*Got herr, durich dein raines plüt,
Perbröt, sein sel vor leiden,
Daz si der haizzen helle glüt
Müzz ewichleich vermeiden;
Enpach di sel mit vrewden gar,
Duich deiner marter ere,
Und hilf ir an der engelsbar,
Da frewd ist nymmer mere.*³³

Takšna pesnitev ni mogla obiti prošnje poslušalcev, naj molijo za Albrehta in njegovo dušo (*Nu pittet Got gemainichleich, ir jungen und ir alten, daz di sel in himmelreich, werd ewigleich gehalten*). V pesmi o poslednji sodbi so te tematike še močneje poudarjene. Tam ponovno piše, kako smrt vzame vse (*Der tod es alles uberwind, Die zarten weib die liben chind*), in poudari pomen priprave na poslednjo sodbo, kjer ne bodo materialne dobrine nič koristile in na kar je duša prevzetnega človeka slabo pripravljena. Na tej točki Suchenwirt še poudarja nujnost usmiljenja do vseh kristjanov, tudi podložnikov (*Die nachsten, noch dein undertan*), in potrebnost božjega strahu.³⁴ Pesem kaže didaktično noto, katere namen je prestrašiti živce in jih posledično spodbuditi k bolj krščanskemu življenju. Pri Rotu se vse to kaže v mnogo manjši meri. Sicer navaja Joba, ko pravi, da moj odrešitelj

živi, in sv. Avgušтина, ko pravi, da mrtvih (oz. tistih, ki so odšli s tega sveta) niso izgubili, temveč so jih poslali naprej. Poziva tudi k molitvi za slavnega kneza, da bi bil deležen večne blaženosti (*Revocemus ergo animos nostros, qui cum superis racione participamus, sicceamus oculos nostros et hunc gloriosum principem, quem a terrenis vinculis absolutum cernimus, magno plausu eterne felicitatis participem fieri exoremus, ponamus lacrimas et tristia pectora, voces raucas claras reddere studeamus*).³⁵ Je pa toliko bolj poudarjen element izgube in žalosti.

Vprašanje pogreba

Medtem ko omenjenih tekstov na pogrebih niso brali, za Spindlerjevo pridigo velja nasprotno. Zato si je smiselno ogledati še odnos do pogreba med plemstvom pred reformacijo in se vprašati, kakšno vlogo je imel v takratni družbi. Ritualiziranost smrti je bila nedvomno večja kot danes in posledično so pogreb dojemali kot nekaj pomembnejšega. Na tem mestu je pomembno poudariti, da se je proti koncu srednjega veka pojavil intimnejši odnos z Bogom, kar je vplivalo tudi na pogrebne slovesnosti. Na pogrebu Ulrika I. Svibenskega, Viljemovega brata, leta 1261 se je npr. zbral cvet kranjskega plemstva na čelu z deželnim gospodom Ulrikom III. Spanheimom. Podobno je avstrijskemu vojvodi Frideriku I. leta 1198, ko je umiral na poti iz Svete dežele, ob smrtni postelji stalo veliko plemičev. Za razliko od teh pogrebov je bil pogreb Ulrika II. Celjskega precej bolj umaknjen v zasebno sfero. Potem ko so truplo prenesli iz Beograda, so ga najprej pokopali v družinskem krogu. Trideset dni po smrti je sledil obred v širšem krogu (prisotni so bili namreč tudi uradniki in poslanci), ki je imel predvsem simbolni pomen, saj se je z njim končal rod Celjskih grofov. S te slovesnosti izvira vzklík: »Danes grofje Celjski in nikdar več!«. Skupna lastnost pogrebov je bila želja po pokopu v čim bolj imenitnih cerkvah.³⁶

Spektakularnost pogreba Ulrika Celjskega je na plemstvo brez dvoma naredila velik vtis, saj je verski obred vseboval lomljenje praporov, kar je simboliziralo konec rodu ter globoko povezavo med viteštvom in krščanstvom.³⁷ Iz tega lahko sklepamo, da je bil pogreb tudi priložnost za premislek o zgoraj omenjenih dejavnostih, posebej upor, zvestobi in veri. Sicer smo o pogrebih od 16. stoletja dalje bolj poučeni, predvsem zaradi boljše ohranjenosti virov, npr. oporok. Eden prvih ohranjenih tovrstnih virov na Slovenskem je oporoka Volfa Lamberga iz leta 1550. Ta je pisanje začel z besedami preroka Izaije Ezekiji (I. 38): Poskrbi za svojo hišo, umrl boš in ne živel. Tako je tudi sam želel razdeliti svojo svetno premoženje: telo je izročil farni cerkvi v Škofji Loki, kjer so že bili

³¹ Suchenwirt, *Peter Suchenwirt's Werke*, str. 16.

³² Prav tam.

³³ Prav tam, str. 17.

³⁴ Prav tam, str. 142–144.

³⁵ Rot, *Oracio funebris*, str. 244.

³⁶ Kos, *Pot na Avalon*, str. 167–169.

³⁷ Žvanut, *Od viteza*, str. 119.

pokopani njegovi predniki, pogreb pa naj bi opravili po krščanskem obredu, z dvigom štita, čelade in zastave, kar je bil star viteški ritual. Iz tovrstnih teženj po ureditvi lastnega pogreba se je v *Hvalnici norosti* norčeval že Erazem Rotterdamski, ki se je spraševal, ali ti ljudje mislijo, da bi preskromen pokop mrliča užalil.³⁸

Konfesionalizacija diskurza o smrti

Preden se posvetimo Spindlerjevi pridigi, se je treba ustaviti še pri vprašanju konfesionalizacije. Kot smo namreč že omenili, obdobje Herbardovega življenja in smrti imenujemo konfesionalno obdobje, v katerem je bila zaradi verskih trenj povezava vere in politike še posebej močna. To je veljalo še posebej za plemstvo, ki je bilo v avstrijskih deželah pretežno protestantsko in je tako izvajalo lasten proces konfesionalizacije, ki je bil nasproten deželno knežji oz. katoliški konfesionalizaciji. Ta je definirana kot širok socialnozgodovinski proces, »s katerim je doktrinarna in organizacijska utrditev cerkve kot vodilnega dejavnika obsežnega političnega in družbenega oblikovanja« vplivala na modernizacijo političnega sistema in oblikovanje zgodnje novoveške države. Nas zanima predvsem stanovska konfesionalizacija, ki je težila k deželni evangeličanski Cerkvi, skupnemu cerkvenemu redu, njenemu sodelovanju v izobraževalni politiki itd. Nasproti tej stanovski konfesionalizaciji je bila deželno knežja in katoliška konfesionalizacija, ki je težila k zgodnjeabsolutistični koncentraciji oblasti.³⁹

Ta proces odnosa do smrti ni zajel povsem neposredno, šlo je kvečjemu za okrepitev odnosa z Bogom na individualni ravni ter za še večji poudarek na religiji in odrešenju. Vzgojni element je sicer opazen pri Suchenwurtu in v manjši meri pri Rotu, kljub temu pa lahko rečemo, da je bil v konfesionalnem obdobju tovrsten pogled izpopolnjen in bolj teološko razdelan ter nikakor ni prekinil s starimi obrazci. Luther npr. trdi, da namen pogreba – slavljenje Boga in vzgoja živih – najbolj dosežemo skozi eksegezo v pridigi. Luther je postavil zgled za protestantske pogoře na pogrebu saškega volilnega kneza Friderika Modrega in tako je pridiga postala standardni del protestantskega pogreba. Namen pridig sta bila tudi tolažba in poučevanje živečih.⁴⁰ V tem primeru vidimo vpliv reformacije na širše družbene strukture in njihovo preoblikovanje.⁴¹ Kot primer te preobrazbe in hkrati kontinuitete, ki se je ohranila, si oglejmo pridigo, ki jo je superintendent kranjske protestantske Cerkve Krištof Spindler bral na pogrebu Herbarda Turjaškega in je bila kasneje natisnjena z naslovom: *Ain Christliche Leichpredig, Bey der Begrebnus weyland des*

Wolgebornen Herrn Herrn Hörwarden Freyherrn zu Auersperg ... Gehalten durch M. Christophorum Spindler ... Gedruckt zu Laybach durch Hannß Mannel Anno MD LXXV. Natisnjena je bila iz dveh razlogov. Prvi razlog je bila neudeležba Herbardove vdove, tirolske plemkinje Kristine baronice Spaur-Valör, za kar je bil glavni razlog najverjetneje družbena konvencija, da se vdova zaradi žalovanja pogreba ne udeleži, čeprav je kot uradni razlog navedena slabost.⁴² Kot objavljeno delo je Spindlerjevo pridigo poznal tudi Janez Vajkard Valvasor in jo morda uporabil pri pisanju *Slave vojvodine Kranjske*.⁴³ Natisnjena je bila tudi zato, da bi jo ovdovela baronica brala in bila s tem spodbujena h krščanskemu življenju.⁴⁴ Spindlerjevo delo bomo primerjali s pogrebno pridigo tübingenskega teologa Jakoba Andreaeja za Primožem Trubarjem iz leta 1588.⁴⁵

Preden se vrnemo k pridigi, še nekaj besed o njenem avtorju, Krištofu Spindlerju. Spindler je bil, kot že omenjeno, superintendent (prvi pridigar) protestantske Cerkve na Kranjskem. S tem je zasedal mesto, ki ga je po vrnitvi iz prvega izgnanstva v Nemčiji zasedal Primož Trubar in za njim Sebastjan Krelj.⁴⁶ Spindler je bil tudi sicer v marsičem Trubarjev varovanec. Rodil se je namreč leta 1546 na Württemberskem in za njegov odhod v Ljubljano po Kreljevi smrti se je moral Trubar kar precej potruditi, saj je württemberski vojvoda pričakoval, da bo Spindler nadaljeval s študijem in bil posledično pripravljen za višjo funkcijo od kranjskega superintendenta. Spindler je bil v Ljubljani precej priljubljen zaradi svojega znanja in prijetnih nastopov. Poleg tega se je zavzemal za izobraževanje in utrditev tako slovenske kot nemške Cerkve.⁴⁷

Sedaj pa preidimo k vprašanju pridige in temu, kako je poskusila odgovoriti na vprašanje smisla predmodernih elit, v našem primeru plemstva. Osrednja narativna os pridige je primerjava Herbarda Auersperga z bibličnim junakom Judo Makabejem, pri čemer gre Spindler tako daleč, da Herbardu položi Judove besede v usta: »Bog obvari, da bi to storili in pobegnili pred njimi« (*Das wöll Gott nicht, das wir fliehen solten*).⁴⁸ Primerjava pokojnika z bibličnim junakom sledi Luthrovemu mnenju, da izobraževanje najuspešneje izvajamo skozi biblično eksegezo v pridigi. Spindler je uporabil tudi nekaj primerjav med bojevanjem Herbarda Auersperga in Jude Makabeja. Oba sta se namreč bojevala proti močnejšemu oz. številčnejšemu sovražniku, vojski obeh se nista zbrali v polnem številu in oba sta se kljub pričakovanemu porazu odločila za boj. Pomemben retorični element

³⁸ Prav tam, str. 118–120.

³⁹ Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 54–55.

⁴⁰ Nelson Burnett, »To Oblige My Brethren«, str. 37–38.

⁴¹ Štuhec, Reformacijska gibanja, str. 6.

⁴² Žvanut, *Od viteza*, str. 97.

⁴³ Valvasor, *Čast in slava*, 4, str. 487, 488 in 490.

⁴⁴ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁴⁵ Andreae, *Ena lepa*, str. 81.

⁴⁶ Grdina, Reformacijski tokovi, str. 72.

⁴⁷ Rupel, Spindler, Krištof.

⁴⁸ Preinfalk, »Boj pri Vudački«, str. 192.

Spindlerjeve pridige je še poudarjanje Herbardove bolezni, ki se vsaj delno uporablja kot opravičilo za njegov poraz, saj junak, kakršen je Herbard, ni mogel kloniti brez posebnega nepredvidenega razloga. Podobno je dvesto petdeset let kasneje pesnik Bernard Tomšič (1811–1856) Herbardovo smrt pripisal zahrbtni izdaji.⁴⁹

Podobno primerjavo je uporabil tübingenski teolog Jakob Andreae v svoji pogrebni pridigi za Primožem Trubarjem, v kateri je Trubarja primerjal s sv. Pavlom in govoril, da sta bila oba po krivici sojena, označena za lažna preroka in preganjana iz mesta v mesto.⁵⁰ Poleg primerjave pokojnikov z bibličnimi junaki tako Spindler kakor Andreae bibličnim osebam pripisujeta zelene lastnosti, bodisi pridigarjev, kot je bil Trubar, bodisi plemičev, kot je bil Herbard, najverjetneje z namenom, da bi to primerjavo okrepila. Juda Makabejec je tako v Spindlerjevi pridigi označen kot viteški junak (*Ritterlicher held Juda Macab.*), podobno pa Spindler opiše še Jonatana (*ritterliche helden Jonatha*).⁵¹ Andreae sv. Pavla podobno označi za evangelijskega pridigarja in na začetku pridige, ko primerja Trubarjev čas s časom sv. Avguština, govori o času, v katerem so vero preplavili človeški dodatki, kot je npr. post ob petkih. Primerjava Herbarda z Judo Makabejcem kaže na uporabo stare, v viteški kulturi zakoreninjene prvine. Viteški ideologi so namreč imeli precej težav pri usklajevanju krščanstva in viteških vrednot ter so se pogosto zatekali k zgledom iz Stare zaveze. Zato so junaki, kot so Jozue, David in Juda Makabejec, dobili status nekakšnih protovitezov.⁵²

Najbolj pa se vzgojna dimenzija kaže v navajanju zgledov in nagovorih prisotnim. Spindler tako Herbarda označi kot primeren zgled za vojake na turški meji (*Ein schoen exempel für die Kriegsleut*), ki se v imenu krščanske vere in domovine z resnično vero borijo proti dednemu sovražniku krščanstva (Turkom), pa čeprav bodo lahko zaradi svojega poklica umrli.⁵³ Podobno pravi Andreae, »da nam je Bog v Trubarju postavil en lep zgled«. ⁵⁴ V imaginariju predmodernega človeka je bila namreč religija eno ključnih sredstev identifikacije in temelj pogleda na svet. Za ponazoritev tega pogleda pogledajmo predgovor k Trubarjevemu *Katekizmu* iz leta 1550, kjer piše, da skozi Jezusa Kristusa pridobimo nebeško dediščino, odpuščenje grehov in večno življenje.⁵⁵ Spindler tako zapiše, da je Herbard sedaj blažen, kar še bolj poudari s pasusom, ki pravi, da ni dvoma, da bo Herbard zaradi svoje častne in viteške smrti (*seines erliche und ritterlichen Tods*) pustil svojo sled na zemlji in prišel v

nebesa med svete mučence. Hkrati dodaja, da iz krščanske ljubezni upa, da so tudi njegovi spremljevalci umrli tako krščansko, za Herbarda pa ni nobenega dvoma, da je umrl v pravi veri.⁵⁶

Moč tovrstnega zgleda kot sredstva za discipliniranje in nadzorovanje je bila velika še iz dveh razlogov. Prvi je ta, da je bilo plemstvo ob prehodu iz srednjega v novi vek v krizi, ki je sicer imela širši značaj. V širšem avstrijskem prostoru je bil ta čas zaznamovan s hudimi krizami, kot so bili medsebojni spori Habsburžanov, upori plemstva, vojne s Švicarji, Benečani in Madžari ter turški vpadi. Plemstvo je bilo v tem času prizadeto kot stan, ki je bil vezan na agrarno produkcijo, izgubilo pa je tudi primat na področju dragega vojskovanja. Načeta je bila tudi Cerkev, saj so številne nepravilnosti zmanjšale avtoriteto klera.⁵⁷ Plemstvo so te spremembe prizadele tudi zato, ker je bila njegova primarna vloga vojaški stan (*bellatores*), ki ga je zaznamoval ideal krščanskega viteza.⁵⁸ Od 11. stoletja je namreč viteštvo pomenilo ne le vojščake, temveč bojovníke z brezčasno idejo, etiko in vizijo, ki se je še bolj utrdila med križarskimi pohodi z idejo krščanskega viteza, in to kljub temu, da so bile v viteški oz. dvorni kulturi združene antične ter poganske keltske in germanske prvine oz. tradicije.⁵⁹ V jeseni srednjega veka je ta kultura zašla v krizo. Že v 15. stoletju so spremembe v čustvovanju, miselnosti, etiki in religioznosti skupaj z vzponom meščanstva in pojavom humanizma plašile plemstvo z izgubo privilegijev in življenjskega sloga.⁶⁰

Kriza 15. stoletja je bila posebej v drugi polovici stoletja zaznamovana s splošnim pohlepom po denarju, luksuzom kot nujnostjo plemiškega življenja, komercializacijo odnosov med vladarjem in plemiči ter večnimi spopadi s Turki, ki so pomenili tako nevarnost kot priložnost za zaslužek. Takšno stanje je privedlo do tega, da so leta 1517 plemiči iz Kranjske, Štajerske in Koroške ustanovili red sv. Krištofa, ki je bil namenjen izboljšanju plemiške nravi in posledično boju proti grdim razvadam, pijančevanju in preklinjanju.⁶¹ Pomembno je sicer omeniti, da je bila kriza viteštva in plemstva stalni fenomen. Zaznamo ga npr. že v 12. stoletju pri Bernardu iz Clairvauxa, ki je kritiziral razkošen način življenja »posvetnih« vitezov ter ga primerjal s strogim in pokornim načinom življenja viteških redov. To je bil zgolj eden izmed številnih poskusov Cerkve, da bi energijo plemstva iz neprestanega medsebojnega bojevanja usmerila v Bogu bolj všečne dejavnosti.⁶² Prav tako se je na današnjem slovenskem ozemlju že v 14. stoletju razširilo najemništvo, kar je močno pre-

⁴⁹ Prav tam, str. 191–192.

⁵⁰ Andreae, *Ena lepa*, str. 81.

⁵¹ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁵² Lazar, *Vitezi*, str. 20.

⁵³ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁵⁴ Andreae, *Ena lepa*, str. 74.

⁵⁵ Trubar, *Cathecismus* 1550, str. 14.

⁵⁶ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁵⁷ Nared, *Dežela*, str. 107.

⁵⁸ Vignjević, *Trije redovi*, str. 124–125.

⁵⁹ Kos, *Turnirska knjiga*, str. 3–4.

⁶⁰ Prav tam, str. 26–27.

⁶¹ Žvanut, *Od viteza*, str. 56–58.

⁶² Keen, *Medieval Europe*, str. 121–122.

oblikovalo vojaško službo in s tem prizadelo plemiški stan, čeprav so nekateri plemiči ta razvoj videli tudi kot priložnost.⁶³ To pa je bil pomemben element, ki je privedel do krize v 15. in 16. stoletju.

Na začetku 16. stoletja se je spremenil pomen izraza viteški (*ritterlich*), ki je prevzel pomen, povezan bodisi z moško uglajenostjo bodisi z vojaškim udejstvovanjem. Tudi nasploh je koncept viteštva (*ritterliche tugend*) začel zamenjevati koncept plemiške časti (*adeliche ehre*).⁶⁴ Takšno stanje splošne negotovosti je skupaj z nezmožnostjo renesančne Cerkve, da bi odgovorila na izzive vsakdanjega življenja, začela preraščati v nekakšen strah.⁶⁵ Protestantizem je tako – poleg tega, da je odgovoril na verska vprašanja takratnega časa – plemstvu dal nov razlog obstoja. To pa je ključnega pomena, kajti predmoderne elite so bile v svojem ravnanju zavezane družbenemu smislu.⁶⁶

Drugi razlog je bil ugled tako Herbarda osebno kot tudi Auerspergov kot rodbine. Auerspergi so bili namreč med najuglednejšimi kranjskimi plemiškimi rodbinami, saj so se v 15. stoletju povzpeli v gosposki stan, Viljem Auersperg pa je že leta 1463 dobil naziv kranjskega dednega maršala.⁶⁷ Bleščeča sta bila tudi Herbardova kariera in njegovo življenje nasploh. Herbard Auersperg se je leta 1528 rodil na Dunaju kot sin Trojana Auersperga, ki je najverjetneje podpiral protestantske ideje. Kasneje sta se Herbard in njegov brat Vajkard izobraževala na vojvodskem dvoru v Clevu, kjer sta zagotovo postala prepričana protestanta za vse življenje – poleg tega sta se naučila dvorjanskega vedenja in viteških veščin. Protestantizmu je bilo naklonjeno tudi Herbardovo okolje, pri čemer velja omeniti predvsem njegovega strica in varuha Janeza Jožefa Egkha ter njegovega svaka Jošta Gallenberga. Herbard je protestantizem kasneje širil med svojimi podložniki na Turjaku in na Bledu, kar ga je privedlo v spor z briksenskim škofom, od katerega je imel blejsko gospostvo v najemu. Svojo vojaško-politično kariero je Herbard začel že kot osemnajstletni mladenič, kasneje pa je dosegel visoke položaje. Že zgodaj je namreč pokazal veliko vojaško nadarjenost in si s tem pridobil funkcijo senjskega glavarja, nekaj let kasneje pa je postal še namestnik vrhovnega poveljnika Hrvaške in Slavonske vojne krajine Ivana Lenkoviča. S svojim vojaškim udejstvovanjem je cesarstvo velikokrat obranil pred Turki, posebej pa je bil uspešen, ko je sodeloval s hrvaškim banom Petrom grofom Erdődyjem, s katerim je porazil Turke pri Novigradu, Kostanjici in Požeškem Sandžaku. Za uspehe je bil leta 1566 nagrajen s funkcijo kranjskega deželnega glavarja in vrhovnega poveljnika Hrvaške vojne krajine. Najverjetneje bi dosegel še višje polo-

žaje, če ne bi v bitki pri Budačkem leta 1575 umrl.⁶⁸ Ta dva momenta sta pridigi, ki je bila za takratnega človeka pomemben besedilni žanr, dala še večji vzgojni značaj in utemeljitev smisla ter najverjetneje pomembno vplivala na plemiški etos.

ANALIZA SPINDLERJEVE PRIDIGE

V analizi oz. pregledu vsebinskih poudarkov v Spindlerjevi pridigi bomo pogledali glavne tematike, ki se jih dotika. Za ustrezno aplikacijo naših izhodišč se moramo namreč z njimi spoznati podrobneje. Pravilna smrt je predpostavljala predhodno pravilno življenje, če je človek želel biti odrešen. Ker je bil Herbard v veliki meri zgled za protestantskega plemiča, je pridiga lahko delovala učinkovito.

Vrline protestantskega plemiča

Spindler v svoji pridigi kot Herbardove vrline poleg zvestega in viteškega opravljanja poklica krščanskega bojvnika poudarja še dejstvo, da se je Herbard boril proti svojim grehom in slabostim, da je ljubil božjo besedo in javno izpovedoval vero, poslušal pridige, sprejemal zakrament telesa in krvi ter po svojih najboljših močeh spodbujal resnično učenje evangelija.⁶⁹ To pa ustreza vrlinam plemstva, ki jih je v poglavju (*Od gosposčine*) svojega dela *Hišna tabla, kolendar inu register*, posvečenem temu stanu, predstavil Primož Trubar. V njem plemstvo opredeli kot služabnika in varuha desetih zapovedi. Najprej poudari raznolikost plemiškega stanu in, sledeč sv. Pavlu, prepričanje, da je vse plemstvo, dobro ali slabo, postavljeno od Boga.⁷⁰ Nadalje kot dolžnosti plemstva navede poznavanje in razumevanje katekizma, poslušanje pravih pridig, branje Svetega pisma in s tem razumevanje, kaj je od Boga in kaj ne. Poleg tega ima Trubar za dolžnosti plemstva še boj proti hereziji, čarovništvu, lažnim božjim službam (s tem so mišljene predvsem katoliške maše), nečistosti in drugim pregreham ter obrambo in podpiranje prave božje službe. S tem se po njihovih (plemiških) fahrah in deželah pridiga prava božja beseda, katekizem, evangelij in zapovedi pa se pravilno razlagajo.⁷¹ Po Trubarju zgolj takšnemu plemstvu Bog obljublja in izkazuje vse dobro ter mu namenja dolgo življenje in zvestobo njegovih podložnikov, nižjega plemstva in meščanov. Kot dolžnost plemstva omeni še obrambo sirot in vdov pred tirani.⁷² Tu se torej vidi ohranitev starejših viteških idealov in idej, le da so vpete v protestantski diskurz obrambe protestantske Cerkve.

Spindler je bil kot superintendent in Trubarjev varovanec najverjetneje seznanjen z njegovimi po-

⁶³ Lazar, *Vitezi*, str. 21.

⁶⁴ Žvanut, *Od viteza*, str. 59.

⁶⁵ Grdina, Reformacijski tokovi.

⁶⁶ Jerše, V iskanju, str. 34.

⁶⁷ Nared, *Dežela*, str. 150–151.

⁶⁸ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 94–96.

⁶⁹ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁷⁰ Trubar, *Hišna tabla*, str. 261–262.

⁷¹ Prav tam, str. 263.

⁷² Prav tam, str. 265.

gledi in jih je tudi vključil v pridigo, sicer pa velja ponovno poudariti, da so bili odnosi med plemstvom in protestanti nasploh dobri in da se je vlogi plemstva posvetil že Martin Luther. Leta 1520 je namreč napisal krajši tekst z naslovom *Krščanskemu plemstvu nemškega rodu o izboljšanju krščanskih razmer*, v katerem je predstavil svoje teološke poglede na zmote katoliške Cerkve in pozval plemstvo k izboljšanju razmer.⁷³ Luther sam sicer ni postavil jasnega ideala, a vendar je ta spis najverjetneje občutno pripomogel k plemiškemu iskanju novega smisla obstoja v zgodnjem novem veku. Videli smo namreč, da je bila viteška kultura v zatonu. Cerkveni viteški redovi, kot so nemški viteški red oz. križniki in malteški viteški red, so sicer še zmeraj obstajali, nemški viteški red pa je imel tudi protestantske balijske.⁷⁴ A vendar starega viteštva ni bilo več. To, da je izraz *ritterlich* dobil nov pomen – vojaško udejstvovanje ali gentlemanstvo –, smo že omenili, dodati pa velja, da je 16. stoletje pomenilo zaton viteških turnirjev, ki so bili pomemben del viteške in plemiške kulture.⁷⁵

Boj za pravo vero se je tako »premaknil« k boju proti Turkom in boju za verske pravice nasproti deželnemu knezu. Zlasti boji proti Turkom so imeli v reformatorski misli posebne razsežnosti. Bili so namreč pomemben del tako avtobiografskega kot teološkega opusa Primoža Trubarja, čeprav se podoba Turkov v njegovih delih ni bistveno razlikovala od pogledov v širšem nemškem prostoru. Turki so bili namreč postavljeni v eshatološko perspektivo in nanje so gledali kot na kazen za grešno bogoslužje katoliške Cerkve in celo kot napoved konca sveta.⁷⁶ Takšno podobo so Turki ohranili tudi v takrat že močno humanistično naravnanim stanovskem zgodovinopisju, saj so bili neuspehi stanov še zmeraj interpretirani kot božja kazen zaradi grešnih dejanj.⁷⁷ To močno poudarja tudi Spindler, saj Turke na več mestih označi za dedne sovražnike, pomen boja proti njim ter smrt Herbarda Auersperga in Jude Makabejca pa interpretira kot božjo kazen za grehe ljudstva.⁷⁸

Kot smo že omenili, je bil čas med letoma 1550 in 1650 t. i. konfesionalno obdobje oz. čas verskih vrenj. Tako je bila vera posledično tesno povezana s politiko. Trubarjevi in Spindlerjevi pogledi na plemstvo so torej imeli tudi politične posledice. Trubar je svoje videnje funkcije plemstva – tokrat s pozivi k delovanju – izrazil v pismu, ki ga je 29. oktobra 1564 pisal kranjskim stanovskim oblastem. V njem jih je pozval h glasnemu in predanemu izpovedovanju vere ne glede na vse nevarnosti, k pisanju knezu, da prizna in spozna resničnost augsburške veroizpovedi, in k pokornosti knezu v vsem, razen v tistem, kar je zoper

Boga. To je bil po Trubarju pogoj za stanovitno krščansko življenje in pobožno vladanje.⁷⁹ Herbardov zgled v Spindlerjevem podajanju je imel najverjetneje tudi tu svojo politično noto, le da je bil še podkrepljen z vizijo odrešitve, saj po Spindlerju ni dvoma, da bo deželni glavar (*Landeshauptman*), se pravi Herbard, blažen.⁸⁰

Vprašanje smrti v boju in dobre smrti nasploh

Posebno pomenljiv je začetek Spindlerjeve pridige, v katerem razlaga pomen Herbardove smrti in smrti v boju. To je problem, ki je v krščanstvu prisoten od samega začetka, saj občudovanje vojaških vrlin ni sestavni del krščanskega pogleda na svet, predvsem ne v primerjavi s Staro zavezo, kjer Bog večkrat nastopa kot Bog bitk.⁸¹ Pri vprašanju sprejetja bojvniške kulture je morda treba upoštevati tudi vpliv germanske kulture.⁸² Ideja krščanskega bojvniškega in predvsem svete vojne je bila kontroverzna tudi kasneje, med križarskimi vojnami, saj je bila tuja bizantinskemu teološkemu pogledu in politični misli. Posledično je to, da Bizantinci niso odgovorili na klic k sveti vojni, križarje vodilo do prepričanja, da Bizantinci niso dobri kristjani.⁸³ Vrnitev k Svetemu pismu je te probleme vsaj do določene mere prinesla k reformatorjem. V evangelijih je namreč znan odloomek, v katerem Jezus svojemu spremljevalcu, ki ga je hotel braniti z mečem, reče: »Spravi meč na njegovo mesto, kajti vsi, ki primejo za meč, bodo z mečem pokončani. Ali misliš, da ne morem prositi svojega Očeta in bi mi takoj dal na voljo več kot dvanajst legij angelov, toda kako naj se potem izpolnijo Pisma, da se mora tako zgoditi?« (Mt. 26, 47–75). Drugi del se sicer jasno navezuje na Jezusovo usodo, da bo žrtvovan, vendar je prvi del pasusa preveč pomenljiv, da ne bi privedel do vsaj nekaterih problemov.

Vrnitev k Stari zavezi in izbor Jude Makabejca se tako kaže kot popolnoma logična Spindlerjeva poteza. Ker je bil Juda Makabejec tako pomembna starozavezna oseba kot v boju umrli bojevnik, je ponudil možnost razrešitve tega problema. Spindler tako za- piše, da verjame, da je Bog Judi Makabejcu pripravil smrtno uro, in se vpraša, kdo bo dvomil o božji volji. Prav tako ne dopušča, da bi Bog Makabejca (in s tem Herbarda) kaznoval zaradi njegovih grehov, in tiste, ki bi tako mislili, Spindler označi kot zlobne in zavistne ljudi (*böse misgünstige Leuth*). Nadalje Spindler opisuje, kako po Svetem pismu z mečem ne umirajo zgolj brezbožni hudodelci, temveč tudi najljubši božji otroci. Poleg Makabejca navede še Jonatana, pri čemer poudarja njegovo prijateljstvo z Davidom,

⁷³ Luther, *Tukaj stojim*, str. 88–99.

⁷⁴ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 35.

⁷⁵ Kos, *Turnirska knjiga*, str. 86.

⁷⁶ Vinkler, *Uporniki*, str. 60–61.

⁷⁷ Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 74.

⁷⁸ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁷⁹ Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 68–69.

⁸⁰ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁸¹ Keen, *Medieval Europe*, str. 20–24.

⁸² Russell, *The Germanization*, str. 167–168.

⁸³ Keen, *Medieval Europe*, str. 125–126.

preroke in tisoče nedolžnih mučencev.⁸⁴ Spindler kot razlog njihove smrti navede dejstvo, da svet ni bil vreden njihove dobrote in da je Bogu všečno, da zaradi svoje slave in slave božjega ljudstva junakom dopusti junaško smrt. Juda Makabejec je bil tako Bogu poslušen tudi v smrti (ni namreč zbežal kot drugi) in se je skušnjavam upiral s pomočjo svetega Duha. V zadnjih trenutkih pred smrtjo se je tako oborožil z boguvšečnostjo in se prepustil božji volji, kar je vodilo v častno in viteško smrt (*erlichem, löblichem unnd ritterlichem Tod*).⁸⁵ Kot pravi Spindler, naj bojevniki nikoli ne pozabijo, da jih Bog varuje s svojimi angeli in da so številni bojevniki bitke preživeli, se vrnili domov in tam v miru umrli. Tisti, ki pa morajo umreti v boju, naj se za zgled obrnejo k Judi Makabejcu in njegovi prepustitvi božji volji.⁸⁶

Nasploh je ravno prepustitev božji volji in smrt v pravi veri za Spindlerja in druge reformatorje bistvena. Vendar je ideal starejši in ga lahko najdemo tudi v sekularni viteški kulturi, kot npr. v francoski Pesmi o Rolandu, ki je postavila nekakšen zgled idealnega viteza in katere vsebina povečuje brezpogojni pogum in neustrašno bojevanje do zadnjega diha.⁸⁷ Podobno se tudi Herbard v zadnji uri ni oziral na svojo slabost, sovražniku se je želel zoperstaviti, pa čeprav ni imel več kot petdeset konjenikov (*pferde*), od katerih naj bi nekateri po Spindlerjevem zatrjevanju celo zbežali. Herbard je kljub temu napadel močnejšega sovražnika, ker je vedel, da bi v tej situaciji beg bolj škodil kot koristil. Naš pogumni in viteški junak se je dolgo pogumno branil, enega sovražnika lastnoročno ubil, dva smrtno ranil in nazadnje tudi sam umrl. Herbard je tako umrl častno in viteško kot božji mučenec in nobenega dvoma ni, da je umrl v pravi veri. Poleg tega se je še prepustil božji volji (*in manu Dei sors mea*), ker se je zavedal, da naše zemeljsko življenje visi na svileni nitki. Spindler še poudari, da je nekaj mesecev pred smrtjo – kot da bi vedel, da bo umrl – napisal oporoko, v kateri se je priporočil in prepustil Bogu, in s temi mislimi odjedzil proti turški meji.⁸⁸

Pri pravilni smrti je bilo torej bistveno prepustiti se božji volji in imeti pravo vero. Zadnje Herbardove besede so bile po Spindlerju namreč »Jezus, Jezus, pomagaj« (*Jesus, Jesus, Hilff!*), kar je pri kristjanih močna molitev, ki jo Bog vedno usliši in jo v nevarnosti naredi še močnejšo.⁸⁹ Nekaj podobnega najdemo pri Andreaejevi pridigi za Trubarjem, kjer pravi, da je treba paziti na smrt, saj se lahko pravičnemu in grešnemu zgodita tako lahka kakor težka smrt, in nato navede Jezusove besede: »Kdor bo mojo besedo izpolnjeval, ne bo videl smrti.«⁹⁰ Najtežja oblika smrti

pa je, ko kdo umre brez tolažbe evangelija, saj ljudje izredno trpijo, preden se poslovijo od tega sveta. Trubar je nasprotno odšel v smrt skozi odrešenika (Kristusa) z veselim duhom, saj je bil vesel, ker je prejel zakramente svetega krsta in božje večerje.⁹¹ Proti koncu pridige Andreae še podrobneje predstavi Trubarjevo smrt in poslušalcem oz. bralcem pove, da je Trubar pred smrtjo odpustil dolgove svojim dolžnikom, vzdihoval proti Bogu, se tolažil z besedami iz Svetega pisma ter tiho in spokojno zaspal (umrl), ko je pridigar dejal »amen«.⁹² Tako Spindler kot Andreae sta smrti pokojnikov prikazala kot pot k odrešitvi, kar je bilo v predmoderni sicer bistvo dobre smrti.

Zgolj kot primer naj navedemo še pravilno smrt, kot jo je ob koncu srednjega veka opisal kancler pariške univerze Jean Gerson, ki je bil eden od pripadnikov gibanja *devotio moderna* in morda avtor pobožnega dela *Hoja za Kristusom*, katerega uradni avtor je sicer Tomaž Kempčan.⁹³ Za človekovo zadnjo uro je poudaril pomen prenašanja trpljenja, saj je vsak človek grešnik, ki je storil veliko grehov, in ta potrpežljivost je po Gersonu pomembna za prihod v raj. Poleg tega je poudarjal, da ob umirajočem ne sme biti nihče, ki bi mu utegnil odvracati misli od prihajajočega onstranstva, ter da je priporočljivo, da je ob umirajočem zgolj en dober prijatelj, ki skrbi za to, da se bo umiranje dobro končalo.⁹⁴

Vprašanje plemiškega odpora

Zanimiv element Spindlerjeve pridige je označevanje Turkov kot tiranov. Piše namreč, da so po zmagi pri Budačkem tiransko požigali in ropali vasi, ujeli več sto oseb in jih veliko pobili. Med njimi so bili tako moški kot ženske, tako stari kot mladi, mnogi so bili odpeljani v večno tiransko suženjstvo.⁹⁵ Obrambo vdov in sirot pred tirani je kot dolžnost plemstva poudarjal že Trubar,⁹⁶ ki je tudi sicer pozival k obrambi vere. V istem duhu je Spindler poudarjal, da je Herbard po svojih najboljših močeh širil pravo vero.

Na tej točki velja omeniti, da je bil luteransko (augšburško) navdahnjeni protestantizem nagnjen k trpeči pokorščini, kar je v teoriji veljalo tudi za notranjeavstrijske stanovce.⁹⁷ Vendar je bilo plemstvo tudi politični stan in pravico do svobodnega izpolnjevanja vere je lahko vezalo na starejše koncepte, kot so bile plemiške pravice, ki so bile del deželne ustave. Plemiči so imeli namreč staro pravico do upora in fajde, ki je temeljila na njihovi vlogi pomembnega graditelja dežele – v poznem srednjem veku se je na tem po-

⁸⁴ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ Lazar, *Vitezi*, str. 23.

⁸⁸ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Andreae, *Ena lepa*, str. 21–22.

⁹¹ Prav tam, str. 23–24.

⁹² Prav tam, str. 124.

⁹³ Huizinga, *Erasmus*, str. 14–15.

⁹⁴ Tenenti, *Občutje smrti*, str. 96–97.

⁹⁵ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*.

⁹⁶ Trubar, *Hišna tabla*, str. 265.

⁹⁷ Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 83.

dročju razvil celo nekakšen dualizem med knezom in stanovi.⁹⁸ Ta dualizem se je simbolno kazal predvsem v stanovskih poklonih, kjer je plemstvo knezu obljubilo pokorščino v zameno za spoštovanje njegovih pravic, ki jim je bila v zgodnjem novem veku dodana tudi pravica do svobodnega izpovedovanja (protestantske) vere.⁹⁹ Obramba vere je bila namreč sestavni del viteškega etosa. Obramba katoliške vere je bila poleg pomoči svojemu gospodu, upravljanja dežel in izvajanja sodne oblasti v srcu viteške ideologije.¹⁰⁰ V protestantizmu so plemiči videli preprosto zamenjavo katolištva s protestantizmom. Ker pa se je tokrat zvestoba gospodu izključevala z obrambo protestantske vere, so bili stanovi prisiljeni najti utemeljitev za odpor. Eden takšnih konceptov je bil koncept skupnega dobrega, ki ima korenine v deželnoknežji misli, a so ga v zgodnjem novem veku »posvojili« tudi stanovi. Splošno dobro oz. splošna korist je bila takrat rdeča nit legitimnosti. Tako je bil lahko deželni knez, če je ravnal proti skupnemu dobremu, označen za tirana, upor proti tiranu pa ni pravica, temveč dolžnost.¹⁰¹ Tudi graški teolog Hieronim Homberger, ki je močno poudarjal trpečo pokorščino, je plemstvo pozval k uporu. To pa ni veljalo za meščane, čeprav so bili ti takrat (leta 1584) dejansko preganjani.¹⁰² Herbardova junaška smrt in Spindlerjeva označba Herbarda kot božjega mučenca je tako lahko imela v svoji prezentaciji dimenzijo obrambe verskih pravic stanov nasproti deželnemu knezu.

SKLEP: SPINDLERJEVA PRIDIGA IN STANOVSKI DISKURZ

V Spindlerjevi pridigi je prisotnih veliko aluzij na takratne, za plemstvo pomembne teme, kot so boj proti Turkom, pozicioniranje nasproti deželnemu knezu, protestantska vera itd. V tekstu izražene poglede lahko razumemo kot nadaljevanje dajanja primerov, poznanega iz sočasnega zgodovinopisja, z namenom usmerjanja ljudi k pravemu življenju. To je v pridigi podkrepljeno z jasno izraženo vizijo o Herbardovi odrešitvi. Tako je lahko prispevala k ustvarjanju smisla predmodernih elit, v našem primeru kranjskih stanov in deželnega plemstva, pri čemer ni odveč poudariti, da so stanovi ravno v tem obdobju razvijali lasten diskurz. To je bilo še posebej vidno na primeru zgodovinopisja. Arno Strohmeyer je to tezo razvil sledeč Foucaultovi paradigmi, ki izhaja iz dveh predpostavk, in sicer: prvič, zgodovinopisje vedno krepi oblastvene in politične težnje, in drugič, v času notranjepolitičnih kriz se razvije nekakšna »protizgodovina«, ki se postavlja po robu zgodovinski kulturi veljavnega političnega sistema ter je v službi legiti-

miranja zahtev politične opozicije po oblasti.¹⁰³ Podobno je bilo, kot smo že videli, z dvema procesoma konfesionalizacije, deželnoknežjo in stanovsko. Če je deželnoknežja konfesionalizacija poskušala doseči zgodnjeabsolutistično koncentracijo oblasti, ji je bila stanovska konfesionalizacija diametralno nasprotna. Na tej točki velja poudariti, da je treba izraz absolutizem jemati z malce rezerve, saj deželnoknežja oblast nikoli ni bila zares absolutna. Torej so bile stanovske težnje diametralno nasprotno.¹⁰⁴ Zato je bilo smiselno afirmirati viteške vrline in s tem plemiško samobitnost v takratnem kontekstu.

V tej luči lahko Spindlerjevo delo in dela drugih reformatorjev, med drugim Luthra in Trubarja, vidimo v podobnem kontekstu kot težnje srednjeveške Cerkve in Bernarda iz Clairvauxa, tj. ukrotitev viteške ideje in njena prilagoditev novemu času, pri čemer je kriza še toliko bolj poudarila potrebo po novi osmislitvi plemiškega etosa in družbene vloge. Na tej točki velja omeniti, da je bila protestantska Cerkv tista, ki je imela vzvode oblasti za vključitev številnih starih elementov viteške kulture v nov kontekst. Že Luther je zapisal, da je vloga pridigarja, da ljudi spodbuja h kesanju.¹⁰⁵ Smrt je namreč v predmoderni pomenila prehod od enega suverena k drugemu, neposredno v večno odrešenje ali pogubo.¹⁰⁶ V tem smislu je bilo treba v pripravi na poslednjo sodbo ljudi disciplinirati, jih spraviti na pravo pot. V svojem delu o rojstvu zapora je Foucault podal pronicljive opazke o vlogi discipline in s tem discipliniranja v krščanski vzgoji. V njej je bil namreč pomemben vsak detajl, vsaka malenkost, kar je vodilo do močnega discipliniranja posameznika ter oblasti nad njegovim življenjem in telesom.¹⁰⁷ Podobe umrlih, ki so bili poslušalcem predstavljeni kot zgledi, so verjetno igrale vlogo takšnega nadzora.

Postavitev posameznika, ki je ustrezal stanovskemu diskurzu oz. bil njegov primeren predstavnik – kakršen je bil Herbard za protestantsko plemstvo v zgodnjem novem veku, torej kot zgled, ki si je s svojim življenjem pridobil odrešitev –, ni vsebovala zgolj splošnih napotkov, kot denimo desetih zapovedi in splošnih verskih obrazcev. Tak zgled je namreč vseboval še druge zglede, od ravnanja v korist vere in njenih zapovedi do pravilnega opravljanja poklica obrambe države in vere. O nekaterih detajlih discipliniranja nam govorijo različni vsebinski poudarki, ki jih je mogoče izluščiti iz pridige. Izpolnjevanje teh poudarkov in detajlov pa je vodilo do »lahkotne prepustitve« smrti, saj je Herbard živel Bogu všečno.

Michel Foucault nam glede oblasti sporoča še dvojje, kar bi utegnili aplicirati na analizo Spindlerjeve pridige. Prvič, da je oblast povezana z znanjem,

⁹⁸ Brunner, *Land and Lordship*, str. 361–362.

⁹⁹ Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 89.

¹⁰⁰ Lazar, *Vitezi*, str. 21.

¹⁰¹ Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 156.

¹⁰² Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 92–93.

¹⁰³ Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 21.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 54–55.

¹⁰⁵ Vinkler, *Uporniki*, str. 66.

¹⁰⁶ Foucault, *»Society must be defended«*, str. 247.

¹⁰⁷ Foucault, *Discipline and punish*, str. 140.

kar sam pokaže na primeru odnosa spovednika in spovedanca ali vernika in duhovnika.¹⁰⁸ Oblast znanja, ki se kaže pri Spindlerju, najdemo v tem, da sam kot pridigar poseduje znanje prave vere. Poznavanje te vere prenaša na druge in jih posledično vodi na pot odrešitve – spomnimo se samo na Andreaejevo poudarjanje pomena pridigarjev, se pravi tistih, ki vero razlagajo in prenašajo, za odrešitev ostalih.¹⁰⁹ Zato je bilo poslušanje pravih pridig poudarjeno kot posebna vrlina tako pri Spindlerju kot pri Trubarju, pri čemer je plemstvo dolžno skrbeti, da se po deželi pridiga prava vera.¹¹⁰ Iz te naveze med vero in oblastjo se razkriva drugi element Foucaultove teze o moči, kot jo je razvil v *Zgodovini seksualnosti*, in sicer shema odnosov in sprememb v »porazdelitvi oblasti«. Oblast namreč ni bila zgolj značilnost posredovanja vrednot, ki so jih okoli otroka in njegove spolnosti vzpostavljali oče, mati, vzgojitelj in zdravnik in ki so doživljale nenehne spremembe,¹¹¹ temveč tudi značilnost odnosa med protestantsko Cerkvijo in plemstvom, ki je preoblikoval viteški ideal in poskrbel za njegovo prilagoditev novi družbeni stvarnosti. Spindlerjeva pridiga in drugi viri glede odnosa do smrti torej kažejo, kako se je ta prepletenost tostranskega in onstranskega v predmoderni politični skupnosti uporabljala za osmiselitev življenja in delovanja določenega stanu, v našem primeru plemstva, ter afirmacijo njegovih političnih idealov in verovanj.

Spindlerjevo delo je v primerjavi s Suchenwirtom in Rotom pomembno še z drugega vidika. Tematika je sicer, predvsem zaradi žanra, deloma pa tudi zaradi obdobja, v katerem je pridiga nastala, precej bolj teološko razdelana in ima jasneje poudarjeno vzgojno noto, ki jo potrjuje tudi Andreaejeva pridiga za Primožem Trubarjem.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

- Andreae, Jakob: *Ena lepa inu pridna prediga, per pogrebi tiga v Reidniga inu vissokuku vuzheniga Gospud Primosha Truberia rainciga, dërshana od Gospud Iacoba Andrea doctoria, Tibinskiga Probstia, inu is Nemshkiga iesika v'slovenski tolmazhena*. Tübingen: per Georgium Gruppenbachium, 1588.
- Rot, Johannes: *Oracio funebris Iohannis Rot de Casu illustris comitis Ulrici de Cilia*. Objavljeno v Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979, str. 239–244.
- Spindler, Christophorus: *Ain Christliche Leichpredig*:

Bey der Begrebnus weyland des Wolgebornen Herrn Herrn Hörwarden Freyherrn zu Auersperg ... Gehalten durch M. Christophorum Spindler ... Gedruckt zu Laybach durch Hannß Mannel, Anno MD LXXV.

- Suchenwirt, Peter: *Peter Suchenwirt's Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte: ein Beitrag zur Zeit- und Sittengeschichte*. Wien: Druck und Verlag von J.B. Wallishasser, 1827.
- Trubar, Primož: *Cathecismus 1550. Zbrana dela Primoža Trubarja 1*. Ljubljana: Rokus, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, 2002.
- Trubar, Primož: *Hišna tabla, kolendar inu register. Zbrana dela Primoža Trubarja 2*. Ljubljana: Rokus, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, 2003, str. 261–265.

LITERATURA

- Brunner, Otto: *Land and Lordship: structures of governance in medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Foucault, Michel: *Discipline and punish: the birth of the prison*. New York: Vintage Books, 1995.
- Foucault, Michel: *»Society must be defended«: Lectures at the Collège de France 1975–1976*. New York: Picador, 2003.
- Foucault, Michel: *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC, 2010.
- Grdina, Igor: Reformacijski tokovi na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, str. 59–74.
- Huizinga, Johan: *Erasmus and the Age of Reformation*. New York: Princeton University Press, 1957.
- Jerše, Sašo: V iskanju izgubljenega smisla: sociodiceje predmodernih družb »z zornega kota domorodcev«. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (ur. Janez Mlinar in Bojan Balkovec). Ljubljana: ZZDS, 2011, str. 25–70.
- Jerše, Sašo: Vera, upanje, oblast. O notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj. *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 67–103.
- Keen, Maurice: *Medieval Europe*. London, 1991.
- Kos, Dušan: *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Kos, Dušan: Pot na Avalon. *Zgodovinski časopis*, 51, 1997, str. 165–186.
- Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Lazar, Tomaž: *Vitezi, najemniki in smodnik. Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik 2012.
- Luther, Martin: *Tukaj stojim: teološko politični spisi*. Ljubljana: Krtina, 2002.

¹⁰⁸ Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, str. 95.

¹⁰⁹ Andreae, *Ena lepa*, str. 36–37.

¹¹⁰ Spindler, *Ain Christliche Leichpredig*; Trubar, *Hišna tabla*, str. 263–265.

¹¹¹ Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, str. 95–96.

Mlinar, Janez: Biti vitez v poznem srednjem veku: Celjski in viteštvo. *Vitez, dama in zmaj: dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem*, 1: razprave (ur. Tomaž Lazar, Tomaž Nabergoj, Barbara Jerin). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 105–113.

Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.

Nelson Burnett, Amy: »To Oblige My Brethren«: The Reformed Funeral Sermons of Johann Brandmüller. *The Sixteenth Century Journal*, 36, 2005, str. 37–54.

Preinfalk, Miha: »Boj pri Vudački« ali Herbard Turjaški v zgodovinopisju in literaturi. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2006, str. 189–210.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2005.

Rupel, Mirko: Spindler, Kristof (1546–1591). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi597637/#slovenski-biografski-leksion> (pridobljeno 22. 5. 2015).

Russell, James C.: *The Germanization of Early Medieval Christianity. A Sociohistorical Approach to Religious Transformation*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1994.

Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.

Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že: turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

Strohmeyer, Arno: *Svoboda politike in moč vere: študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vrenj (ok. 1550–ok. 1650)*. Ljubljana: Založba /*cf., 2011.

Štuhec, Marko: Reformacijska gibanja v okviru evropskega 16. stoletja. *Slavia Centralis*, 1, 2008, str. 5–20.

Tenenti, Alberto: *Občutje smrti in ljubezen do življenja v renesansi*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987.

Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske*, 4. zvezek. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2013.

Vignjevič, Tomislav: Trije redovi sveta in reformacija. *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana, Založba /*cf., 2009, str. 124–132.

Vinkler, Jonatan: *Uporniki, »hudi farji« in Hudičevi soldatje: podobe iz evropskih in »slovenskih« imagi-*

narijev 16. stoletja. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2011 [Elektronski vir].

Voje, Ignacij: Balkanska politika Celjskih grofov. *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 103–113.

Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Vi-harnik, 1994.

S U M M A R Y

Death, salvation and the search for meaning: Christoph Spindler's funeral sermon for Herbard von Auersperg and noble ethos during the confessional era

Death attitude was an element of premodern societies and hence social elites. To quote Michel Foucault, death meant a passage from one regime of power (temporal) to another (divine), from one sovereignty to another, to salvation or damnation, whereas on earth the power was passed onto heirs. This was also in agreement with the concepts of the then political reality, which was not perceived as merely temporal. In the premodern period, political community was understood as a community of salvation, a place where souls reclaimed their health, or even as a kind of political purgatory. In congruence with such discourse, premodern political elite was not entirely free to conduct itself as it pleased, but was bound by social meaning. This was particularly characteristic of nobility, which was imbued with chivalric ideas. Chivalric, or rather warrior, culture was the key element constituting the identity of a medieval nobleman, but its bellicose nature often brought it into conflict with Christianity. Medieval chivalric culture thus needed to be brought in line with Christianity, which was attempted by placing an emphasis on making war in the name of God, comparing knights to heroes of the Old Testament, and so forth. Such a view also received affirmation in literature, which dealt with the deaths of heroic knights and noblemen, especially because this culture was further confirmed if its representative found salvation. At the same time, an important knight or nobleman could set an example for others in terms of upholding discipline. Such diction can already be found in the *totenklagen* (laments) of Peter Suchenwirt, and it was even more pronounced in the funeral sermon dedicated to Herbard von Auersperg, which was written by the superintendent of the Carniolan Protestant Church, Christoph Spindler. Herbard von Auersperg was a representative of one of the most important Carniolan noble families, an ardent supporter of Protestantism and an accomplished mi-

litary commander, who died on 22 September 1575 at Budačko, Croatia, in the battle against the Turks. As such, he set a perfect example for the rest of Protestant Carniolan noblemen, which Spindler put to good use in his sermon. Spindler followed Luther's instructions that the purpose of a Protestant funeral was to bring comfort and education to the living, which is best achieved through the exegesis in the sermon. The sermon contains many older, in fact, still medieval elements of chivalric culture, including the central narrative axis, i.e. comparison between Herbard and Judas Maccabeus. In chivalric culture, the latter was recognised as a kind of protoknight. Using Herbard as an example, the clear appeal to release him to God's will, to support the Protestant Church and to fight the Turks, as well as emphasising the idea that Herbard had found salvation, were Spindler's response to the search of meaning in the uncertain times of the early modern period and affirmation of the role of the noble elite in close conjunction with the Protestant Church. Spindler's sermon was in many regards similar to Peter Suchenwirt's song on the fall of the Austrian Duke Albrecht. However, due to its genre and the fact that it emerged during the so-called confessional period, it is theologically much more sophisticated and bears an even greater emphasis on didactic authority. Another important element in the sermon is a kind of "legitimation" of the estates' discourse and resistance against the (Catholic)

provincial prince. The estates' discourse, on the other hand, may be understood as a reaction to the discourse used by the provincial prince and also as a construction of the estates' own process of confessionalisation as opposed to that of the provincial prince. In other words, if the provincial-princely confessionalisation gravitated towards an early absolutist concentration of power, the estates essentially opposed both this concentration and the Catholic politics pursued by the House of Habsburg. The element of the sermon that most evidently points to its disciplining function, however, is the emphasis on Herbard's God-pleasing life and consequently his easy surrender to death. This is especially important in connection with the power and knowledge, as Foucault shows us. Since the same relationship is also observed between the priest and the believer, it plays an important part in Spindler's sermon as well. To put it more accurately: just as Trubar, Spindler stressed the meaning of listening to the right sermons, which may be linked to the assertion of Jacob Andreae that preachers are important because they explain and pass on the faith and thus ensure the salvation of others. Spindler's case reveals the pronounced understanding of Protestantism as an integral part of noble ethos and the accommodation of the chivalric notion to the new religious and political reality in the early Modern Period, when chivalric warfare had already become a thing of the past.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 133.5:45(497.4)(091)

Prejeto: 5. 11. 2015

Andraž Žvabdipl. etnolog in kulturni antropolog, Gogalova ulica 3, SI-4000 Kranj
E-pošta: andrazzvab@yahoo.com

Baročna alkimija na Kranjskem

IZVLEČEK

V pričujoči razpravi je predstavljena poznorenesančna in baročna alkimija v habsburških deželah, zlasti v vojvodini Kranjski, in sicer v kontekstu študija zahodne ezoterične tradicije. V razpravi so obravnavane različne teme, ki so vezane na alkimistično tradicijo na Kranjskem. Najprej so obrazloženi temeljni pojmi, povezani s študijem zahodne ezoterične tradicije. Zatem so na kratko predstavljene osnovne značilnosti alkimije kot ene od zahodnih ezoteričnih tradicij, vključno s kratkim zgodovinskim pregledom te enigmatične tradicije. Temeljni del razprave se osredotoča na alkimistično tradicijo v Habsburški monarhiji in seveda na Kranjskem. Razprava obravnava naslednje teme: poznorenesančno in zgodnjebaročno alkimijo v Ljubljani; povezavo alkimije z rudnikom živega srebra v Idriji; grad Strmol kot prestolnico kranjskih alkimistov in njegove baročne lastnike, ki so bili skoraj vsi vneti alkimisti; alkimistična prizadevanja našega najslavnejšega alkimista Janeza Friderika pl. Raina ter njegovo polemiko s češkim zdravnikom in alkimistom Dobrzenskimi ter naposled malo poznana alkimistična in širše okultna zanimanja Janeza Vajkarda pl. Valvasorja. Razprava okvirno predstavi tudi alkimijo na Kranjskem v 18. stoletju in se zaključi s kratkim pregledom dosedanjega raziskovanja alkimije v Sloveniji. Podaja tudi prihodnje možnosti za raziskovanje te tematike.

KLJUČNE BESEDE

zahodna ezoterična tradicija, baročna alkimija, alkimija na Kranjskem, pridobivanje živega srebra, grad Strmol, družina Ruessenstein, Janez Friderik pl. Rain, Johann Ignatius Seitler, Janez Vajkard Valvasor, Ernest Freyer, raziskovanje alkimije na Slovenskem

ABSTRACT

BAROQUE ALCHEMY IN CARNIOLA

The discussion presents the late-Renaissance and Baroque alchemy in the Habsburg lands and especially in the Duchy of Carniola, within the broader context of the study of Western esoteric traditions. The first part of the discussion describes the fundamental concepts related to the study of the Western esoteric traditions. Then follow a brief presentation of the basic features of alchemy as one of Western traditions and a short historical overview of this enigmatic tradition. The main part of the discussion focuses on the alchemical tradition in the Habsburg Monarchy and, of course, in Carniola. It addresses the following topics: the late-Renaissance and early-Baroque alchemy in Ljubljana; the connection of alchemy and the quicksilver mine in Idrija; the Strmol Castle as the capital of alchemists from Carniola and its Baroque owners, all ardent alchemists; alchemical endeavours of Johannes Friedrich von Rain and his dispute with a Czech medical doctor and alchemist Dobrzensky and, last but not least, the little known alchemical and broader occult interests pursued by Johann Weikhard von Valvasor. The article also briefly presents alchemy in the 18th-century Carniola and concludes with a short survey of up-to-date research of alchemy in Slovenia. The discussion also indicates possible future research options of alchemy in Slovenia.

KEYWORDS

Western esoteric tradition, baroque alchemy, alchemy in Carniola, quicksilver mining, Strmol castle, family Ruessenstein, Johann Friedrich von Rain, Johann Ignatius Sietler, Johann Weikhard Valvasor, Ernest Freyer, academic research of alchemy in Slovenia

ZAHODNA EZOTERIČNA TRADICIJA IN ALKIMIJA

Za boljše razumevanje pričujočega članka je treba pojasniti nekatere temeljne pojme, ki so povezani s sodobnim študijem alkimije. Ti pojmi so *ezoteričen*, *ezoterizem* in *zahodna ezoterična tradicija*.¹ Prav tako je treba na kratko predstaviti nekatere dileme, ki so povezane z raziskovanjem alkimije.

Beseda »ezoteričen« (pridevnik) se pojavi v antiki. Pri piscih, kot so Klemen Aleksandrijski, Hipolit Rimski, Origen in Jamblih, je imela pomen skrivnega znanja, rezerviranega za elito. Samostalni je veliko mlajšega datuma. V francoščini se pojavi v 19. stoletju, in sicer prav tako v pomenu skrivnih učenj, rezerviranih za elito. Čarovnik in okultni pisec Eliphas Levi ter teozof A. D. Sinnet sta besedo popularizirala in tako je prišla v besednjak sodobnih jezikov.²

V sodobni akademski rabi je izraz razumljen kot strokovni konstrukt, ki ima dva medsebojno različna pomena. Prvi pomen je tipološki. V kontekstu religijskih študij se besedi »ezoteričen« in »ezoterizem« nanašata na določene tip religiozne aktivnosti, ki ga označujejo določene strukturne poteze. Pojem je povezan s skrivnostnostjo in pomeni prakse v različnih religioznih kontekstih, ki vsebujejo odrešilno znanje, dostopno eliti. Pojem se tako lahko uporablja svobodno v kateremkoli religioznem kontekstu, saj je odrešilno znanje, dostopno eliti, mogoče najti v vsej zgodovini, tako v pisanih kot predpisanih družbah, tako na Vzhodu kot Zahodu. Zelo podobno pojmovanje izraza je »notranja skrivnost religij«. Tak pristop promovira ezoterično ali notranjo dimenzijo religije kot njeno resnično jedro, v nasprotju z eksoterično dimenzijo, izraženo v institucijah in dogmah.³

Drugi pomen je historičen. Glede na ta pomen ezoterizem ni razumljen kot tip religije oziroma njena strukturna dimenzija, pač pa kot *krovni iz-*

raz za določene specifične tokove v zahodni kulturi, ki so si podobni in zgodovinsko povezani. Zaradi tega se pogosto uporablja izraz *zahodni ezoterizem*. Obseg zahodnega ezoterizma je sicer predmet debate, vendar obstaja splošni konsenz glede struj, ki sodijo vanj. Te struje so: renesančna obuditev hermetizma in okultne filozofije v novoplatonskem kontekstu in njen kasnejši razvoj; alkimija in rožnokrižarstvo; krščanska kabala in njen nadaljnji razvoj; teozofski in iluministični tokovi; preporek okultizma v 19. in 20. stoletju vse do gibanja *new age*. Če v kontekstu študija upoštevamo tudi antiko, v zahodno ezoterično tradicijo sodijo tudi antični gnosticizem, hermetizem in novi platonizem ter odmevi teh struj v srednjem veku, ki so pripeljali do renesančne okultne sinteze.⁴

Od razsvetljenstva do srede preteklega stoletja so bili magija, astrologija in okultizem (vključno z alkimijo) – torej struje, ki spadajo v kontekst ezoterizma oziroma zahodne ezoterične tradicije – pojmovani kot prežitki praznoverja in iracionalizma. Intelektualni status teh tematik je bil očrnilen. Podobno odnosu etabliranih cerkva do herezij je razsvetljenstvo magijo in okultizem pojmovalo kot kršenje splošno sprejetega diskurza.⁵

Sele raziskovalci renesanse so opozorili na dejstvo, da sta magija in okultna filozofija igrali veliko vlogo pri nastajanju moderne znanosti. D. P. Walker je s svojim delom *Spiritual and demonic magic from Ficino to Campanella* (1958) pokazal, da je bila magija v 15. in 16. stoletju del *mainstreama* in ne obskuren pojav. Tesno je bila povezana z religijo, filozofijo, matematiko, glasbo in medicino. Zgodovinarica Frances A. Yates je s svojimi deli pokazala na pomen renesančnega hermetizma. Ta je bil predpogoj za znanstveno revolucijo. Prav tako je predstavila fenomen rožnokrižarstva in njegove politične implikacije.⁶ Na pomen ezoteričnih in okultnih struj v evropski zgodovini so pokazali tudi avtorji t. i. religionistične paradigme: Mircea Eliade, Carl G. Jung, Henry Corbin in Gershom Sholem.⁷ Vendar pa je trajalo do devetdesetih let 20. stoletja, da je bil študij zahodne ezoterične tradicije priznan in sprejet med akademiki. Velike zasluge za to ima Antoine Faivre s francoske Sorbonne. Faivre je deduciral šest značilnosti ezoterične duhovnosti.⁸ V širšem smislu jih določa

¹ Namesto besede ezoterika uporabljam pojem ezoterizem, in sicer iz dveh razlogov. Temeljna tujejezična dela, ki se ukvarjajo s to tematiko, uporabljajo samostalni »esotericism« oziroma »l'esoterisme«, kar slovenim kot ezoterizem. Namesto ezoterizma bi bil mogoč samostalni ezoterika, ki je dejansko pogosto uporabljan, tudi v nekaterih starejših akademskih delih, ki se ukvarjajo s to tematiko. Vendar ima beseda ezoterika zaradi pogoste rabe v neakademskih, poljudnih in zlasti novodobnih diskurzih nekoliko nejasen pomen. Določene struje, ki sodijo v kontekst zahodne ezoterične tradicije kot take oziroma v kontekst zahodnega ezoterizma – kot npr. moderna teozofija –, besedo ezoterika pogosto razumejo in uporabljajo v notranjskem (emskem) pomenu, kot sinonim za svoje učenje oziroma kot splošno in precej nejasno oznako za skrivno znanje na splošno. Samostalni ezoterizem je bolj specifičen (kot je pojasnjeno v nadaljevanju), zato se držim rabe te besede in ne besede ezoterika. Dodaten razlog v prid rabi izraza ezoterizem namesto ezoterika je dejstvo, da tudi slovenski avtorji, ki se ukvarjajo s preučevanjem ezoterizma in novodobniške duhovnosti, uporabljajo izraz ezoterizem in ne ezoterika (glej npr. Ban, *Novodobniška duhovnost*).

² Hanegraaff, *Esotericism*, str. 336–337.

³ Prav tam, str. 337.

⁴ Prav tam, str. 337–338.

⁵ Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions*, str. 4.

⁶ Prav tam, str. 4–5.

⁷ Hanegraaff, *Esotericism*, str. 339.

⁸ Faivre navaja naslednjih šest značilnosti, ki določajo zahodni ezoterizem: 1.) Korespondence. Celoten kozmos je povezan s korespondencami oziroma analogijami, ki pa niso vzročne, temveč simbolne, glede na staro doktrino o analogiji med mikrokozmosom in makrokozmosom, izraženo v hermetični zapovedi *kakor zgoraj, tako spodaj*. 2.) Živa narava. Celotna narava je pojmovana kot oživiljena, bodisi po *anima mundi* – svetovni duši – bodisi kako drugače. 3.) Vloga imaginacije in posredovanja. Za ezoterično duhovnost je ključnega pomena človeška imaginacija, kar je bistvena značilnost, ki loči mistično in ezoterično duhovnost. Mistika zanima predvsem abso-

tip ali modus ezoterične duhovnosti, kolikor se razlikuje od drugih tipov ali modusov duhovnosti. S tem se je odprla pot za resno akademsko preučevanje struj in posameznikov, ki sodijo v kontekst zahodne ezoterične tradicije.⁹

V času scientizma (nazora, ki nekritično povečuje moč znanosti in priznava znanost za edino mogočo pot do vedenja, znanstveno resnico pa kot edino legitimno) je bila alkimija skoraj izključno pojmovana kot vraževerna in mistično-zmedena oblika protokemije, povrh izražena v nerazumljivem jeziku ter prek bizarnih in grotesknih simbolov. Prve študije o alkimiji so jo večinoma prikazovale zgolj kot predhodnico znanstvene kemije. Drugačen pogled je paradoksalno nastal v istem času. Gre za t. i. spiritualistično hipotezo, ki so jo povsem neodvisno postavili Mary Ann Atwood (1817–1910), Ethan Allen Hitchcock (1798–1870) in Eliphas Levi (Alphonse Louis Constant, 1810–1875). Temelj spiritualistične hipoteze je bil, da je bil smoter alkimističnega dela človek. Smoter alkimističnega dela naj bi bilo poboženje¹⁰ človeka oziroma še več: šlo je za vednost o tem, kako postati nesmrten. To najpomembnejšo od vseh skrivnih vednosti so iniciati strogo varovali; postopek so ovili v kemično simboliko in nerazumljive metafore, da vednost ne bi prišla v roke neposvečenim. Ta pogled na alkimijo je imel močan vpliv na viktorijanski okultni preporod, zlasti na dela Arthurja Edwarda Waita.¹¹

Spiritualistična hipoteza je vplivala tudi na Carla Gustava Junga, ki je bil pri svojih analizah alkimije sicer previdnejši, vendar je poudarjal njen psihološki in mistični pomen. Njegova teza – ki je imela velik vpliv – je takšna: alkimistom je bila snov neznana in skrivnostna substanca; imela je značaj numinoznega. Med alkimističnim delom, ki so ga alkimisti zelo intenzivno doživljali, saj je šlo za sveto delo,¹² ki je vključevalo tudi molitev, duhovno in duševno predpripravo, meditacijo itd., so alkimisti doživljali proces notranje preobrazbe, ki ga je Jung poimenoval *individuacija*. Alkimisti so vsebine svoje duševnosti, torej material, ki je med *opusom* prihajal iz nezavednega

v zavest, projicirali v snov in njene spremembe. Alkimija je tako pravzaprav »projicirana individuacija«: v snov so alkimisti projicirali to, kar se je dejansko dogajalo v njih samih. Tako so nastajale nenavadne in bizarne arhetipske podobe in simboli, ki so v alkimiji tako pogosti.¹³

Jungov pristop je bil sicer zelo vpliven, vendar ni ostal brez kritike. Kritizirali so ga predstavniki znanosti zaradi domnevne metodološke spornosti.¹⁴ Prav tako se z njegovo psihoanalitično interpretacijo niso strinjali nekateri ezoterični misleci, ki so trdili, da so se alkimisti dobro zavedali pomena simbolike in da ni šlo za projekcijo, pač pa za jasno poznano skrivno vedo, izraženo prek simbolov in prispodob ter namenoma prikrivano; pri Velikem delu pa je šlo za dobro poznan in namerno prikrit postopek oziroma za vednost in postopek, ki sta bila zaradi svoje narave izražena prek simbolov.¹⁵

Novejše raziskave so pokazale (in tudi sam sem tega mnenja), da je šlo pri alkimiji za večplasten fenomen. Stvar ni toliko v tem, da bi se motila Jung in Evola ali da bi se motili tisti, ki alkimiji priznavajo le vrednost v smislu protokemije. Pomota je v tem, da tako večplastnega fenomena, kot je alkimija, ni mogoče skržiti na eno samo interpretacijo oziroma »veliko pripoved« (t. i. »grand narrative«). Alkimistična tradicija kljub nespornim skupnim načelom nikakor ni bila monolitna. Znotraj velike tradicije alkimije so obstajale posamezne šole in struje, pa tudi motivi posameznih alkimistov so bili različni.¹⁶ Med alkimisti so bili ljudje, ki so dejansko poudarjali mistične in ezoterične vidike; bili so ljudje, ki so iskali Kamen modrih kot dejansko substanco in vse življenje posvetili temu, da bi jim uspela preobrazba kovin. Pri tem je nedvomno prihajalo do psihičnih projekcij. Bili so ljudje – kot npr. Paracelsus –, ki jih je stvar zanimala z medicinskega vidika. Nekateri pa so, nasprotno, poudarjali predvsem tehnične in naravoslovno-znanstvene vidike. Nekateri alkimisti so bili bolj teoretiki, drugi predvsem praktiki, tretji mistiki. Res je sicer, da je mistični pol po sami definiciji inherenten del alkimije – toda nekateri so ga močno poudarili, drugi so se posluževali le mističnega jezika. Ravno v tem je privlačnost alkimije: v njeni odprtosti, nedoločljivosti in izmikanju jasne opredelitve – z drugimi besedami: v njeni skrivnostnosti.

lutno, za ezoterično duhovnost pa je ključen vmesni svet na t. i. Jakobovi lestvi. 4.) Pomen preobrazbe. Pojem preobrazbe igra pomembno vlogo tako v alkimiji kot pri ezoterični duhovnosti nasploh. 5.) Konkordanca (soujemanje) ene ali več tradicij. 6.) Transmisija. Za zahodno ezoterično tradicijo je značilen koncept prenosa duhovnega znanja, bodisi z adepti na učenca prek iniciacije bodisi prek okultnih redov. Glej Faivre, *Introduction I*, str. xv–xx; Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions*, str. 8–10; Hanegraaff, *Esotericism*, str. 337–338.

⁹ Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions*, str. 8–10; Hanegraaff, *Esotericism*, str. 337–338.

¹⁰ Poboženje: iz grške besede »theopoesis«, kar pomeni pobožanstvenje.

¹¹ Principe in Newmann, *Some Problems*, str. 388–395; Principe, *Alchemy I: Introduction*, str. 13–14.

¹² Alkimija se v starih spisih dejansko imenuje *Ars Sacra*, »Sveta Umetnost«, ali *Ars Magna*, »Velika Umetnost«.

¹³ Prim. Jung, *Alchemical Studies*; Jung, *Psychology and Alchemy*; Jung, *Aion*; Jung, *Mysterium Coniunctionis*.

¹⁴ Principe in Newmann, *Some Problems*, str. 404–408; Principe, *Alchemy I: Introduction*, str. 14.

¹⁵ Prim. Evola, *The Hermetic Tradition*.

¹⁶ Prim. Principe in Newmann, *Some Problems*, str. 419–420.

TEMELJNE ZNAČILNOSTI ALKIMIJE¹⁷

Kot ugotavlja Mircea Eliade, ležijo izвори vseh treh velikih alkimističnih tradicij – kitajske, indijske in zahodne – v človekovi fasciaciji s pridobivanjem in predelavo kovin.¹⁸ Vendar pa se je alkimija kot koherentna ezoterična doktrina na Zahodu izoblikovala v času od 2. stoletja pr. n. št. do 3. stoletja n. št., in sicer v helenističnem kulturnem okolju, zlasti v Aleksandriji. Na nastanek alkimije kot vede so vplivali grška naravna filozofija (zlasti Aristotelova metafizika, fizika in kozmologija) ter gnostični in hermetični nauki – v nekoliko manjši meri pa tudi ideje pitagorejcev in stoikov ter babilonska astrologija. Čeprav je alkimija v svojem dvatisočletnem obstoju prehajala skozi različne historične faze ter se je znotraj nje razvila cela paleta šol in posamičnih struj, je vendarle mogoče govoriti o koherentnosti in zato tudi o alkimiji kot specifični ezoterični vedi. Alkimija temelji na več medsebojno povezanih kozmoloških idejah. Nauk o štirih oziroma petih elementih je razvil Empedokles iz Agrigenta, prevzel in dopolnil pa ga je Aristotel. Nauk o temeljni polarnosti v kozmosu je značilen za starejšo grško filozofijo, v alkimiji pa se pojavi kot komplementarno nasprotje med Soncem in Luno¹⁹ oziroma kasneje kot nauk o dveh temeljnih načelih, žveplu in živem srebru. Kot alternativa se včasih pojavlja nauk o treh načelih: žveplu, živem srebru in arzeniku oziroma soli.²⁰ Prav tako pomemben je nauk o sedmih kovinah (svincu, cinku, srebru, živem srebru, železu, bakru in zlatu), ki so – upoštevajoč hermetično načelo »višje je enako nižjemu« (in obratno) – v soujemanju s sedmimi klasičnimi planeti (Saturnom, Jupitrom, Luno, Merkurjem, Marsom, Venero in Soncem).

Leitmotiv alkimije je ideja o preobrazbi iz nižjega v višje. Preobrazba v klasični alkimiji zajema predvsem kovine, vendar se lahko preobrazba v filozofski ali mistični alkimiji nanaša na karkoli, tudi na človeka ali celotno družbo. Ideja o preobrazbi sloni na aristotelski ideji o smotnosti vsega, kar je: vse, vključno s kovinami, se giblje proti popolnejši obliki. Ključna

ideja alkimije (in alkimistov) je s pomočjo umetnosti (*ars*) doseči to, česar ni opravila narava (*natura*). Gre pravzaprav za zelo sodobno dilemo: razmerje med znanostjo in naravo.

Preobrazba se izvrši z alkimističnim delom (*opus*). To je imelo dva vidika: praktičnolaboratorijskega in notranjemističnega. Razdeljeno je bilo na več faz: *melanosis* (črna faza), *leukosis* (bela faza), *xanthosis* (rumena faza) in *iosis* (rdeča faza) v helenistični in bizantinski alkimiji oziroma *nigredo* (črna faza), *albedo* (bela faza), *citrinitas* (rumena faza) in *rubedo* (rdeča faza) v latinski alkimiji. Kot vmesni fazi se zlasti v latinski alkimiji pojavljata *viriditas* (zelená faza, pred nastopom albeda) in *cauda pavonis* (pavji rep, zaradi mavrične palete barv).

Ključna predpostavka alkimističnega dela je kovinam odvzeti specifično obliko in jih vrniti v stanje t. i. *materie prime* (prve snovi), ki ustreza stanju čiste potencialnosti in je ontološka podlaga vsega ustvarjenega. Nato je mogoče s posebnimi postopki kovinam »vtisniti« novo specifično obliko. V alkimiji je tako močno prisotna simbolika smrti in ponovnega rojstva, kar je vplivalo tudi na vnos krščanskih mističnih idej v evropsko alkimijo od 14. stoletja dalje.

Že od samega začetka v tradiciji zahodne alkimije ne gre samo za preobrazbo kovin, pač pa za pripravo Kamna modrih oziroma Eliksirja. Kamen modrih deluje kot kozmično zdravilo, saj je tisti agens, ki zmore »odrešiti« kovine in jih preobraziti v srebro oziroma zlato. Poleg preobrazbe kovin ima Kamen modrih tudi druge čudežne učinke, npr. podaljševanje življenja, zmožnost moralne in duhovne regeneracije človeka itd. Ni naključje, da je Kamen modrih že od 14. stoletja dalje tudi metafora za Kristusa in za odrešeno stanje človeka.

Alkimistični teksti podajajo vsebino na različne načine, zelo pogosto v metaforični ali kodirani obliki. Zlasti od 15. stoletja dalje je v latinski alkimiji vse pogostejša bogata tekstualna in vizualna metaforika. Baročni alkimistični kompandiji so včasih prave zakladnice teh enigmatičnih podob, ki jih je mogoče pojmovati kot mandale zahodne ezoterične tradicije.

V historiografiji alkimije se je uveljavila delitev alkimije na več obdobj. Helenistični alkimiji (2. stoletje pr. n. št.–3. stoletje n. št.) je sledila faza bizantinske alkimije (5. stoletje–13. stoletje). Z arabskim zavzetjem precejšnjega dela vzhodnega Sredozemlja in zlasti Aleksandrije se je pričelo obdobje arabske oziroma islamske alkimije (8. stoletje–13. stoletje). Arabci so namreč prevzeli velik del grške oziroma helenistične filozofije; v sklop prevzetih znanj sodijo tudi hermetične vede: alkimija, astrologija in magija. Prek islamskih učenjakov je alkimija našla svojo pot v latinsko Evropo. Najpomembnejša središča prenosa znanj so bila Toledo v Španiji ter Sicilija in južna Italija. Prva alkimistična dela, pisana v latinščini, so bila tako prevodi, prevajalci pa skoraj izključno menihi. Proti koncu 13. stoletja so se pojavila prva

¹⁷ Ker gre le za kratek esejski prikaz, sprotne citiranja v tem razdelku ne uporabljam. Posamezni avtorji so navedeni v seznamu literature na koncu prispevka. Za daljši prikaz alkimistične strukture in zgodovine glej Žvab, Alkimija: struktura in zgodovina; Žvab, Tradicija alkimije na Zahodu in na Slovenskem.

¹⁸ Eliade, *The Forge and the Crucible*.

¹⁹ Sonce in Luna kot simbola za temeljni komplementarni sili v kozmosu sta navzoča že v Smaragdni plošči, ki izvira iz helenističnega obdobja.

²⁰ Nauk o treh načelih najdemo pri arabskem alkimistu Rha-zesu iz 9.–10. stoletja in v *Summa perfectionis magisterii*, pomembnem latinskem alkimističnem delu iz ok. 1280. Na novo ga je v 16. stoletju utemeljil Paracelsus. Oddelje je ta nauk v evropski alkimiji komplementarna alternativa nauku o dveh načelih. Tri načela se pogosto vzporejajo s telesom (sol), dušo (žveplo) in duhom (živo srebro). Glej Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions*, str. 77 in Haage, *Alchemy II: Antiquity – 12th Century*, str. 29.

neodvisna alkimistična dela. Med njimi velja zaradi njihovega vpliva na razvoj alkimije omeniti zlasti dve: *Summa perfectionis magisterii*²¹ in *Pretiosa Margarita novella*.²² Slednje je pomembno zlasti zato, ker je v zahodni latinski alkimiji prvo, ki v alkimijo vnese krščanske mistične ideje. Za pripravo Kamna modrih je potrebna Božja Milost, Kamen modrih pa je vsaj implicitno enačen s Kristusom. Od 14. stoletja dalje postaja krščanska simbolika v alkimiji vse pogostejša: alkimistični opus se primerja s Kristusovim pasijonom (križanje, smrt in vstajenje), sam Kamen modrih pa postane metafora za Kristusa. Tovrstna mistična alkimija, katere namen je predvsem notranja preobrazba človeka in manj preobrazba kovin, se je razcvetela zlasti v času baroka.

Odnos Cerkve in oblasti do alkimije je bil kompleksen. Dandanes velja nekaj takega kot truizem, da je bila alkimija preganjana kot heretična praksa. Temu še zdaleč ni bilo tako. Cerkveni učenjaki so ločili med naravno magijo, ki je bila pod določenimi okoliščinami dopustna, in ceremonialno ali »diabolično« magijo, ki pa je bila dejansko obsojana in preganjana. Alkimija je – tako kot npr. optika ali astrologija – spadala v domeno naravne magije in s strani Cerkve ni bila nikdar eksplicitno preganjana, čeprav je res, da so številni cerkveni pisci do nje zavzeli odklonilno stališče. Hkrati je alkimija v času od visokega srednjega veka do baroka sprožala vrsto razprav o razmerju med znanostjo (*scientia*) oziroma umetnostjo (*ars*) in naravo (*natura*). Šlo je za diskusijo o tem, kolikšni so moč, domet in vloga znanosti – kar je pravzaprav zelo sodoben problem. Ko se je alkimija v 15. stoletju razširila tudi med plemiče in meščane, so jo oblasti občasno prepovedovale, toda te prepovedi so imele predvsem namen preprečevanja zlorab, goljufij in nesreč, ne pa preganjanja alkimije kot heretične doktrine. Alkimija – kot ezoterična kozmologija – same sebe namreč nikdar ni pojmovala kot alternativno religijo ali filozofijo, pač pa kot njuno dopolnilo.

Alkimija je doživela velik razcvet v renesansi, ki sovpada z renesančnim navdušenjem nad hermetizmom, kabalo in okultnimi vedami na splošno. Eden ključnih reformatorjev alkimije je bil Phillipus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, bolj znan kot Paracelsus (1493–1541). Postavil je doktrino o *tria prima*: vse v naravi je sestavljeno iz žvepla, živega srebra in soli. Njegov vpliv je bil velik tako na razvoj tedaj porajajočih se naravoslovnih znanosti kot

tudi na mistično alkimijo, ki se je pričela oblikovati v poznem 16. in zgodnjem 17. stoletju ter je bila v tesni povezavi z rožnim križarstvom in krščansko teozofijo. Rožni križarji – najbolj znana zagovornika sta bila Michael Maier (1568–1622) v nemških deželah in Robert Fludd (1574–1637) v Angliji – so razvili tip filozofske alkimije, ki pa ni zanemarjala laboratorijskega dela; predmet preobrazbe je bil predvsem človek. Krščanska teozofija, katere začetnik je bil Jakob Böhme (1575–1624), je laboratorijsko alkimijo opustila in alkimijo pojmovala izključno mistično: alkimistična preobrazba je preobrazba človeka iz padlega v bogoliko (ali kristoliko) stanje, Kamen modrih pa je prisposoba za Kristusa in odrešenega človeka. Vpliv obeh struj je bil velik zlasti v 17. in 18. stoletju. Rožnokrižarstvo in teozofija sta tvorila neke vrste »tretjo pot« med katoličani in protestanti; številni privrženci teh struj so se zavzemali za versko toleranco, napredek znanosti in splošni moralni dvig človeštva.

18. stoletje je bil v Evropi čas rožnokrižarskih in prostožidarskih skrivnih društev. Tudi simbolika spekulativnih prostožidarskih lož, ki so pospešeno nastajale v 18. stoletju, je prepletena z alkimistično simboliko. V 50. letih 18. stoletja je bil v nemških deželah ustanovljen red Zlatega in Rožnega križa (*Gold- und Rosenkreutz*). Člani, med katerimi je bil tudi pruski kralj Friderik Viljem, so preučevali kabalo, alkimijo in magijo. Sredi razsvetljskega 18. stoletja je alkimija paradoksalno doživela nov vzpon, alkimistične ideje iz tega časa pa so za nevajenega bralca precej bizarne. Vključujejo namreč tudi delo na človeških izločkih, saj je človeško telo najboljši alkimistični laboratorij.

Ob izteku 18. stoletja, zlasti pa v 19. stoletju, je alkimija postala predmet zasmeha. Bila je očrnjena kot praznoverje in njeno praktično vlogo je prevzela znanstvena kemija. Kljub temu so alkimijo pri življenju ohranjali posamezni entuziasti, ki so razumeli, da je na prvem mestu skrivni nauk o kozmosu in človeku. (Zanimivo je, da so bili številni alkimisti iz 19. stoletja tudi uspešni znanstveniki v modernem smislu!) Sredi 19. stoletja je prišlo do t. i. spiritualistične interpretacije alkimije. Carl Gustav Jung je alkimijo pojmoval kot obliko individuacije, projicirano v kemične spremembe; Mircea Eliade je poudarjal njen misterijski in soteriološki značaj, medtem ko so tradicionalisti njeno vlogo videli v odrešitvi človeka od podvrženosti smrti. V 60. letih 20. stoletja je alkimija – večkrat povsem iztrgana iz historičnega, družbenega in kulturnega konteksta – doživela vrsto interpretacij in preinterpretacij.

Nekako v tem času so se pojavili tudi resni akademski poskusi, da bi alkimijo ugledali v realni luči. Nov zagon je sledil ob koncu 20. stoletja, z ustanovitvijo stolic za študij zahodne ezoterične tradicije na nekaterih prestižnih evropskih univerzah. Postajalo je vse bolj očitno, da alkimija kljub široki koherenosti idej ni bila monolitna tradicija in da je treba

²¹ Spis je nastal okoli leta 1280. Čeprav je za avtorja dolgo veljal Geber (Jabir ibn Hayyan), novejša spoznanja govorijo v prid avtorstva italijanskega frančiškana Pavla iz Tarenta. Delo je pisano v treznem sholastičnem slogu. Pisec zagovarja korpuskularno teorijo o snovi in teorijo o dveh oziroma treh temeljnih kozmoloških načelih: žveplu, živem srebru in arzeniku. Glej Buntz, *Alchemy III: 12th/13th – 15th Century*, str. 29.

²² Delo je bilo napisano okoli leta 1330 v Pulju v današnji Istri. Avtor je bil italijanski zdravnik Petrus Bonus iz Ferrare.

posamezna obdobja, struje, šole in posamične avtorje obravnavati v njihovem historičnem, družbenem, kulturnem in tudi osebnem kontekstu; predvsem pa je treba izhajati iz branja alkimističnih del samih, in sicer v izvirnih jezikih. Ta pristop se je izkazal za zelo plodnega in je temelj vsem resnim sodobnim študijam te vede.

ALKIMIJA V HABSBURŠKIH DEŽELAH 16. IN 17. STOLETJA

16. stoletje bi lahko po vsej pravici imenovali čas, ko se je oblikovalo to, kar je dandanes v akademskih krogih znano kot »zahodna ezoterična tradicija«. Začetki segajo že v 15. stoletje, ko je Marsilio Ficino na pobudo firenškega kneza Cosima Medicija prevedel hermetične spise in s tem sprožil val navdušenja nad hermetizmom, ki je imel odločilen vpliv na miselnost renesanse in baroka. Pico della Mirandola je približno v istem času utemeljil krščansko kabal²³. Reformacija je pozornost za nekaj časa obrnila v drugo smer, toda po augsburški verski pomiritvi in tridentinskem koncilu je zanimanje za okultne vede ponovno oživelo. Velik pomen sta imela osebnost in delo Paracelsusa, ki je utemeljil novo smer tako v medicini kot v alkimiji, predvsem v Avstriji in nemških deželah pa je njegov nauk – in njegove izpeljave – zastopalo veliko pristašev. Vsekakor velja omeniti tudi revolucijo v astronomiji, ki so jo izpeljali Kopernik, Kepler in Tycho Brahe. Navdušenje nad hermetičnimi vedami je bilo tako eden od dejavnikov, ki je vplival na znanstveno revolucijo 17. stoletja.

Prvo polovico 16. stoletja je v nemških deželah vsaj z vidika medicine in alkimije, pa tudi okultnih ved, zaznamoval Paracelsus (1493–1541). Njegovo razburkano, ikonoklastično, predvsem pa izjemno ustvarjalno in plodno življenje odraža barvitost in nemir dobe. Za seboj je pustil množico spisov. Njegov nauk je težko opredeliti, ker je izjemno kompleksen in sega na področja medicine, antropologije, teologije, alkimije, magije itd. Je, skratka, oblika »totalne filozofije«²⁴.

Paracelsusova dela so po smrti zbrali njegovi učenci. Nastalo je več izdaj, ki so vključevale tudi psevdoepigrafske spise.²⁵ Med njimi je bila najobsežnejša in najbolj avtoritativna Huserjeva izdaja, ki je izšla v Baslu leta 1589. Paracelzianizem – naravoslovno in filozofsko gibanje, temelječe na Paracelsusovem nauku – je močno zaznamoval čas zgodnjega baroka v nemških in avstrijskih deželah. Kakor je bil ikonoklast Paracelsus sam, je bilo ikonoklastično tudi gibanje, ki je dobilo ime *kemiatrija* oziroma *jatrokemija*. Paracelsusovo poudarjanje nove alkimije in nove medicine, velika vloga magičnih teorij in praks ter njegove lastne, sicer izjemno lucidne, toda za nevajenega bralca skrajno bizarne teorije so povzročile, da je biti privrženec Paracelsusa pomenilo nekaj takega kot biti intelektualni disident. Paracelsus je leta 1596 prišel na indeks prepovedanih knjig, zato so privrženci njegovega nauka prihajali predvsem iz protestantskih dežel, toda tudi katoliških učenjakov prepoved ni motila, da ne bi preučevali *Theophrastie sancte*.²⁶ Gibanje je ostalo močno, se v zgodnjem 17. stoletju občasno povezovalo z rožnim križarstvom in imelo določen vpliv na krščansko teozofijo, nato pa postopno postalo intelektualna kuriozitet, dokler niso na pomen Paracelsusa znova opozorili antropozofi, zlasti pa Carl G. Jung.²⁷

Že od časa Maksimiljana I. je bila za Habsburžane značilna naklonjenost okultnim vedam, zlasti alkimiji, tudi zaradi njene praktične uporabnosti.²⁸ Okultnim vedam, zlasti alkimiji, je bil še posebej naklonjen habsburški cesar Rudolf II. (1552–1612). Rudolf II. je leta 1575 postal češki kralj, naslednje leto pa rimski cesar. Svoj dvor je z Dunaja preselil v Prago. Za politiko se ni veliko zanimal, pač pa je bil velik pokrovitelj umetnosti in znanosti. Na njegovem dvoru so delovali številni slikarji in znanstveniki tistega časa, med njimi Johannes Kepler in Tycho Brahe. Čeprav katoličan, je slovel po strpnosti do različnih veroizpovedi tistega časa. V svojem kabinetu čudes na praških Hradčanih je zbral izjemno zbirko knjig in umetnin. Njegovo poglavitno zanimanje pa je veljalo alkimiji. Imel je

²³ Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions*, str. 46.

²⁴ Paracelsusov sestoji iz več medsebojno povezanih idej. *Lumen naturale* je človekova intuitivna zmožnost spoznavne, pomensko blizu antični gnozi, vendar predvsem v kozmološkem in naravoslovno-spoznavnem smislu. Luči narave je komplementarna *lumen Christi*. Paracelsus tako vzpostavi dva spoznavna reda: red narave in red vere oziroma Milosti. Koncept *Yliaster* (iz hyle – snov in aster – zvezda; torej »zvezdna snov«) pomeni stanje sveta pred stvarjenjem. Je matrica, iz katere je nastal svet, in do določene mere ustreza starogrškemu pojmu Kao-sa. *Archeus* je uravnavajoče in kreativno načelo, delujoče tako v posameznih rečeh kot v svetu vobče. *Archeus* v človeškem telesu se imenuje *Vulcanus*; ima bolezní nasprotujočo vlogo. Veliko vlogo Paracelsus pripisuje *Gestirnu* oziroma nevidnemu mediju, prek katerega se udejanja vpliv planetov in zvezd. *Gestirn* je učitelj, ki prekaša vsakega človeškega učitelja razen Kristusa. Ključna za nadaljnji razvoj alkimije je njegova teorija o *tria prima*: žveplu, živem srebru in soli. Naloga alkimije ni toliko v transmutaciji kovin, temveč bolj v pripravi *arcan* –

skrivnih zdravil. Alkimija je eden od štirih stebrov medicine: drugi trije so filozofija, astronomija (oziroma astrologija) in etika. Paracelsus je zavrnil antično učenje, da bolezní povzroča nepravilna razporeditev štirih človeških sokov. Namesto tega je v svojem zgodnjem delu Volumen Paramirum navedel pet dejavnikov bolezní: *ens astrorum*, *ens venendi*, *ens naturale*, *ens spirituale* in *ens Deale* (Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 237–241). V svojih delih je Paracelsus alkimijo iz pretežno ezoteričnega naravoslovja povzdignil v filozofsko doktrino, ki zajema tudi človeka. V tem pojmovanju alkimije se skrivajo nastavki za mistično alkimijo, ki se je – v precejšnji meri pod vplivom Paracelsusove misli – postopno razvila v drugi polovici 16. stoletja, zlasti pa je cvetela v 17. in 18. stoletju.

²⁵ Šele Andreas Libavius (ok. 1550–1616) je pričel razlikovati med spisi Paracelsusa samega in t. i. novoparacelzističnimi spisi.

²⁶ Moran, *Paracelsianism*, str. 915–922; tudi Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 251–307.

²⁷ Jung, *Alchemical Studies*, str. 109–189.

²⁸ Evans, *Das Werden*, str. 257–259.

Ena od klasičnih alkimističnih simbolnih podob iz dela tirolskega paracelzista Stephana Michelspracherja *Cabala: Spiegel der Kunst und Natur: in Alchymia* (prvič izdano leta 1615 v Augsburgu). Michelspracherjevo delo sodi v sklop filozofske in mistično-paracelzistične alkimistične usmeritve. Podoba je izjemno kompleksna in prikazuje t. i. »goro filozofov«. V njej je »palača filozofov«, do katere vodijo stopnice, na katerih je naznačenih sedem ključnih (al)kemičnih procesov. V palači sta Sončni kralj in Lunina kraljica, simbola za žveplo in živo srebro, pa tudi za rdečo in belo obliko Kamna modrih (in lahko tudi za marsikaj drugega...). Na pobočju gore stojijo planeti, in sicer na desni strani gore solarni (Venera, Mars, Sonce), na levi strani gore lunarni (Saturn, Jupiter, Luna). Na vrhu gore stoji Merkur, ki je prikazan kot androgin. Palačo obkrožajo znamenja zodiaka in simboli za kemične spojine. Alkimist z zavezanimi očmi išče pot v palačo modrih, do katere vodi (prečudno dovolj!) zajčja luknja (Michelspracher, *Cabala*, str. 25).

lasten alkimistični laboratorij, na njegovem dvoru pa so delovali alkimisti Martin Ruland, Heinrich Khunrath, Michael Maier, Michael Sendivogius, Nicholas Bernaud in Oswald Croll. Prago, ki je v tistem času slovela kot središče okultnih ved *par excellence*, sta obiskala tudi angleški učenjak in mag John Dee in njegov pomočnik Edward Kelley, ki ga je cesar povzdignil v plemiški stan.²⁹

²⁹ Godwin, Rudolf II. of Habsburg, str. 1021–1022; tudi Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 343–389.

Nič nenavadnega ni, da se je cesarjevo zanimanje za okultne vede preneslo na druge plemiče in podložnike. Če k temu prištejemo še Paracelsusove ideje, pojav rožnokrižarskih manifestov in posledično rožnokrižarsko »mrzlico«, ki je zajela celotno Evropo, je mogoče čas pred tridesetletno vojno imenovati zlato dobo alkimije in okultnih ved. Iz že omenjenih razlogov je bilo to navdušenje še posebej izrazito v nemških in habsburških deželah, katerih del je bila tudi Kranjska. Tridesetletna vojna, ki je namesto ruđolfske strpnosti prinesla fanatično sovraštvo in v

nemških deželah povzročila neizmerno opustošenje, je povzročila sicer začasno prekinitev, vendar pa je navdušenje nad okultnimi vedami trajalo še celoten barok. Če je bil čas na prelomu iz 16. v 17. stoletje alkimiji najbolj naklonjen, pa je vrhunec (tudi na Kranjskem) doživela v drugi polovici 17. stoletja. Morda ni naključje, da je bil to čas množičnih čarovniških procesov.³⁰ Alkimija, astrologija in t. i. učena magija so bile omejene na višje sloje in meščanstvo, čarovništvo pa je bilo pretežno v domeni preprostega ljudstva. Na razmah magije med preprostim ljudstvom in posledične čarovniške procese je morda mogoče gledati kot na izraz splošnega zanimanja za okultne vede v tej dobi, ki so, kadar so bile v domeni nižjih slojev, pri višjih slojih povzročile preplah, medtem ko so med plemiči in višjimi sloji imele povsem legitimno mesto.

V 17. stoletju je bila v katoliških deželah cerkvena dogma pogoj *sine qua non*.³¹ A medtem ko je preprosto ljudstvo sledilo kodeksu stroge katoliške discipline, ki jo je udejanjala duhovščina, je elita sledila svojemu lastnemu kodeksu, ki seveda ni bil nezdružljiv s katolištvom. V 16. in 17. stoletju je nastala izrazita plemiška kultura. Plemiči so vse večje mesto dajali izobrazbi, ki je postala vsaj tako pomembna kot vojaška spretnost v prejšnjih stoletjih. Številni plemiči so si omislili bogate knjižnice. Med knjižnicami je seveda prednjačila dunajska, ki se je po nakupu knjižnice Fuggerjev še povečala. Bila je svojevrsten odraz moči in veličine habsburškega dvora. Vendar pa knjižnica marsikaterega plemiča ni zaostajala za dunajsko. Velike reprezentativne knjižnice so zbrali plemiči Lobkowitz, Liechtenstein, Eggenberg, Kirchberg in Sternberg. V teh knjižnicah okultna dela niso bila redkost – na knjižnih policah so stala skupaj z deli o teologiji, pravu, matematiki in naravoslovju.³²

Poleg knjižnic so postali popularni tudi t. i. kabineti čudes: t. i. *Wunderkammer*, *Kunstkammer* ali *Shatzkammer*.³³ V teh predhodnikih današnjih muzejev so bile zbrane različne kuriozitet: poleg knjig so bile razstavljene antične starine, slike in umetnostni predmeti; minerali, rastline in živali (v skladu s pojmovanjem o treh naravnih »kraljestvih«: mineral-

nem, rastlinskem in živalskem); orožje in zanimivi tehnični predmeti (tehnične kuriozitet); etnografski predmeti in eksotične zanimivosti – npr. samorogov rog. Kabineti čudes so bili svojevrstno obeležje renesančnega in baročnega pojmovanja identitete mikrokozmosa in makrokozmosa, saj je zbirka predstavljala svet v malem.³⁴ Tovrstne zbirke so nastale tudi na Kranjskem: med njimi sta bili najpomembnejši zbirka grofov Turjaških na gradu Turjak, v Žužemberku in v Auerspergovi palači v Ljubljani ter Valvasorjeva zbirka na Bogenšperku. Manjše zbirke so si v času baroka omislili tudi nekateri drugi kranjski plemiči.³⁵ Kolikšen delež so v teh zbirkah zavzemali predmeti, eksplicitno povezani z alkimijo in okultnim, je vprašanje: vendar pa sam zasnovni koncept tovrstnih zbirk med drugim odraža tudi hermetični pogled na svet.

Značilnost baročne kulture je tudi razvoj nove znanosti. Na univerzah tega časa sta še vedno kraljevala Platon in Aristotel, vendar pa je renesančni hermetizem pomembno oblikoval baročno misel. *Nauk o analogiji med mikrokozmosom in makrokozmosom je po pravici mogoče imenovati leitmotiv filozofske misli tega časa*.³⁶ Nova znanost se je uveljavljala postopno. Trajalo je kar nekaj časa, da se je revolucija, ki jo je v astronomiji izpeljal Kopernik, prišla. Ptolomejski geocentrični sistem se je še dolgo obdržal. Tako neka grafika v Kircherjevem delu *Iter extaticum*³⁷ iz leta 1671 prikazuje šest alternativnih modelov sončnega sistema: ptolomejskega, platonskega, egiptovskega, sistem Tycha Bracheja, delni sistem Tycha Bracheja in kopernikanski sistem.³⁸ Med naravoslovci, ki so izpeljali to, kar danes imenujemo »znanstvena revolucija«, so bila okultna stremjenja zelo pogosta. V določenem obdobju svojega življenja se je nad rožnokrižarstvom navduševal celo trezni Rene Descartes (sic!), a ko mu rožnih križarjev ni uspelo najti, je okultnim vedam obrnil hrbet in se posvetil racionalistični filozofiji.³⁹

Vendar pa je pojmovanje, ki bi v okultnih stremljenjih znanstvenikov in učenjakov tega časa hotelo videti le prežitek napol minule dobe, neke vrste praznoverno ostalino srednjega veka, ki spričo nove znanstvene revolucije še ni povsem izginila, povsem napačno. Okultna filozofija je bila integralni del baroka in pogled, ki bi želel v Newtonovi alkimiji videti praznoverno hibo tega velikega moža, dela krivico Newtonu samemu, ki je alkimijo jemal zelo resno – o tem pričajo njegovi zasebni dnevniki in dejstvo, da je rezultate svojih poskusov razkrival le zaupnim

³⁰ Košir in Tratnik-Volasko, *Čarovnice*, str. 160, 186–187.

³¹ Nekoliko drugače je bilo v protestantskih deželah: v predelih današnje osrednje in severne Nemčije, na Nizozemskem, v Angliji in deželah severne Evrope. Toda tudi tam je včasih prišlo do pojavov verskega fanatizma, kar npr. lepo izpričuje primer mistika Jakoba Böhmeja (1575–1624), ki je imel zaradi svojih nekonvencionalnih idej precejšnjo težavo s protestantskimi verskimi predstavniki. Glej Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions*, str. 95.

³² Evans, *Das Werden*, str. 227–230.

³³ Sprva so kabineti čudes nastajali v renesančni Italiji, v 16. in 17. stoletju pa tudi v Franciji, Angliji, na Nizozemskem in Nemškem ter v habsburških deželah. V slednjih je najbolj slovela zbirka cesarja Rudolfa II. na Hradčanih v Pragi. Znane so bile tudi druge: tako npr. zbirka Ferdinanda II. Tirolskega na gradu Ambras pri Innsbrucku. Glej Hudalet, *Slovenski muzeji in etnologija*, str. 33–39.

³⁴ Prav tam, str. 33–44.

³⁵ Prav tam, str. 49–51, 58–70.

³⁶ Evans, *Das Werden*, str. 233.

³⁷ Delo je izšlo že leta 1656 kot *Itinerarium Extaticum*, v naslednjih dveh izdajah (1660 in 1671) pa kot *Iter Extaticum*.

³⁸ Roob, *Alchemy & Mysticism*, str. 49.

³⁹ McIntosh, *The Rosicrucians*, str. 50.

prijateljem.⁴⁰ Veliko bolj upravičeno je pojmovanje Yatesove, ki v okultni filozofiji vidi poglavitno gonilo znanstvene revolucije in *njen integralni del*.⁴¹

Tudi odnos Cerkve do okultnih ved in alkimije ni bil tako enostranski, kot se običajno prikazuje. Na eni strani je šlo za to, da so cerkveni učenjaki ločili med t. i. naravno magijo, kamor je v širšem smislu spadala tudi alkimija in ki je bila dopustna, in diabolično magijo, ki je bila obravnavana ne samo kot herezija, pač pa tudi kot zločin.⁴² Hkrati je bilo, kar se okultnih ved tiče, v tem času prisotno že omenjeno razlikovanje med višjimi sloji in učenjaki na eni ter preprostim ljudstvom na drugi strani. Kar se tiče prvih, je bilo ukvarjanje z okultnimi vedami vsaj dopustno, v primeru preprostega ljudstva pa je bilo ukvarjanje s čarovništvom pojmovano kot zločin in temu primerno kaznovano.

Med cerkvenimi učenjaki so bili taki, ki so se ukvarjali z okultnimi vedami. V času baroka je kot nesporna avtoriteta na tem področju slovel jezuit Athanasius Kircher (1602–1680). Bil je poliglot in polihistor, ki se je ukvarjal z vsemi tedanjimi vedami: astronomijo, matematiko, mineralogijo, jezikoslovjem itd. Bil je pionir egiptologije, zanimali pa sta ga tudi alkimija in magija. Čeprav ga je zanimala, o alkimiji ni imel najboljšega mnenja.⁴³ Obsojal jo je tudi španski jezuit Martin del Rio.⁴⁴

Kljub obsodbam nekaterih cerkvenih učenjakov je popularnosti alkimije v avstrijskih deželah v času baroka botrovalo dejstvo, da so se za okultne vede in zlasti za alkimijo zanimali tudi Habsburžani. Med habsburškimi cesarji je bil po zanimanju za okultno najbolj znan Rudolf II., v nekoliko manjši meri pa so to zanimanje gojili tudi Ferdinand II., Ferdinand III. in Leopold I. Zanimanje za alkimijo so gojili tudi številni plemiči.⁴⁵

Alkimija je postala ne samo sestavni del baročne kulture, pač pa tudi del reprezentacije avstrijskega (habsburškega) dvora. Plemiči in vladarji so bili pogosto pokrovitelji alkimije in mecen alkimistov, ki so delovali na njihovih dvorih. Na dvoru Leopolda I. so tako delovali avguštinski menih Wenzel Seiler (1648–1681), ki je meniško haljo zamenjal z alkimističnim laboriranjem; skrivnostni adept Johannes De Monte Snyders; Johann Joachim Becher (1635–1682), ki se je izkazal tudi kot gospodarstvenik; in neapeljski pustolovec Domenico Emanuele Caetano, samozvani »grof« Ruggiero (ok. 1670–1709), ki je, potem ko so ga razkrinkali kot goljufa, končal na z umetnim zlatom oblepljenih vešalih.⁴⁶ Pokrovitelj-

stvo vladarjev je imelo več razlogov: privlačnost alkimije kot take, upanje na pridobitev zlata in praktični interesi. Številni alkimisti so namreč posedovali znatno kemično in metalurško znanje, ki je prišlo prav v rudarski tehnologiji, razvijajoči se kemični industriji, farmaciji in še marsikje.

Posebna značilnost baročne alkimije so poročila o uspešnih preobrazbah. Ena najbolj znanih se je dogodila v Pragi leta 1648. Johann Konrad Richthausen je v prisotnosti cesarja Ferdinanda III. tri funte živega srebra z rdečim praškom preobrazil v dva in pol funta zlata. Del zlata je bil uporabljen za izdelavo spominske medalje, na kateri je na eni strani podoba Hermesa z liro in kaducejem, na drugi strani pa je napis: *Raris haec ut hominibus nota est ars. Ita raro in lucem prodit. Laudetur Deus in aeternum qui partem infinitae suae scientiae abiectissimis suis creaturis communicat*.⁴⁷ Richthausna je cesar Ferdinand III. povzdignil v plemiški stan z nazivom »baron von Chaos«. Postal je vodja kovnice na Dunaju in kasneje nadzornik rudnikov na Ogrskem.⁴⁸ Leta 1660 je potujoči alkimistični adept Johannes de Monte Snyders na Dunaju z enim zrnom svoje tinkture en funt svinca preobrazil v zlato. Monte Snyders je uspešne preobrazbe leta 1666 demonstriral v Lyonu (tej je bil priča tudi Valvasor) in leta 1667 v Aachnu. Johannes de Monte Snyders je bil eden najbolj znanih alkimistov baročne dobe in avtor dveh kemičnih traktatov, ki so jih brali tudi kranjski alkimisti.⁴⁹ Že omenjeni menih alkimist Wenzel Seiler je leta 1677 v prisotnosti cesarja Leopolda I. v zlato preobrazil sedem kilogramov težak srebrn medaljon, ki je še danes na ogled v Kunsthistorisches Museum na Dunaju.⁵⁰ O uspešnih preobrazbah je poročal tudi Nizozemec Johann Baptista van Helmont. Alkimistične preobrazbe so bile svojevrsten dokaz resničnosti alkimije, ki je v času, ko je že izgubljala svoj numinozni naboj, potrebovala take otipljive dokaze. Hkrati so bile te preobrazbe del baročne kulture, ki je ljubila teatraličnost, dramo in vse, kar je dišalo po čudežnem.

BAROČNA ALKIMIJA NA KRANJSKEM

V drugi polovici 16. in v začetku 17. stoletja je bila Kranjska s priključenimi pokrajinami, Krasom, Slovensko marko, Metliko in avstrijsko Istro,⁵¹ kot

⁴⁰ Dobbs, *The Foundations*, str. 6–24.

⁴¹ Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*; Yates, *Giordano Bruno*.

⁴² Fanger in Klaasen, *Magic III: Middle Ages*, str. 726–727; glej tudi Newmann, *Promethean Ambitions*.

⁴³ Evans, *Das Werden*, str. 230.

⁴⁴ Južnič, *O zgodnjih*, str. 102.

⁴⁵ Evans, *Das Werden*, str. 257–259.

⁴⁶ Prav tam, str. 259–262; tudi Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 438–451.

⁴⁷ »Ta umetnost je redko poznana ljudem in redko pride na dan. Hvaljen naj bo Bog na veke, ki jo po svoji neskončni vednosti svojim ponižnim stvaritvam posreduje.«

⁴⁸ Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 429–430.

⁴⁹ Prav tam, str. 439.

⁵⁰ Prav tam, str. 438.

⁵¹ V času od 14. do 17. stoletja (in morda tudi kasneje) je bila alkimija zelo živa tudi v Istri. Nedvomno ima častno mesto med istrskimi alkimisti Petro Bono iz 14. stoletja. Petro Bono je avtor dela *Pretiosa margarita novella*, ki skupaj z Gebrovo *Summa perfectionis magisterii* velja za klasično delo alkimistične literature. Delo je napisal, ko je bil zdravnik v Pulju v provinci Istri, kasneje pa je doživel več izdaj. Bonovo delo je v historiografiji alkimije pomembno zato, ker je prvo, ki v la-

del Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti v okviru posebne habsburške dinastične tvorbe Notranje Avstrije (1564–1619). Sem so spadale še Štajerska, Koroška, Goriška ter mesti Trst in Reka. Notranjeavstrijska prestolnica je bil Gradec, kjer so bili ustanovljeni posebni centralni uradi. Zunaj tega dinastičnega okvira je bilo le slovensko prebivalstvo v Beneški republiki in Prekmurju.⁵² Omenjene dežele so torej sodile v srednjeevropski kulturni krog. Vendar so bile razmere v slovenskih deželah v primerjavi z nemškimi deželami in ostalo Avstrijo nekoliko specifične. 16. stoletje je bilo za slovenske dežele zelo buren čas. To je bil čas turških vpadov, ki so vsaj na Kranjskem prenehali šele ob koncu 16. stoletja. Dežele so zaznamovali tudi veliki kmečki upori ter reformacija in z njo povezana protireformacija, ki je bila dokončno izvedena šele leta 1625. Svoje je prispevala tudi gospodarska kriza, ki je na začetku 17. stoletja zajela vse avstrijske dežele.⁵³

Morda v burnih dogajanjih tega časa tiči dejstvo, da so o alkimiji v slovenskih deželah v 16. stoletju podatki skopi. Veliko več podatkov je iz druge polovice 17. stoletja. Po zaslugi alkimističnega zanimanja cesarja Ferdinanda III. in zlasti cesarja Leopolda I. je alkimija postala modna tudi v slovenskih deželah. Žalostno dejstvo tega časa pa je, da v drugi polovici 17. stoletja tudi čarovniški procesi na Slovenskem dosežejo svoj višek. Medtem ko so se plemiči in meščani pridno ukvarjali z okultnimi vedami, je bila vsakršna tendenca preprostega ljudstva v smeri okultnega strogo preganjana. Pri tem se mi zdi smiselno opozoriti na dvoje. Najprej: slovenski prostor je bil (z vidika okultnih ved, pa tudi sicer) neke vrste periferija. Pomembna središča preučevanja okultnih ved tega časa – in zlasti alkimije – so bila rudarska središča, predvsem velika mesta osrednje, zahodne in južne, nekoliko manj tudi severne in vzhodne Evrope. Alkimija se je v teh mestih razvijala pod okriljem bogatih mecenov, za kar v historiografiji alkimije obstaja

poseben izraz: *Fürstenalchemie* (»knežja alkimija«).⁵⁴ Hkrati so bile »višje« oblike okultnih stremeljenj lažje sprejete s strani tako Cerkve kot tudi intelektualne elite, saj (kot že povedano) niso pomenile heretične alternative, pač pa prej dopolnilo – ali, recimo temu: alternativno razlago – obstoječemu nauku in miselnim tokovom.⁵⁵

Plemiči, izumitelji, zdravniki in knjigotržci

Z alkimijo se je v 60. letih 16. stoletja ukvarjal Janez Krstnik Seebach, sin ljubljanskega škofa Petra Seebacha. Ohranjeni so računi ljubljanskega trgovca Roringerja, ki mu je v letih 1566–67 priskrbel veliko steklenih posod »per alchimistiche wasser«, žvepla, vitriola, solitra in galuna.⁵⁶ Vizitacija škofa Bizancija leta 1581, ki je po župniščih na Kranjskem iskala heretične knjige, je v Šmarju odkrila dve knjigi Kornelija Agrippe,⁵⁷ ki sta obravnavali okultne vede, v Šentrupetu pa Antisbergerjevo *Geomantijo*. Za kabalo se je zanimala mekinjska opatinja Suzana Gornjegrajska. V prvih desetletjih 17. stoletja se je za okultne vede zanimal nekdo iz družine Turjaških, o čemer priča Trithemiusova *Steganographia*⁵⁸ v turjaški knjižnici.⁵⁹

Alkimija se je prilagajala tedanjim gospodarskim in vojnim potrebam. 20. septembra 1596 je Gregor Corissa iz Ljubljane nadvojvodi Ferdinandu in vicedomu v Ljubljani poslal dopis na treh straneh o izumu ognjene krogle Joachima Turekha, ki je bil verjetno prav tako Ljubljančan. Ognjeno kroglo naj bi bilo mogoče uporabiti na sto miljah razdalje, postavili pa bi jo lahko tako, da bi delovala po 24 urah. Od sebe je dajala močan ogenj.⁶⁰

Za alkimijo se je zanimal tudi Valvasorjev stric Adam pl. Valvasor. V lasti je imel tri knjige španskega poznavalca magije in demonologa Martina del Ria,⁶¹

tinsko alkimijo uvaža pojem Božje Milosti in Kamen modrih enači s Kristusom (Paušek-Baždar, Alkimija, str. 119–121). V zgodnjem 15. stoletju je v Kopru deloval slovničar Daniel iz Justinopolisa (tj. Kopra), ki je napisal pesem o Kamnu modrih (Paušek-Baždar, Neka alkimijska, str. 149). Koprčan Ivan Bratti je leta 1590 v Benetkah objavil delo *Discorso della Vecchia et Nuova Medicina, Nel quale si ragiona delle cose ritrouate a nostri secoli, et particolarmente dell' Oro Artificiale. Dell'Eccellentis. D. delle Arti M. Giovanni Bratti Iustinopolitano*. V svojem spisu Bratti razpravlja o napredku znanja in dragocenosti medicinske veščine ter o zdravih lastnostih naravnega in umetnega zlata (Paušek-Baždar, Alkimija, str. 123). Z alkimijo so se ukvarjali tudi v Trstu, kjer je nastal spis *Opera Nuova molto utile et piacevole, que si continuano quattro Dialoghi, composti per l'ecellentissimo dottor dell' arte et medico laureato Messer Angelo da Forte, Vinegia 1532* (Zalar, Slava alkimije istrske, str. 134). Vsekakor je alkimija v (slovenski) Istri manj raziskano področje, tudi zaradi kulturne navezave na Italijo. Čeprav je Istra formalno spadala pod Kranjsko, jo v prispevku le omenjam.

⁵² Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 9.

⁵³ Prav tam, str. 9 in 12.

⁵⁴ Prim. Smith, *Fürstenalchemie*, str. 140–143.

⁵⁵ Kot pravilno pripominja Francois Bonardel, alkimija same sebe ni nikdar pojmovala kot nadomestek za velike svetovne religije ali duhovne tradicije – prej je mogoče reči, da je ves čas hodila ob njihovi strani in njihovo razodetje dopolnjevala s svojim pogledom na svet (Bonardel, *Alchemical Esotericism*, str. 74).

⁵⁶ Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 163.

⁵⁷ Heinrich Cornelius Agrippa iz Nettesheima (1486–1535), znan čarovnik in kabalist. Verjetno gre za njegovo delo *De occulta philosophia libri tres* iz leta 1533. Glej Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions*, str. 56.

⁵⁸ Johannes Trithemius (1462–1516) je bil opat benediktinskega samostana v Sponheimu. Zanimal se je za alkimijo, kabalo in magijo. Delo *Steganographia* (izšlo leta 1606) se ukvarja s tajnopisjem in prenosom sporočil na daljavo. Glej Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions*, str. 50–52.

⁵⁹ Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 163.

⁶⁰ Južnič, *O zgodnjih*, str. 100.

⁶¹ Martin Del Rio se je rodil v španski družini v tedaj španskem Antwerpnu. Zaradi inteligence, poznavanja jezikov in velike izobraženosti je veljal za »čudežnega mladeniča«. Kot jezuit je deloval predvsem na Nizozemskem. Bil je cerkvena avtoriteta za področje okultnih ved in je do vseh okultnih fenomenov tedanjega časa, vključno z alkimijo, nastopal močno kritično. Glej Južnič, *O zgodnjih*, str. 101–102.

v katerih je ta obsodil delovanje alkimistov. Njegov sodobnik Martin Adam Kunstl je imel leta 1646 na Kranjskem v lasti vseh šest Riovih del.⁶²

David Verbec (Werbezius) se je rodil leta 1577 ali 1578 v Ljubljani in je umrl leta 1643 v Speyerju. Študij je leta 1600 končal v Baslu, kar je gotovo vplivalo na njegovo usmeritev v Paracelsusovo filozofijo in jatrokemijo. Kot prepričan luteranec je po končanem študiju ostal v Nemčiji in se ob protireformaciji kljub vabilom deželnih stanov ni hotel vrniti v domovino. V času bivanja v Nemčiji je kot zdravnik in medicinski pisec deloval v Tübingenu, Ulmu, Augsburgu, Stuttgartu in Strassburgu. Med njegovimi deli o kugi in drugih boleznih izstopajo razprave iz kemiatrije (tj. alkimije, uporabljene v medicinske namene).⁶³

Zanimiv je Verbčev portret, delo slikarja bakrorezca L. Killiana iz leta 1618. Na sliki je v levem zgornjem kotu alkimistični simbol krilatega Hermesa (Merkurja), kar verjetno pomeni, da jatrokemiku Verbču alkimija ni bila neznana. Zato ga lahko upravičeno štejemo med zdravnike paracelziste oziroma jatrokemike. Killianov bakrorez je zanimiv tudi zaradi drugih dodatkov. Na sliki je perunika (Iris illyrica) – mogoče kot simbol slovanskega izvora –, z drugo roko pa se Verbec – Carno Lubeanus (Kranjec Ljubljančan) – dotika lobanje.⁶⁴

V Verbčevem seznamu oziroma zapuščinski listini (inventarju) je več kemičnih in alkimističnih knjig. Verbčeva imovina je skupaj s knjižnico prešla v last Janeza Krstnika, fizika kranjskih deželnih stanov. Knjižnico naj bi po nekaterih virih kupil Valvasor, kar pa se najverjetneje ni zgodilo, ker v njegovi bogensperski knjižnici ni Verbčevega ekslibrisa.⁶⁵

V času Davida Verbca je deloval tudi zdravnik paracelzist Lavrencij Rebek (Repikh, Recbeck). Kot mlad zdravnik, ki je zagovarjal Paracelsusove nauke, je med ljubljanskimi starejšimi zdravniki, privrženci Hipokrata in Galena, zbudil nemir in prepir. Iz lekarn je jemal njihove recepte in jih – povsem v slogu svojega učitelja Paracelsusa – javno zasmehoval. Razmere so se tako zaostriale, da bi moral Rebek zapustiti Ljubljano, a se je temu upiral. Ko pa so mu povišali plačo,⁶⁶ je vendarle odšel. Rebek je bil lastnik rudnika svinca in bakra v okolici Škofje Loke. Obratovanje rudnika je opustil, ker je ruda vsebovala preveč »vitriola«. Pridobivanje svinca in bakra govori v prid domnevi, da se je Rebek poizkušal tudi z alkimijo. Zanimanje zanj potrjuje tudi dejstvo, da NUK hrani

več alkimističnih knjig, ki nosijo Rebekov ekslibris.⁶⁷ Za alkimijo se je zanimal tudi zdravnik Boštjan Rechberg. Spisal je delo *Arcana Chymica*.⁶⁸ Tudi za Kranjsko druge polovice 16. in 17. stoletja je bil značilen nastanek specifične plemiške kulture. Plemstvo je imelo v tem času knjižne zbirke, ki jih je mogoče preučevati predvsem po zapuščinskih inventarjih. Za prva desetletja 17. stoletja jih je analizirala Maja Žvanut. Ugotovila je, da so bile v tem času grajske knjižnice razmeroma bogate, plemiči pa so knjige pogosto prinesli s svojih kavalirskih potovanj, ki so bila del tedanje omike. V knjižnicah je bilo tako poleg latinske in nemške tudi precej italijanske in francoske literature.⁶⁹

Največja knjižnica baročne dobe na Slovenskem je bila prav gotovo knjižnica grofov Turjaških. Knjige so zbirali že njihovi predhodniki, grof Volf Engelbert, ki je včasih kupoval kar cele knjižnice, pa je knjižnico napolnil s 3257 knjigami. Zanimalo ga je predvsem naravoslovje. Podobno velja za njegovega brata Janeza Vajkarda Auersperga, ki je sodeloval celo pri Guerickevih vakuumskih poskusih v Regensburgu.⁷⁰

Turjaško knjižnico je v letih 1655–1663 popisal Volfov prijatelj, dr. Schönleben. Nekoliko kasneje so knjige razdelili na osemnajst področij: bogoslovje, pravo, politika, etika, zgodovina, medicina, matematika, filozofija, humaniora, poezija, filologija, arhitektura, gospodarstvo, lovstvo, glasba, romani, viteške igre ter kipi in ikone.⁷¹ V knjižnici grofov Turjaških je bilo tudi precej knjig o okultnih vedah, ki so bile uvrščene v razdelek o medicini, astrologija pa v razdelek o astronomiji.⁷²

Leta 1678 je na povabilo ljubljanske stanovske uprave v Ljubljano prišel Janez Krstnik Mayr, ki je deloval kot tiskar in knjigotrtec v Salzburgu. V Ljubljani je ustanovil podružnico. Svojo ponudbo je Ljubljančanom predstavil predvsem na sejmskih katalogih. Ohranila sta se dva – za sejem v Linzu leta 1664 in za ljubljanski Elizabetin sejem leta 1678. Predvsem je zanimiv katalog iz leta 1678.⁷³ Med knjigami je ponujal tudi dela, povezana z alkimijo, astrologijo in magijo. V razdelku *Libri medici*, torej »medicinske knjige«, najdemo številna dela, ki obravnavajo alkimijo ali okultne vede na splošno.⁷⁴

⁶² Južnič, O zgodnjih, str. 101; Minařik, O alkimiji na Kranjskem, str. 347.

⁶³ Mušič, Slovenski alkimisti, str. 18.

⁶⁴ Prav tam, str. 18.

⁶⁵ Prav tam, str. 19. S pazljivim preučevanjem ekslibrisov bi bilo morda mogoče prepoznati poprejšnje lastništvo Verbčevih knjig, ki so prešle v Valvasorjevo last in so danes v Narodni in univerzitetni knjižnici v Zagrebu.

⁶⁶ Zveni sicer precej nelogično, da bi odšel ravno po povišanju plače, vendar gre verjetno za to, da je za pot v tujino potreboval finančna sredstva, ki jih je pridobil s povišano plačo.

⁶⁷ Mušič, Slovenski alkimisti, str. 19.

⁶⁸ Steska, Dolničarjeva, str. 165.

⁶⁹ Dular, Valvasorjeva knjižnica, str. 262.

⁷⁰ Južnič, Kopernik, str. 9.

⁷¹ Prav tam, str. 12.

⁷² Južnič, Fizikalne knjige, str. 43.

⁷³ Dular, *Živeti od knjig*, str. 91–92 in 97.

⁷⁴ V Mayrjevem knjižnem katalogu iz leta 1678 zasledimo dela, ki so eksplicitno ali implicitno povezana z alkimijo in okultnimi vedami vobče: Agricola: *De re metallica*; Albinei: *Bibliotheca Chymica*; Becher: *Physica subterranea libri duo, Experimentum Chymicum novum, Acta Laboratorii Chymici Monacensis*; Boyle: *Tractatus de Aere, Specimen de Origine & Virtutibus Gemmarum, Tractatus de Cosmicis Rerum Qualitatibus*; Bracesci: *De Alchimia Dialogi duo*; Flamelli: *Zwei Außereleßne Chimische Bücher*; Glaser: *Chimische Wegweiser*; Pantaleonis:

Iz števila knjig v Mayrjevi ponudbi, ki obravnavajo dotično tematiko, je razvidno, da so imeli Ljubljančani in prebivalci Kranjske na razpolago precej alkimističnega in kultnega čtiva. V Mayrjevi ponudbi so namreč ključni alkimistični avtorji 16. in 17. stoletja, vključno z alkimističnim kompendijem *Theatrum Chymicum*, ki je vseboval več sto alkimističnih spisov.

Zemlja rojeva kovine: idrijski rudnik živega srebra in alkimija

Med letoma 1470 in 1550 je evropsko rudarstvo doživelo velik vzpon. Njegovega pomena so se zavedali tudi plemiči. Pred očmi so imeli kapital, ki so ga potencialno vsebovali rudniki. Ti so prinašali bogastvo, s katerim so plemiči opremljali svoje kabinete čudes, soda in arzenik pa sta bila pomembna pri pridobivanju stekla. Še bolj so se pomena rudnega bogastva zavedali vladarji. Vzpon Habsburžanov med svetovne sile v 15. in 16. stoletju ne bi bil mogoč brez srebrnih rudnikov na Tirolskem, pri čemer je pomembno vlogo igrala družina bankirjev Fuggerjev, ki so imeli rudnike v zakupu.⁷⁵ Plemiči in vladarji so skušali na vse načine povečati donos rudnikov, kar je pomenilo, da je bilo treba izboljšati rudarsko tehnologijo. Pri tem so se posluževali tudi tehnik, ki so jih razvili.⁷⁶

V avstrijskih deželah je bilo več nahajališč rud. Najpomembnejši so bili srebrni rudniki v Schwazu na Tirolskem. Začetki tamkajšnjega rudarjenja segajo že v 14. stoletje, velik razvoj pa so tamkajšnji rudniki doživeli v 15. in zlasti 16. stoletju. Investitorji so bile bogate meščanske družine in seveda Fuggerji. Tirolski srebrni rudniki so bili v 16. stoletju najpomembnejši evropski rudarski revirji.⁷⁷

Rudniki pri Rotgöldnu v zgornjem Murtału so bili stoletja najpomembnejši v Evropi. Arzenik in iz arzenika pripravljena preparata realgar in auripigment so bili dolgo najpomembnejši salzburški izvozni izdelek, ki so ga uporabljali pri proizvodnji stekla, pa tudi kot afrodiziak. Njegovo strupeno učinkovanje so odkrili šele mnogo kasneje.⁷⁸ Pomembni so bili tudi rudniki svinca v Pliberku in okolici.⁷⁹

Zlasti pa so sloveli rudniki v St. Joachimstalu (tj. Jáchymovu) na Češkem. Na tem območju so rudo

izkoriščali že v 13. in 14. stoletju, do pravega razcveta pa je prišlo v 16. stoletju. V tem času je v St. Joachimstal prišel mladi Georg Bauer, čigar latinizirano ime je bilo zdravnik in lekarnar Georgius Agricola. Bil je avtor prelomnega dela *Bermannus sive de re metallica* oziroma *De re metallica libri XII*. Agricolovo delo je epohalno, saj zavrača preobrazbeno alkimijo, namesto tega pa veliko pozornosti namenja nastanku kovin in tehnološkim inovacijam. Lesorezi v knjigi omogočajo uvid v tehnologijo tistega časa.⁸⁰

Rudarska območja so se razvila v središča alkimistične aktivnosti. Metalurške tehnike so imele veliko skupnega z alkimističnimi prizadevanji. Tudi priprave so bile podobne: peči, posode, retorte, klešče, fiole itd. Ne nazadnje je bilo tudi stremljenje podobno: želja pridobiti plemenite kovine. Rudarjenje, metalurške tehnike in alkimija so se medsebojno oplajale. Tako ni nič nenavadnega, da so rudarska središča postala romarski kraji alkimistov.⁸¹

V teh rudarskih središčih je nastal poseben žanr alkimističnih spisov, t. i. *Künstbuchern*. Ti spisi, ki so dostikrat krožili anonimno v obliki rokopisov, so alkimistično teorijo in prakso združevali z recepti, kako narediti zlato, poleg tega pa so vsebovali številne tehnične napotke za preiskavo čistoče rud, njihovo čiščenje, pripravo zmesi, amalgamiranje zlata in srebra in podobno. Eden takih, zaradi svoje simbolike zelo zanimivih spisov je bil *Speculum Metallorum*. Na eni od grafik v tem delu je prikazan križani Kristus, nad njim Sonce, pod njim Luna, v ozadju pa je prikazanih sedem kovin, vsaka v njej odgovarjajoči barvi. Grafika ponazarja vzporednico med trpljenjem Kristusa in trpljenjem kovin.⁸²

Eden glavnih rudnikov v habsburških deželah je bil idrijski rudnik živega srebra. Ne glede na to, kdo je v Idriji dejansko odkril živo srebro, so ga pričeli izkoriščati že leta 1493. V Idriji se nahaja t. i. »deviško živo srebro«, ki je bilo zaradi svoje čistoče zelo cenjeno. Živo srebro so uporabljali predvsem pri pridobivanju plemenitih rud, in sicer zaradi njegove sposobnosti amalgamiranja z zlatom in srebrom. Velike količine idrijskega živega srebra so z ladjami vozili v Južno Ameriko. (Uporabljali so ga za amalgamiranje tamkajšnjega zlata in srebra.) Največji tekmeč Idriji je bil španski Almaden. Zaradi želje po izboljšanju pridobivanja živega srebra je v Idriji prišlo do svojevrstnega spoja rudarskih in alkimističnih tehnologij, ki pa so bile predvsem praktične narave.⁸³

Metode pridobivanja živega srebra z začetka 16. stoletja so bile zelo primitivne. Rudo so žgali v majhnih lončenih posodah. Za enkratno žganje so rabili kar tisoč takih posod, v katere so dali po 1,5 kg rude. Spodnji del posode so zakopali v pesek, na zgornjega

Examen Alchymisticum, Alchymistische Tractatlein, Bifolium Metallicum; Sachs: *Oceanus Micro-Macrococosmus, Gemmaralogia sive Cancrorum Consideratio Physico-Medico-Chymica*; Von Suchten: *Mysteria Gemina Antimonij; Theatrum Chymicum IV. vol.* in Valentini: *Chymische Schriften alle, Triumphwagen deß Antimonii* (Mayr, *Catalogus librorum*).

⁷⁵ Ogromno bogastvo je španski veji Habsburžanov prineslo tudi naropano zlato in srebro iz novega sveta (tj. obeh Amerik) ter izkoriščanje tamkajšnjih (predvsem srebrnih) rudnikov.

⁷⁶ Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 126, 132.

⁷⁷ Prav tam, str. 133.

⁷⁸ Prav tam, str. 149.

⁷⁹ Prav tam, str. 152–155.

⁸⁰ Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 174–179.

⁸¹ Prav tam, str. 128–129.

⁸² Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 131–139.

⁸³ Prav tam, str. 156.

pa naložili drva in kurili, dokler ni vse živo srebro prehlapelo v spodnji, hladnejši del. Ohlajali so ga nekaj dni, nato odprli posode in iz njih pobrali živo srebro.⁸⁴

Leta 1575 je idrijski rudnik prešel v dvorno last. Avstrijska dvorna komora je skušala izboljšati proizvodne postopke, da bi postal konkurenčen španskemu Almadenu. Kljub poskusom industrijske špijonaže in sorodstvenim vezem s španskim dvorom Dunaju ni uspelo dobiti tehnologije iz Almadena, ki so jo zakupniki tamkajšnjega rudnika Fuggerji ljubosumno čuvali. Zato so sklenili v Idrijo povabiti inovatorje, med katerimi so bili alkimisti, lekarnarji in zlatarji, pa tudi različni pustolovci.⁸⁵ Prvi med temi inovatorji je bil italijanski alkimist Antonio de Galli, ki je z delom začel leta 1583. Predlagal je, da bi zgradili peč, v katero bi namestili najmanj 50 retort za skupno 263 kg rude, za kar bi porabili manj kuriva kot pri žganju na prostem, vendar poskus ni uspel, saj je iz 16 funtov rude dobil le 1,5 funta živega srebra, medtem ko so ga po stari metodi dobili 6 funtov. Dobil je strog ukor in skoraj bi ga zaprli.⁸⁶

Višji rudarski mojster Hans Hübmayr je tri leta kasneje poizkusil nove metode žganja rude. Za zgled so mu služile metode žganja, uporabljene v čeških rudnikih. Tako kot pri topu bi litoželezne cevi napolnili z rudo in jih zaprli z železnimi zapirali, tako da hlapi živega srebra ne bi mogli uhajati. Po končanem žganju in ohlajanju bi živo srebro odtočili. Poskusi pa so bili neuspešni.⁸⁷

Leta 1605 je po posredovanju neke kranjske družbe na graški dvor prišel neapeljski alkimist Alesandro Pazzi in predstavil svojo zamisel. Poskuse je izvajal v strogi tajnosti (pomagali so mu lahko le njegovi italijanski delavci) in v dragih steklenih retortah. Za en večji poskus je porabil več tisoč dragih steklenih posod. Kljub veliki začetni podpori so v Gradcu sčasoma le spoznali, da so njegovi poskusi predragi, in moral je neslavno oditi. Delo je nadaljeval njegov pomočnik Giuseppe de Piasy. Tudi njegov postopek je bil predrag in prenevaren za zdravje, zato z njim niso nadaljevali. Svoje usluge je graški komori ponudil tudi škofjeloški lončar Mihael Ratajc, ki je hotel z različno oblikovanimi posodami preprečiti izgubo živega srebra med žganjem, a brez uspeha.⁸⁸

Zelo resni in uspešni pa so bili poskusi cesarskega stotnika in inženirja Hansa Steinmanna iz Zuga. Leta 1605 je nadvojvoda Ferdinand z njim sklenil pogodbo. Steinmann je za žganje cinobaritne rude uvedel zaprte peči. Vanje je namestil 60 do 70 posod, od katerih je vsaka zdržala več kot deset žganj, kar je bilo veliko v primerjavi z obstoječim postopkom na prostem, kjer so posode zdržale le tri, največkrat

pa samo eno žganje. Deželni knez je zato pogodbo z njim podaljšal še za deset let. Vendar je bilo Steinmannovo delo leta 1606 prekinjeno, saj je rudniški sodnik Hans Kuchler skupaj z višjimi rudniškimi uradniki naščuval rudarje proti njegovi žgalni metodi, češ da bo njegov postopek škodljiv zdravju in da bo ukinjenih veliko delovnih mest. Steinmannu in njegovim sodelavcem so grozili s smrtjo ter ga hoteli sežgati v njegovi žgalnici. Upornike so sicer utišali, vendar so do leta 1620 za žganje uporabljali obe metodi. Staro je podpiral upravnik Prevenhueber, ki je imel pri tem svoje inovatorske interese, za novo pa se je navduševal novi rudniški sodnik Andrej Wieser. Naposled so novo metodo opustili in delali po starem še tri desetletja.⁸⁹

S poskusi so ponovno pričeli leta 1637. Vodil jih je predstojnik kovnice denarja in rudarski strokovnjak Melchior Putz. Pri delu sta mu pomagala zlatar Johann Lehrmichen in Georg Lindner, ki je bil kot laborant zaposlen pri štajerskem plemiču Volfu Stubenbergu. Ta se je kot številni tedanji plemiči ukvarjal z alkimijo. Putz je v Idriji opravil 31 poskusov, ki pa niso prinesli izboljšanja.⁹⁰

Odločilno novost je prineslo leto 1644. Ljubljanski zdravnik dr. Konrad Widerholt pl. Weidenhofen in lekarnarjev pomočnik Avgust Petraeus sta uporabila retorte iz litega železa in jih, napolnjene z rudo, postavila v peč. Vendar sta, prav tako kot nekaj desetletij prej Hans Steinmann, naletela na velik odpor rudarjev. Ti so poškodovali retorte, zaprli Petreausa v njegov obrat, njegovemu sodelavcu pa grozili s smrtjo. Tokrat se je komora odločila za ostro ukrepanje: pisar Nottenbacher je moral Widerholta na kolenih prositi odpuščanja za obrekovanje. Ukazali so, da se v Idriji postavijo še štiri take peči, ki so bile dokončane leta 1656. Z različnimi izboljšavami so se obdržale do leta 1750, ko so v Idriji uvedli modificirano obliko španskih Bustamentejevih peči, ki so jih bili v Almadenu uvedli že sto let prej.⁹¹

Prikaz poskusa vpeljave inovacij v Idriji kaže predvsem na to, da so alkimija oziroma postopki, izvedeni iz nje, igrali pomembno praktično vlogo v kontekstu rudarstva in metalurgije. Kot sem zapisal v uvodu, je bila alkimija večplasten fenomen, ki se je dotikal številnih področij. Eno od njih je bila vpeljava novih rudarskih tehnologij. Pri tem gre manj za alkimijo in ezoterično tradicijo, pač pa za razvoj določenih tehnik, ki so vodile v razvoj znanosti in praktično uporabnih kemijskih veščin.

Tudi o prisotnosti alkimije v Idriji v 18. stoletju so podatki skopi. Idrijske alkimiste omenja Balthasar Hacquet, ki jih zbadljivo imenuje »Goldwürmer und Alchimisten« (»zlati črvi in alkimisti«). Piše o veri v moč samorodnega (deviškega) živega srebra, ki da

⁸⁴ Kavčič, *Živo srebro*, str. 85.

⁸⁵ Prav tam, str. 87.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam, str. 87–88.

⁸⁹ Prav tam, str. 88.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Prav tam, str. 88–89.

ga že v jamah zlivajo v zaprte posode, da ne bi pod vplivom sončne svetlobe izgubilo svoje domnevne moči.⁹²

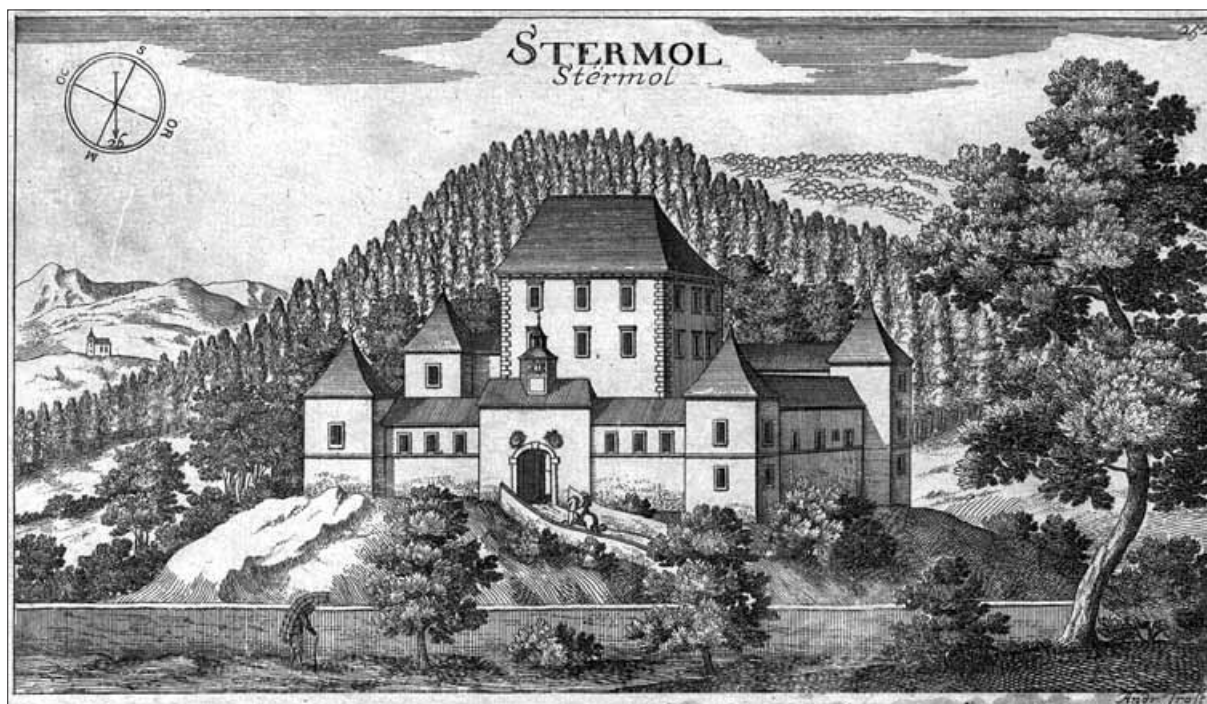
Svojevrsten pokazatelj prisotnosti alkimije v Idriji so t. i. »alkimistične bukvice«, ki nosijo naslov *Sapientia vera*. Bukvice, ki obsegajo dvesto strani, so nekoliko poškodovane. Na tretji strani je alegorična podoba alkimije, na naslednji strani pa pelikan, ki s krvjo hrani mladiče, kar je alkimistični simbol za Kamen modrih (in hkrati za Kristusa). Na naslednji strani je naslov *Welt Weissheit oder Kurzer Begriff der Verwandlungs Wissenschaft von einer Wahren Freund ohne allen zweideütlichkeiten ganz klarr entdeckt*. Pisane so v gotici, delno s črnilom, delno z rdečilom, popisane so do 121. strani. Pisec med drugim veliko piše o izdelovanju zdravil iz živega srebra.⁹³ Bukvice naj bi hranil Niko Sadnikar iz Kamnika, vendar moja poizvedovanja niso obrodila sadov.

V drugi polovici 18. stoletja je v Idriji deloval lekarnar Ernest Freyer, ki se je za alkimijo zanimal tako živo, da ga je mogoče imenovati zadnjega pravega kranjskega alkimista. V svoji zbirki ni imel le veliko alkimističnih in rožnokrižarskih knjig, od katerih je v veliki vnemi nekatere lastnoročno prepisal, temveč je tudi sam pisal alkimistične spise (v nemščini in latinščini), ki so žal slabo čitljivi.

Prestolnica kranjskih alkimistov: alkimisti z gradu Strmol

Grad Strmol leži na Gorenjskem ob vznožju Dvorjanskega hriba, med vasmi Češnjevke, Grad in Dvorje. V 15. stoletju je grad prešel v roke rodbine Rain. V času bojev s Turki so Raini sloveli predvsem kot humanisti in učenjaki. V svoji hiši v Ljubljani, predvsem pa na gradu Strmol, so brali knjige, se ukvarjali z glasbo, posebej s petjem, ter se vsestransko izražali.⁹⁴ Ljubezen rodbine Rain do knjig prikazuje celo podoba gradu iz 17. stoletja: pred gradom je prikazan krošnjar z velikim tovorom knjig na hrbtu. Raini so vzdrževali dobre odnose s slovenskimi protestanti: Franc pl. Rain je bil osebni prijatelj Primoža Trubarja.⁹⁵ Ko so protestantski plemiči po letu 1628 morali zapustiti Kranjsko, je prvi od dveh sinov Franca Jurija, Franc Krištof, zapustil Kranjsko in se preselil v Regensburg, drugi sin Franca Jurija, Jurij Jakob, pa je sprejel katoliško vero in ostal na Strmolu.⁹⁶

Grad je leta 1634 za krajši čas prešel v last rodbine Schwab-Lichtenberg, leta 1643 pa ga je kupil Konrad baron Ruess pl. Ruessenstein. Konrad je bil Valvasorjev krstni boter in vnet naravoslovec.⁹⁷ Za časa Valvasorja se je gradu držal nenavaden sloves: »V gradu je lepa kapela, ki je strašna za satana, v njej

Valvasorjeva podoba gradu Strmol na Gorenjskem (Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, št. 252).

⁹² Mušič, *Alkimisti*, str. 22.

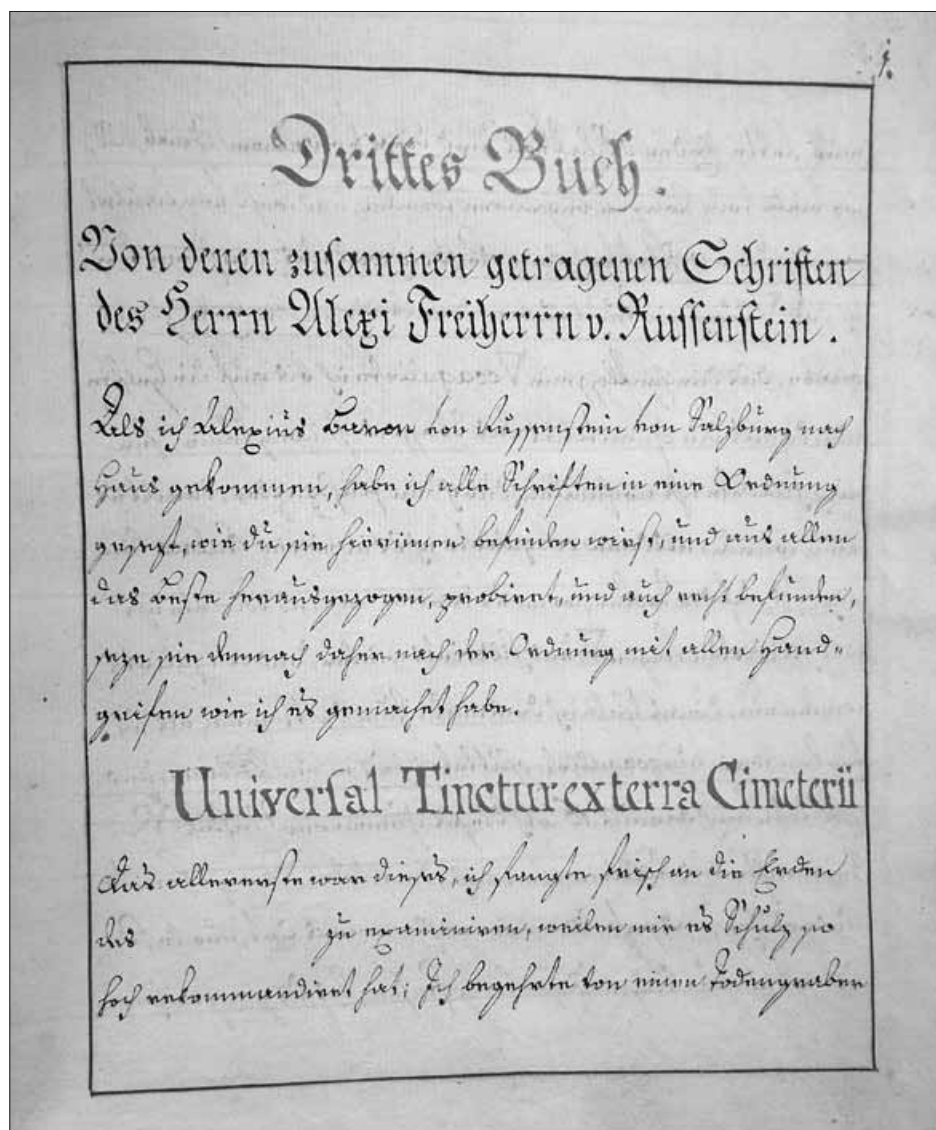
⁹³ Dolenc, *Bibliografija*, str. 42.

⁹⁴ Slana, *Grad Strmol*, str. 166.

⁹⁵ Prav tam, str. 165–166.

⁹⁶ Prav tam, str. 167.

⁹⁷ Prav tam, str. 167–169.

Drittes Buch: Von denen zusamenn getragenen Schriften des Herrn Alexi Freiherrn von Ruessenstein
 (»Tretja knjiga: Iz le-teh skupaj zbranih spisov gospoda Aleksija pl. Ruessensteina«). Naslovna stran.
 Poglavje je naslovljeno *Universal Tinctur ex Terra Cimeterrii* (»Univerzalna tinktura iz pokopališke zemlje«).
 Spis hrani Frančiškanski samostan Ljubljana-Center.

sta bili namreč odrešeni že dve osebi, ki ju je obsedel zli duh /.../, in: »Pred približno tridesetimi leti se je pripetilo, da so že vsi legli k počitku, ko je gospodična Caecilia Renata v tej kapeli slišala zelo blagovžno glasbo. Takoj je odhitela k očetu, gospodu Konradu, baronu von Ruessensteinu, in ga povabila, naj gre poslušat to glasbo, ki se je oglasila sama od sebe. Toda kmalu potem je ta gospodična morala zapustiti ta svet.«⁹⁸ Sloviti polihistor še piše, ».../ da na sveti večer ali ob prazničnih večerih ponoči v gradu slišijo rogoviljenje strašil, ki včasih štejejo denar, včasih pa mečejo kak predmet sem ter tja.«⁹⁹ V okolici gradu je bilo mogoče videti modre sopare

ali mineralne žveplove izparine, ki so se ob mokrem vremenu dvigale v bližini izvira oziroma vodnjaka. Nad gradom so opazili tudi meteorite in ognjene plamenčke, iz česar so sklepali, da mora biti območje bogato z rudami. Konrad Ruessenstein je res dal kopati v Dvorjanskem hribu za gradom in je naletel na bogato zlato rudo. Zlata žila pa je kmalu izginila. Ljudje so izginotje pripisali škrtu, toda Valvasor to mnenje zavrača.¹⁰⁰

Barona Konrada je zelo zanimalo naravoslovje.¹⁰¹ Da se je ukvarjal z alkimijo, je razvidno iz alkimističnega traktata, ki ga je spisal in ki nosi naslov *Dialo-*

⁹⁸ Valvasor, Čast in slava vojvodine Kranjske - III, str. 561.

⁹⁹ Prav tam, str. 561.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 561.

¹⁰¹ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 191.

*gus, in quo auri et argenti conficiendi nova exponitur ratio.*¹⁰² Baron Konrad Ruessenstein je bil v pristni alkimistični maniri tudi velik dobrotnik. Med letoma 1646 in 1660 je dal z ženo Felicito sezidati frančiškansko cerkev v Ljubljani (na Prešernovem trgu pri Tromostovju). O tem pričata njun grb nad preklado cerkvenih vrat in pod njim napis CONRADUS LIBER BARO DE RUESENSTAIN F(ACIENDUM) F(ECIT) ANNO 1646 (Konrad baron, plemeniti Ruessenstein, je dal napraviti leta 1646).¹⁰³

Glede na to, da je bil baron Konrad Ruessenstein dobrotnik frančiškanov, sem domneval, da njegov spis hrani frančiškanska knjižnica samostana pri Tromostovju. Vendar spisa nisem našel in zaenkrat mi tudi ni znano, kje se nahaja.

Baron Konrad je umrl leta 1668. Zanimanje za naravoslovje in zlasti strast do ukvarjanja z alkimijo je podedoval njegov sin Henrik Konrad. Ob popisu njegovega imetja so našli štiri naravoslovna dela, poleg njih pa še »75 kemijskih knjig«, dve »bakreni peči« in nekaj »kemijskih steklenic«, ki jih niso posebej popisali.¹⁰⁴ Leta 1685 je za laboranta vzel k sebi Janeza Petra pl. Cattina, ki se je izkazal za goljufa in francoskega vohuna.¹⁰⁵ Ko so se alkimistični poskusi izjalovili, je pl. Cattin naščuval podložnike v okolici Smlednika, da jim ni več treba plačevati starih dajatev. Zaradi tega je bila proti Ruessensteinu in Cattinu sprožena preiskava. Ruessenstein, ki je bil takrat star enaintrideset let, Cattina pri njegovem početju vsaj ni oviral.¹⁰⁶ Zaradi svoje obsedenosti z alkimijo se je Ruessenstein pričel zadolževati, zaradi česar je naposled moral upniku prepustiti tudi grad Strmol, ki ga je leta 1702 zapustil.¹⁰⁷

Kakor oče in ded je bil alkimist tudi sin barona Henrika Konrada Aleksander baron Ruessenstein. Njegov spis v rokopisu v dveh izvodih hrani ljubljanski frančiškanski samostan pri Tromostovju. Datiran je z letnico 1694, naslovljen pa *Drittes Buch: zusammen getragenen schriften des Herrn Alexi Freiherrn von Ruessenstein*. Več kot tristo strani dolg rokopis piše o pripravi različnih tinktur. Predvsem zanimivo in z vidika alkimije nenavadno je prvo poglavje z naslovom *Universal Tinctura ex Terra Cimeterii*,¹⁰⁸ v katerem avtor piše o pripravi tinkture iz pokopališke zemlje.¹⁰⁹

¹⁰² Steska, Dolničarjeva, str. 165.

¹⁰³ Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 147.

¹⁰⁴ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 191.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 193.

¹⁰⁶ Minařik, O alkimiji, str. 348; Minařik, O stermolskih alkimistih, str. 356.

¹⁰⁷ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 193.

¹⁰⁸ Če gre res za alkimistično pripravo tinkture iz pokopališke zemlje, je to nekaj posebnega in pravzaprav bizarnega v zgodovini alkimističnih prizadevanj.

¹⁰⁹ Ruessensteinovo rokopisno delo hrani frančiškanski samostan Ljubljana-Center. Je brez navedbe signature. Isti samostan (kot tudi nekateri drugi samostani na Slovenskem) hrani kar nekaj starejših alkimističnih del, in sicer rokopisnih, predvsem pa tiskanih. Glej Južnič, Prvih 800 let, str. 3–18.

Ker je bil na gradu Strmol leta 1613 rojen tudi najslavnejši kranjski alkimist Janez Friderik pl. Rain, je grad Strmol po vsej pravici mogoče imenovati *prestonica kranjskih alkimistov*.

»Zanikanje Kamna modrih je žaljenje veličanstva!« – Janez Friderik pl. Rain

Leta 1613 je bil na gradu Strmol rojen Janez Friderik pl. Rain. Pripadal je katoliškemu delu rodbine Rain, ki je ostal v deželi. Po letu 1634, ko je njegov oče prodal grad Strmol, se je Janez Friderik preselil v Ljubljano. Bil je dvorni in pokrajinski sodni prisodnik ter družinski oče s petimi ali šestimi otroki.¹¹⁰

Leta 1680 je v Pragi na Češkem izšlo delo s polnim naslovom *Praeservativum Universale Naturale: Augustissimo Romanorum Imperatori Leopoldo I. humillime oblatum*, s podnaslovom *Saliva, Contra Omnem in Aere Serpentem Contagionem Praeservativum Optimo* (»Univerzalno naravno zaščitno sredstvo, najbolj vzvišenemu cesarju Rimljanov Leopoldu I. ponižno podeljeno«; s podnaslovom »Slina, najboljša zaščita proti vsem boleznim, ki se prenašajo po zraku«). Avtor spisa je bil Jakob Janez Venceslav Dobrzensky de Nigro Ponte.

Jakob Janez Venceslav Dobrzensky s Črnega mosta (de Nigro ponte) se je rodil leta 1623, umrl pa je v Pragi leta 1697. Že njegov oče (sicer uradnik v skladišču soli) se je ukvarjal z alkimističnimi poskusi. Dobrzensky je na praški univerzi postal doktor filozofije. Študiral je tudi medicino. Po študiju se je kot zdravnik izpopolnjeval v Ferarri, Padovi, Bologni, Parmi in drugih mestih. Na povabilo svojega mentorja in prijatelja Marka Marcija, znamenitega češkega zdravnika in učenjaka, se je vrnil v Prago, kjer je leta 1663 postal doktor zdravilstva. Po kratkem bivanju v Karlovih Varih, kjer je izvajal kemične in terapevtske poskuse, je pričel leta 1664 predavati na praški univerzi. Večkrat je bil dekan, dvakrat celo rektor univerze. Bil je privrženec Paracelsusovega nauka in je imel zaradi tega precej neprijetnosti. Ukvarjal se je tudi z alkimijo. V letih 1670–75 je imel laboratorije v petih praških hišah, kjer je z velikimi stroški izvajal poskuse. Dopisoval si je s številnimi kemiki in alkimisti, tudi z znamenitim jezuitom Athanasiusom Kircherjem. Za dober izid svojih alkimističnih poskusov je obljubil različna pobožna in dobra dela.¹¹¹

Dobrzenskyjev spis je pravzaprav medicinski traktat o človeški slini. V njem Dobrzensky razpravlja o univerzalnem zaščitnem sredstvu, ki človeka varuje pred vsemi nalezljivimi boleznimi. Pravi, da je v človeškem telesu kisel in grenko-slan sok, ki ga izločajo jetra in trebušna slinavka. Njegova naloga je,

¹¹⁰ Južnič, O zgodnjih, str. 105.

¹¹¹ Južnič, O zgodnjih, str. 105–106; Minařik, O stermolskih alkimistih, str. 355.

da pospeši fermentacijo hrane v želodcu in trebuhu. V želodcu ta sok pomaga hrano razgraditi v *spiritum vitae*, ki omogoča življenje. Da pa bi hrana v človeškem trebuhu lažje fermentirala, je Bog človeka pre-skrbel s slino. Slina pa je »*praeservativum universale naturale*«, univerzalno zaščitno sredstvo. Vse bolezni se namreč prenašajo z nevidnimi semeni, ki jih izloča bolno telo s sapo in telesnimi izločki. Ko zdrav človek pride v bližino bolnega, vanj pridejo ta semena z vdihavanjem bolnikove sape, pa tudi prek telesnega stika s predmeti, ki se jih je dotikal bolnik. Človeška slina je torej univerzalno zaščitno sredstvo, ki presega celo univerzalno zdravilo (tj. Kamen modrih), vsaj dokler ta ne bo jasneje dokazan.¹¹²

Dobrzenskyjev spis bi lahko bil satira, vendar je bil mišljen kot povsem resen medicinski spis. Janez Friderik Rain je v odgovor spisal in leta 1680 izdal drobno, 113 strani dolgo knjižico z dolgim naslovom *Praeservativum Universale Naturale. A natura & arte depromptum in omni morborum genere, Est Lapis Philosophorum, Cujus possibilitas, realitas, existentia is solus sit unicus morborum debellator Hercules* (»Univerzalno naravno zaščitno sredstvo, pripravljeno iz narave z umetnostjo za vsako vrsto bolezni, je Kamen modrih, čigar možnost, resničnost in obstoj so en sam in edini premagovalec vseh bolezni, Herkul«). Delo je izšlo pri ljubljanskem založniku in tiskarju Janezu Krstniku Mayrju. Tako kot Dobrzenskyjev spis je posvečeno habsburškemu cesarju Leopoldu I., saj so bila posvetila vladarjem najboljša pot za gmo-tno podporo knjig.¹¹³

Knjiga je sestavljena iz dveh delov. Prvi del vsebuje dve krajši alkimistični razpravi. Prva nosi naslov »*Kaj soditi o imenu, snovi in pripravi snovi Alkahest in*

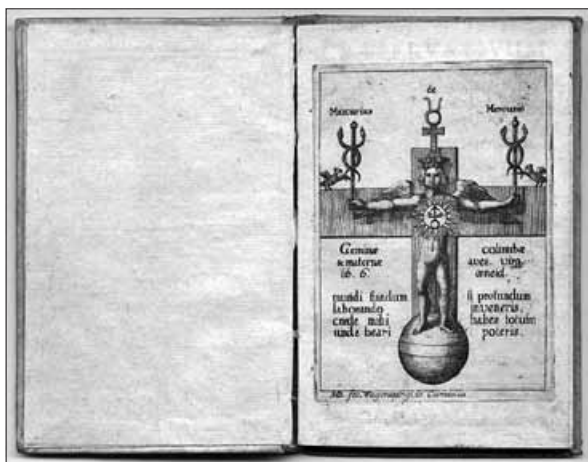
ali je mogoče tega in živo srebro modrih pripraviti po vlažni poti?« Druga razprava nosi naslov »*Kaj soditi o pitnem zlatu in ali ga je mogoče napraviti s tekočino Alkahest?*« Drugi, daljši del knjige je Rainov lastni prikaz alkimistične teorije in prakse.¹¹⁴

Alkahest v kontekstu alkimističnega diskurza pomeni univerzalno topilno sredstvo, ki vsa telesa (mineralna, rastlinska, živalska) radikalno raztopi. Gre za t. i. *reductiam ad matariam primam*, povratek v prvo snov, ki je prva stopnja v alkimističnem delu. Prvi je besedo *alkahest* uporabil Paracelsus, in sicer kot zdravilo za jetra. Koncept je razvil Johannes Baptista van Halmont. *Alkahest* je primerjal s peklenskim ognjem, ki se mu ne more upirati nobena snov. V 17. stoletju je *alkahest* postal ena osrednjih skrivnosti alkimije in z njegovo pripravo so se ukvarjali znameniti naravoslovci tega časa, med njimi Isaac Newton in Robert Boyle.¹¹⁵

Rain v svoji razpravi *alkahest* enači z živim srebrom modrih. Živo srebro modrih pridobimo iz navadnega ali vulgarnega živega srebra, očiščenega z antimonom. Tako pripravljeno živo srebro modrih je istovetno z *alkahestom* in predstavlja žensko načelo pri izdelavi Kamna modrih. Odgovarjajoče moško načelo je žveplo modrih, ki ga pridobimo iz zlata. Živo srebro modrih ima namreč to zmožnost, da zlato raztopi tako, da ohrani njegovo radikalno vlažnost, kar pravzaprav pomeni, da zlato raztopi tako, da ohrani svoje najbolj notranje seme oziroma ostane živo.¹¹⁶

Za izdelavo Kamna modrih sta pomembni in potrebni obe načeli, žensko in moško, živo srebro in žveplo modrih. Ti dve načeli je treba v pravilnem razmerju dati v filozofsko jajce, nakar steče alkimistični proces, ki ga Rain zelo nazorno opisuje. Potem ko preide sosledje barv od črne prek zelene, modre, bele in naposled rdeče, je »*rojen sin sonca ali kamen Modrih, glede na vrsto svojega žvepla. Tak izpopolnjeni kamen je najostrejši premagovalec vseh bolezni brez razlike* /.../.«¹¹⁷

V drugi razpravi Rain opisuje pripravo pitnega zlata. Njegova teza je, da je *aurum potabile* Kamen modrih kot tak, toda v tekoči, za zdravljenje bolezni primerni obliki.¹¹⁸ Sledi precej zapleten kemični opis priprave univerzalnega *menstruuma*,¹¹⁹ ki naj zlato raztopi na tak način, da to ne izgubi svoje moči, pač pa ohrani radikalno vlažnost. Pisec se v veliki meri

Naslovna stran Rainove knjige *Praeservativum Universale Naturale*. Bakrorez je nastal v Valvasorjevi bakroreznici na gradu Bogenšperk, vrezal ga je bakrorezec Peter Mungersdorff (Mugersdorff).

¹¹² Dobrzensky, *Praeservativum*, str. 375–386.

¹¹³ Južnič, O zgodnjih, str. 106.

¹¹⁴ Rain, *Praeservativum*.

¹¹⁵ Principe, *Alkahest*, str. 40–41.

¹¹⁶ Rain, *Praeservativum*, I.

¹¹⁷ Prav tam, I, str. 1, 4–17, 19.

¹¹⁸ Prav tam, I, str. 25.

¹¹⁹ *Menstruum* ali univerzalno topilo se pogosto enači z živim srebrom modrih. Gre za pasivni agens oziroma topilo, ki je zmožno raztopiti zlato na tak način, da se ohrani njegovo najbolj notranje seme ali radikalna vlaga (*humidum radicale*), iz katerega lahko nato v varnem okolju retorte postopno dozori zlato ali Kamen modrih. Glej Abraham, *A Dictionary of Alchemical Imagery*, str. 124.

naslanja na delo srednjeveškega alkimista in filozofa Ramona Lulla.¹²⁰

V glavnem delu knjige, ki obsega triinosemdeset strani, Janez Friderik pl. Rain najprej ostro odgovarja Dobrzenskemu. Pravi, da bi bilo bolje, ko bi svojo neslano slino zadržal v ustih (sic!) kot pa žalil Kamen modrih ter si nakopal jezo vseh gojiteljev spagirične¹²¹ umetnosti, tako umrlih kot še živečih. Dobrzenskemu očita žaljenje veličanstva, in sicer zato, ker je učenje hermetične filozofije še posebej primerno knezom: tako kot ti svoje podanike presegajo po rojstvu, jih morajo presegati tudi v poznavanju narave in umetnosti.¹²²

V dokaz resničnosti alkimije Rain našteva številne primere uspešnih javnih alkimističnih preobrazb (transmutacij), ki so bile sploh značilnost baročne dobe. Navaja preobrazbo, izvršeno leta 1627 na Dunaju; preobrazbe, ki jih je izvršil Joannes de Monte Snyders; preobrazbo, ki jo je izvršil Franciscus Mirandulanus; preobrazbo, ki jo je leta 1603 izvršil Gastenhoffer; preobrazbo, ki jo je vpričo Leopolda I. izvršil »neki menih« (verjetno je s tem mišljena preobrazba Wenzla Seilerja leta 1677);¹²³ in naposled Richthausenovo preobrazbo vpričo cesarja Ferdinanda III. v Pragi. Sklicuje se tudi na Helmontovo pričevanje.¹²⁴

V glavnem delu knjige je obrazložena Rainova alkimistična teorija in praksa. Rain piše o dveh načelih, moškem in ženskem, ki sta potrebni za pripravo Kamna modrih. Moško načelo je žveplo modrih, žensko načelo pa je živo srebro modrih. Žveplo modrih pridobimo iz zlata, očiščenega z antimonom, živo srebro modrih pa iz prav tako očiščenega »vulgarnega« živega srebra. Za pripravo obeh načel obstajata dve poti: vlažna in suha. Na straneh 21–23 drugega dela knjige Rain obširno opisuje živo srebro modrih ter razliko med njim in vulgarnim živim srebrom.¹²⁵

Ko sta obe načeli pripravljena bodisi po mokri bodisi po suhi poti, ju je treba dati v jajce (tj. retorto) na določeno stopnjo ognja, tako da pride do t. i. kemične poroke med Gabritiusom in Beyo, do spoja moškega in ženskega načela. Nato nastopi znano sosledje barv, ki je navzoče domala v vseh alkimističnih tekstih: črna barva (*nigredo*), bela barva (*albedo*) in rdeča barva (*rubedo*). Bela barva pomeni belo žveplo, rdeča barva pa rdeče žveplo. Pojav bele barve označuje tudi rojstvo Belega kamna, pojav rdeče barve pa rojstvo Rdečega kamna in veličastni zaključek filozofskega dela.¹²⁶

Posebnost Rainovega spisa je vpletanje mito-

loških tem. Tolmačenje antičnih mitov kot alkimističnih metafor je bilo v alkimiji pogosto. Antična mitologija kot prisposoba za alkimistične procese je pogosta v delih Michaela Maierja (1568–1622), ki ga navaja tudi Rain, slabo stoletje za Rainom pa je antične mite kot alegorije alkimističnega procesa tolmačil benediktinec Antoine-Joseph Pernety (1716–1796).¹²⁷ Navajam odlomek iz Rainovega dela, ki je v tem pogledu ilustrativen: »*Poimenovanje, substanco in bistvo kamna Modrih so stari naslikali v bajki o Sfingi. To je bila pošast, ki je imela obraz device, ptičja krila in levje noge. Ta pošast je požrla vsakogar, ki ni znal odgovoriti na vprašanje, kaj naj bi namreč bila žival, tako dvonožna kot tronožna in štirinožna. To vprašanje je Ojdip razrešil takole rekoč: je namreč človeški otrok, kajti dokler je otrok, stopa po štirih, namreč po dveh rokah in prav toliko nogah; moški po dveh nogah ter starec po dveh nogah in s palico. Sfinga je Kamen Modrih, ki je sestavljen iz žvepla in merkurija modrih, ko je v svojem otroštvu; potem ko je izpopolnjen in starejši s fermentacijo zlata, sestoji naposled iz treh, zlata, merkurija in žvepla modrih; ko pa je zelo star, so v njem prav tako štirje elementi, vroče, suho, mrzlo in vlažno. Sestoji iz telesa, duše in duha in je trojen, ima v sebi štiri elemente in je tako četvoren.*«¹²⁸

V Rainovem delu je veliko citatov iz del drugih alkimističnih avtorjev, tako klasičnih avtoritet, kot sta bila Geber in Ramon Lull, kot tudi novejših avtorjev, kot so bili Bernard Trevisan, Michael Sendivogius, Philalethes in Michael Maier. Rain se pogosto sklicuje tudi na Paracelsusa. Iz tega je razvidno, da Rain ni bil nikakršen diletant, pač pa dober poznavalec alkimistične literature. Povsem utemeljeno je mogoče sklepati, da je poznal druge alkimiste svojega časa. Zelo verjetno je, da Valvasor z odlomkom v *Časti in slavi vojvodine Kranjske*, kjer piše, da so mu alkimisti na Nemškem kazali pisma in knjige alkimistov s Kranjske, katerih imena pa Valvasor zamolči,¹²⁹ misli tudi na sorojaka Raina.

Rainov tekst je zanimiv še z drugega zornega kota. Na str. 50 v drugem delu knjige Rain zapiše: *Hoc unico remedio Austria Cunctis dominaberis terris* (»S tem edinstvenim zdravilom bo Avstrija gospodovala vsem deželam«).¹³⁰ Tu lahko govorimo o »politični alkimiji«. Gre namreč za to, da Rain Kamen modrih pojmuje kot dokaz vladarske moči. S tega vidika je mogoče razumeti njegov očitek Dobrzenskemu, da je zanikanje Kamna modrih žaljenje veličanstva. Tako pojmovanje alkimije sicer ni edinstveno, je pa zelo redko. Prisotno je v spisu *Buch der heiligen Dreifaltigkeit* frančiškanskega meniha Ulmannusa, kjer dvojni orel na simbolni upodobitvi odgovarja dvojnemu orlu Habsburžanov.¹³¹

¹²⁰ Rain, *Praeservativum*, I, str. 25–30.

¹²¹ Spagirika, spagiričen sta izraza, ki sta pogosto identična z jatrokemijo. Gre za novo smer v alkimiji, ki jo je utrl Paracelsus ter se je uveljavila v 16. in 17. stoletju. Njen namen je bil predvsem priprava kemičnih zdravil s pomočjo alkimije.

¹²² Rain, *Praeservativum*, II, str. 1–2.

¹²³ Prim. Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 438.

¹²⁴ Rain, *Praeservativum*, II, str. 3–5.

¹²⁵ Prav tam, II, str. 21–23.

¹²⁶ Prav tam, II.

¹²⁷ Prim. Coudert, *Alchemy IV: 16th–18th Century*, str. 48.

¹²⁸ Rain, *Praeservativum*, II, str. 35.

¹²⁹ Prim. Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske – I*, str. 415.

¹³⁰ Rain, *Praeservativum*, II, str. 50.

¹³¹ Prim. Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 105–108.

V tej Rainovi ideji se pravzaprav skriva zelo staro pojmovanje, da je vladar tudi svečenik in mag ter kot tak imetnik Kamna modrih. Ni torej naključje, da je Rain svojo knjigo in številna druga dela posvetil Habsburžanom: ti so kot vladarji po Božji volji upravičeni do najvišjih okultnih skrivnosti, do samega Kamna modrih. Povezanost vladarskih rodbin z okultnim je zelo zanimivo in skrivnostno poglavje, ki odstira povsem nove poglede na koncepcijo človeške družbe.

Janez Friderik Rain je bil avtor številnih alkimističnih del, ki jih hrani Avstrijska narodna knjižnica na Dunaju (Österreichische National Bibliothek). Med njimi velja omeniti *Apokalypse des Hermes, Theorie und Praktik des Steines, Sieben Siegel der Philosophen* in Rainovo glavno delo *Philosophia naturalis hermetico-chemico-magica*. Vsa dela so posvečena Habsburžanom.¹³² To velja tudi za njegovo posthumno delo z naslovom *Apologia lapidis veri philosophorum ante et post diluvium usque ad hodieum diem*. To delo je njegov sin in dedič Volf Vajkard pl. Rain († 1724), ki je bil od leta 1721 tržaški škof, osebno dostavil cesarju Leopoldu I.¹³³ Rainov opus je torej izjemno velik in pušča prostor za nove raziskave, ki bi našemu najzvirnejšemu in najplodnejšemu alkimistu odmerile zasluženost mesto v historiografiji zahodne alkimije.

V približno istem času kot Rainov *Praeservativum Universale Naturale* je nastal kratek spis Ljubljancana Jakoba Ignacija Seitlerja z naslovom *Lux Septuplex Astralis id est: triumphans sapientum Mercurius etc. Dedicavit Adamo a Lebenwald. Labaci 6. 8. 1684*. V latinščini pisan rokopis obsega 24 listov. Spis opisuje živo srebro modrih, njegove kvalitete in lastnosti ter razlike med naravnim srebrom in živim srebrom modrih. Opisane so tudi filozofska posoda (*vitro philosophorum*), filozofska peč in več stopenj priprave živega srebra modrih. Jakob Ignac Seitler je rokopis posvetil nekaj let starejšemu Adamu Johannu Christophu Lebaldu von Lebenwaldu (1624–1696), ki je polemiziral proti alkimiji, rožnim križarjem in Paracelsusu. Spis se nahaja v Arhivu Republike Slovenije,¹³⁴ v zapuščini idrijskega lekarnarja in alkimista iz druge polovice 18. stoletja Ernesta Freyerja. Dejstvo, da je spis v Freyerjevi zapuščini, je zanimivo zato, ker kaže na morebitno kontinuirano alkimistično tradicijo slovenskega prostora, vsaj v razdobju od 17. do 18. stoletja.

»Najplemenitejša in najdražja norost«: Valvasor in alkimija

Janez Vajkard pl. Valvasor se je rodil leta 1641. Njegov krstni boter je bil Konrad Ruess von Rues-

senstein s Strmola.¹³⁵ Mogoče je torej reči, da mu je bila alkimija položena že v zibko, še toliko bolj, ker se je zanj zanimal njegov stric Adam pl. Valvasor.¹³⁶ Valvasor je zaradi svoje empirične metode pri raziskovanju v času, ki je bil obseden z okultnim, pogosto pojmovan kot človek razsvetljenstva. Pri tem se pogosto prezre Valvasorjevo vero v okultne in sorodne pojave ter njegovo fascinacijo z različnimi skrivnimi vedami. Raziskovalci, ki so se ukvarjali z Valvasorjem, to dejstvo pogosto prezrejo ali tiho odrinejo na stran, največkrat z opravičilom, da je bil Valvasor pač »otrok svojega časa«.¹³⁷

Res je sicer, da je Valvasor živel v času, ko je fascinacija z okultnim dosegla višek. Vendar tak pristop do njega ni pošten. V tem pogledu je namreč primerljiv z Isaacom Newtonom, čigar ukvarjanje z alkimijo in kabalo je prav tako malo znano in pogosto zamolčano.¹³⁸

Valvasorjev odnos do okultnih ved na splošno je kompleksen. Bil je izrazit empirik in je marsikaj, kar so njegovi sodobniki imeli za domeno magičnega, pojasnil kot naravni pojav ali razkrinkal kot praznoverje. Hkrati pa se je na potovanjih srečal z različnimi okultnimi praksami in nekatere od njih tudi preizkusil. V *Časti in slavi vojvodine Kranjske* omenja kar nekaj dogodkov, ki sodijo v sklop hermetičnih ali magičnih znanj. Tako je npr. goltanje srca proti kačjemu piku, ki sodi v domeno simpatične magije.¹³⁹ Za hojo po vodi¹⁴⁰ ga je izuril neki holandski najemniški vojak v Gradcu. (Kasneje je hojo po vodi prakticiral tudi sam.) Med taka magična znanja sodi tudi skok s stolpa.¹⁴¹ Valvasor je imel taka znanja za povsem naravna, seveda v okvirih naravne magije. Številne magične pojave je sprejemal kot samoumevne ter jih razlagal z delovanjem simpatije in antipatije.¹⁴²

O alkimiji se je Valvasor razpisal na mestu, kjer piše o idrijskem rudniku živega srebra. O alkimiji kot vedi in o Kamnu modrih ni imel dobrega mnenja: »Sicer mi je dobro znano, da se dajo mnogi veliki gospodje od nekaterih domnevnih zlatotvorcev pripraviti do tega, da si iz merkurja obetajo dobrega srebra; pa da se celo mnogi učeni in preimenitni ljudje ukvarjajo

¹³⁵ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 71. O Valvasorju gl. predvsem, Golec, *Valvasorji*.

¹³⁶ Južnič, O zgodnjih, str. 101.

¹³⁷ Barbek, Valvasor, str. 127.

¹³⁸ Prav tam, str. 132–133.

¹³⁹ Valvasor, *Častin slava vojvodine Kranjske* – I, str. 459–460.

¹⁴⁰ Valvasor hojo po vodi razlaga s tem, da sta za to večino potrebna srčen pogum in odsotnost vsakega strahu. Strah in groza človeka namreč naredita mnogo težjega in ga kot svinec vlečeta proti dnu. Glej Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske* – III, str. 87–88.

¹⁴¹ Prav tam, str. 89–90.

¹⁴² Barbek, Valvasor, str. 132–133. Simpatija in antipatija sta pojma, ki v magičnih praksah različnih kultur (tudi v nekdanji zahodni in v sedanjih moderni magiji) igrata pomembno vlogo. Gre za prepričanje, da so določeni pojavi in predmeti med seboj povezani po skrivnih zvezah, ki niso vzročne, ampak prej simbolne. Prim. Willis, *Magic*, str. 341.

¹³² Za navedbe Rainovih rokopisnih del glej Evans, *Das Werden*, str. 265–266 in Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 441.

¹³³ Soukup, *Chemie in Österreich*, str. 441.

¹³⁴ ARS, AS 863, fasc. 1: Seitler, *Lux septuplex astralis*.

z brezupnim in prazen zrak lovečim trudom, kako bi iz merkurja naredili ne le srebro, temveč celo Lapidem Philosophorum ali kamen modrosti; o tem kamnu modrosti pa narava ničesar ne ve in temelji le na varljivi utvari; potemtakem ga neki učeni mož upravičeno šteje med najplemenitejše norosti, še pravilneje pa po mojem mnenju – med najdražje.¹⁴³

Valvasor se je z alkimijo srečal na svojih potovanjih. Ko je bil star 25 let (l. 1666), je nekaj časa živel na Dunaju. Stanoval je v Arnoldovi hiši blizu Rdečega stolpa. V tej hiši je bil na hrani tudi alkimist Johann de Monte Snyders z ženo, ki je bila preoblečena v moža. Kot piše Valvasor, je ta alkimist »s svojimi rokami brez kakršnekoli sleparije tingiral funt svinca z enim granom¹⁴⁴ tinkture v najčistejše zlato.¹⁴⁵ Johann de Monte Snyders je stotnika Franza Wirtenbergerja, ki je dolga leta ležal bolan s kontrakturo¹⁴⁶ in podagro,¹⁴⁷ z nekim zdravilom hitro in uspešno pozdravil. Prav tako je vodenice ozdravil lakaja gospoda Kirchberga.¹⁴⁸ Ker ni mogel izpolniti pričakovanj, je moral Johann de Monte Snyders z ženo bežati z Dunaja, a z Valvasorjem si je dopisoval do svoje smrti.¹⁴⁹ Dejstvo, da si je Valvasor dopisoval z Johannom de Monte Snydersom, kaže, da ga je alkimija zanimala, pa naj bo njegovo mnenje o njej takšno ali drugačno.

Valvasor je bil transmutaciji priča tudi v Franciji: »/.../ v letu 1670 je v Lyonu, na velikem trgu Bellacour, v hiši, ki jo imenujejo Smrekov storž ali Jelov česar-ek (la maison du pin), neki Anglež poldrugi funt bakra z enim granom tinkture tingiral v najčistejše zlato brez kakršnekoli sleparije.¹⁵⁰

Valvasor je bil prepričan, da take preobrazbe nastanejo po zaslugi zlate tinkture ali koncentriranega ekstrakta zlata, vendar pa ne prinesejo nobenega dobička, kvečjemu gre nekaj zlata v izgubo. Ni namreč mogoče, da bi se prav toliko tingiralo, kolikor je bilo poprej zlata, ker se ob tingiranju vedno precej zlata porazgubi.¹⁵¹ Valvasor o kemični veščini sicer piše zelo spoštljivo, ker se da z njo napraviti neverjetne zanimivosti in najdragocenejša zdravila, toda človeka, ki bi mogel delati zlato in ki bi imel kamen modrosti, mu sreča še ni prinesla pred oči – in piše, da

jih bo prej zatisnil v večni pokoj, preden bodo uzrle takega čudodelnika.¹⁵²

Posebej zanimiv je odlomek, kjer Valvasor navaja, da so mu med potovanjem po Nemčiji tamkajšnji ljubitelji alkimije kazali knjige in pisma njegovih rojakov.¹⁵³ Valvasor odstavek zaključí s treznimi besedami: »Ampak pri meni se ta vera ni hotela prijeti, ker jaz, ki mi takšne osebe kot rojaki niso le vselej dobro znane, temveč nekoliko tudi prijatelji, najbolje vem, tako kot tudi celotna dežela, kako daleč je segala ali še sega njihova vednost.¹⁵⁴ Valvasorjevo navajanje je zanimivo zato, ker kaže na povezanost alkimistov s Kranjske z drugimi alkimisti tedanje Evrope (Nemčije). Avtor Časti in slave vojvodine Kranjske sicer ne navaja imen ne enih ne drugih.

Valvasor je zbral bogato knjižnico. Ta se danes nahaja v Narodni in univerzitetni knjižnici v Zagrebu. Tja jo je bil Valvasor prisiljen prodati po svojem finančnem zlomu. Vsebovala je kar 10.000 knjižnih enot: knjig, grafičnih del in skicirnih knjig¹⁵⁵ – med drugim tudi veliko del o magiji, mistiki, alkimiji in astrologiji.¹⁵⁶

¹⁵² Prav tam.

¹⁵³ Prav tam.

¹⁵⁴ Prav tam.

¹⁵⁵ Barbek, Valvasor, str. 138.

¹⁵⁶ Pregled popisa Valvasorjeve knjižnice odkrije naslednja dela (navajam po abecednem redu): Georg Agricola: *De re metallica*; dve deli nemškega alkimističnega mistika Johanna Arndta; štiri spise Arnolda iz Villanove (ok. 1240–1311), zdravnika, alkimista in astrologa; delo alkimista Bazilija Valentina: *Fr. Basilii Valentini Offenbarung /.../*; dvanajst del Johanna Joachima Becherja (1635–1682), avstrijskega alkimista, kemika in gospodarstvenika (zagovornika flugistonske teorije); delo renesančnega pravnika in preganjalca čarovništva Jeana Bodina (1529/30–1596): *Johannis Bodini Beschreibung deren Dingen, die sich am Himmel und der Luft, auf Erden und in der Erden zugetragen*; dvanajst del »temnega mistika« in teozofa Jakoba Böhmeja (1575–1624); osem del Roberta Boyla (1627–1691); delo o geomantiji z naslovom *Fasciculus Geomanticus*; Robert Fludd (1574–1637): *Robertti Flud alias de Fluctibus De anime intellectualis scientia seu Geomantia*; več kot petindvajset del nizozemskega alkimista, kemika in gospodarstvenika Johanna Rudolpha Glauberja (1604–1670); *Kabalo denudato* Christiana Knorra von Rosenrotha (1636–1689); več kot dvajset del Athanasiusa Kircherja (1602–1680), med njimi *Oedipus Aegyptiacus*; štiri dela nemškega kemika, lekarnarja in alkimista Johanna Kunckla (1630–1703); devet Paracelsusovih del; štiri Philalethova dela (verjetno gre za dela ameriško-angleškega alkimista Georga Starkeyja (1628–1665), ki je pisal pod psevdonimom »Eireneius Philathes«); štiri dela Gimabattista della Porta (1635–1715), ki večinoma obravnavajo naravno magijo; več kot trideset del Johanna Praetoriusa, nemškega pisca iz 17. stoletja, ki so obravnavala različne teme, od astrologije prek medicine do alkimije; *Disquisitionem magicarum libri VI*. Martina del Ria (1551–1608); *Chymische Schriften* angleškega alkimista Georga Ripleyja iz 15. stoletja; več alkimističnih in hermetičnih spisov, ki so v popisu knjižnice označeni kot »Rosenkranz-Hermetischen«; Johann Schröder (1600–1664): *Pharmacopoeia medico-chymica /.../*; Tobias Seiler (1617. stoletje): *Daemonomania*; Michael Sendivogius (1566–1636): *Der verlangte dritten Anfang der mineralischen Dinge, oder vom Philosophischen Salz /.../*; delo o hiromantiji Tabule Chiromanticae ter delo zdravnika, alkimista in kabalista Johanna Baptista van Helmonta (1580–1644) *Aufgang*

¹⁴³ Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske* – I, str. 414.

¹⁴⁴ Gran je stara lekarniška utežna mera, ki pomeni zelo majhno količino, običajno šestdeset miligramov (ni pa nujno).

¹⁴⁵ Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske* – I, str. 415.

¹⁴⁶ Kontraktura izhaja iz latinske besede contractio – krčenje – in pomeni otrdelost sklepa oziroma omejeno gibljivost v sklepu. Nastane zaradi skrajšanja mišic in vezi ter zmanjšanja sklepnih ovojníc. Kontrakture povzročajo omejitve gibanja in bolečine.

¹⁴⁷ Podagra je arhaično ime za vrsto akutnega vnetnega artritisa. Povzroča ga zvišana raven sečne kisline v krvi, ki kristalizira in se nabira v sklepih in veznem tkivu, lahko pa tudi v samih ledvicah v obliki ledvičnih kamnov.

¹⁴⁸ Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske* – I, str. 415–416.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 415–416.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 415.

¹⁵¹ Prav tam.

Za boljše razumevanje Valvasorja in njegovega znanja, zlasti tistega o okultnih vedah, je neprecenljiva škoda, da se niso ohranili tisti rokopisi, ki so zaradi njegovega finančnega zloma ostali nenatisnjeni. Od njih bi bili najzanimivejši deli: *Lumen naturae* (Naravna luč) in *Flos physico-mathematicus* (Fizikalno-matematični cvet). V prvem je avtor govoril o steklu, testu, barvi, ličilu, zdravilstvu ter simpatiji in antipatiji, drugo delo pa je vsebovalo predvsem Valvasorjeve iznajdbe s tega področja. O vsebini teh del je nekaj drobcev posredoval le Erazem Francisci, glavni urednik *Časti in slave vojvodine Kranjske*, ki je nakazal interesna področja: tavmatopoetika, nauk o rokohitrosti, pnevmatika, nauk o duhovih in njihovi naravi, sili in učinku ter o naravni magiji. Iz tega je razvidno, da so omenjena dela med drugim vsebovala dobršen del Valvasorjevih spoznanj o okultnih vedah.¹⁵⁷

Janez Vajkard Valvasor je v času, ko je bila alkimija še vedno legitimna veda, z empirično metodo in zavračanjem vsakršnega »praznoverja« sicer že glasnik nove dobe, razsvetljenstva, vendar je tudi zanj značilna baročna fascinacija z okultnim.

Alkimija na Kranjskem v 18. stoletju

Alkimija na Kranjskem se je ohranila do konca 18. stoletja,¹⁵⁸ vendar bi bil za tovrsten prikaz potreben samostojen članek.¹⁵⁹ V tem članku naj razvoj alkimije nakažem le v skopih obrisih.

Raziskovanja Janeza Friderika pl. Raina je nadaljeval njegov sorodnik, Ljubljčan Ferdinand Rain (1674–1742). Pri sedemnajstih letih je vstopil k jezuitom na Dunaju. Na kolegiju v Ljubljani je poučeval v letih 1694–1695, 1712–1716 in 1724–1726. Ljubljanske študente je učil fiziko, kar je v tistem času vsaj implicitno pomenilo tudi okvirno seznanjenost z alkimijo. To je še toliko bolj verjetno, ker je bil sorodnik našega najbolj znanega alkimista Janeza Friderika pl. Raina. Neposrednih podatkov, da bi se Ferdinand Rain eksplicitno ukvarjal z alkimijo, pa ni.¹⁶⁰

17. in 18. stoletje je bil čas, ko so znanost (in tudi politiko) v veliki meri krojili jezuiti. Ker je Ignacij Loyolski jezuitom izrecno prepovedal ukvarjanje z

medicino, alkimistične študije pri njih niso bile pogoste. Vendar se je za alkimijo zanimal ljubljanski jezuit Gabrijel Gruber (1740–1805), ki je poučeval na ljubljanskem liceju. Zanimalo ga je zlasti nastajanje žlahtnih kovin. Prepričan je bil, da lahko v vodi, zbrani v plasti ilovice ali modre glin, dobimo enake razmere kot ob biblični povodnji (tj. vesoljnem potopu). Z umetno reaktualizacijo stanja ob potopu (npr. v retorti) lahko vzpostavimo enake razmere kot ob bibličnem potopu in tako je mogoče ponoviti nastanek žlahtnih kovin.¹⁶¹ Gruberja je javno kritiziral Balthasar Hacquet (1740–1815). Med drugim mu je javno očital ukvarjanje z alkimijo.¹⁶²

V času razsvetljenstva je alkimija vsaj med izobraženci dobila prizvok vraževernega hokus-pokusa. Nikakor pa ni izginila. Pri življenju so jo ohranjali posamezni entuziasti, pietisti in iniciatorne ezoterične skupine, predvsem na nemško govorečem ozemlju,¹⁶³ do določene mere pa je preživela tudi v samostanih, kar je razvidno iz podatka, da je cesarica Marija Terezija leta 1777 z dekretom *Decretum Aulicum adversus Alchimistas* strogo prepovedala kakršnokoli laboriranje v samostanih.¹⁶⁴ S tem je bilo verjetno konec alkimističnega delovanja v samostanih na Kranjskem.

O raziskovanju kabale se je v ARS ohranil rokopis o kabali z naslovom *Unterrich Dieser Cabala*¹⁶⁵ domnevno iz leta 1760.¹⁶⁶ Vendar gre po mojem mnenju za navodilo o tajnopisju in prerokovanju glede prihodnosti – ljubezni, denarja, prijateljstva itd. Ne gre torej za kabalo v pravem pomenu besede: v tem času je bila kabala (»cabala«) neke vrste splošno ime za vse skrivne vede.

V drugi polovici 18. stoletja je v Idriji deloval lekarnar Ernest Freyer (1730–1795), sicer po rodu iz Žatca (Saatz) v čeških Sudetih. V času, ko je alkimija kot ezoterična veda iz znanstvenega okolja domala izginila, je Ernest Freyer gojil klasično alkimijo srednjega veka in renesanse. Med knjigami, ki jih je imel, je bilo namreč poleg številnih sodobnih naravoslovnih (zlasti kemičnih in mineraloških) del velikih klasičnih alkimističnih in roznokrižarskih spisov. Med alkimističnimi knjigami Ernesta Freyerja (ki jih hrani NUK) najdemo dela Raimunda Lulla, Johanna Joachima Becherja, Wilhelma von Schröderja, Jo-

der *Arzney-Kunst* (o okultni medicini). Za polne naslove del z alkimistično, astrološko, kabalistično in magično vsebino v Valvasorjevi knjižnici glej Kukolja in Magič, *Bibliotheca Valvasoriana: Katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*.

¹⁵⁷ Barbek, Valvasor, str. 138.

¹⁵⁸ Po nekaterih virih še dlje, vsaj do prve polovice 19. stoletja. Glej Južnič, O zgodnjih, str. 110–111; Minařik, O alkimiji, str. 344–345; Minařik, O alkimiji, str. 352. Vsi trije pisci se sklicujejo na Dimitzov rokopisni osnutek zgodovine alkimije na Kranjskem, nastal leta 1861 (ARS, AS 1080, fasc. 16/3, spis 619; Dimitz, *Zur Geschichte der Alchemie in Krain*, december 1861).

¹⁵⁹ O Ernestu Freyerju in njegovem zanimanju za alkimijo je obširno pisal Stanislav Južnič (Voltov sorodnik in njegov idrijski lekarnar).

¹⁶⁰ Južnič, O zgodnjih, str. 107.

¹⁶¹ Gruber se je še posebej navduševal nad deli katalonskega alkimista in filozofa Ramona Lulla (živel na prelomu 13. v 14. stoletje), ki jih je izdatno opremil z opombami. Glej Južnič, Prvih 800 let, str. 4.

¹⁶² Hacquet v svoji Ortografiji na Gruberja meče tale očitek: »Velike vsote denarja, ki so bile Gruberju zaupane pri zanj novem udejstvovanju, so moža zapeljale v divjanje zlatotvorstva.« Glej Mušič, Alkimisti, str. 20.

¹⁶³ Seveda se je avtentična alkimistična tradicija ohranila tudi v Franciji, Angliji, Italiji, Španiji, Osmanskem cesarstvu oziroma Turčiji in morda še marsikje. Ne smemo pozabiti, da imata svojo bogato (od Sredozemlja in Evrope neodvisno) alkimistično tradicijo tudi Indija in Kitajska.

¹⁶⁴ Mušič, Alkimisti v samostanih, str. 15.

¹⁶⁵ Rokopis c. 10 strani; ARS, signatura št. 159-r.

¹⁶⁶ Južnič, O zgodnjih, str. 110.

hanna de Monte Snydersa in še nekatera druga dela paracelzistične in rožnokrižarske usmeritve.¹⁶⁷ Med deli Ernesta Freyerja je tudi knjižica, ki je naslovljena *Das gesamte Buch des langen Leben und wolkomenden Reichthum*. To delo je poznano tudi kot *Hermaphroditschen Sonn- und Monds-Kind*. Izšlo je v Mainzu leta 1752 in kasneje tudi v Berlinu v alkimističnem kompendiju *Hermetisches A.B.C.* Zanimivo je, da je v Freyerjevi zapuščini tudi spis *Lux Septuplex Astralis id est: triumphans sapientum Mercurius etc. Dedicavit Adamo a Lebenwald. Labaci 6. 8. 1684*. Spis je v času Janeza Friderika pl. Raina v Ljubljani napisal Jakob Ignacij Seitler. Očitno je bila Freyerju do določene mere poznana starejša alkimistična tradicija na Kranjskem.

Freyer je tudi sam pisal alkimistične zapiske in ARS hrani nekaj njegovih spisov, vendar so težko berljivi.¹⁶⁸ Njegovi zapiski so opremljeni s skicami kemičnih procesov. Na nekaterih mestih je Freyer dodal alkimistične embleme (simbolne podobe).¹⁶⁹

V drugi polovici 18. stoletja se je v nemških in avstrijskih deželah razširilo rožnokrižarstvo, ki je bilo včasih povezano z velikim razmahom prostozidarstva. To je ob koncu 18. stoletja z ustanovitvijo lož v Trstu, Gorici, Ljubljani, Mariboru in Gradcu doseglo tudi slovenske dežele.¹⁷⁰ Glede na to, da je Ernest Freyer gojil izrazito zanimanje za alkimijo in da je med njegovimi deli kar nekaj takih, ki jih je mogoče označiti kot rožnokrižarska, je mogoče domnevati, da je bil idrijski lekarnar v stiku z rožnokrižarskimi tokovi svoje dobe. V odsotnosti trdnejših dokazov pa to ostaja le sklepna domneva.

ZAKLJUČEK

Kot sem skušal nakazati v uvodu, doživlja študij t. i. zahodne ezoterične tradicije velik vzpon. Botruje mu več dejavnikov, med njimi pristno zanimanje za historične, filozofske, znanstvene in religiozne pojave, ki so bili dolgo pozabljeni in z vidika ustoličenega znanstvenega diskurza odrinjeni. Vse več akademikov pa tudi spoznava, da gre za znanje, ki je lahko potencialno zelo močno. Smoter raziskovanja alkimije – in zahodne ezoterične tradicije nasploh – vidim tudi v opozarjanju na bogastvo zahodne, tj. evropske in ameriške ezoterične dediščine. Predvsem v sedanjí poplavi vzhodnjaških ezoteričnih tradicij in

njihovih izpeljav je tako vračanje k lastnim ezoteričnim koreninam smiselno. Kot je opozorila Tina Ban, je imela alkimija – ali vsaj njene kasnejše teozofske, ezoterične oziroma okultne in psihoanalitične interpretacije v smislu metanaracij – precejšen vpliv na fenomen novodobništva (*new age*). Številnih sodobnih novih religijskih gibanj ni mogoče docela razumeti brez poznavanja zahodne ezoterične tradicije.¹⁷¹ Prav tako so elementi zahodne ezoterične tradicije (in alkimije) – resda včasih na nekoliko prikrit način – prisotni v številnih kulturnih pojavih moderne in postmoderne dobe.

Alkimija na Slovenskem je bila obravnavana večkrat in v različnih kontekstih. Med njimi izstopajo kulturno-zgodovinski pristop starejših avtorjev (Avgust Dimitz, Peter pl. Radics, Franc Minařík), pristop v kontekstu zgodovine znanosti (Stanislav Južnič in Sandi Sitar), psihoanalitični pristop ter pristop z vidika religijskih študij (Igor Škamperle, Anja Zalta, Tina Ban). Doživela je tudi nekaj literarnih upodobitev.

Sam se zavzemam za prikaz z vidika zahodne ezoterične tradicije, ki lahko vključuje vse navedene pristope. Smoter raziskovanja alkimistične tradicije vidim najprej v tem, da raziščemo, spoznamo in predstavimo ta na naših tleh še vedno razmeroma malo poznan kulturni pojav. Plod takega raziskovanja je ali naj bi vsaj bilo bolj poglobljeno poznavanje manj znanih vidikov kulturne dediščine na Slovenskem. Študij alkimistične tradicije na naših tleh je tudi prispevek k poznavanju zahodne alkimistične tradicije vobče, saj so bili alkimisti z našega ozemlja aktivno vključeni v sočasna alkimistična prizadevanja in tokove v Evropi. Tretjič, študij alkimije je navsezadnje študij pristne ezoterične tradicije, ki v povezavi s študijem drugih ezoteričnih tradicij oziroma okultnih ved utegne prinesiti nova spoznanja o človeku. Seveda pa ta tretji vidik sodi bolj v domeno filozofije in ezoteričnih znanosti.

Tudi pri študiju alkimije (in sorodnih ezoteričnih tradicij) je potrebno troje. Prvič, treba je zavzeti kritično stališče do »velikih pripovedi« (ezoteričnih, teozofskih, psihoanalitičnih), ne da bi pri tem podcenjevali njihovo vrednost. Drugič, izhajati je treba iz kulturno-zgodovinskega in filozofskega konteksta, kar pomeni temeljito seznanitev z alkimističnim tekstom samim, z njegovim avtorjem in okoliščinami, v katerih je dotični tekst nastal. In tretjič, če je le mogoče, moramo izhajati iz tekstov samih, branih v izvirnikih.

Področje zgodovine alkimije (in okultnih ved nasploh) na Slovenskem zaradi majhnosti ozemlja sicer ni obširno, vendar pušča prostor za nove raziskave in novo delo na tem področju. Vidim ga v obliki posameznih študij, prevodov (tako domačih kot tujih alkimističnih del), pa tudi v obliki morebitne muzejske predstavitve.

¹⁶⁷ Južnič, Voltov sorodnik, str. 111–112.

¹⁶⁸ Freyerjeva avtorska alkimistična dela so naslednja: *Curiositas cujus generis seu curiosa naturae miracula*, 1751; *Compositio Alchimiae seu vera destructio metallorum et nova generatio Philosophorum seu Lapidis Sapientum*, 1751; *Synagoga seu collectanea Chymica tam propria Experientia probata quam ex Authoribus recentioris collecta*, 1753; *Lapidis Philosophorum Unshätzbarer Unterricht in De Lapide Philosophorum*.

¹⁶⁹ Prepisi knjig Ernesta Freyerja, njegovi lastni alkimistični zapisi in skice ter rokopis Jakoba Ignacija Seitlerja *Lux Septuplex Astralis* /.../ so v ARS, AS 863, fasc. 1–3.

¹⁷⁰ Košir, Prostozidarstvo.

¹⁷¹ Prim. Ban, *Novodobniška duhovnost*.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Histo-ričnega društva za Kranjsko, fascikel 16/3, spis 619: Dimitz, Avgust: *Zur Geschichte der Alchemie in Krain*. MHK, rokopis, december 1861.

AS 863, rodbina Freyer, fasc. 1: Seitler, Jakob Ignacij: *Lux Septuplex Astralis id est: triumphans sapientum Mercurius etc. Dedicavit Adamo a Lebenwald. Labaci* 6. 8. 1684; fasc. 2 in 3.

Frančiškanski samostan Ljubljana-Center

Ruessenstein, Alexis Freiherr von: *Drittes Buch: zusammen getragenen schriften des Herrn Alexi Freiherrn von Ruessenstein*, 1694 (rokopis, brez signature).

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Abraham, Lyndy: *A Dictionary of Alchemical Imagery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Atwood, Mary Anne: *Hermetic Philosophy and Alchemy: A Suggestive Inquiry into Hermetic Mystery*. London: Kegan Paul, 2004 [1850].

Ban, Tina: *Novodobniška duhovnost: Od zgodovinskih izvirov do sodobne podobe*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2008.

Barbek, Tomaž: Valvasor, hermetizem in alkimija. *Alkimija med mitom in znanostjo*. Poligrafi VIII, 29/30 (ur. Igor Škamperle). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 127–140.

Benzenhöffer, Udo in Urs Leo Gantenbein: Paracelsus (ps. of Theophrastus Bombast von Hohenheim). *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 922–931.

Bonardel, Francois: Alchemical Esotericism and the Hermeneutic of Culture. *Modern Esoteric Spirituality* (ur. Antoine Faivre in Jacob Needleman). New York: Crossroads, 1992, str. 71–100.

Buntz, Herwig: Alchemy III: 12th/13th – 15th Century. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 34–41.

Burckhardt, Titus: *Alchemy: Science of the Cosmos, Science of the Soul*. Louisville, Kentucky: Fons Vitae, 1997.

Caron, Richard: Alchemy V: 19th – 20th Century. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 50–58.

Corbin, Henry: *Zgodovina islamske filozofije*. Celje: Mohorjeva družba, 2007.

Coudert, Allison P.: Alchemy IV: 16th – 18th Century. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 42–50.

Dobbs, Betty Jo Teeter: *The Foundations of Newton's Alchemy: Or the Hunting of the Green Lion*. New York: Cambridge University Press, 1975.

Dobrzensky, Jan Jacob Wenceslaus de Nigro Ponte: Praeservativum Universale Naturale: Augustissimo Romanorum Imperatori Leopoldo I. humilme oblatum: Saliva, Contra Omnem in Aere Serpente Contagionem Praeservativum Optimo. *Miscellanea Curiosa, Sive Ephemeridum Medico-Physicarum Germanicarum Academiae Naturae Curiosorum Annus Nonus Et Decimus, Annor. M.DC. LXXVIII. & M.DC. LXXIX.: Continens Celeberrimorum Virorum, Tum Medicorum, tum aliorum Eruditorum in Germania, & extra eam Observationes Medicas, Physicas, Chymicas, Nec non Mathematica*. Nürnberg: Endturus, 1693 [1679], str. 375–386 (<http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd17/content/pageview/8703027>; 1. maj 2015).

Dolenc, Milan: Bibliografija rokopisnih ljudsko-medicinskih bukev in zapisov s slovenskega etničnega območja. *Slovenski etnograf* XXVII–XXVIII, 1974–1975, str. 31–74.

Dular, Anja: Valvasorjeva knjižnica. *Theatrum vitae et mortis humanae: Prizorišče človeškega življenja in smrti: Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem* (ur. Maja Lozar Štamcar in Maja Žvanut). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 259–275.

Dular, Anja: *Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.

Edighoffer, Roland: Rosicrucianism: from the seventeenth to the twentieth Century. *Modern Esoteric Spirituality* (ur. Antoine Faivre in Jacob Needleman). New York: Crossroads, 1992, str. 186–209.

Eliade, Mircea: *The Forge and the Crucible: The Origins and Structures of Alchemy*. Chicago: Chicago University Press, 1978.

Evans, Robert J. W.: *Das Werden der Habsburger Monarchie 1550–1700: Gesellschaft, Kultur, Institutionen*. Wien/Köln/Graz: Böhlau, 1989.

Evola, Julius: *The Hermetic Tradition: Symbols and Teachings of the Royal Art*. Rochester, Vermont: Inner Traditions International, 1995.

Faivre, Antoine: Ancient and Medieval Sources of Modern Esoteric Movements. *Modern Esoteric Spirituality* (ur. Antoine Faivre in Jacob Needleman). New York: Crossroads, 1992, str. 1–70.

Faivre, Antoine: Christian Theosophy. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 258–267.

Faivre, Antoine: Introduction I. *Modern Esoteric Spirituality* (ur. Antoine Faivre in Jacob Needleman). New York: Crossroads, 1992, str. xi–xxii.

- Fanger, Claire in Frank Klaassen: *Magic III: Middle Ages. Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 724–731.
- Godwin, Joscelyn: Rudolf II. of Habsburg. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 1021–1022.
- Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom*. Disserationes 11. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2015.
- Goodrick-Clarke, Nicholas: *The Western Esoteric Traditions*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Haage, Bernard D.: *Alchemy II: Antiquity – 12th Century. Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 16–34.
- Hanegraaff, Wouter J.: *Esotericism. Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 336–340.
- Hitchcock, Ethan Allen: *Remarks Upon Alchemy and Alchemists*. Whitefish, MT: Kessinger Reprints, 2003 [1857].
- Hudales, Jože: *Slovenski muzeji in etnologija: Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2008.
- Jonas, Hans: *The Gnostic Religion*. Boston: Beacon Press, 2001.
- Jung, Carl Gustav: *Aion: Researches into the Phenomenology of the Self*. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Jung, Carl Gustav: *Alchemical Studies*. Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Jung, Carl Gustav: *Mysterium Coniunctionis*. Princeton: Princeton University Press, 1970.
- Jung, Carl Gustav: *Psychology and Alchemy*. Princeton: Princeton University Press, 1968.
- Jung, Carl Gustav: *Spomini, sanje, misli*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.
- Južnič, Stanislav: Fizične knjige v turjaški knjižnici. *Knjižnica, revija za področje bibliotekarstva in bibliotekarskih znanosti* 50, 3, 2006, str. 23–52.
- Južnič, Stanislav: Kopernik v turjaški in licejski knjižnici. *Knjižnica: revija za področje bibliotekarstva in bibliotekarskih znanosti* 50, 1–2, 2006, str. 7–34.
- Južnič, Stanislav: O zgodnjih kranjskih naravoslovcih. *Poligrafi VIII*, št. 29/30, 2003, str. 99–118.
- Južnič, Stanislav: Prvih 800 let frančiškanske kemije za Slovence (ob 800 letnici frančiškanskega reda v letu 2009). *Acta Chymica Slovenica* 56, 2009, str. 3–18.
- Južnič, Stanislav: Voltov sorodnik in njegov idrijski lekarnar (ob 270-letnici Voltovega rojstva). *Acta Chymica Slovenica* 61, 2014, str. 107–126.
- Južnič, Stanislav: *Zgodovina raziskovanja vakuum in vakuumskih tehnik – 2. del*. Ljubljana: Društvo za vakuumsko tehniko Slovenije, 2010.
- Kavčič, Ivica: Živo srebro in cinober v alkimiji in v proizvodnji rudnika živega srebra v Idriji. *Poligrafi VIII*, št. 29/30, 2003, str. 79–97.
- Klosowski de Rola, Stanislas: *The Golden Game: Alchemical Engravings of the Seventeenth Century*. London: Thames and Hudson, 1988.
- Kopriva, Silvester: *Ljubljana skozi čas: ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih*. Ljubljana: Založba Borec, 1989.
- Kors, Alan Charles in Edward Peters (ur.): *Witchcraft in Europe 400–1700: A Documentary History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001.
- Košir, Matevž in Marjeta Tratnik-Volasko: *Čarovnice: predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče Ljubljana, 1997.
- Košir, Matevž: Prostožidarstvo v habsburški monarhiji v 18. stoletju ter prostožidarski loži »Združena srca« ter »Dobrodelnost in stanovitnost« v Ljubljani. *Kronika* 46, 1–2, 1998, str. 41–65.
- Kovač, Tita: *Kemiki skozi stoletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.
- Kovač, Tita: *Spomini barona Valvasorja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.
- Koyre, Alexandre: *Mistiki, spiritualisti, alkimisti XVI. stoletja v Nemčiji*. Ljubljana: KUD Logos, 2008.
- Kukolja, Božena in Vladimir Magić: *Bibliotheca Valvasoriana: Katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*. Ljubljana in Zagreb: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti in Nacionalna i sveučiliška knjižnica Zagreb, 1995.
- Levi, Eliphas (ps. od Alphonse Louis Constant): *Transcendental magic*. Boston in York Beach: Weiser, 2001 [1855/56].
- Maurer, Armand: *Srednjeveška filozofija Zahoda*. Celje: Mohorjeva družba, 2001.
- Mayr, Janez Krstnik: *Catalogus librorum qui nundinis Labacensibus autumnalibus in officina libraria Joannis Baptistae Mayr, Venales postant. Anno M.DC.LXXVIII*. Faksimile izdaja. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966 [1678].
- McIntosh, Christopher: *The Rosicrucians: The History, Mythology and Rituals of an Esoteric Order*. San Francisco in Newburyport: Weiser Books, 1997.
- McLean, Adam, ur.: *The Alchemy Web Site*: <http://www.alchemywebsite.com/>, 1. maj 2015.
- McLean, Adam: *The Alchemical Mandala: a survey of the mandala in the western esoteric traditions*. Grand Rapids, Minnesota: Phanes Press, 2002.
- Minařik, Fran: *Geslo o alkimiji na Slovenskem v Enciklopediji Jugoslavije. Minařikova zbrana dela I* (ur. Štefan Predin). Maribor: Mariborske lekarne, 2000 [1983], str. 369.
- Minařik, Fran: *Nekaj o stari zlatarski umetnosti. Minařikova zbrana dela I* (ur. Štefan Predin).

- Maribor: Mariborske lekarne, 2000 [1918], str. 333–339.
- Minařik, Fran: O alkemiji na Kranjskem. *Minařikova zbrana dela I* (ur. Štefan Predin). Maribor: Mariborske lekarne, 2000 [1925], str. 341–345.
- Minařik, Fran: O alkimiji na Kranjskem. *Minařikova zbrana dela I* (ur. Štefan Predin). Maribor: Mariborske lekarne, 2000 [1927], str. 347–352.
- Minařik, Fran: O stermolskih alkemistih. *Minařikova zbrana dela I* (ur. Štefan Predin). Maribor: Mariborske lekarne, 2000 [1927], str. 353–357.
- Minařik, Fran: Razprava ljubljanskega alkemista Raina o tekočini »Alkaest«. *Minařikova zbrana dela I* (ur. Štefan Predin). Maribor: Mariborske lekarne, 2000 [1928], str. 359–368.
- Mušič, Drago: Alkimisti – zlatotvorci v idrijskem rudniku živega srebra. *Alkimija, sveta veda naša: Alkimisti in Paracelzus 1493–1541–1993* (ur. Mihaela Kocjančič, Mihael Glavan in Vilenka Jakac Bizjak). Ljubljana: NUK, 1994, str. 22–23.
- Mušič, Drago: Alkimisti v samostanih. *Alkimija, sveta veda naša: Alkimisti in Paracelzus 1493–1541–1993* (ur. Mihaela Kocjančič, Mihael Glavan in Vilenka Jakac Bizjak). Ljubljana: NUK, 1994, str. 15–16.
- Mušič, Drago: Slovenski alkimisti, paracelzisti in jatrokemiki. *Alkimija, sveta veda naša: Alkimisti in Paracelzus 1493–1541–1993* (ur. Mihaela Kocjančič, Mihael Glavan in Vilenka Jakac Bizjak). Ljubljana: NUK, 1994, str. 18–20.
- Newmann, William R.: *Promethean Ambitions: Alchemy and the Quest to Perfect Nature*. Chicago & London: University of Chicago Press, 2004.
- Newmann, William R.: *The Summa Perfectionis of Pseudo-Geber: A Critical Edition, Translation & Study*. Leiden, New York, Kobenhavn in Köln: Brill, 1991.
- Paušek-Baždard, Snježana: Alkimija v delih istrskih zdravnikov. *Poligrafi VIII*, št. 29/30, 2003, str. 119–126.
- Paušek-Baždard, Snježana: Neka alkemijska gledišta hrvatskih prirodnoznanstvenika. *Prilozi* 61–62, 2008, str. 143–155.
- Principe, Lawrence M. in William R. Newmann: Some Problems with the Historiography of Alchemy. *Secrets of Nature: Astrology and Alchemy in Early Modern Europe* (ur. William R. Newmann in Anthony Grafton). Cambridge, Massachusetts in London, England: The MIT Press, 2001, str. 385–431.
- Principe, Lawrence M.: Alchemy I: Intruduction. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (ur. Wouter J. Hanegraaff et al.). Leiden/Boston: Brill, 2006, str. 12–16.
- Principe, Lawrence M.: Alkahest (syn. Menstruum universale). *Alchemie: Lexikon einer hermetischen Wissenschaft* (ur. Claus Priesner in Karin Figala). München: C. H. Beck, 1998, str. 40–41.
- Principe, Lawrence M.: Aurum potabile. *Alchemie: Lexikon einer hermetischen Wissenschaft* (ur. Claus Priesner in Karin Figala). München: C. H. Beck, 1998, str. 66.
- Radics, Peter pl.: *Johann Weikhardt Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693)*. Laibach: Krainsche Sparkasse, Ig.v. Kleinmayr und Fed. Bamberg, 1910.
- Rain, Joannes Frederic a: *Praeservativum Universale Naturale. A natura & arte depromptum in omni morborum genere Est LAPIS PHILOSOPHORUM Cujus Possibilitas, realitas, existentia & praeparatio, quantum licet, quodq; is solus sit unicus morborum debellator Hercules*. /.../ Labaci: Joannis Baptista Mayr, 1680.
- Read, John: *Prelude to Chemistry. The Outline of Alchemy, Its Literature and Relationships*. Massachusetts: The MIT Press, 1966.
- Reale, Giovanni: *Zgodovina antične filozofije I: Od izvirov do Sokrata; Zgodovina antične filozofije II: Platon in Aristotel*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2002.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Roob, Alexander: *Alchemy & Mysticism: The Hermetic Museum*. Köln, London, Los Angeles, Madrid, Paris in Tokyo: Taschen, 2006.
- Rudolph, Kurt: *Gnosis: The Nature & History of Gnosticism*. San Francisco: Harper, 1987.
- Schipperges, Heinrich: Paracelsus and his Followers. *Modern Esoteric Spirituality* (ur. Antoine Faivre in Jacob Needleman). New York: Crossroads, 1992, str. 154–185.
- Schmieder, Karl Christoph: *Geschichte der Alchimie*. Wiesbaden: Marix Verlag, 2005 [1832].
- Sitar, Sandi: Alkimija skozi čas. *Poligrafi VIII*, št. 29/30, 2003, str. 41–62.
- Sitar, Sandi: *Sto slovenskih znanstvenikov, zdravnikov in tehnikov*. Ljubljana: Prešernova družba, 1987.
- Smith, Pamela H.: Fürstenalchemie. *Alchemie: Lexikon einer hermetischen Wissenschaft* (ur. Claus Priesner in Karin Figala). München: C. H. Beck, 1998, str. 140–143.
- Soukup, Rudolf Werner: *Chemie in Österreich: Bergbau, Alchemie und frühe Chemie: Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Wien, Köln in Weimar: Böhlau, 2007.
- Steska, Viktor: Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, X, 1900, str. 145–174.
- Tišler, Miha: Alkimijski eksperimenti. *Poligrafi VIII*, št. 29/30, 2003, str. 63–78.
- Trismegist, Hermes: *Corpus Hermeticum*. Ljubljana: Nova revija, 2001.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske – I–IV. (Die Ehre des Herzogtums Krain.)* Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.

- Waite, Arthur Edward: *Secret Tradition in Alchemy*. Whitefish, MT: Kessinger Reprints, 2007.
- White, David Gordon: *The Alchemical Body: Siddha Traditions in Medieval India*. Chicago: University of Chicago Press, 1996.
- Willis, Roy: Magic. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (ur. Alan Bernard in Jonathan Spencer). London in New York: Routledge, 2002, str. 340–343.
- Yates, Frances Amelia: *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London in New York: Routledge, 2008 [1964].
- Yates, Frances Amelia: *The Occult Philosophy in Elizabethan Age*. London in New York: Routledge, 2008 [1979].
- Yates, Frances Amelia: *The Rosicrucian Enlightenment*. London in New York: Routledge, 2007 [1972].
- Zalar, Vinko: Slava alkimije istrske. *Poligrafi* I, št. 1/2, 1996, str. 130–137.
- Žvab, Andraž: Alkimija: struktura in zgodovina. *Acta Chymica Slovenica*, 62, 1, 2015, str. 2–18.
- Žvab, Andraž: *Tradicija alkimije na Zahodu in na Slovenskem* (diplomsko delo). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2015.
- Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Žvanut, Maja: Valvasorjev boter Konrad Ruess baron Ruessenstein na Strmolu. *Kronika* 54, 2006, str. 183–194.

S U M M A R Y

Baroque Alchemy in Carniola

In the discussion, alchemy in the Duchy of Carniola is presented. The article is divided into chapters and subchapters. The first chapter presents the growing academic field of Western esoteric tradition studies as well as the role of alchemy in the context of modern academic research. The second chapter describes the basic features of alchemy as one of the

Western esoteric traditions and provides a brief historical survey of the tradition. The third chapter deals with alchemy in the Habsburg Empire in the time of late Renaissance and Baroque. The discussion addresses the following topics: the role of Paracelsianism in the late 16th and early 17th centuries; alchemy and Habsburg emperors; the phenomenon of Rosicrucianism; the role of alchemy and occult sciences in learned Baroque culture; alchemists and occultists as successful members of the Habsburg Court and the phenomenon of public alchemical transmutations in the context of learned Baroque culture. The main part of the article deals with alchemy in Duchy Carniola from the late 16th to the 18th century and addresses the following topics. The first subchapter discusses alchemists from the late 16th-century Ljubljana—most notably doctors, nobles and inventors—as well as the presence of alchemy in booksellers' catalogues. The second subchapter is dedicated to alchemy and mining and deals especially with the connection of alchemy and mining technologies in the town of Idrija. In the 17th century, the Strmol Castle was famous for its owners' alchemical endeavours and could be labelled as the »capital« of alchemists from Carniola. These—especially the three generations of the Ruessenstein family—are presented in the third subchapter. Johannes Friedrich von Rain (1613–?) was undoubtedly the most famous alchemist from Carniola. His life, thought and work are presented in the fourth subchapter, with a specific focus on his alchemical dispute with his contemporary, a Czech medical doctor and alchemist Dobrzensky. The discussion provides a thorough analysis of Rain's alchemical polemic *Praeservativum Universale Naturale*. Johann Weikhard von Valvasor, now famous for his sober and experiment-based scientific endeavours, had a strong interest in the occult as well. As is the case with Newton, authors have often neglected Valvasor's occult and alchemical leanings. These are presented in the fifth subchapter. Alchemy in Carniola was alive well into 18th century and is briefly discussed in the sixth subchapter. The discussion concludes with a survey of up-to-date research of alchemy in Slovenia. It also indicates possible future research options of this topic in the form of translations, critical studies and museum exhibitions.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5:728.82(497.4Jablje)"17/18"

Prejeto: 28. 3. 2016

Lidija Slana Univ. dipl. oec. v pokoju, Brilejeva 6, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: slanalidija@gmail.com

Lastniki dvorca Jablje skozi čas in portreti nekaterih lastnikov iz 18. in 19. stoletja

IZVLEČEK

V Narodni galeriji v Ljubljani poleg znanega portreta barona Leopolda Lichtenberg-Janežiča iz 19. stoletja, delo znanega slikarja Jožefa Tomince, hranijo še pet portretov, ki pripadajo njegovim prednikom iz 18. stoletja. Obnovljeni dvorec Jablje, ki je od leta 1999 kulturni spomenik državnega pomena, sedaj nudi zavetje nekaterim državnim in mednarodnim institucijam, zanimive pa so tudi življenjske zgodbe njegovih lastnikov v preteklosti. V prispevku je najprej prikazan kratek pregled lastnikov dvorca Jablje od srednjega veka do sredine 18. stoletja, nato pa so opisane življenjske zgodbe portretirancev, nekaterih članov rodbin Schwab-Lichtenberg in Lichtenberg-Janežič, ki so dvorec posedovali vse do leta 1941, ko je umrla zadnja lastnica baronica Hipolita.

KLJUČNE BESEDE

Dvorec Jablje, kranjske plemiške rodbine, plemiški portreti, Lambergi s Črnela, Rasp, Moscon, Posarelli, Schwab-Li(e)chtenberg, Janežič, Lichtenberg-Janežič

ABSTRACT

OWNERS OF THE JABLJE MANSION THROUGH TIME AND SOME OF THEIR PORTRAITS FROM THE 18TH AND 19TH CENTURIES

In addition to the famous portrait of Baron Leopold Lichtenberg-Janežič from the 19th century made by the renowned painter Jožef Tominc, the National Gallery in Ljubljana also holds five portraits belonging to his ancestors from the 18th century. The restored mansion, a cultural monument of national importance since 1999, now houses several national and international institutions, and keeps interesting stories of the lives of its past owners. The article first provides a brief overview of the owners of the Jablje mansion from the Middle Ages to the mid-18th century and then proceeds to describe the life stories of persons in the portraits, some of the members of the Schwab-Lichtenberg and Lichtenberg-Janežič families, who held the mansion in their possession until 1941, the year of the death of the last owner, Baroness Hyppolita.

KEY WORDS

Jablje mansion, noble families of Carniola, portraits of noblemen, Lambergs of Črnelo, Rasp, Moscon, Posarelli, Schwab-Li(e)chtenberg, Janežič, Lichtenberg-Janežič

Portreti iz dvorca Jablje v Narodni galeriji

V Narodni galeriji v Ljubljani so v razstavnih dvoranh in depojih shranjeni številni portreti kranjskih plemičev in plemkinj. Za marsikaterega ni znano, koga predstavlja, približno lahko določimo le obdobje, v katerem je določena oseba živela, pač glede na značilno nošo tistega časa.

Zelo dobrodošlo je, če portret vsebuje podatke o portretirancu, na primer grb z oznako plemiške stopnje, ime in priimek ter področje delovanja v deželi. Portreti baronov Lichtenbergov, o katerih bo govora v tem prispevku, so zato zelo dragoceni, saj vsebujejo vse podatke, na osnovi katerih lahko portretirance zasledimo v arhivih in literaturi ter poskušamo čim bolj strniti njihovo življenjsko zgodbo.

Pet portretov iz druge polovice 18. stoletja prikazuje člane plemiške rodbine Schwab pl. Lichtenberg, javnosti doslej že znani portret iz prve polovice 19. stoletja pa prikazuje barona Leopolda Lichtenberg-Janežiča. Gospodarji dvorca Jablje so se po tedanji navadi plemiškega stanu dali portretirati in so svoje portrete v skoraj naravni velikosti postavili na vidno mesto. Portreti so bili namenjeni obiskovalcem, predvsem pa potomstvu, da bi se čim bolj zavedalo svojih plemenitih korenin.

Pet portretov je bilo pred drugo svetovno vojno v knjižnici dvorca Jablje pri Mengšu, popisal pa jih je dr. France Stele.¹ Šesti portret, ki predstavlja Ano Marijo Margareto Schwab pl. Lichtenberg, je po drugi svetovni vojni v Narodno galerijo prišel iz Federalnega zbirnega centra; kako je zašel tja, ni znano.

Portreti, razen verjetno enega, so bili v Jabljah, ki sodi med najlepše dvorce na ozemlju Slovenije. Jablje so bile v svojem petstoletnem obstoju v posesti nekaterih plemiških rodbin, ki so dvorec pozidale v renesančnem slogu in ga kasneje barokizirale. Na kratko bodo prikazani tudi nekateri člani teh rodbin.

Dvorec Jablje pri Mengšu

Dvorec Jablje stoji blizu vasi Loka pri Mengšu na zahodnem delu Mengeškega polja. Postavljen je strateško na robu skalnatega pobočja in ponuja razgled na celotno Mengeško polje. V zaledju mu varstvo nudijo gozdovi, ki se raztezajo vse do Rašice. Pod dvorcem je kraška jama, skozi katero teče potok – ponikalnik, ki se izliva v potok Šumberk, desni pritok reke Pšate. V bližnji okolici je nekaj kraških jam in vrtač.

Slovensko ime dvorca Jablje naj bi nastalo iz daljšee oblike *Jabljane*, ki je prvotno pomenilo »prebivalci območja, kjer rastejo jablane«. Nemška oblika imena

Habach je nastala iz besede Hagbach, kar pomeni potok, zaraščen z grmičevjem.²

Renesančni dvorec je bil po izgradnji okrog leta 1530 na mestu srednjeveškega stolpastega dvora, morda porušenega v potresu leta 1511, še večkrat prezidan in obnovljen v baročnem slogu. Bil je v lasti več kranjskih plemiških rodbin, ki so ga bogato opremile ter uredile razkošno notranjost in bližnjo okolico. Reprezentančno jedilnico naj bi leta 1745 s freskami poslikal znani slikar Franc Jelovšek.³ Ob koncu druge svetovne vojne je bil dvorec izropan, služil je za stanovanja in propadal. Obnovitev strehe leta 1988 je zavrla nadaljnje propadanje zgodovinsko in arhitekturno nadvse zanimive stavbe. Leta 1999 je bil dvorec Jablje z odlokom razglašen za kulturni spomenik državnega pomena.⁴

V letih 2000 do 2004 je bil dvorec temeljito obnovljen. Od leta 2006 sta v njem nastanjena Center za evropsko prihodnost (CEP) ter Služba za strateške in študijske analize Ministrstva RS za zunanje zadeve.

Bogato opremljeni dvorec, prilagojen zahtevam sodobnega časa, ponuja ustrezen ambient za protokolarne in družabne dogodke, prireditve, seminarje, predavanja in podobno.⁵

Vitezi z Jabelj (13. stoletje do okoli sredine 15. stoletja)

Na mestu, kjer stoji dvorec Jablje, je stal srednjeveški dvor, prvič omenjen leta 1268 in izrecno omenjen kot *hoff ze Hagbach* leta 1346.⁶ Bil je bivališče po njem imenovanih vitezov, med katerimi je bil v pisnih virih leta 1303 prvi omenjen Rudolf pl. Hagbach, leta 1318 pa Vernher iz Jabelj, sin Fridrika Diengerja iz bližnjih Zapric.⁷ 25. maja 1350 sta Vernherjeva sinova Fric in Askvin iz Jabelj Nikolaju Sommereckerju prodala svoj dvor v Jabljah in nekaj hub.⁸ O vitezi iz Jabelj odtlej ni bilo več podatkov. V 15. stoletju je bila posest, ki je pripadala Jabljam, deželno knežja. Deželni knez in cesar Friderik III. jo je oddajal v zastavo. Leta 1487 je Jurij pl. Lamberg s Črnela že pričakoval obnovitev zastavne pogodbe.⁹

² Torkar, Etimologija, <http://www.onger.org/depo/trzin/2008/0214delojablejablje.pdf>.

³ Stopar, *Grajske stavbe, Gorenjska*, str. 56; Stražar, *Mengeš in Trzin*, str. 79–83; Pečnik idr., *Grad Jablje*, str. 8. Mnenje dr. Steleta in dr. Mikuža, da je freske na Jabljah naslikal Franc Jelovšek, je na osnovi novjših raziskav (dr. Ferdinand Šerbelj) vprašljivo.

⁴ *Uradni list RS*, št. 81/99, str. 12586.

⁵ Pečnik in Hafner, *Zgodovina*, file:///D:/bk/dokumenti/Jablje/Grad%20Jable%20-%20Predstavitev%20gradu.html.

⁶ Stopar, *Grajske stavbe, Gorenjska*, str. 41.

⁷ Preinfalk in Bizjak, *Knjiga listin I*, str. 84, št. 30 (1318 april 28); Kos, *Vitez in grad*, str. 154; Jakšič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 141.

⁸ Stražar, *Mengeš in Trzin*, str. 76.

⁹ Kožuh idr., *Seminar*, str. 219.

¹ Stražar, *Mengeš in Trzin*, str. 81–82; Pečnik idr., *Grad Jablje*, str. 23.

Dvorec Jablje v 17. stoletju (Valvasor, Die Ehre, XI, str. 271).

Lambergi s Črnela in Jabelj (od sredine 15. stoletja do leta 1644)

Celotna jabeljska posest je bila precej razdrobljena in se je nahajala na širšem območju Kamnika, Domžal in Moravč.¹⁰ Urbar deželno knežjega urada Jablje iz leta 1493 prikazuje, da je imela približno trideset odstotkov celotne posesti urada Jablje v zakup plemiška rodbina Lambergov, preostali del pa je bil pod neposredno upravo deželnega vicedoma.¹¹ Tega leta je cesar Friderik III. Juriju I. pl. Lambergu s Črnela in njegovi materi Kunigundi podelil več posesti, ki so spadale h gospodstvu Jablje in so prinašale 8 mark šilingov dohodka.¹² Cesar Friderik in njegov sin Maksimiljan I. sta bila v večni denarni stiski, zato dostikrat nista vračala zastavnih vsot. Po vsej verjetnosti se je to dogajalo tudi pri Jabljah in tako je posest sčasoma prešla v last pl. Lambergov s Črnela. Ta linija Lambergov se je imenovala po istoimenskem

gradu, ki je stal na hribu blizu Doba pri Domžalah in so ga Lambergi v prvi polovici 15. stoletja prevzeli po sorodnikih vitezi Pirsih. Prvi »Črnelški« je bil vitez Jakob, omenjen leta 1433.¹³

Andrej II. pl. Lamberg s Črnela, pravnuk viteza Jakoba in sin Sigmunda II. mlajšega, cesarskega svetnika in vrhovnega dvornega lovskega mojstra, ki je umrl pred letom 1524, je bil v letih 1523–29 osemindeseti kranjski deželni upravitelj.¹⁴ Okrog leta 1530 je na mestu srednjeveškega dvora postavil dvorec Jablje v renesančnem slogu, ki se je v tem času že uveljavljal tudi na Kranjskem.¹⁵ V letih 1534–37 je bil peti kranjski deželni oskrbnik (*Lands-Verwalter*).¹⁶ Umrl je leta 1542. S prvo sopro-

¹⁰ Gestrin, *Obdobje fevdalizma*, str. 31.

¹¹ Kožuh idr., *Seminar*, str. 219.

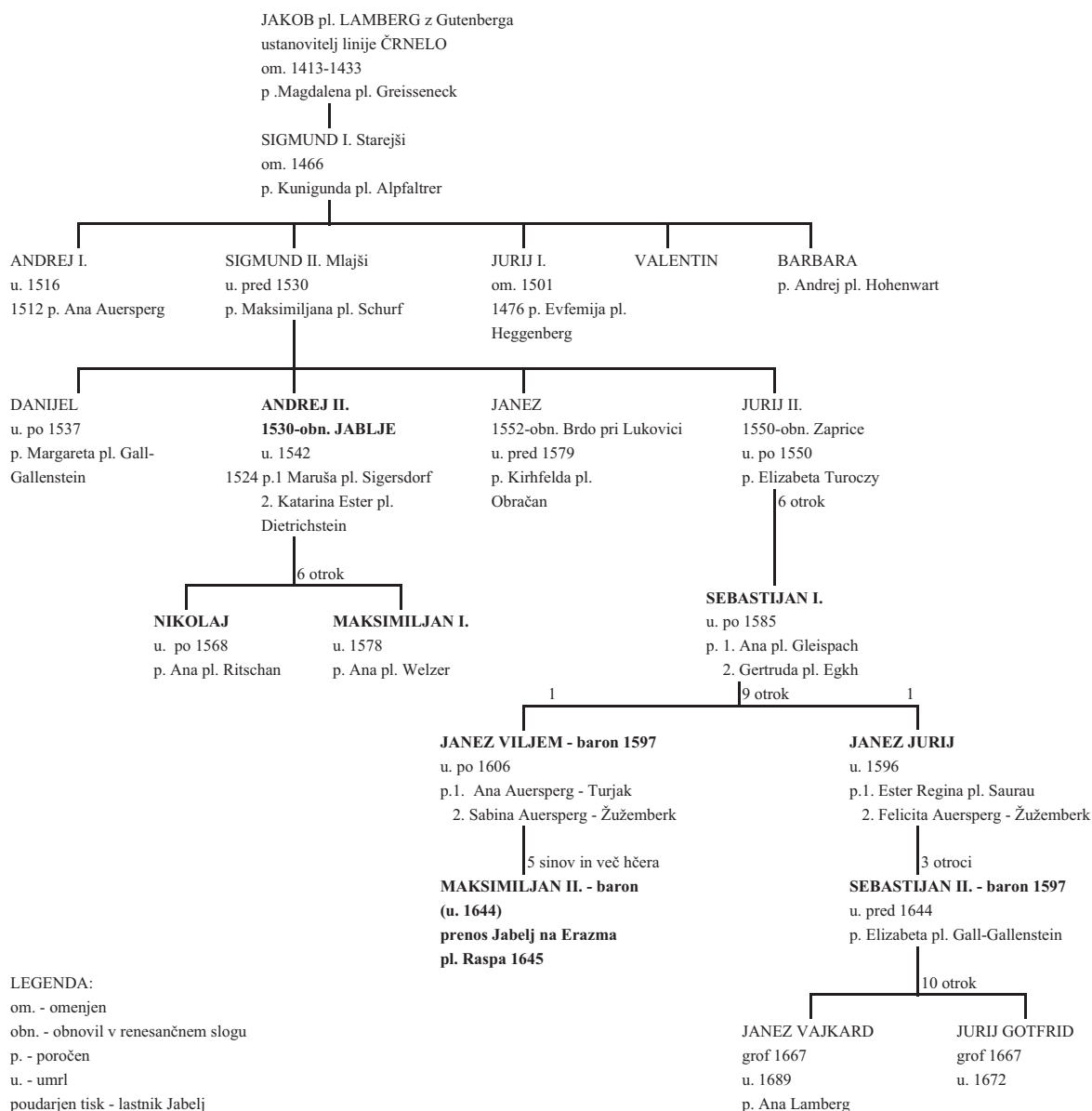
¹² Stražar, *Župnija Dob*, str. 99.

¹³ Stražar, *Župnija Dob*, str. 99; Witting, *Beiträge* (1894), str. 177.

¹⁴ Witting, *Beiträge* (1894), str. 178; Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 74.

¹⁵ Witting, *Beiträge* (1894), str. 178. V SBL (geslo Rasp), je navedeno, da so dvorec Jablje postavili pl. Raspi, kar pa ni podprto z nobenim drugim virom. Erazem pl. Rasp je Jablje pridobil šele približno sto let kasneje (gl. odd. ERAZEM PL. RASP).

¹⁶ Witting, *Beiträge* (1894), str. 178; Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 70.

Rodovnik: Lambergi s Črnela in Jabelj

go Margareto Marušo pl. Siegersdorf ni imel potomcev, z drugo soprogo Katarino Ester pl. Dietrichstein pa sta imela tri sinove in štiri hčere.¹⁷

Prvi Andrejev sin Nikolaj pl. Lamberg s Črnela, kranjski deželni odbornik leta 1567,¹⁸ je bil leta 1568 naveden kot lastnik Jabelj in Črnela.¹⁹ Umrl je pred letom 1575. S soprogo Marijo Ano Magdaleno pl. Ritschan nista imela potomcev.²⁰

Drugi Andrejev sin Maksimiljan I. pl. Lamberg s Črnela, kranjski deželni odbornik leta 1566²¹ in vla-

dni svetnik, je bil lastnik Jabelj do smrti leta 1578.²² Pokopan je v Kamniku. S soprogo Ano pl. Welzer iz Spiegelfelda sta imela hčerko edinko Katarino, ki se je poročila z Volfom Krištofom pl. Liechtensteinom.²³

Lambergi so bili vneti graditelji s smislom za takratne usmeritve v arhitekturi, ki so prihajale iz Italije. Andrejev brat Jurij II. pl. Lamberg s Črnela je leta 1550 na mestu srednjeveškega dvora Zaprice sezidal nov, renesančni dvorec,²⁴ drugi brat Janez pl. Lam-

¹⁷ Witting, Beiträge (1894), str. 178–179.

¹⁸ Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 85.

¹⁹ Smole, *Graščine*, str. 196.

²⁰ Witting, Beiträge (1894), str. 178–179.

²¹ Witting, Beiträge (1894), str. 178; Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 85.

²² Smole, *Graščine*, str. 196.

²³ Genealogija rodbine Liechtenstein: https://de.wikipedia.org/wiki/Stammliste_von_Liechtenstein.

²⁴ Smole, *Graščine*, str. 559.

berg s Črneta pa je leta 1552 pričel graditi renesančni dvorec Brdo pri Lukovici.²⁵

Rod na Črnelem in Jabljah so nadaljevali potomci Jurija II., ki je bil v letih 1543–1549²⁶ kranjski deželni odbornik in je imel s soprogo Elizabeto pl. Turoczy z Ludbrega najmanj štiri sinove in dve hčeri. Njegov naslednik je bil Sebastijan I. pl. Lamberg s Črneta, cesarski polkovnik in poveljnik obrambne trdnjave proti Turkom v Veliki Kaniži. Umrl je po letu 1585. Na Jabljah in Črnelem sta mu sledila sinova Janez Jurij I. in Janez Viljem. Janez Jurij I. je bil leta 1588 omenjen kot lastnik Jabelj in Črneta.²⁷ Iz prvega zakona z Ester Regino pl. Saurau je imel hčerko Ano Katarino, ki se je leta 1619 drugič poročila, in sicer z Vajkardom pl. Saurauom; s tem je Črneta deloma prešlo na rodbino Saurau. Janez Jurij I. se je okrog leta 1589 drugič poročil, in sicer s Felicito baronico Auersperg z Žužemberka. Umrl je leta 1596 in ni dočkal povzdiga v baronski stan. To čast sta 28. februarja 1597 prevzela njegov mladoletni sin in naslednik Sebastijan II. ter brat Janez Viljem.²⁸

Janez Viljem baron Lamberg s Črneta je bil cesarski stražmojster na Reki. Poročil se je z dvema članicama rodbine Auersperg, prvič leta 1567 z Ano s Turjaka, drugič pa leta 1590 s svojo svakinjo Sabino z Žužemberka. Imel je najmanj šest sinov in dve hčeri. Leta 1603 je bilo v listinah Nadškofijskega arhiva v Vidmu zabeleženo, da je bila 7. septembra 1603 lastnica Jabelj Sabina baronica Lamberg s Črneta, njen soprog pa živi v sužnosti na Turškem.²⁹ Zajeli so ga Turki, ki so se na svojem pohodu na Kranjsko leta 1598 približali Ljubljani.³⁰ Sabina naj bi nato zastavila dvorec Češenik, ki je bil v lasti njenega soproga, kamniškemu meščanu Petru Šavničarju za 6000 goldinarjev in tako odkupila soproga iz turškega ujetništva.³¹

Sicer pa podložniki barona Janeza Viljema Lamberg niso imeli v lepem spominu. Leta 1598 so se namreč deželnemu knezu pritožili zaradi neznosne tlake, ki jo je na novo uvajal. Podložniki so prosili za prepis urbarja, da bi podkrepili svoje pritožbe. O tem, v čigav prid se je zadeva končala, ni podatkov.³² Janez Viljem Lamberg je umrl pred letom 1617.³³

Viljemov nečak Sebastijan II. baron Lamberg

s Črneta in Jabelj se je poročil z Elizabeto Gall pl. Gallenstein z Rožeka pri Moravčah. Imela sta sedem sinov in tri hčere. Preživela sinova Jurij Gotfrid in Janez Vajkard sta bila 10. novembra 1667 povišana v stan državnih grofov z nazivom Lamberg s Črneta, Jabelj in Brda pri Lukovici. S smrtjo grofa Janeza Vajkarda leta 1689 je po moški strani izumrla linija Lambergov s Črneta in Jabelj.³⁴

Erazem pl. Rasp (1644–1647)

Jablje je po smrti barona Maksimiljana II. Lamberg, sina Janeza Viljema, leta 1644 pridobil Erazem pl. Rasp z Ostrega vrha v Podgradu in Dola.³⁵ Prenos lastništva je bil v kranjsko imenjsko knjigo vnesen leta 1645. Erazem je v imenjski knjigi naveden kot dedič pokojnega Maksimiljana Lamberg na Jabljah, Sebastijan Lamberg pa kot dedič Črneta. Imenjska renta gospodstva je znašala 178 goldinarjev, 54 krajcarjev in 2 denariča.³⁶

Erazem pl. Rasp je bil sin Janeza Sigfrida, dolskega graščaka ter predsednika deželne in dvorne pravde, ki je leta 1617 sklenil nenatančno opredeljeno pogodbo glede Jabelj z Janezom Pelzhoferjem, varuhom otrok pokojnega Janeza Viljema Lamberg. Mogoče je bila s tem mišljena pogodba o zakupu in tako je Erazem po smrti zadnjega Viljemovega potomca postal lastnik Jabelj.³⁷ Črneta, čeprav v zakupu Saurauov, pa je uradno prešlo na Maksimiljanovega bratranca Sebastijana II.

Erazem je leta 1622 po očetu podedoval dvorec Rocen (*Rocin, Rutzing*) pod Šmarno goro. Prvič je bil poročen z Ano pl. Bonhomo, drugič pa z Ano Dorotič, s katero sta imela hčerko edinko Marijo Sidonijo. Umrl je 18. februarja 1647. Druga soproga ga je preživela za sedem let. Oba so pokopali pri avguštincih v Ljubljani.³⁸

Baroni Mosconi (1647–1724)

Marija Sidonija, edina hči Erazma pl. Raspa, se je pred letom 1647 poročila z Janezom Krstnikom baronom Mosconom, sinom leta 1635 umrlega Vida barona Moscona in Marije Gall pl. Gallenstein z Lebeki, ter od očeta prejela Rocen kot poročno darilo.³⁹ Jablje je podedovala po očetovi smrti leta 1647. Dve hčeri Marije Sidonije in Janeza Krstnika, Marija Ana in Marija Saloma, sta se poročili z dvema članoma

²⁵ Brdo pri Lukovici: https://sl.wikipedia.org/wiki/Grad_Brdo_pri_Lukovici.

²⁶ Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 85.

²⁷ Witting, *Beiträge* (1894), str. 181.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Koblar, *Drobtinice*, str. 42.

³⁰ Dimitz, *Geschichte Krains* III, str. 292; Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 549; Witting, *Beiträge* (1894), str. 181 – tu je napačno navedeno, da je Janez Viljem leta 1598 padel v bitki pri Veliki Kaniži.

³¹ Stražar, *Župnijski arhiv Dob*, str. 95. Dejansko je bil dvorec leta 1600 zastavljen pl. Purgstalloma (gl. Smole, *Graščine*, str. 114; ARS, AS 309, XLII, Lit. S – 44, str. 2/1).

³² Gestrin, *Obdobje fevdalizma*, str. 33–34.

³³ Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 16. stoletje, str. 199, op. 21; Smole, *Graščine*, str. 423.

³⁴ Witting, *Beiträge* (1894), str. 182.

³⁵ ARS AS 173, knjiga 5 (1619–1661), fol. 83; Smole, *Graščine*, str. 196.

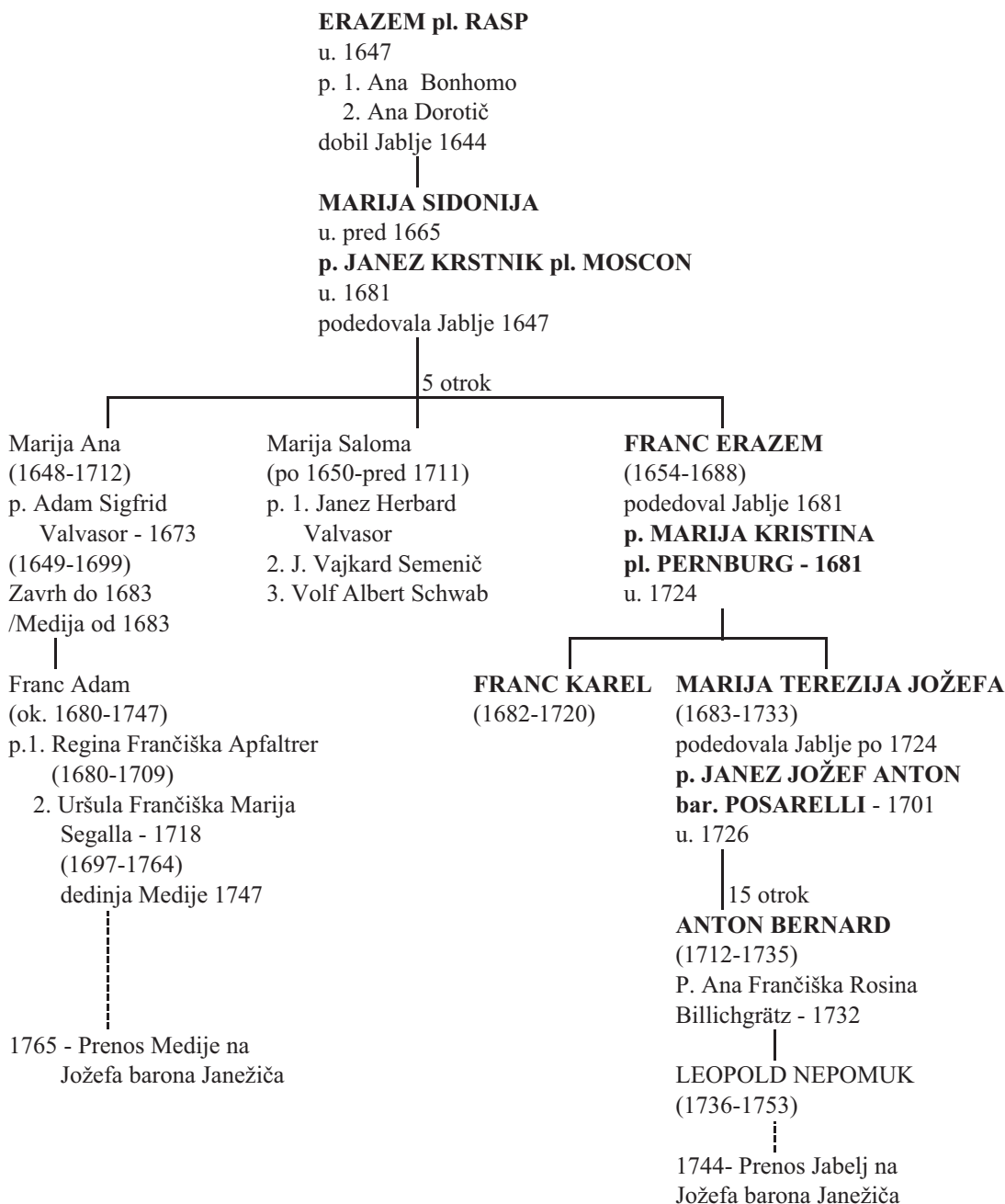
³⁶ ARS AS 173, knjiga 5 (1619–1661), prav tam. Goldinar (gld) = 60 krajcarjev (kr) = 240 denaričev (den).

³⁷ Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 16. stoletje, str. 199, op. 21; Smole, *Graščine*, str. 423.

³⁸ SBL, geslo Rasp; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 16. stoletje, str. 322.

³⁹ Smole, *Graščine*, str. 424; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 490; Adler XII, 1938, str. 437.

Rodovnik: Rasp – Moscon – Posarelli

rodbine Valvasor, z Janezom Herbardom z dvorca Medija (*Galleneck*) in z njegovim mrzlim nečakom, baronom Adamom Sigfridom z gradiča Zavrh (*Neudorf*).⁴⁰

Marija Sidonija baronica Moscon je umrla pred letom 1665, Jablje pa je prevzel njen vdovec Janez Krstnik, ki se je znova poročil, in sicer z Eleonoro pl. Tattenbach. Po smrti Janeza Krstnika leta 1681 je Jablje podedoval njegov sin iz prvega zakona Franc

Erazem baron Moscon, rojen leta 1654,⁴¹ Rocen pa je že leta 1671 s prodajo prešel na pl. Schweigerje.⁴²

Franc Erazem baron Moscon se je 26. oktobra 1681 poročil z Marijo Kristino pl. Pernburg.⁴³ Leta 1683 je bila imenjska renta, določena za posestvo Jablje, 163 goldinarjev, 29 krajcarjev in 1 denarič.⁴⁴ Franc Erazem je umrl že leta 1688 in vdova Marija

⁴⁰ Adler XII, 1938, str. 437.

⁴¹ Smole, *Graščine*, str. 196.

⁴² Prav tam, str. 424.

⁴³ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, P3/1651–1682, str. 321; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 151.

⁴⁴ ARS, AS 173, knjiga 6, str. 154.

Kristina je po smrti edinega sina Franca Karla, ki je po očetovi smrti prevzel Jablje in umrl 29. februarja 1720, gospostvo namenila hčeri Mariji Tereziji Jožefi, rojeni 1683. Marija Terezija Jožefa se je 2. julija 1701 v Ljubljani poročila z Janezom Jožefom Antonom baronom Posarellijem, ki je pripadal starejši liniji Posarellijev z Volčjega potoka in Grobelj.⁴⁵

Marija Kristina baronica Moscon je umrla leta 1724.⁴⁶

Baroni Posarelli (1724–1743)

Marija Terezija Jožefa baronica Posarelli je imela v 25 letih zakona najmanj štirinajst otrok, ki so bili krščeni večinoma v Marijini cerkvi v Kamniku.⁴⁷ O njihovih rojstvih govorijo vpisi v rojstne matične knjige; gotovo niso vsi dočakali polnoletnosti, pa tudi vpisi v cerkvene matične knjige so bili tedaj zelo pomanjkljivi, saj je bilo veliko otrok krščenih v grajskih kapelah, pa tudi vsi starši niso bili dosledni v evidentiranju rojstev svojih številnih potomcev.⁴⁸ Dokumentirana je poroka Antona Bernardina, rojenega 7. februarja 1712. V cerkvi sv. Mihaela v Mengšu se je 23. avgusta 1732 poročil z Marijo Franciško Rosino pl. Billichgrätz.⁴⁹ Marija Terezija Jožefa je bila večkrat navedena kot krstna botra, nazadnje je 5. januarja 1733 v Kamniku botrovala vnukinji Mariji Karolini, 3. marca istega leta pa je bila že pokojna.⁵⁰

Marija Terezija Jožefa baronica Posarelli je leta 1724 po materi podedovala Jablje, po moževi smrti leta 1726 pa še Volčji potok.⁵¹ Volčji potok je leta 1732 prodala Volfu Kušlanu za 13.000 goldinarjev.⁵² Njen zapuščinski inventar je bil sestavljen 16. marca 1733 v Ljubljani in na Jabljah po obvestilu Antona Bernardina barona Posarellija kolegiju kranjskih stanovskih poverjenikov o njeni smrti.⁵³ Anton Bernardin je umrl že leta 1735. Njegov zapuščinski inventar je bil na prošnjo njegove vdove Marije Franciške kolegiju kranjskih stanovskih poverjenikov sestavljen 5. oktobra 1735 v Ljubljani in na Jabljah.⁵⁴ V jabeljskem dvorcu je imel Anton Bernardin veliko knjižnico v več jezikih, v Ljubljani pa samo knjige v francošči-

ni.⁵⁵ Soproga Marija Franciška je 6. februarja 1736 v Ljubljani rodila sina Jožefa Antona Jodoka.⁵⁶ Umrla je leta 1744.⁵⁷ Njen zapuščinski inventar ni ohranjen. Sin Jožef Jodok je umrl v Ljubljani 12. aprila 1753, star sedemnajst let, hčerka Marija Elizabeta pa se je poročila z ljubljanskim zdravnikom Janezom Krištofom baronom *Paulinom* (Pollinijem) in umrla leta 1765.⁵⁸ Posestvo Jablje z dvorcem je bilo leta 1743 prodano Jožefu Antonu Janežiču pl. Adlersheimu.

Jožef Anton baron Janežič pl. Adlersheim (1743–1779)

Naslednji lastnik Jabelj, Jožef Anton baron Janežič pl. Adlersheim, je bil sin doktorja prava Franca Antona Janežiča in vnuk večkratnega ljubljanskega župana ter leta 1716 plemenitenega Janeza Antona Janežiča.⁵⁹ Neposrednih podatkov o prenosu lastništva Jabelj na Jožefa Antona ni, ker ni ohranjen niti njegov zapuščinski inventar niti v jabeljskem arhivu ni originalne kupne pogodbe. Vendar lahko z veliko verjetnostjo trdimo, da je Jožef Anton gospostvo kupil leta 1743. 28. marca 1743 je bil namreč Jožef Anton Janežič pl. Adlersheim sprejet v kranjske deželne stanove z obrazložitvijo, da je plemiški stan podedoval, da so njegove osebne kvalitete ustrezne in da je nedavno kupil gosposko imenje z imenjsko rento 154 goldinarjev.⁶⁰ Ker do takrat dvajsetletni Jožef Anton še ni imel nobenega gosposkega imenja, lahko teh 154 goldinarjev imenjske rente pomeni le dvorec in posestvo Jablje. Po dedu Janezu Antonu, ki je umrl leta 1730, je podedoval precej premoženja in si je lahko privoščil nakup posestva, ki je bilo pogoj za vstop v deželne stanove in kasnejše zvišanje plemiške stopnje. Vpis v imenjski knjigi je bil z malce (običajne) zamude zabeležen šele 27. januarja 1744.⁶¹ Dejansko je imenjska renta posestva Jablje ob vpisu znašala 150 goldinarjev, 27 krajcarjev in 1 denarič, ker so prejšnji lastniki medtem nekaj imenja že pro-

⁴⁵ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, P4/1701, str. 100; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 154; Smole, *Graščine*, str. 196. Mlajša linija Posarellijev je imela sedež v dvorcu Duplje pri Naklem.

⁴⁶ Smole, *Graščine*, str. 196.

⁴⁷ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 405–406. Prva dva otroka sta bila krščena v Ljubljani pri Sv. Nikolaju, poslednji je bil krščen 11. julija 1726 v cerkvi sv. Mihaela v Mengšu.

⁴⁸ Golec, *Plemstvo*, str. 86–87.

⁴⁹ NŠAL, ŽA Mengeš, matične knjige, P/1702–1748; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 417.

⁵⁰ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, M/1658–1735, str. 333; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 188.

⁵¹ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 186.

⁵² Smole, *Graščine*, str. 536; ARS AS 309, XXXVI, Lit. P, šk. 86, št. 99.

⁵³ ARS AS 309, XXXVI, Lit. P, šk. 86, št. 99.

⁵⁴ Prav tam, št. 106.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 75.

⁵⁷ Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem, 17. stoletje*, Billichgrätz, str. 215. Vsekakor se je v matičnih knjigah v Ljubljani po letu 1735 pojavljal še en Bernardin oz. Bernard Valerij oz. Anton Bernardin, morda bratranec umrlega lastnika Jabelj, sin Bernardina Valerija, starejšega brata Janeza Jožefa Antona. Tudi on je bil poročen z neko Franciško in otroci so se rojevali vse do leta 1749. Umrl je 28. avgusta 1754, star 43 let, njegov zapuščinski inventar pa je bil sestavljen v Ljubljani: ARS AS 309, XXXIV, Lit. P, šk. 88, št. 134. V mrliški matici pri Sv. Nikolaju v Ljubljani je zapisano, da je bil tudi gospodar Dupelj in da je pokopan v »Hoeffleinu« (verjetno Predvor).

⁵⁸ Witting, *Beiträge* (1895), str. 239; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 200.

⁵⁹ http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10362306_00017.html; http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10362306_00057.html.

⁶⁰ ARS, AS 740, fasc. 6, Familiaria.

⁶¹ ARS, AS 173, knjiga 6 (1662–1756), str. 154.

Listina o sprejetju Jožefa Antona pl. Janežiča v deželne stanove (ARS, AS 740, fasc. 6).

dali.⁶² Omenjeni dodatni 4 goldinarji imenjske rente morda pomenijo nakup še nekega imenja v tem znešku. Leta 1743 je bil Jožef Anton pl. Janežič povišan v baronski stan.⁶³

Iz leta 1748 je znan proces Benjamina barona Erberga proti Jožefu pl. Janežiču, imetniku Jabelj, zaradi pravice do lesa v gozdu Rašica, ki sta si jo lastila oba veleposestnika.⁶⁴ Naslednji proces proti graščini Jablje zaradi nasilja nad dolskim podložnikom Lukom Pirnatom je trajal od 1765 do 1778.⁶⁵

V novi deželni deski za Kranjsko, ki je bila vzpostavljena leta 1759, je bil Jožef Anton baron Janežič kot lastnik Jabelj vpisan na prvem mestu.⁶⁶ Poleg Jabelj je leta 1765 dobil dvorec Medija pri Zagorju, ki ga je po možu Francu Adamu baronu Valvasorju podedovala njegova teta Franciška Uršula Marija baronica Valvasor, rojena Eržen (od 1705 pl. Segalla). Franciška Uršula (1697–1764) je bila starejša sestra njegove matere Ane Marije Margarete, ki je bila ob delitvi Uršuline dediščine leta 1765 že devet let pokojna. Njen delež pri Mediji so podedovali otroci iz obeh njenih zakonov, Jožef Anton Janežič, Marija Ana Janežič, poročena Schluschtzky, grenadirski stotnik Ignacij Schwab pl. Lichtenberg in Franc Ksaver Schwab pl. Lichtenberg. Preostali dve sestri Franciške Uršule, Franciška Barbara Wagner in redovnica Katarina, sta se dediščini odpovedali v korist nečaka Jožefa Antona, prav tako tudi njegova sestra Marija Ana Schluschtzky.⁶⁷

Jožef Anton očitno ni imel potomcev, saj je v oporoki z dne 19. novembra 1777 za glavnega dediča določil svojega enaindvajset let mlajšega polbrata Franca Ksaverja Schwaba barona Lichtenberga. V oporoki je polbratu postavil pogoj, da on in njegovi potomci prevzamejo rodbinsko ime in grb Janežičev. Grb starejše rodbine Schwab Lichtenbergov iz njihove baronske diplome je tako kasneje postal srčni ščit v rodbinskem grbu Janežičev.⁶⁸

Jožef Anton je umrl 2. februarja 1780.⁶⁹ Na podlagi njegove oporoke je bil s prisojilno listino 6. aprila 1780 za lastnika Jabelj in Medije priznan njegov polbrat Franc Ksaver, ki se je v tem času že pripravljal na spremembo priimka in grba.⁷⁰ Franc Ksaver je bil po očetu potomec Schwab Lichtenbergov, po materi pa le »posvojeni« dedič Janežičev. V nadaljevanju sta na kratko prikazani obe rodbini.

Rodbina Janežič pl. Adlersheim (17. stoletje do leta 1780)

Janežiči so bili v 17. stoletju ljubljanski meščani. Mihael Janežič (ok. 1625–1678/79) je bil pek. S soprogo Nežo sta živela na Starem trgu v Ljubljani, najprej kot najemnika, ko pa sta si gmotno opomogla, sta se naselila v lastni hiši.⁷¹ V letih 1653–1663 sta imela pet otrok, med njimi je bil Janez, verjetno Janez Anton, rojen 9. maja 1656.⁷²

⁶⁸ Slana, Lichtenbergi, str. 196.

⁶⁹ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, M4/1771–1812, str. 36.

⁷⁰ Smole, *Graščine*, str. 196.

⁷¹ ZAL, LJU 346, Fabjančič, *Knjiga hiš I*, najeta hiša v ulici Na Grad 2 do 1678, str. 121, nato lastna hiša v Rožni ulici 31 od 1677 do 1686, M. Janežič in njegovi dediči, str. 248; Fonda, Plemeniti in neplemeniti, str. 1.

⁷² NŠAL, Indeks – Ljubljana sv. Nikolaj, R rep 1653–1692. Drugi otroci: Elizabeta, r. 16. junija 1653, Mihael, r. 26. avgu-

⁶² Prav tam.

⁶³ Siebmacher, *Der Adel*, opis: abs. 11, Taf. 9; http://re-ader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10362306_00017.html.

⁶⁴ Umek, *Dolski arhiv*, str. 126.

⁶⁵ Prav tam, str. 122.

⁶⁶ Smole, *Graščine*, str. 196.

⁶⁷ Golec, *Valvasorji*, str. 163, op. 661.

Janez Anton je bil ljubljanski meščan, ki je obogatel s trgovskimi posli na Kranjskem, Štajerskem in v Istri. Med letoma 1712 in 1716 je bil večkrat ljubljanski župan.⁷³ Leta 1703 je kupil hišo Pred škofijo št. 2, ki jo je imel do leta 1724. Hišo, kupljeno leta 1709 na Mestnem trgu 15, je zapustil svojim dedičem, ki so jo posedovali do približno leta 1753.⁷⁴

Janez Anton Janežič se je 28. novembra 1690 v ljubljanski stolnici poročil s triindvajsetletno Marijo Jakobo pl. de Giorgio, ki je umrla 29. januarja 1717.⁷⁵ Med letoma 1692 in 1713 sta imela najmanj šest otrok, med njimi naslednika Franca Antona, ki je bil rojen 6. oktobra 1696.⁷⁶

Kot zelo spoštovan meščan je bil Janez Anton Janežič pogosto boter pri krstu ljubljanskih otrok. Že pri prvem evidentiranem krstu leta 1704 je bil v rojstni knjigi ljubljanske stolnice sv. Nikolaja naveden kot »plemeniti Janežič«, dejansko je bil poplemeniten šele 18. novembra 1716 s predikatom pl. Adlersheim. Določen mu je bil kvadriran grb. 1 in 4. polje sta podolžno razcepljeni, spredaj je polovični orel, zadaj stolp; 2. in 3. polje vsebujeta jelena. Nad grbom so trije šlemi: I. oklepljena roka z belim mečem med dvema rogovoma, II. stolp, III. jelen.⁷⁷

Franco Anton, sin Janeza Antona, je bil v letih 1706–1708 gojenec jezuitskega kolegija v Ljubljani,⁷⁸ po končanem študiju v tujini je postal doktor prava ter zapriseženi ograjni odvetnik na Kranjskem. Oktobra 1720 se je oženil z Ano Marijo Margareto, hčerko Matevža pl. Segalle⁷⁹ in njegove prve soproge Dorotheje.⁸⁰ Ana Marija Margareta je bila rojena v Škofji

Loki 11. julija 1700.⁸¹ Njun prvorojenec je bil z imenom Peter Jožef Anton krščen v Ljubljani 26. oktobra 1722, hči Marija Ana je bila krščena 27. aprila 1724, drugi sin Anton Filip Janez pa 11. aprila 1726.⁸² Ko je Ana Marija Margareta pričakovala četrtega otroka, je soprogo Franc Anton novembra 1726 nenadoma umrl, star komaj trideset let. Na vdovino prošnjo je bil 17. decembra 1726 v Ljubljani sestavljen njegov zapuščinski inventar. Velik del njegove zapuščine so bile številne knjige s pravnega in religioznega področja.⁸³

Najmlajši sin Ane Marije Margarete in pokojnega Franca Antona, Anton Janez Nepomuk, se je rodil 21. maja 1727; dedek Janez Anton, ki je mladi vdovi trdno stal ob strani, je bil otroku krstni boter. Deček je umrl že v naslednjem letu.⁸⁴ Tudi Anton Filip Janez je umrl že kot otrok.

Janez Anton Janežič pl. Adlersheim je ostal brez neposrednega moškega naslednika, imel pa je šestletnega zdravega vnuka Jožefa Antona. 28. januarja 1728 je sestavil oporoko in svoji ljubi snahi (*meinen lieben Schnur*), vdovi Margareti, rojeni pl. Segalla, v užitek zapustil hišo in vrt v Ljubljani »za avguštinci«, svoji štiriletni vnukinji Mariji Ani 4000 goldinarjev in svojemu dragemu vnuku Jožefu vse ostalo znatno premoženje. Upravljanje svoje zapuščine, tudi imetja v Gradcu, na Reki in v Pazinu, je zaupal podjetniku Michelangelu Zoisu in ljubljanskemu trgovcu Jožefu Hueberju.⁸⁵ Umrl je 3. avgusta 1730, star 74 let. Pokopali so ga pri ljubljanskih kapucinih.⁸⁶

Njegova snaha Ana Marija Margareta se je 6. januarja 1737 poročila z Leopoldom Livijem pl. Schwabom Lichtenbergom, članom stranske veje ugodnih in bogatih grofov Lichtenbergov, ki si je kasneje z goljufijo pridobil naslov barona in tudi njej, že pokojni, z namenom povečanja ugleda rodbine pripisal mater iz plemenite rodbine. Kako je prišlo do tega? Poseči je treba nekaj stoletij nazaj ...

Rodbina Schwab Lichtenberg (12. stoletje do leta 1781)

Schwab Lichtenbergi so bili po moški strani potomci Schwabov, o katerih obstajajo pisni viri na Kranjskem z začetka 14. stoletja. Bili so delno meščani, delno plemiči, ki so si verjetno v trgovskih poslih pridobili bogastvo in se s porokami s plemkinjami

sta 1658, Uršula, r. 21. septembra 1660, Štefan, r. 26. decembra 1663.

⁷³ Fonda, Plemeniti in neplemeniti, str. 2.

⁷⁴ ZAL, LJU 346, Fabjančič, *Knjiga hiš III*, str. 609. Sedaj je to Cankarjevo nabrežje 29.

⁷⁵ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 184.

⁷⁶ NŠAL, Indeks – Ljubljana sv. Nikolaj, R rep 1693–1724. Drugi otroci: Marija, r. 8. decembra 1692 – u. pred 1713, Franco Anton, r. 20. novembra 1693 – u. pred 1696, Marija Neža, r. 14. januarja 1695, Marija, r. 13. avgusta 1713.

⁷⁷ http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10362306_00017.html; http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10362306_00057.html.

⁷⁸ *Ljubljanski klasiki*, str. 232.

⁷⁹ Matevž Eržen/Režen/Segolin/Segalla (1665–1722) je bil leta 1705 poplemeniteni kmečki sin, čigar oče Pavel je že obogatel s trgovino s platnom in železom. Leta 1715 je Matevž kupil gospostvo Bela peč pri Jesenicah in bil sprejet v kranjske deželne stanove. Bil je trikrat poročen, z neko Dorothejo leta 1688, po letu 1704 z neko Ano Marijo in leta 1718 z Marijo Suzano, hčerko Volfa Rudolfa pl. Semeniča z Mačerol in Marije Margarete pl. Saurau. Šele s tretjo soprogo je dobil sina Jožefa (1719–1786). Hčerki Matevža Segalle iz prvega zakona sta se poročili, Franciška Uršula z baronom Francem Adamom Valvasorjem leta 1718 in Ana Marija Margareta s Francem Antonom Janežičem leta 1720. »Segala« je italijanski izraz za rž, »segalino« pa za »ržen« (iz tega izhaja popačen slovenski izraz Šegolin). Matevž je v prošnji za sprejem v plemiški stan svoj novi priimek obrazložil kot posledico trgovanja z Italijo (glej: Golec, *Valvasorji*, str. 148–152; ZAL LJU 340, geslo Saurau).

⁸⁰ ARS, AS 1057, Rodovniki – Semenič; ZAL, LJU 340, geslo Segalla. Rodovniki napačno prikazujejo mater Ane Marije

Margarete kot Marijo Suzano pl. Semenič, ki je bila tretja soproga Matevža Segalle in je sina Jožefa rodila leta 1719, ko je bila njena pastorka stara že 19 let.

⁸¹ NŠAL, ZA Škofja Loka, matične knjige, R/1688–1702.

⁸² NŠAL, ZA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, R rep/1692–1740.

⁸³ ARS, AS 309, Ljubljana, XXIV, Lit. J, št. 22.

⁸⁴ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 187.

⁸⁵ ARS, AS 308, serija I, 8. 1. 1728, št. 20.

⁸⁶ NŠAL, ZA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, M/1690–1745, str. 319; podatek o starosti umrlega (69 let) je verjetno napačen, ker leta 1661 ni zabeležen noben krst potomca Mihaela in Neže; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 187.

sčasoma trdno zasidrali v plemiškem stanu. Konec 15. stoletja so kupili zemljišča v moravški fari in zgradili dvorec Tuštanj. Leta 1515 so bili sprejeti v kranjske deželne stanove.⁸⁷ Pravi vstop v »visoko družbo« pa so podjetni Schwabi dosegli s poroko Janeza pl. Schwaba z Margareto, članico obubožane, a zelo ugledne starodavne rodbine vitezov Lichtenbergov.

Vitezi Lichtenbergi so kot višnjegorski ministri na Kranjsko prispeli sredi 12. stoletja. Postavili so grad Lihtenberk v bližini fare sv. Martina v Šmartnem pri Litiji. Preživeli so gospostvo Višnjegorskih, Andeških in Spanheimov ter končno postali zvesti vazali Habsburžanov. Imeli so precej posesti po vsej Dolenjski, kot posestniki in vojščaki v službi deželne kneza niso nikoli obogateli, ponašali pa so se s starim plemiškim naslovom in ugledom med kranjskimi plemenitniki. Člani kranjskih deželnih stanov so postali leta 1463.⁸⁸

Margareta pl. Lichtenberg se je v nedeljo po svetem Martinu leta 1519 poročila z Janezom pl. Schwabom iz Tuštanja. Ko je leta 1571 na Lihtenberku brez potomcev umrl njen mladi pranečak Volf Ditrik, so Margaretini sinovi Jurij, Kristof in Janez Andrej želeli k svojemu priimku Schwab dodati še imenitni priimek Lichtenberg, z možno združitvijo grbov obeh rodbin. Dejansko je 23. oktobra 1573 nadvojvoda Karel v Gradcu bratoma Juriju in Kristofu Schwabu dovolil, da sta grb preminulega Volfa Ditrika Lichtenberga združila z grbom Schwabov. Schwabi so imeli v svojem grbu modrega kronanega leva, Lichtenbergi pa rdečega ptiča, jastreba ali orla, ki se pripravlja na vzlet z zelenega trohriba. 25. avgusta 1575 so Schwabi doživeli še uradno povezavo obeh priimkov in odtlej so se imenovali Schwab pl. Lichtenberg s Tuštanja.⁸⁹

Jurij Schwab pl. Lichtenberg (1520–1585), sin Margarete pl. Lichtenberg in Janeza pl. Schwaba s Tuštanja, je imel s prvo soprogo Ano pl. Rain s Strmola devet otrok, sedem jih je dočakalo polnoletnost. Po Anini zgodnji smrti leta 1566 se je znova oženil, tokrat z mlado grajsko kuharico Julijano, s katero sta do njegove smrti leta 1585 imela še osem otrok. Seveda je imela v tistem času poroka z osebo nižjega stanu resne posledice. Potomci Jurija in Ane pl. Rain so imeli nesporen ugled v plemiški družbi, dostop do dobrih deželnih služb in možnost porok s člani oz. članicami najvišjega plemstva. V 17. stoletju sta naraščala njihov ugled in bogastvo. Leta 1660 so postali baroni, leta 1688 pa grofje Lichtenbergi. Lahko so opustili po njihovem mnenju manj ugleden priimek Schwab in s številnim potomstvom so se razdelili na rodbinske veje Tuštanj, Snežnik, Ortnek/Otenštajn, Koča vas, Smuk in Soteska.⁹⁰

Medtem pa potomci kuharice Julijane niso imeli te sreče. Čeprav so bili deležni enake vzgoje kot njihovi polbratje in polsestre, so vedno ostali manj ugledna in revnejša veja Schwab Lichtenbergov. Priimka Schwab niso nikoli opustili, leta 1660 pa hkrati z bratrance niso bili povišani v baronski stan. V tem primeru se je jasno pokazalo, da se je pri povzdigovanju v višjo plemiško stopnjo zelo skrbno preveril rodovnik rodbine, tako po očetovi kot po materini strani. In tu ni bilo mogoče dokazati, da babica Julijana izvira iz stare plemiške rodbine.

Hčerke Julijaninih potomcev Schwabov so se poročile z meščani, sinovi pa so se sicer poročili s plemkinjami iz bližnje okolice, vendar se po družbeni lestvici niso bistveno povzpeli. Julijanin sin David Silvester je postal redovnik, Martin Bertold je živel na starem gradu Lihtenberku in se poročil z vdovo Uršulo pl. Rasp, njuna hči Regina Elizabeta se je leta 1630 poročila z Janezom Jurijem pl. Kaysellom in se kmalu preselila na bližnji Bogenšperk. Erazem Andrej je živel na gradiču Švabov dvorec v Spodnjem Mokronogu, poročil se je z Magdaleno pl. Gall, nato pa z Ano Marijo pl. Hasiber. Njegovi potomci so živeli v Senju, kjer so konec 17. stoletja izumrli. Najmlajši Julijanin sin Volf Maksimiljan, rojen okrog 1584 na Tuštanju, pa je zanimiv za pričujočo zgodbo, saj iz njegovega rodu izhajajo tako imenovani »Schwabi z Griča«, kasnejši lastniki dvorca in posestva Jablje.⁹¹

Schwabi z Griča

Posestvo Grič pri Primskovem blizu Litije je Volfu Maksimiljanu za doto prinesla prva žena Suzana, hči Ludvika Galla pl. Gallensteina s Podpeči. Na posestvu sta postavila gradiček, imenovan Grič (*Gritsch*). Po Suzanini smrti se je Volf Maksimiljan 3. februarja 1641 v ljubljanski stolnici oženil z Magdaleno pl. Fabijanič. Priči sta bila njegov nečak Gotfrid in Jurij pl. Kaysell, mož nečakinje Regine Elizabete.⁹² Iz obeh zakonov je imel sedem otrok. Med njimi je bil Volf Albreht (ok. 1642–1723) častnik, praporščak in soborec polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja ter od leta 1687 tretji mož Valvasorjeve svakinje Marije Salome pl. Moscon, ki mu je v zakon prinesla dvorec Selo pri Šmartnem (*Gschiess*).⁹³ Volf Maksimiljan je umrl okrog leta 1650. Nasledil ga je najstarejši sin iz prvega zakona, Janez Friderik, ki je leta 1687 umrl brez potomcev. Rod se je nadaljeval po njegovem polbratu Janezu Danijelu (1646–1693), ki je bil poročen z Justino Viktorijo pl. Grafenwegger.⁹⁴

Moški rod se je nadaljeval z njunim sinom Joštom Viljemom, ki je po bratu podedoval Grič, Selo pri Šmartnem pa je leta 1736 kupil, kajti hči strica Volfa

⁸⁷ Globočnik, *Der Adel*, str. 15.

⁸⁸ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 498.

⁸⁹ Slana, Lichtenbergi, str. 172–175.

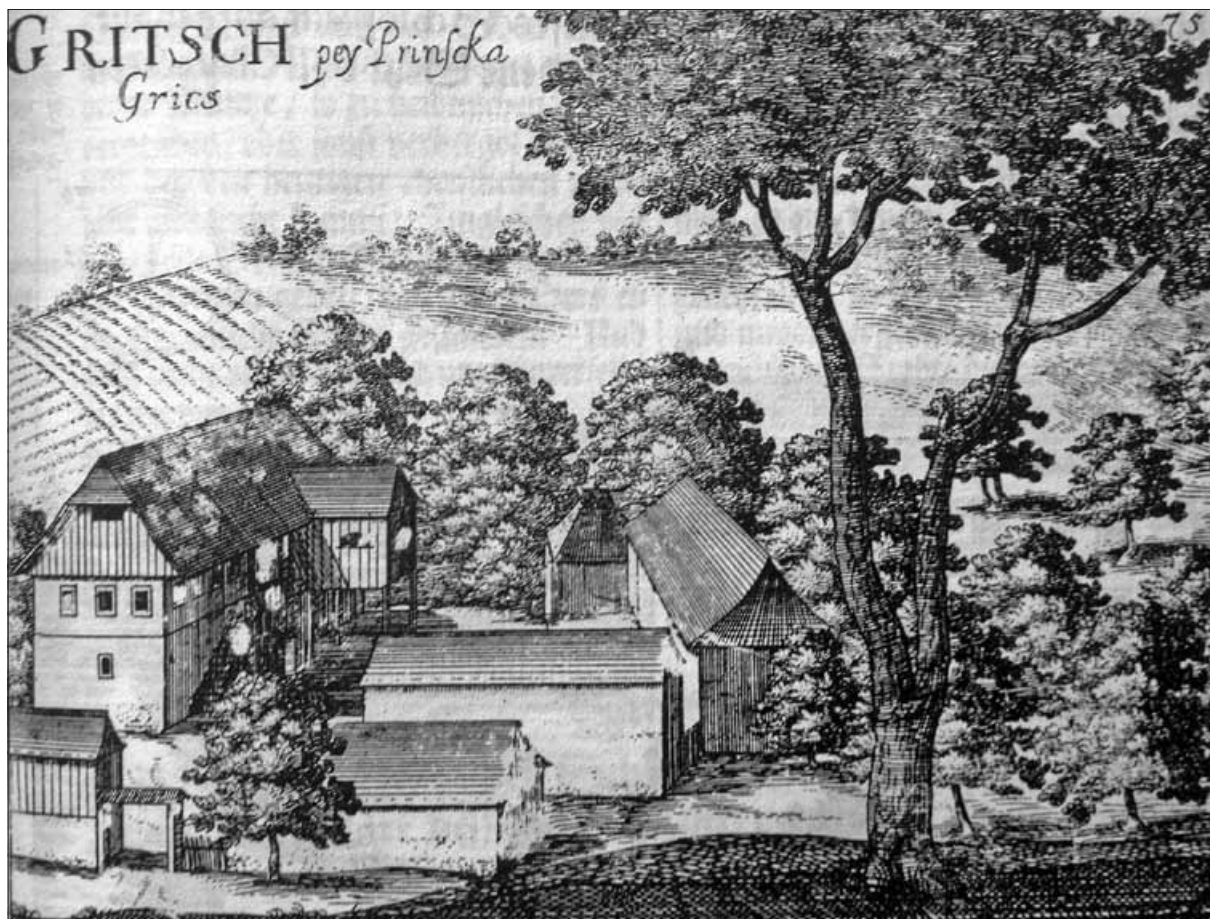
⁹⁰ Prav tam, str. 180–195.

⁹¹ Prav tam, str. 195–197.

⁹² NŠAL, ZA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, P2/1632–1651, str. 77; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 147.

⁹³ Golec, *Valvasorji*, str. 401.

⁹⁴ ARS, AS 744, fasc. 6, Familiaria, Genealoške tabele.

Grič pri Primskovem (Valvasor, Die Ehre, XI, str. 229).

Albrehta Regina Kordula, poročena pl. Schmutzenhausen, je leta 1732 dvorec prodala dr. Pavlu Ignacu Erženu.⁹⁵ V zakonu z Marijo Margareto pl. Zupančič sta se Joštu Viljemu rodila dva sinova, Volf Anton in leta 1713 Leopold Livij. Slednji se je 6. junija 1737 v ljubljanski stolnici poročil z Ano Marijo Margareto pl. Segalla, vdovo po Francu Antonu pl. Janežiču.⁹⁶

Ana Marija Margareta Schwab pl. Lichtenberg, vdova Janežič, rojena pl. Segalla (PORTRET 1), je v zakon pripeljala štirinajstletnega sina Jožefa Antona pl. Janežiča in trinajstletno hčerko Marijo Ano. Z Leopoldom Livijem sta imela še več otrok. Trije so bili krščeni v cerkvi sv. Martina v Šmartnem pri Litiji (Leopold Nepomuk 9. marca 1738, Henrijeta Antonija 11. junija 1739 in Jožef (Franc) Ksaver 17. decembra 1743),⁹⁷ torej blizu domače graščine Grič pri Primskovem, Antonija Notburga pa je bila krščena 13. junija 1741 v cerkvi sv. Mihaela v Mengšu.⁹⁸ Ana Marija Margareta Schwab pl. Lichtenberg je

umrla 10. marca 1756 na Griču pri Primskovem, pokopali pa so jo v Ljubljani pri frančiškanih. Njen zapuščinski inventar so po obvestilu njenega vdovca in generalnega dediča Leopolda Livija kolegiju kranjskih stanovskih poverjenikov sestavili v Ljubljani in v dvorcu Selo pri Šmartnem 10. junija 1756. Ana Marija Margareta je imela veliko lepega nakita, okrašenega z diamanti, rubini in biseri, v celoti je bilo njeno premoženje ocenjeno na 13.781,56 goldinarja. Sopodpisnik zapuščinskega zapisnika je bil njen polbrat Jožef pl. Segalla, sin njene mačehe Marije Suzane Semenič.⁹⁹

Portret Ane Marije Margarete¹⁰⁰ kaže samozavestno in malce zamišljeno damo, rdeče ogrinjalo napol zakriva bujno postavo, naglavni nakit, uhani in broška so elegantno usklajeni. Presenetljiv pa je napis desno zgoraj in še bolj grb na desni pod njim: MARIA ANNA LIB: BAR: /DE LIECHTENBERG/ NATA DE SEGALLA (Marija Ana baronica Lichtenberg, rojena pl. Segalla). Ana Marija Margareta se nikoli v življenju ni naslavljala z baronico, za kar

⁹⁵ Smole, *Graščine*, str. 435.

⁹⁶ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, P5/1737, str. 366; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 159 (tu je naveden napačen datum poroke).

⁹⁷ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 331, 332, 416.

⁹⁸ NŠAL, ŽA Mengeš, matične knjige, R/1728–1746.

⁹⁹ ARS, AS 309, XXXIV, Lit. S, fasc. 107, št. 145.

¹⁰⁰ Za koristne nasvete pri opisu portretov se najiskreneje zahvaljujem dr. Ferdinandu Šerbelju.

tudi ni imela razloga. Za barona je bil Leopold Livij, soproj Ane Marije Margarete, potrjen šele leta 1770, zato je mogoče sklepati, da je bil napis portretu dodan po njeni smrti.

Še bolj preseneča desni od obeh grbov na portretu Ane Marije Margarete. Soprogu pripada starodavni grb Schwab Lichtenbergov na levi strani. Desni grb, ki na portretu običajno predstavlja grb portretiranke, pa je pripadal njeni mačehi Mariji Suzani pl. Semenič z Mačerol, tretji soprogi njenega očeta Matevža Segalle.¹⁰¹ Za te dvojne grbe je značilno, da so povezani z nekakšnim okrasjem in na vrhu okrašeni s krono plemiške stopnje. Na tem portretu ni niti običajne plemiške krone s petimi biseri na rogljih, ampak nekakšen napol zabrisan okrasek. Ana Marija Margareta po rojstvu ni bila plemkinja, rojena je bila v Škofji Loki kot hči novopečenega meščana in njegove prve soproge Doroteje neznanega porekla.¹⁰² Njen oče Matevž Segalla je ob poplemenitenu leta 1705 dobil plemiški grb in bolj umestno bi bilo, da bi bil na hčerkinem portretu prikazan njegov grb. To da misliti, da sta bila tudi grba na portret vnesena šele po smrti Ane Marije Margarete, kajti sama se verjetno ni pretvarjala, da je bila njena mati Marija Suzana pl. Semenič, saj sta bili skoraj iste starosti. Ali pač? Semeniči so bili namreč že v srednjem veku ena najuglednejših plemiških rodbin na območju Bele krajine.

Leopold Livij Schwab pl. Lichtenberg (PORTRET 2) je okrog leta 1750 po očetu Joštu Viljemu podedoval Selo pri Šmartnem, leta 1754 pa Grič pri Primskovem po bratu Volfu Antonu. Leta 1763 je kot izvrševalec oporoke Cecilije Apfalterr prišel še do gospostva Črni potok. Prepustila mu ga je namreč Henrijeta baronica Apfalterr za poravnavo svojih obveznosti, ker ni imela potrebne gotovine.¹⁰³

Na portretu je upodobljen droben resen gospod v lasulji in črni obleki, primerni njegovi deželni službi. V desni roki drži pismo, levo roko ima položeno na mizi, na kateri je še več pisem, eno nosi letnico 1775. Pod grbom rodbine Schwab Lichtenberg, ki ga krasi baronska krona, je naslednji napis: LEOPOLDUS LIB: BARO / DE LIECHTENBERG / JUDICI-ORUM PROVINCIALIUM OLIM ASSESOR / DEIN C: R: MAJESTAETIS COSILIARIUS / IN PUBLICIS ET POLITICIS IN CARNIOLIA (Leopold baron Lichtenberg, prej deželni sodni prisednik, sedaj cesarski svetnik v javnih in političnih zadevah Kranjske).

Leopold Livij Schwab Lichtenberg je bil višji komisar v deželnem glavarstvu in je imel nalogo, da na osnovi Instrukcije v zvezi z delovanjem policije v mestu Ljubljana iz leta 1774 skupaj s Sigmundom

Grb v baronski diplomu rodbine Schwab Lichtenberg (ARS, AS 1064, št. 54).

grofom Gallenbergom nadzoruje cene živil.¹⁰⁴ Njegov sin Franc Ksaver je imel na osnovi omenjene instrukcije nadzor nad npravnostjo.¹⁰⁵

Kako je prišlo do tega, da se je potomec kuharice Julijane smel imenovati baron? Nič drugače kot z goljufijo. Leta 1769 je Leopold Livij ugotovil, da je med njegovimi dokumenti originalna baronska diploma Lichtenbergov iz leta 1660, v kateri so bili po-baronjeni njegova strica Janez Jurij in Franc Bernard ter njun bratranec Franc. Kako je prišla ta diploma v družinski arhiv Schwabov, ni znano.¹⁰⁶

Leopold Livij je takoj dal sestaviti tako imenovani »preizkus prednikov«, to je rodovnik, ki je moral za nekaj rodov nazaj dokazati plemiško poreklo tako po očetovi kot po materini strani. Ker so bili drugi rodbinski dokumenti, ki bi dokazovali njegovo poreklo, »baje« izgubljeni, si je pomagal z domišljijo. Na vsak način je hotel dokazati, da tudi njemu pripada baronski naslov. V obrazložitvi prošnje za potrditev baronskega stanu z dne 19. decembra 1769 je zapisal, da izhaja neposredno od Janeza Jurija Lichtenberga, ki je leta 1660 prejel baronski naslov, in trdil, da sta vitez Jurij, njegov pravi prapraded s Tuštanja (1520–1585), in baron Janez Jurij (1626–1662), njegov »mali« prastric po moški strani, ena in ista oseba. Svojega praded Volfa Maksimiljana je v preizkusu prednikov napravil za sina Ane pl. Rain, ki je bila

¹⁰¹ Marija Suzana je bila hčerka Volfa Rudolfa pl. Semeniča z Mačerol in Marije Terezije grofice Saurau (ŽAL, LJU 340, gesli Semenič in Saurau).

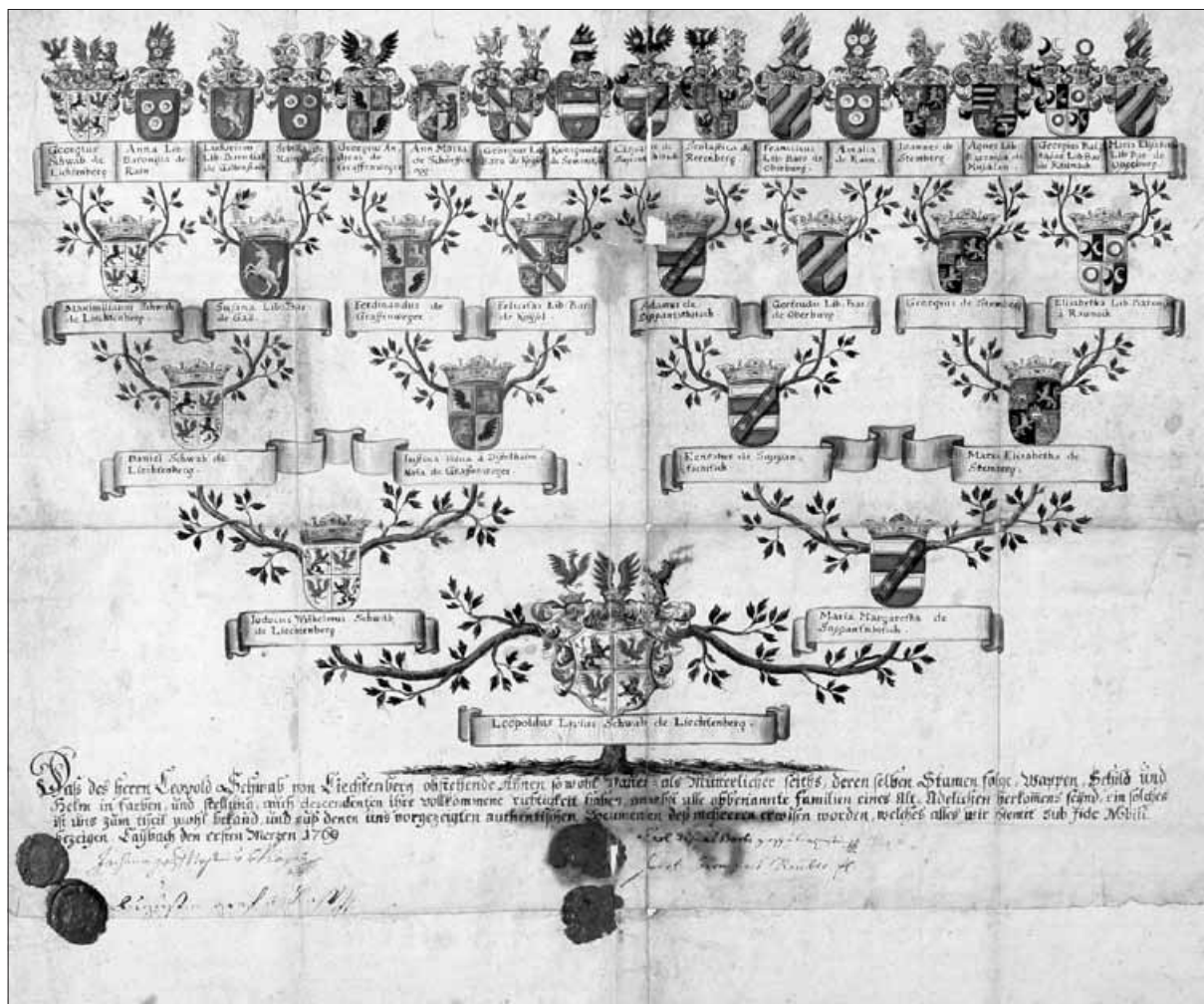
¹⁰² Glej opombo št. 79.

¹⁰³ Smole, *Graščine*, str. 124; Stopar, *Grajske stavbe, Dolenjska*, str. 35.

¹⁰⁴ Klasinc Škofljanec, Ljubljanska policija, str. 292–293.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 293.

¹⁰⁶ Graščinski arhiv Jablje (ARS, AS 740) vsebuje znatno število dokumentov grofovske linije s Tuštanja in Sneznika (op. L. S.).

Lazni preizkus prednikov Leopolda Livija Schwaba pl. Lichtenberga (ARS, AS 1075, št. 149).

plemkinja, in »preizkus prednikov« je bil tako neoporečen. S tem je zatajil svojo pravo praprababico, kuharico Julijano. Vsekakor je Leopold Livij svoj namen dosegel in se smel imenovati baron.¹⁰⁷ Potrditev baronata je bila izstavljena na Dunaju 3. februarja 1770, 7. aprila 1770 pa je bil baronski naslov potrjen tudi na glavarstvu v Ljubljani. Za dokument o potrditvi je moral Leopold Livij plačati takso 10 goldinarjev in 28 krajcarjev.¹⁰⁸

Leopold Livij je sedaj tudi svojo pokojno soprogo Ano Marijo Margareto spremenil v baronico in na njen portret je po vsej verjetnosti prav on dal narisati grb pl. Semenčev. S tem ko ji je pripisal mater iz te ugledne in predvsem starodavne plemiške rodbine, je dvignil njen in s tem tudi svoj ugled. Grofovski bratranci Leopolda Livija se temu niso upirali, v tem času sta se njihova slava in bogastvo že bližala zatonu in sčasoma so se celo spoprijateljili ter veselo botrovali pri krstih in pričali pri porokah svojih dotlej za-

postavljenih sorodnikov.¹⁰⁹

Leopold Livij baron Lichtenberg je umrl leta 1799.¹¹⁰ Svojo soprogo Ano Marijo Margareto je preživel kar za 43 let. Z njim se je končala linija baronov Lichtenbergov, njegov sin Franc Ksaver pa je ustanovil linijo baronov Lichtenberg-Janežič.¹¹¹

Rodbina Lichtenberg-Janežič (1781–1941)

Portret Franca Ksaverja, barona Lichtenberga (PORTRET 3), je bil najbrž naslikan po poroki, verjetno leta 1782, ko je dobil službo v Postojni. Njegov portret in portret njegove mlade soproge je očitno izdelala ista roka. Portret kaže samozavestnega mladega moža v elegantni opravi, v rdečem telovniku z

¹⁰⁷ Slana, Lichtenbergi, str. 195–196.

¹⁰⁸ ARS, AS 740, fasc. 6, Familiaria.

¹⁰⁹ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 120, 166. Primer: Katarina grofica Lichtenberg je bila botra pri krstu Janeza Nepomuka Jakoba barona Lichtenberg-Janežiča 24. julija 1783, Janez grof Lichtenberg pa je bil priča pri poroki Leopolda barona Lichtenberg-Janežiča 21. februarja 1819.

¹¹⁰ Smole, *Graščine*, str. 640.

¹¹¹ Golec, *Valvasorji*, str. 163, op. 661.

Dvorec Črni potok (Valvasor, Die Ehre, XI, str. 518).

belimi svilenimi in srebrnimi obrobami in našitki ter v suknjiču s črnim trirogelnikom pod levo pazduho, v desni roki, položeni na mizo, drži razprostrt načrt z napisom *Graniz Mäpa*. Napis nad baronskim grbom se glasi: FR: XAV: LIB: BARO DE LIECHTENBERG CAPUS CIRCULI CARNae INTERIORIS ET AUSTus VERSUS REMp: VENETAM CONFINUUM COMus IN ISTRIA (Franc Ksaver baron Lichtenberg, glavar notranjskega okrožja itd.).

Ko mu je polbrat Jožef Anton baron Janežič v testamentu zagotovil dediščino, dvorca Jablje in Medija, se je Franc Ksaver pri ustvarjanju družine lahko ozrl višje od svojih dotedanjih možnosti. Uspelo mu je zasnovati ljubko sedemnajstletno grofico Hiacinto Ursini Blagaj. Poroka je bila 5. maja 1779 v ljubljanski stolnici.¹¹² Po poroki sta mladoporočenca prevzela dvorec Jablje, ki je dotlej pretežno sameval, kajti Jožef Anton se je najraje zadrževal v svoji hiši v Ljubljani. Tam je 2. februarja 1780 tudi umrl in ni dočkal nečaka Jožefa Leopolda Alojzija, ki se je rodil 9. februarja v Ljubljani, le teden dni po njegovi smrti.

Deček je dobil ime Jožef po pokojnem stricu in Leopold po dedku, ki je bil tudi njegov krstni boter.¹¹³

Hiacinta in Franc Ksaver sta imela v naslednjih treh letih še tri sinove, ki so bili v krstnih knjigah že vpisani pod novim priimkom Lichtenberg-Janežič. To so bili bodoči naslednik Leopold Janez Nepomuk Stanislav, rojen 7. maja 1781, Ksaver Anton, rojen 10. junija 1782, in Janez Nepomuk Jakob Ignacij, rojen 24. julija 1783.¹¹⁴

Mlada gospodarica Jabelj Hiacinta Marija Leopoldina Katarina Alojzija baronica Lichtenberg, r. grofica Ursini Blagaj (PORTRET 4), je bila rojena 3. julija 1761 v Ljubljani. Njen portret je nastal v Jabljah, verjetno hkrati s portretom njenega soproga, in prikazuje nežno mlado damo v temni obleki z globokim izrezom dekolteja in z rdečo podlogo, v črnem klobučku, okrašenem s črno-belimi peresom in srebrnim cofom. V desnici ima rožnato vrtnico, levica počiva na mizi. Na desni zgoraj sta grba Schwab Li-

¹¹² NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, P/1635–1789; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 163.

¹¹³ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, matične knjige, R/1746–1784; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 118.

¹¹⁴ Fonda, Plemeniti in neplemeniti, str. 4; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 119, 120.

chtenbergov in Ursini Blagajev, ki sta povezana s plemiško krono. Napis pod grbom se glasi: HIACINTA LIB: BARONISSA DE LIECHTENBERG NATA COMITISSA URSINI DE BLAGAY (Hiacinta baronica Liechtenberg, rojena grofica Ursini pl. Blagaj).

Za nežnim videzom baronice Hiacinte pa se je skrival trden in neomajen značaj, saj je leta 1813 brata Jožefa neusmiljeno tožila, ker se je čutila ogoljufano za dediščino po očetu Antonu Nepomuku.¹¹⁵

Leta 1781 je Franc Ksaver dobil dovoljenje za združitev imen in grbov Lichtenberg-Janežič.¹¹⁶ Leta 1782 je postal okrožni glavar v Postojni, leta 1807 c. kr. gubernijski svetnik,¹¹⁷ leta 1809, že pod upravo Francozov, pa podpredsednik gubernija, vendar brez vseh pooblastil.¹¹⁸ V Ljubljani je prebival v hiši na Novem trgu 5, ki jo je podedoval po polbratu Jožefu Antonu.¹¹⁹ Posvetil se je tudi upravljanju gospostev Jablje in Medija.

Posestvo Jablje je imelo graščinsko poslopje v katastrski občini Loka, podložniške kmetije pa v katastrski občini Stara vas pri Mokronogu. Leta 1783 je gospostvo Jablje obsegalo 85 in 2/3 kmetije. Davek od gosposkiške zemlje je bil 390 goldinarjev, 2 krajcarja in 1 denarič, od podložniške zemlje 429 goldinarjev, 16 krajcarjev in 3 denariče, od vinogradov pa 20 goldinarjev, 16 krajcarjev in 2 denariča. Kontribucija je znašala 513 goldinarjev, 37 krajcarjev in 2 denariča.¹²⁰

Leta 1799 je Franc Ksaver po očetu podedoval posestva Črni potok, Grič pri Primskovem in Selo pri Šmartnem.¹²¹ Medijo je leta 1807 za 26.000 goldinarjev prodal Antonu pl. Pilbachu.¹²²

Franc Ksaver je po letu 1810 svojemu nasledniku Leopoldu izročil Jablje, saj se verjetno ni več čutil sposobnega upravljati tako veliko posestvo.¹²³ Hišo v Ljubljani na Novem trgu 5 je sinu prepustil leta 1817.¹²⁴

Franc Ksaver in soproga Hiacinta sta zadnja leta življenja preživela v dvorcu Črni potok in oba sta tam tudi umrla, on pri osemindesetih letih 10. septembra 1832, ona pa pri enaindesetih 18. decembra 1842.¹²⁵

Ignacij baron Lichtenberg (PORTRET 5). Franc Ksaver je imel starejšega brata Leopolda Nepomuka, ki je bil krščen 9. marca 1738 v Šmartnem pri Liti-

ji.¹²⁶ Glede na to, da je bil pri delitvi dediščine pokojne Frančiške Uršule baronice Valvasor med dediči njene pokojne sestre Ane Marije Margarete Schwab pl. Lichtenberg naveden njen sin, grenadirski stotnik Ignacij,¹²⁷ sta morda Leopold Nepomuk in Ignacij ena in ista oseba. V matičnih knjigah podatkov o Ignaciju, sinu Leopolda Livija Schwab pl. Lichtenberga, namreč ni. Kot dedič po materi je bil Leopold Nepomuk oz. Ignacij leta 1765 star 27 let, kar bi se lahko ujemalo s stopnjo njegovega čina v vojski. O njegovi družini ni podatkov, po vsej verjetnosti ni bil poročen. Umrl je pred letom 1780, kajti njegov delež na gospostvu Medija je leta 1780 podedoval njegov oče Leopold Livij.¹²⁸ Morda sta Hiacinta in Franc Ksaver svojemu, leta 1783 rojenemu sinu ime Ignacij dodala v spomin na pokojnega strica.

Na portretu je upodobljen mlad mož v vojaški uniformi, ki jo sestavljajo zelen jopič, bel plašč s podarjenimi zlatimi gumbi, sablja ob levem boku in opasnica (*Feldbinde*), leva roka se naslanja na trirogelnik, položen na mizo. Na desni zgoraj je baronski grb in napis: IGNATIUS LIB: BARO DE LIECHTENBERG C: R: CAPITANEUS ACTUALIS INCLITI REGIMINIS PEDESTRI RIESE (Ignacij baron Lichtenberg, aktualni stotnik slavnega pehotnega regimenta itd.).

Franca Ksaverja je na Jabljah in drugih posestvih nasledil drugi sin Leopold I. baron Lichtenberg-Janežič (PORTRET 6).

Leopold Janez Nepomuk Stanislav baron Lichtenberg-Janežič je bil rojen 7. maja 1781 v Ljubljani.¹²⁹ Kot petnajstletnik je bil na Terezijanski viteški akademiji na Dunaju, leta 1797 pa je vstopil v vojsko. Leta 1803 je kot nadporočnik služil pri konjeniškem polku Hohenzollern. Leta 1805 je bil na vojnem pohodu na Tirolskem, nato se je moral po osmih letih vojaške službe vrniti domov, kajti umrla sta mu dva brata, prav tako častnika, tretji brat pa je umrl že kot otrok. Ostal je kot edini sin in bodoči naslednik očeta Franca Ksaverja. Vendar izobraženemu svetovljanskemu mladeniču gospodarjenje na posestvu ni ustrezalo, zelo pa se je znašel v politiki pod upravo Francozov. Leta 1809 so bile ustanovljene Ilirske province, kjer je mladi Leopold našel svoje mesto delovanja. Zaradi odličnega znanja francoščine ga je leta 1809 guverner Janez grof Brandis imenoval za stalnega odbornika v guberniju. Leta 1810 je bil član tržaške delegacije v Parizu. Še istega leta ga je generalni guverner Ilirskih provinc, maršal Auguste de Marmont, spet poslal v Pariz, kjer so ga predlagali za podelitev Legije časti. Leta 1811 je bil imenovan za intendanta v Gorici.

¹¹⁵ ARS, AS 740, fasc. 1, Dominicalia, III – Zapuščinski spisi.

¹¹⁶ Fonda, Plemeniti in neplemeniti, str. 3.

¹¹⁷ Prav tam.

¹¹⁸ Dimitz, *Geschichte Krains* IV, str. 272.

¹¹⁹ ZAL, LJU 346, Fabjančič, *Knjiga bis* II – Novi trg, str. 543.

¹²⁰ Smole, *Graščine*, str. 195.

¹²¹ Prav tam, str. 124, 171, 435.

¹²² Prav tam, str. 286.

¹²³ Prav tam, str. 196.

¹²⁴ ZAL, LJU 346, Fabjančič, *Knjiga bis* II – Novi trg, str. 543.

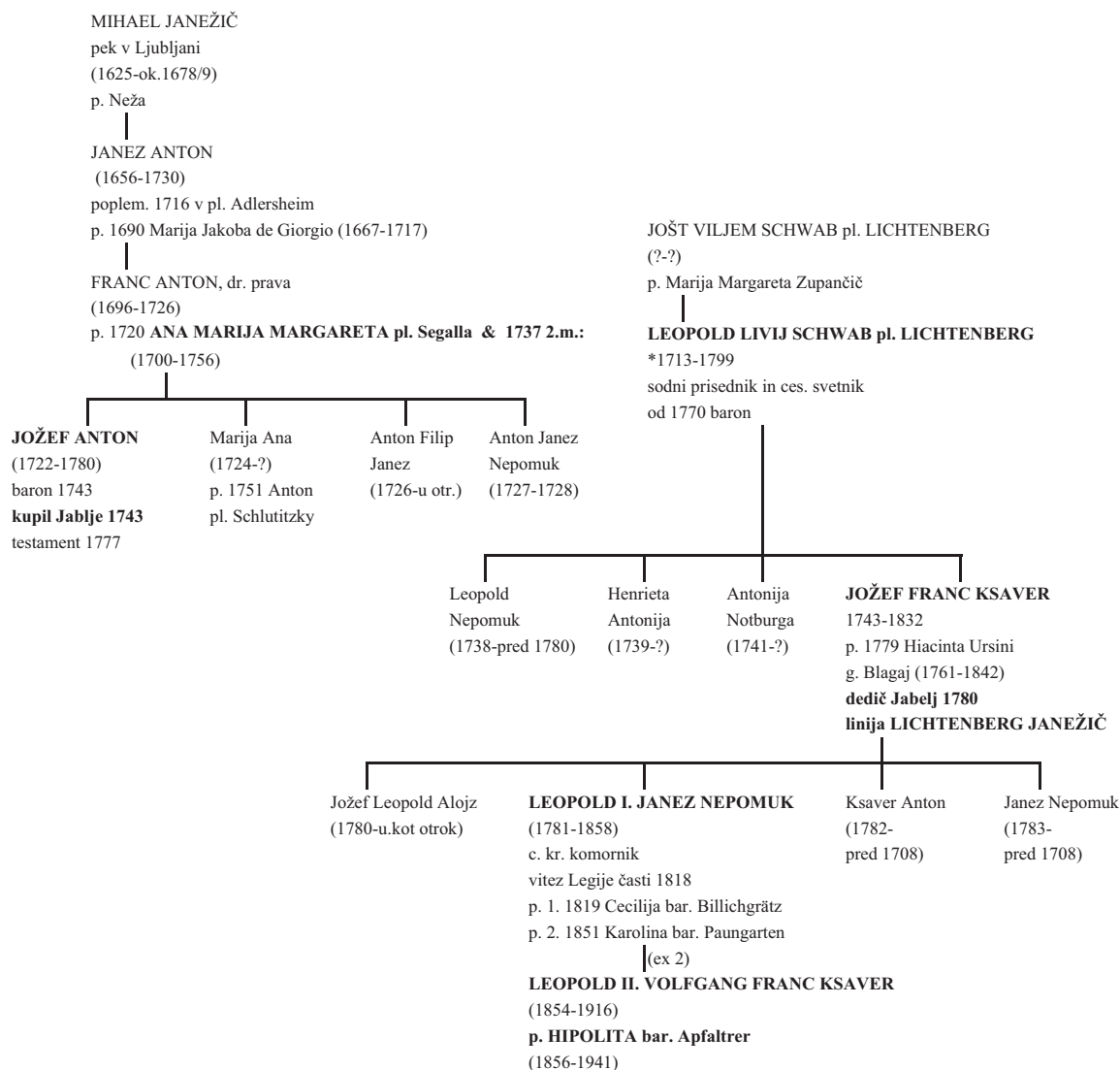
¹²⁵ Fonda, Plemeniti in neplemeniti, str. 3, 4; Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem, 16. stoletje, 1. del*, Ursini Blagaj, str. 264, 329; Genealogija rodbine Ursini Blagay: <http://genealogy.euweb.cz/hung/blagai2.html>.

¹²⁶ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 331.

¹²⁷ Golec, *Valvasorji*, str. 163, op. 661.

¹²⁸ Prav tam.

¹²⁹ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 120.

Rodovnik: Janežiči – Schwab Lichtenbergi

Po odhodu Francozov je bil baron Leopold pri avstrijskih oblasteh razumljivo v nemilosti. Dejansko pa je bil njegov ugled tako velik, da mu kljub očitkom, da je prijateljeval s Francozi, niso zares mogli do živega, a ob poskusu, da bi se rehabilitiral, je imel kljub temu precej težav, kar je razvidno tudi iz dejstva, da mu v novih razmerah Legija časti ni bila priznana. Obstajajo številni osnutki prošenj za dovoljenje, da bi nosil »tuje odlikovanje«. V letih 1817 in 1818 so mu zavrnili tudi vse prošnje, da bi spet stopil v vojsko. Leta 1818 so mu v Franciji zamenjali staro, Napoleonovo odlikovanje za odlikovanje kralja Ludvika XVIII. Šele leta 1819 mu je bila povrnjena pravica glasovanja v kranjskem deželni zboru, leta 1821, v času ljubljanskega kongresa, pa je lahko prišel Legijo časti nositi po novem. Da bi dokazal svojo lojalnost, je ponudil oddajo svoje hiše v Ljubljani in jo tudi pripravil za prihod pruskega kralja na kongres, a kralj se kongresa ni udeležil; vprašanje je, ali so mu bili kljub

prošnji povrnjeni stroški za vse priprave.¹³⁰ Leopold je bil lastnik hiše na Novem trgu 5 že od leta 1817, ko je nanj lastništvo prenesel oče Franc Ksaver.¹³¹

Baron Leopold je bil vsestransko izobražen in kultiviran. Že leta 1813 je postal podporni član društva prijateljev glasbe. V času Ilirskih provinc je bil med sestavljavci statuta društva Kazina, katerega namen je bil pospeševanje trgovine, izobraževanja in zabav, »primernih za izobražene kroge«. Društvo Kazina, ki je imelo leta 1821 okrog 135 članov družbene smetane vojvodine Kranjske, plemičev, meščanov in duhovščine, je imelo sedež v deželnem dvorcu že v drugi polovici 18. stoletja. Kasneje je bil baron Leopold med pobudniki gradnje poslopja Kazine in računovodja kazinskega gradbenega odbora. Stavba je bila zgrajena med letoma 1836 in 1838 pod vod-

¹³⁰ ARS, AS 744, fasc. 6, Familiaria.

¹³¹ Glej op. št. 124.

stvom gradbenega mojstra Venceslava Vatlava in sodi med najlepše neoklasicistične stavbe v Ljubljani. Društvo Kazina je v njej organiziralo družabne prireditve in ples. V pritličju so bili prostori za kavarno in gostišče za širšo javnost, v prvem nadstropju pa so bili prostori društva.¹³²

Leopold I. baron Lichtenberg-Janežič je bil vsestransko spoštovan član visoke družbe na Kranjskem, v družinskem življenju pa ni imel sreče. Poročil se je šele pri sedemtridesetih letih, in sicer 21. februarja 1819 s triinšestdesetletno baronico Cecilijo Billichgrätz, ki je bila že eno leto vdova po grofu Aleksandru Auerspergu.¹³³ S soprogo nista imela nič skupnega, baje tudi ni delila njegove naklonjenosti do kulture in umetnosti, po njegovih besedah, verjetno zapisanih v jezi, je bila egoistična, skopa in prostaška. Prav mogoče je, da sta večinoma živela ločeno. Baronica Cecilija je umrla leta 1836 in mu v oporoki »v znak sprave« zapustila (le) briljantno kravatno iglo.¹³⁴

Baron Leopold je bil vdovec polnih 15 let. Leta 1846 je dr. Karlu Wurzbachu za 28.000 goldinarjev prodal Grič pri Primskovem, Črni potok in Selo pri Šmartnem,¹³⁵ tako da mu je ostalo le gospostvo Jablje z dvorcem, polnim prelepega pohištva in umetniških del.¹³⁶ Naslednika pa še ni imel. Sicer je imel nezakonskega sina Leopolda, ki ga po vseh pravilih tedanje družbe seveda ni mogel naslediti.¹³⁷ Pri sedemdesetih letih je spoznal enainvajsetletno baronico Karolino Paungarten, rojeno v Ljubljani 11. oktobra 1830,¹³⁸ se kljub veliki starostni razliki z njo poročil in kmalu dobil tako zaželenega naslednika. Umrli je v Ljubljani 10. januarja 1858.¹³⁹ Vdova Karolina se je 31. julija 1865 na Jabljah poročila z orientalistom in diplomatom Otokarjem baronom Schlechta (1825–1894), s katerim je leta 1866 imela sina Otokarja. Umrli je 12. novembra 1904 na Dunaju.¹⁴⁰

Portret barona Leopolda I. je naslikal znani slikar Jožef Tominc. Slika prikazuje elegantnega temnolasega gospoda v črni obleki, z levo roko se naslanja na empirsko zofo in resno gleda proti levi. V ušesu ima zlat uhan, v kravati zlato broško z rubini ali granati v obliki triperesne deteljice, opazen je pozlačen me-

hanizem za navijanje žepnih ur, posebej pa je vidno odlikovanje Legije časti, ki ga je po menjavi oblasti tako težko znova pridobil. Na desni zgoraj pod grbom je napis: LEOPOLD FREYHERR VON LICHTENBERG – JANESCHITSCH *1781 †1858 (Leopold baron Lichtenberg-Janežič). Letnica smrti je bila razumljivo dodana pozneje.

Zadnji moški predstavnik baronov Lichtenberg-Janežič je bil edini Leopoldov sin, 28. januarja 1854 rojeni Leopold II. Wolfgang Franc Ksaver, ki je gospodaril na Jabljah in na posestvu Dobrava na Dolenskem. Na Dunaju je doštudiral pravo.¹⁴¹

Bil je komtur Franc Jožefovega reda in namestnik deželnega glavarja na Kranjskem. Od leta 1884 je bil zastopnik veleposestnikov v kranjskem deželnem zboru. Slovel je zlasti kot poljedelski strokovnjak. Bil je dolgoletni član kranjske kmetijske družbe. Zaradi svojega ljubeznivega značaja je bil v vseh družabnih krogih zelo spoštovan in priljubljen.¹⁴² Nagnjen je do kulture je podedoval po očetu. Bil je dejaven član Muzejskega društva za Kranjsko, ki je izdajalo časopis *Carniola*.¹⁴³

Leta 1877 se je Leopold II. baron Lichtenberg-Janežič poročil z Marijo Hipolito baronico Apfaltrer, ki se je rodila v Gradcu 17. maja 1856.¹⁴⁴

Leta 1883 je bilo na Kranjskem veliko slavlje. Praznovali so 600-letnico oblasti Habsburžanov v deželi. Kronska deželo Kranjsko je ob tej priložnosti obiskal cesar Franc Jožef I. in zvesti Kranjci so v njegovo in svojo čast pripravili veliko razstavo v stavbi realne gimnazije v Ljubljani.¹⁴⁵ Na razstavi so bili prikazani predmeti, najdeni na Kranjskem v predzgodovinskem obdobju, kulturnozgodovinski predmeti iz različnih obdobij, ženska ročna dela, dela domače obrti ipd. Poleg deželnega muzeja, različnih društev, dvorcev, samostanov, cerkva ipd. so tudi številni posamezniki prispevali svoje zaklade za razstavo. Med njimi je bil tudi Leopold II. baron Lichtenberg-Janežič. Iz razstavnega kataloga je razvidno marsikaj dragocene iz dvorca Jablje, kar je sedaj za vedno izgubljeno. Baron Leopold je za razstavo posodil portret barona Antona Janežiča, lovske predmete, portret Viljema pl. Raspa, portret neke baronice Lichtenberg (morda babice Hiacinte?), staro skrinjo, skrinjico, starinsko obleko za gala prireditve, odejo za konjsko sedlo in usnjen tulec za pištole ob sedlu, puško, dva miniaturna portreta, starinsko uro, bonboniero, mizico, srebrn in pozlačen vrček za pivo ter cerkveni kelih. Na razstavi so bile tudi številne knjige iz grajskih knjižnic, nakit, pečati, glasbila in slike, ki so jih takrat pripri-

¹³² ARS, AS 740, fasc. 7, Familiaria, posebno udejstvovanje; <http://www.kazina.si/kazina/zgodovina>; https://sl.wikipedia.org/wiki/Kazina,_Ljubljana.

¹³³ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 166. Grof Aleksander Auersperg in Cecilija baronica Billichgrätz sta bila starša znanega pesnika in politika Antona Aleksandra – Anastazija Grūna.

¹³⁴ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 203.

¹³⁵ ARS, AS 740, fasc. 8, Kupna pogodba 1846.

¹³⁶ Stopar, *Grajske stavbe, Gorenjska*, str. 45–57; Stražar, *Mengeš in Trzin*, str. 79–83.

¹³⁷ ARS, AS 740, fasc. 7, Familiaria, posebno udejstvovanje. Ohranjeni so spisi glede Leopolda Šaterlina, nezakonskega sina barona Leopolda Lichtenberga v letih 1835–1836 in 1838–1840.

¹³⁸ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 134.

¹³⁹ Prav tam, str. 214.

¹⁴⁰ https://de.wikisource.org/wiki/Wikisource_Diskussion:Spielwiese/BKL%C3%96#Schlechta.

¹⁴¹ ARS, AS 740, fasc. 6, Familiaria. Ohranjen je Leopoldov študentski indeks 1873–1878.

¹⁴² Fonda, Plemeniti in neplemeniti, str. 3.

¹⁴³ <https://archive.org/stream/carniolaizvestja07muze#page/304/mode/2up>.

¹⁴⁴ ARS, AS 744, fasc. 9, Familiaria, genealoške tabele.

¹⁴⁵ http://iza.zrc-sazu.si/pdf/stare_objave/Katalog_der_Landesausstellung_1883.pdf

Dvorec Jablje danes (foto: Lidija Slana).

sali znanim slikarjem, npr. Rubensu, Duerrerrju, Van Dycku, Breugelu in drugim.

Baron Leopold II. je umrl v Ljubljani 14. oktobra 1916 brez potomcev in z njegovo smrtjo se je končala moška linija baronov Lichtenberg-Janežič. Soproga Marija Hipolita je med obema vojnama upravljala Jablje in umrla leta 1941. V dvorcu je bil takrat njen gost baron Hilmer Buellow s soprogo Elzo, rojeno baronico pl. Seebach, zaposlen pri nemškem vojnem letalstvu. Leta 1943 se je upokojil z nazivom generalpodpolkovnika in se pričel ukvarjati s pisateljevanjem na vojno tematiko.¹⁴⁶ Zakonca sta ostala v dvorcu do leta 1944, ko je bilo že mogoče slutiti bližajoči se konec vojne vihre.¹⁴⁷ Odselila sta se v Nemčijo in z njima je bil verjetno odpeljan tudi del grajskih dragocenosti, ki so jih prejšnji lastniki zbrali z ljubeznijo in ponosom. Portreti v knjižnici so ostali na svojih mestih, saj jima niso nič pomenili.

Dvorec Jablje spet živi

Dvorec Jablje je v svoji skoraj petstoletni zgodovini doživljal nenehen vzpon. Lastniki so ga skrbno varovali, lepševali in v njem zbirali dragocenosti, ki so jih ponosno kazali obiskovalcem ter jih zapuščali svojim potomcem, dokler se v kaosu druge svetovne vojne ni vse porazgubilo. Danes so te dragocenosti prejšnjih stoletij sicer izgubljene, dvorec pa se je kljub vsemu dvignil iz povojnega mrtvila; pozabiti mora na nekdanji plemiški sijaj, dobil je nove zadolžitve, ki jih odlično opravlja.

¹⁴⁶ Hilmer Freiherr von Buellow: https://de.wikipedia.org/wiki/Hilmer_Freiherr_von_B%C3%BClow.

¹⁴⁷ ARS, AS 740, fasc. 5, Korespondenca – zasebna korespondenca zakoncev von Buellow iz leta 1944.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 173 – Imenjske knjige.

AS 308 – Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani.

AS 309 – Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani.

AS 740 – Gospostvo Jablje.

AS 744 – Gospostvo Koča vas.

AS 1064 – Zbirka plemiških diplom.

AS 1071 – Zbirka grbov.

AS 1075 – Zbirka rodovnikov.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

Matične knjige: ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj; ŽA Mengeš; ŽA Škofja Loka.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka.

LJU 346, Vladislav Fabjančič, Knjiga hiš: I – Stari trg, II – Novi trg, III – Veliki trg.

NARODNA GALERIJA – Portreti članov rodbin Lichtenberg in Lichtenberg-Janežič

Sig. NG S 381 Jožef Tominc: Leopold Liechtenberg-Janežič.

Sig. NG S 913 Neznani avtor: Marija Ana Liechtenberg.

Sig. NG S 914 Neznani avtor: Ignacij Liechtenberg.

Sig. NG S 915 Neznani avtor: Hiacinta baronica Liechtenberg.

Sig. NG S 916 Neznani avtor: Franc Ksaver Liechtenberg.

Sig. NG S 917 Neznani avtor: Leopold baron Liechtenberg.

SPLETNI VIRI

Brdo pri Lukovici. https://sl.wikipedia.org/wiki/Grad_Brdo_pri_Lukovici.

Genealogija Liechtenstein. https://de.wikipedia.org/wiki/Stammliste_von_Liechtenstein.

Genealogija Ursini-Blagay. <http://genealogy.euweb.cz/hung/blagai2.html>.

Kazina Ljubljana. <http://www.kazina.si/kazina/zgodovina>; https://sl.wikipedia.org/wiki/Kazina_Ljubljana.

Pečnik Damjana in Aleš Hafner, Zgodovina. <file:///D:/bk/dokumenti/Jablje/Grad%20Jable%20-%20Predstavitev%20gradu.html>.

Robert Fonda, Plemeniti in neplemeniti Janežiči. <http://rfondablog.blogspot.si/2014/03/plemeniti-in-neplemeniti-janezici.html>.

Siebmacher, Der Adel, opis: abs.11. <http://reader>.

digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10362306_00017.html grb, abs. 34: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10362306_00057.html.

Slovenski biografski leksikon (SBL). <http://www.slovenska-biografija.si/>.

Torkar, Silvo, Etimologija, Jablje ali Jable. *Delo*, 14. 2. 2008. <http://www.onger.org/depo/trzin/20080214delojablejablje.pdf>.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Adler, Monatsblatt, Mai–Juni 1938, XII. Bd., Nr. 41–42, str. 437.

Gestrin, Ferdo: Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospodstva Jablje. *Zbornik občine Domžale*. Domžale: Kulturna skupnost, 1979, str. 23–59.

Globočnik, Anton: Der Adel in Krain. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* XII, 1899, str. 1–16.

Golec, Boris: Plemstvo v cerkvenih matičnih knjigah zgodnjega srednjega veka – raziskovalni problemi in izzivi. *Arhivi* 36, 2013, št. 1, str. 85–110.

Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom*. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: Leksikon slovenske grajske zapuščine* (dopolnjen natis). Ljubljana: DZS, 1997.

Klasinc Škofljanec, Andreja: Ljubljanska policija v drugi polovici 18. stoletja. *Kronika L*, 2002, str. 291–300.

Koblar, Anton: Drobtinice iz furlanskih arhivov. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 2 1892.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Kožuh, Mateja in Nika Merljak in Matej Mezek in Matjaž Bizjak: Seminar iz temeljnih zgodovinskih ved, UNG 2012–2013. Urbar deželno knežjega urada Jablje 1493. *Arhivi* 37, 2014, št. 1, str. 217–232.

Ljubljanski klasiki: 1563–1965 (ur. Živka Črnivec et al.). Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.

Odlok o razglasitvi Območja in Gradu Jablje za spomenik državnega pomena. *Uradni list RS*, št. 81/1999 (5. 10. 1999).

Pecnik, Damjana in Nataša Koruza in Mojca Tercelj Otorepec: *Grad Jablje in območje gradu. Konservatorski program*. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj. Kranj: 2001.

Preinfalk, Miha in Matjaž Bizjak: *Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov). 1 (1218–1400)*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2008.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi, Po sledih mogočnega tura*.

Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 16. stoletje. 1. del. Od Barbov do Zetscherjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016.

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje. 1. del. Od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014.

Schiviz v. Schvizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.

Slana, Lidija: Lichtenbergi na Tuštanju. *Kronika LVII*, 2009, str. 171–200.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, I. Gorenjska, Območje Kamnika in Kamniške Bistrice* (knjiga 7). Ljubljana: Viharnik, 1997.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, Med Bogenšperkom in Mokricami* (knjiga 13). Ljubljana: Viharnik, 2001.

Stražar, Stane: *Mengeš in Trzin skozi čas*. Trzin: Krajevna skupnost, 1993.

Stražar, Stane: *Župnija Dob skozi stoletja*. Dob: Odbor pri krajevni skupnosti, 1996.

Umek, Ema: *Erbergi in Dolski arhiv*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1991.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Hertzogtums Krain*. Nuernberg 1689 (Faksimilirana izdaja: Mladinska knjiga/Rudolf Trofenik. Muenchen/Ljubljana: 1971).

Witting, Johann Baptist: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV (1894), str. 89–146; Neue Folge V (1895), str. 162–264.

S U M M A R Y

Owners of the Jablje mansion through time and some of their portraits from the 18th and 19th centuries

The restored Jablje mansion near Mengeš is one of the finest mansions in Slovenia. Designed in Renaissance style, it was built a little less than five hundred years ago on the site of a medieval court house. The mansion came with a considerable number of estates in the immediate vicinity as well as around Kamnik, Domžale and Moravče. It was built in the first third of the 16th century by the Knights Lamberg of the nearby Črnelo Castle; in 1644, it came into the possession of Erasmus von Rasp and after his death into the hands of Johann Baptist Moscon, who was married to Rasp's only daughter Maria Si-

donia. Jablje was inherited by their son Franz Erasmus and after his early death by his widow Maria Kristina, née von Pernburg. With the marriage of their daughter Maria Theresia Josefa in 1724, Jablje came into the possession of the older line of Barons Posarelli, represented by her husband Johann Josef Anton. Their heir Anton Bernardin Baron Posarelli died already in 1735 and his widow Maria Franziska, née von Billichgrätz, sold the estate and the mansion in 1743 to Josef Anton von Janežič, grandson of Johann Anton Janežič von Adlersheim, a citizen of Ljubljana, who had been ennobled in 1716. The purchase of the Jablje mansion facilitated Josef Anton's admittance to Carniolan provincial estates and elevation to barony, all in the year in which he bought the estate. Josef Anton died childless in 1780, leaving the entire property to his twenty-one years younger half-brother Franz Xaver Baron Lichtenberg, a child of the second marriage of his mother Anna Maria Margareta, née Segalla. The only condition stated in Josef Anton's last will of 1777 was that his half-brother should change his family name into Lichtenberg-Janežič and combine his coat-of-arms

with that of the Janežič family. Franz Xaver and his wife Hyacintha, née Countess Ursini Blagaj, continued the line of the Barons Lichtenberg-Janežič for another two generations. Their son Leopold I distinguished himself during the period of the Illyrian Provinces, which hindered his reintegration into the Carniolan elite under the re-established Austrian rule, but he nevertheless earned great respect in the community, especially with his cultural engagement. His second marriage to Baroness Karolina Paungarten produced his only son Leopold II, who was also active in Carniolan culture as well as a great authority on agriculture. With his marriage to Hyppolita, née Baroness Apfaltrer, remaining childless, the male line of the Barons Lichtenberg-Janežič became extinct upon his death in 1916. Baroness Hyppolita died at Jablje in 1941. During the Second World War the mansion was ransacked and later converted into an apartment building, which did little for its preservation. It was only after a thorough restoration in the period 2000–2004 that the mansion regained its former splendour and became the seat of some Slovenian and international institutions.

*Portret 1: Ana Marija Margareta »baronica«
Lichtenberg (NG S 0913).*

*Portret 2: Leopold Livij baron Lichtenberg
(NG S 0917).*

*Portret 3: Franc Ksaver baron Lichtenberg
(NG S 0916).*

*Portret 4: Hiacinta baronica Lichtenberg
(NG S 0915).*

Portret 5: Ignacij baron Lichtenberg
(NG S 0914).

Portret 6: Leopold I. baron Lichtenberg-Janežič
(NG S 0381).

Grb rodbine Janežič pl. Adlersheim
(ARS, AS 740, fasc. 6).

Grb baronov Lichtenberg-Janežič
(ARS, AS 1071, št. 108).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 719:39(497.4Robidišče)

Prejeto: 15. 1. 2016

Andrejka Ščukovt

univ. dipl. etn. in soc., konservatorska svetnica, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Nova Gorica,
Delpinova 16, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: andrejka.scukovt@zvks.si

Življenje vasi na meji v luči naselbinskega in stavbnega razvoja Robidišča

IZVLEČEK

Robidišče leži na skrajnem zahodu Slovenije in na stičišču treh kultur – med beneškoslovenskim zaledjem, romanskim svetom in Furlanijo. Do leta 1947 je bilo življenje vasi gospodarsko in prometno povezano z Beneško Slovenijo. Potem ko je bila meja med Italijo in Jugoslavijo dokončno določena, pa so prebivalce odrezali od zgodovinske navezanosti z Benečijo. Zato je več kot 150 domačinov zbežalo čez mejo v Italijo, od tam pa v širni svet ali bližnja industrijska središča. Opuščene robidiške hiše niso znale kljubovati zobu časa. Njihov propad je leta 1976 pospešil rušilni potres. Leta 1995 so bili narejeni prvi koraki k oživitvi vasi.

KLJUČNE BESEDE

Robidišče, naselbinska dediščina, kulturni spomenik, obnova

ABSTRACT

STORIES FROM THE BORDER OF THE EMPIRE: LIFE OF A BORDER VILLAGE IN LIGHT OF THE SETTLEMENT AND BUILDING DEVELOPMENT OF ROBIDIŠČE

The village of Robidišče lies in the westernmost part of Slovenia, at the juncture of three cultures, linking the Slavia Friulana (Beneška Slovenija) hinterland, Romanic world and Friuli. Until 1947, the village had vital economic and transport ties with Slavia Friulana. However, once the border between Italy and Yugoslavia was demarcated, the inhabitants of Robidišče were cut off from their historical ties with Veneto (Benečija). More than 150 villagers headed across the border to Italy and from there to all corners of the world or nearby industrial centres. Abandoned village houses were unable to withstand the ravages of time and their ultimate destruction was further accelerated by the devastating earthquake of 1976. In 1995, the first steps were taken to bring the village back to life.

KEY WORDS

Robidišče, settlement heritage, cultural monument, restoration

Uvod

Leta 1934 je Robidišče obiskal Henrik Tuma in ga opisal z naslednjimi besedami: »V Robedišče sem prišel okoli 10. ure, vreme se je obrnilo na bolje. Vas napravi na človeka vtis stare slovenske združne naselbine. Hiše ne stojijo posamezno, marveč tvorijo sklenjeno vrsto, ena hiša je prizidana drugi, kakor so rodbine priraščale. Večinoma tudi stanujejo sorodniki eden poleg drugega. Poiskal sem izza časa, ko sem bil v Tolminu sodnik, znanega mi posestnika Valentina Škvora, ki je bil eden najbolj drznih tihotapcev na bivoši avstrijski meji. Ob piclem dohodku od drobnice bi prebivalci obeh vasi težko shajali, radi tega so oboji služili s prenašanjem sladkorja in tobaka čez mejo; obe vasi sta bili pravi gnezdi drznih tihotapcev. Bogate zaloge so imeli v Kobaridu, od koder so prenesli na tisoče in tisoče kilogramov blaga po dolini Črne vode in čez Prevalo v Italijo. Marsikateri nosač je v temni in viharji noči poginil v skalnatih robovih nad Črno vodo, marsikateri je izginil pod puško italijanskih carinskih vojakov. Škvor, ki je od mladih nog tihotapil, je poznal dobro vso Beneško Slovenijo, posebno pa terski oddele, po katerem je vodila tihotapska pot v Tarčent in Humin. Po vseh slovenskih vaseh je imel svoje pomagače in zaupnike, zaradi tega mi je bil vzoren vodnik in informator. Ob 11. uri dopoldne sva s Škvorom odrinila od Robedišča, 672 m nad morjem, in krenila v globoko zarito debro Legrade, 410 m, ki je tod tvorila mejo med Avstrijo in Italijo. Na italijanski strani vstric Robedišča leži velika vas Prosnid.«¹

Robidišče leži v povirnem delu reke Nadiže in jugozahodno od Breginjskega (Kobariškega) Stola. Sodi med t. i. Kotarske vasi, ki so po katastrofalnem potresu maja in septembra 1976 doživele velike spremembe v načinu življenja. Robidišče² je bilo do srede

Robidišče leta 1951 (SEM, Teren 7, 3. 7.–3. 8. 1951).

20. stoletja razmeroma velika vas z 42 hišnimi številkami.³ Uvrščamo ga v t. i. sredozemski tip naselja, za katerega je značilna sklenjena gradnja. Ohranjeni stavbni fond izpričuje kvalitetno zidarsko znanje takratnih graditeljev. Objekti, zgrajeni iz bližnjih kamnolomov, so mojstrsko pozidani s skrbno zloženimi kamni po načelu vrstenja. Hiše krasijo še viseči ganki in zunanja stopnišča. Značilne plitke strehe s širokim napuščem nad glavnim pročeljem so krite s korci. Tu so še funkcionalno razporejene okenske in vratne odprtine.

Robidišče, ki ga s treh strani obkroža državna meja, četrto stran pa predstavlja cestna povezava z vasmí v Kotu, leži na desnem bregu reke Nadiže, na široki terasi, na 673 m nadmorske višine. Iz vasi se proti severu odpre pogled na Stolovo pogorje, na zahodu pa proti vasem Prosnid, Čenebola in Mažerole ter strugi Nadiže. Do konca druge svetovne vojne je bilo Robidišče, tako kot celoten Breginjski kot, v geografskem, zgodovinskem in kulturnem pogledu bliže sosednji Benečiji kot Tolminski. Beneška Slovenija je Robidišču služila kot zaledje vse do leta 1947, ko je novonastala meja med Jugoslavijo in Italijo zarezala v usodo ljudi⁴ in Robidišče odtujila od zgodovinsko povezanih krajev. Posledica je bilo množično izseljevanje najprej v Italijo, od tam pa v Francijo, Nemčijo, Belgijo, Severno in Južno Ameriko ter Avstralijo. Življenje v vasi je pričelo izumirati,⁵ objekti, odmaknjeni od glavnih tokov, ki bi prinašali željo po modernizaciji stavbarstva, pa samevati in propadati.

Tako kot nekdanj tudi danes vas obkrožajo pašniki, polja, senožeti in mešani gozd. Okrog pet prebivalcev se ukvarja s tradicionalno gospodarsko dejavnostjo, ki je živinoreja in v manjši meri poljedelstvo. V zadnjem desetletju, še zlasti ob sobotah, nedeljah, praznikih in med poletnimi počitnicami, se v Robidišče pripele ali prikolesari čedalje več obiskovalcev. Zato so se nekateri domačini pričeli usmerjati tudi v turizem. Zase in za turiste so obnovili in preuredili stavbe. Ta dejavnost zagotavlja obstoj tradicionalno usmerjenih kmetij ter pripomore k vzdrževanju stavbne dediščine in ne nazadnje kulturne krajine.

³ PANG, OLOB 1955, naročilnica občine Breginj št. 218/2 – T, z dne 5. 7. 1955, za naročilo 42 hišnih tablic.

⁴ Breginjski kot je bil vedno kulturno in politično povezan z Benečijo in Furlanijo. Na začetku srednjega veka so vasi v Kotu pripadale oglejskemu patriarhu, kasneje so prešle pod Beneško republiko (Breginj, Logje, Robidišče in Livek). Leta 1866 je Robidišče v nasprotju z ostalo Benečijo, ki je bila priključena Italiji, skupaj z vasema Logje in Breginj pripadlo Avstriji. Ta meja je ostala v veljavi do konca prve svetovne vojne, po njej je Robidišče pripadlo Italiji. Leta 1947 je bilo priključeno k Jugoslaviji in leta 1991 k Republiki Sloveniji (Miklavčič-Brezigar, Robidišče – razvoj in življenje, str. 159).

⁵ Leta 1869 je imelo Robidišče 178 prebivalcev, leta 1900 199, leta 1910 pa se je število vaščanov povečalo na 228. Po prvi svetovni vojni je bil upad števila prebivalstva malenkosten in leta 1931 je vas štela 211 ljudi. Leta 1947 je v Robidišču živelo 168 prebivalcev. Na začetku 21. stoletja ima Robidišče od sedem do osem stalnih prebivalcev (Miklavčič-Brezigar, Robidišče ne sme umreti, str. 740).

¹ Tuma, Beneška Slovenija, str. 170.

² PANG, OLOB 1955. 27. junija 1955 je Okrajni ljudski odbor Tolmin (Urad za statistiko, št. zadeve 503/55) izdal uredbo o preimenovanju naselja iz Robedišč v Robidišče. Preimenovanje naselja je bilo objavljeno v tretjem členu uredbe o preimenovanju naselij, Ur. list LRS št. 21/55, str. 397.

*Pogled na Robidišče z juga, maj 1976
(Fotodokumentacija ZVKDS OE Nova Gorica).*

V Robidišču so na novo gradili do srede 20. stoletja. Od takrat do danes se je v vasi število hiš skoraj prepolovilo. Za to je bilo v prvi vrsti krivo množično izseljevanje po drugi svetovni vojni, zaradi česar je opuščene in nevzdrževane hiše načel zob časa. Že leta 1955 so se na seji Okrajnega ljudskega odbora (OLO) ukvarjali z opuščeni hišami na območju OLO Breginj in sklenili, da bodo opuščene objekte prodali na dražbi. Vendar za njihov nakup ni bilo interesa. Ker jih OLO ni mogel vzdrževati, so predlagali, da porušijo tiste, ki ogrožajo sosednje objekte.⁶ Na začetku šestdesetih let 20. stoletja so zaradi širitve ceste skozi vas porušili nekaj stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij.⁷ Nato je leta 1976 sledila še rušilna moč potresa. V naslednjih letih so po nepotrebnem porušili tudi objekte v najstarejšem delu vasi. Robidišče je tako izgubilo stavbe, ki bi se lahko primerjale s predpotresnim Breginjem.

Naselbinski in stavbni razvoj Robidišča na podlagi katastra in arhivskih virov

Vsako naselbinsko strukturo označujeta prostor in čas. Prvotna zasnova vasi je bila vedno spontana in nenačrtovana. Osnovna pogoja za stalno naselitev sta bila plodna zemlja in ugodno bivalno okolje. Pri naselitvi so prvi naseljeni graditelji vedno upoštevali ustrezno lego območja, možnost obrambe, osončenost, plodnost zemlje ter prometne poti in povezave. Na način gradnje so vplivale naravne danosti, kot npr. relief ali razpoložljiv material za gradnjo.

Prva pisna omemba Robidišča je iz leta 1214 in o planini Robidišče govori kot o *Rubidiskes* ali *Russitonis* oz. *Rubidiskis*. Prvi znani pisni vir o stalni naselitvi Robidišča pa sega v leto 1677. Po ustnem izročilu so se na Robidišče prvi naselili pastirji iz Črnega Vrha (Montefosca). Med vaščani je živo ustno izročilo, da so potomci uskokov.⁸

Eden izmed najzgodnejših zemljevidov, ki posreduje informacijo o legi in velikosti Robidišča ter o trdnosti zgradb, je jožefinski vojaški zemljevid, ki je nastajal v letih 1763–1787. Z njega razberemo, da je bila glavna cestna povezava Robidišča s Prosnidom in Čenebolo. Označen je še potok Legrada. Vas je zapisana kot Robedisca, zgradbe so obarvane z rdečo, kar pomeni, da so zidane. Z zemljevida ne razberemo dejanskega števila objektov ali njihove namembnosti, lahko pa ugotovimo, da stojijo v nizih in na mestu,⁹ ki je bilo ob potresu leta 1976 porušeno.¹⁰

Naslednji pomemben vir za preučevanje stavbne in gospodarske zgodovine je franciscejski kataster. Katastrska občina Robidišče je bila obdelana na petih grafičnih listih. Katastrska mapa je izdelana na merilu 1 : 2000. Spisovni del katastrskega operata sestavljajo zapisnik (protokol) zemljiških parcel, izkaz površine zemljišča v zvezi s katastrskimi kulturami in seznam zemljiških posestnikov. V luči preučevanja stavb je pomemben zapisnik stavbnih parcel, ki prikaže osnovne podatke o zgradbi. V njem so opisane naslednje stavbne parcele: *casa da massaio di muro e di legna con cortile* (zidana in lesena hiša z dvoriščem); *casa di propia abitazione con corte* (hiša z dvoriščem); *casa da massaio di mura e di legna coperto di paglia* (zidana in lesena hiša, pokrita s slamo); *corte* (dvorišče); *casa di propio uso con corte* (hiša z dvoriščem) in *stagna al pian* (ribnik), v našem primeru zbiralnik/zadrževalnik vode. Protokol sestavljajo še naslednje rubrike: zaporedna številka stavbne parcele; zaporedna številka zemljiške parcele; ime in priimek lastnika parcele; vrsta oz. namen stavbe; število zidanih in lesenih stavb; s slamo kriti objekti in velikost objekta v klaftah.

Rubrike v protokolu so v nemškem in italijanskem jeziku. Priimki so popačeni (Cencigh oz. Zencig – Cencič; Scvor – Škvor; Pofsin oz. Pasin – Pavšin), imena so zapisana v italijanski različici. Največ hiš je bilo označenih kot *casa di propia abitazione*, kar pomeni, da so bile stavbe v zasebni lasti. Na katastru so označene naslednje obdelovalne površine in kulture: *arativo* – obdelovalna površina, kot npr. vrt, polje ali njiva; *prato* – travnik; *pascolo unica classe* – pašnik in *boschi unica classe* – gozd.

Katastrska mapa Robidišča z zarisom stanja zemljiških in stavbnih parcel je opremljena z barvami.

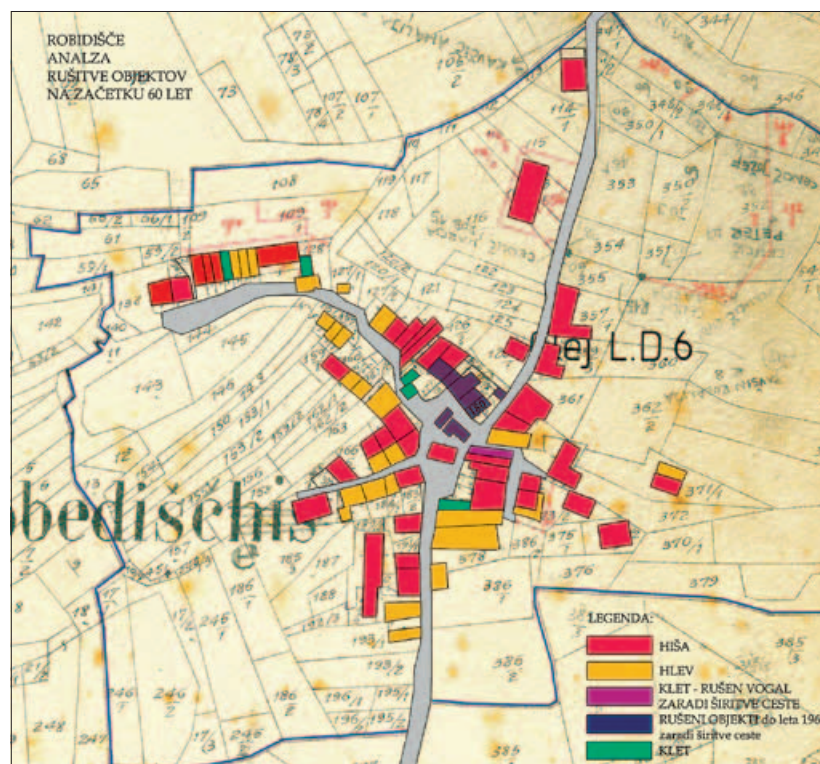
⁶ PANG, OLOB 1955, zapisnik IV. seje OLO Breginj z dne 22. 5. 1955.

⁷ *Žvan-Košarjanovo hišo, Žnidarjevo hišo, Drejevo hišo in Ivana hišo, Marjancinovo štal* in nekaj svinjakov.

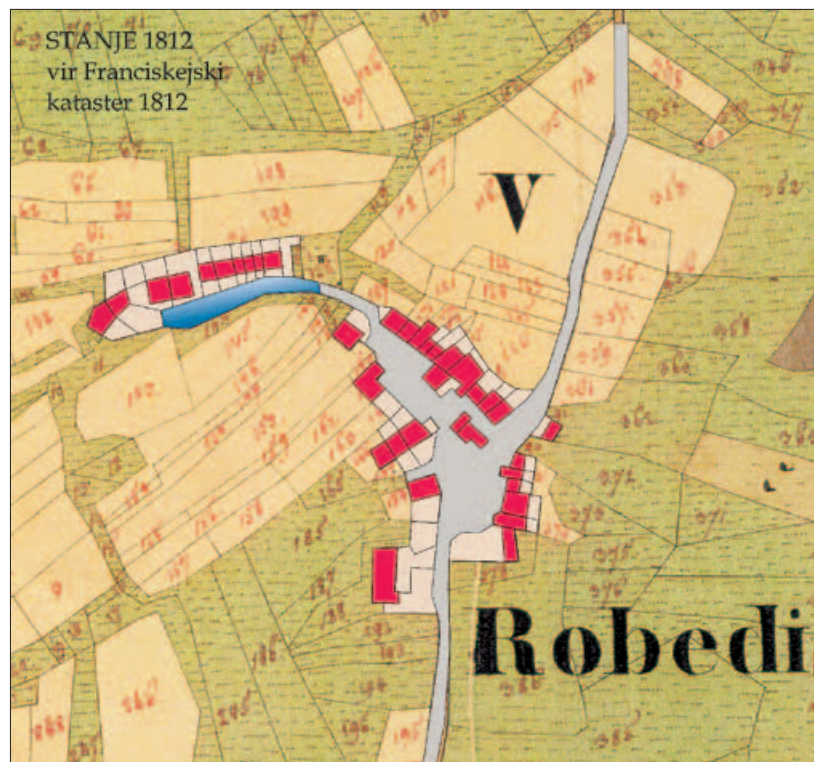
⁸ Miklavčič-Brezigar, Robidišče – razvoj in življenje, str. 160.

⁹ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*. 3. zvezek, sekcija 132.

¹⁰ Primerjava stanja lege objektov v k. o. Robidišče, leto 1867, leta 1908–1948, leto 1960 in stanje leta 2000.

Z rdečo obarvani objekti na franciscejski katastrski mapi leta 1812.¹¹

Analiza stanja objektov okrog leta 1908.

¹¹ AST, Catastro Franceschino, elaborat nn. 616–617.

Za obdelovalno površino je določena umazano bela, travniki so svetlo zeleni, pašniki blede zeleni, gozd je obarvan s sivo oz. temno sivo ali blede črno barvo, vozna pot je svetlo rjava ali rjava, steza ali pot svetlo rumena, voda je modre barve, zidane hiše so svetlo rdeče. Konec 18. stoletja je bilo v Robidišču 39 objektov. Večina jih je stala na severozahodni in delno na vzhodni strani območja današnje vasi. Franciscejska katastrska mapa še pojasni, da je bila takratna poselitev zgoščena. Stanovanjski in gospodarski objekti so stali tesno drug zraven drugega. Bili so zidani in imeli so lesene dele, verjetno so mišljeni ganki. V vasi je stalo tudi nekaj t. i. »kazonov«, pritličnih pomožnih objektov iz pletenega šibja.

Na franciscejskem katastru je narisana tudi večji zadrževalnik vode – kal (*stagno d'acqua*), ki je služil napajanju živine. Drugi vodni viri niso vrisani. Na osnovi ustnega izročila, terenskih raziskav in obstoječega vodnjaka¹² je mogoče ugotoviti, da je bilo v uporabi več vodnjakov, ki so se napajali s kapnico, in tisti z živo vodo. Vodnjake je hkrati uporabljalo več gospodinjstev.

Za poselitev območja sta značilni dve razvojni fazi – najprej poselitev na izrazito strateški legi, nad potokom Legrada in reko Nadižo. To je na robu dokaj strmega pobočja – »rbišča«, iz česar, tako sklepamo, izvira ime vasi. Na tem območju so se prvotni naseljenci umaknili dragocenemu in plodnemu zemljišču. Objekte so postavili kot prostostoječe ali v niz povezane (adirane) nadstropne, eno- ali dvodelne vrhketne ali vrhhlevne hiše, ki so z glavnim pročeljem tvorile vhodno fasado, orientirano na glavno pot. Proti zbiralniku vode so bile hiše obrnjene z zadnjimi fasadami.

Druga faza naselbinskega razvoja je bila od konca 18. stoletja naprej. Vas se je pričela širiti proti zahodu in jugozahodu. Do prve polovice 19. stoletja nastanejo naslednji sklopi vasi: *Tle Na pod*, *Dol u tem Koncu*, *Gor prot Dolin*, *Dol u Planji* in *Tle za Stanom*. Od sredine 19. stoletja so v vasi sezidali še okrog 20 objektov.

Okrog leta 1890 so si v Robidišču prizadevali, da bi v vasi zgradili cerkev. Zanj so določili lokacijo na *Wančni oz. Košarjanovi zemlji*, zbrali nekaj prostovoljnih prispevkov in pričeli žgati apno za gradnjo. Vendar se jim želja ni uresničila. Apno, namenjeno izgradnji cerkve, so leta 1902 uporabili pri izgradnji nove šole.¹³

Pod Avstrijo in kasneje Italijo do konca druge svetovne vojne so imeli v Robidišču dve trgovini (*pri Kajancnih* in *pri Ložanknih*) ter gostilno s trgovino *pri Marjančnih* (Leonard Cencič).¹⁴

Robidišče je leta 1931 dobilo pokopališče. Posta-

vili so ga severovzhodno od jedra vasi, na dvignjenem platoju, nad današnjo glavno cesto. Pokopališče obdaja kamniti zid s segmentno izvedenim pilastrskim vhomom v osrednji osi. Na severnem robu pokopališča stoji mrliška vežica, podobno zidana kot okoliški objekti. Je pritlična, pravokotnega tlorisa, s trikotno poudarjenim čelom in kamnitim strešnim napuščem. Okensko in vratno odprtino obdaja kamniti okvir, dvokapno streho pa prekrivajo korci.¹⁵

Prizadevanja, da bi v vas pripeljali vodo, so se pričela že leta 1934. Traso vodovoda so načrtovali od zajetja izpod hriba sv. Ivanca, ki leži na italijanski strani. Vendar so se temu uprli prebivalci bližnje vasi Montefosco (Črni Vrh). Zahtevali so, da vodno zajetje zgradijo tudi za njihove potrebe. Prek prefektуре v Vidmu so Montefosčani dosegli, da so načrtovano gradnjo ustavili, in se nato z Robidiščani pravdali štiri leta. Sodišče je razsodilo v prid obema strankama, in sicer da ima pravico do vodnega zajetja vas Montefosco s 60-odstotnim deležem, Robidišče pa s 40-odstotnim deležem vode. Zrisali so nov načrt zajetja s tremi vodnimi prekati. Voda iz zajetja je najprej pritekala v srednjega, od tu pa se je prelivala v desni prekat za potrebe Montefosca in v levega za Robidišče. Cevovod, ki Robidišče z vodo napaja še danes, je dolg 2725 metrov.¹⁶ Voda je najprej napajala vaška korita. V središču vasi, danes pri glavnem koritu, so leta 1938 vodi celo postavili obeležje. V robidiške hiše pa je voda pritekla šele po letu 1976.

V popisnih listih o prijavi vojne škode so Robidiščani prijavljali predvsem odvzem živil in živine – v glavnem odvzem sira, mleka, masla, suhega mesa, krompirja, fižola, koruze, perutnine, ovac in volne.¹⁷

Po končani drugi svetovni vojni so si Robidiščani kar nekaj časa neuspešno prizadevali, da bi z domovino vzpostavili boljšo cestno povezavo. Leta 1957 so le dosegli, da so odprli maloobmejni prehod, ki je delno obnovil stare povezave z Benečijo.

Leta 1947 je občina na začetku vasi zgradila novo šolsko poslopje, ga redno vzdrževala in že leta 1954 na objektu izvedla večja vzdrževalna dela. Popravili so streho, obnovili okna in vrata, prepleskali dve učilnici, pisarno, dvorano, vežo in stranišča ter postavili žično ograjo okrog šolskega dvorišča.¹⁸

V Robidišču se je leta 1949 naselila vojska. Na jugovzhodnem robu vasi, ki je bil z odredbo 11. marca 1953 nacionaliziran in vknjižen kot splošno ljudsko premoženje,¹⁹ so zgradili karavlo in konjušnico. Z vojsko je vas dobila prvi telefon in elektriko.

V 50. in 60. letih prejšnjega stoletja je postalo Robidišče odmaknjena in neurejena vas. O stanju je po-

¹² Vodnjak hiše Robidišče št. 1.

¹³ Hiša Robidišče št. 10, ki so jo leta 1943 požgali Nemci.

¹⁴ PANG, DTUT, šk. 23, Občina Breginj 1940, št. dokumenta 21052549, Robidišče, hiša št. 27.

¹⁵ ZVKDS Nova Gorica, mapa Robidišče.

¹⁶ PANG, DTUG, Vodovod okraja Robidišče pred vojno, šk. 36.

¹⁷ PANG, VŠ Logje – Robidišče, prijava vojne škode junij 1948, šk. 1.

¹⁸ PANG, OLOB 1955, šk. 1.

¹⁹ Prav tam.

*Značilna robidiška hiša, maj 1976
(Fotodokumentacija ZVKDS OE Nova Gorica).*

ročal Krajevni ljudski odbor Breginj: »V pogledu izgleda naselij so ti kraji najbolj zapuščeni in zanemarjeni v okraju. Zaradi tega bo nujno pristopiti k drastičnim meram v tem pogledu in izvršiti radikalno asanacijo, predvsem na Robidiščih, kjer prebivalstvo na splošno ne pozna stranišč, gnojnih jam in greznic ter se fekalne vode in druge umazanije kar stekajo prosto na grobo tlakovanih vaških poteh.«²⁰

Sredi 50. let je bilo aktualno vprašanje hiš, ki so jih po koncu vojne zapustili lastniki. Občinski ljudski odbor je leta 1955 predlagal, da bi objekte prodali ali porušili.²¹ Na začetku 60. let so namero glede rušenja nenaseljenih objektov uresničili. Tako so porušili *Zvan-Košarjanovo hišo*, *Žnidarjevo hišo*, *Drejevo hišo* in *Ivana hišo*, *Marjancinovo štal*o ter nekaj prašičjih hlevov. Vzrok je bila širitev ceste skozi vas, kar je bilo skrajno nesmiselno početje, saj v tem času Robidišče ni imelo prave cestne povezave z zaledjem. V vas sploh ni bilo mogoče priti s prevoznim sredstvom, ampak le peš po stezi. Vse potrebno blago so prenašali na hrbtu. Šele leta 1969, po nekaterih podatkih pa leta 1976, so iz sosednje vasi Logje proti Robidišču razširili makadamsko cesto, ki je bila edina prometna povezava z Breginjskim kotom. Čez nekaj let so proti Robidišču uredili tudi makadamsko cesto iz Podbele, ki so jo konec 90. let 20. stoletja asfaltirali.

Leta 1976 je Breginjski kot prizadel rušilni potres, ki je v Robidišču porušil nekatere zapuščene in nevzdrževane hiše. V popisu škode z datumom 28. maj 1976 so na seznam za porušitev uvrstili 28 stanovanjskih in gospodarskih objektov. Določili so jim t. i. rdečo piko,²² ki je pomenila, da obnova hiše ni mogoča. Do leta 1977 so porušili objekte v najstarejšem delu vasi. Vsesplošnemu rušenju, kot npr. v sosednjem Breginju, pa so se v Robidišču izognili zaradi tega, ker ni bilo utrjene poti, po kateri bi lahko pripeljali gradbeno mehanizacijo.

Po letu 1976 so v Robidišču zgradili le še tri nove

Pogled na Robidišče z juga septembra 2013 (foto: Andrejka Ščukovt, 2013).

²⁰ PANG, KLOB 1944–1952, šk. 1, Zadeva komunala, gospodarska analiza bodočega občinskega ljudskega odbora Breginj.

²¹ PANG, OLOB 1955, šk. 1.

²² PANG, šk. 33, OOPPT.

stanovanjske hiše, ki pa z oblikovanjem in lokalno tradicijo gradnje nimajo veliko skupnega. Leta 1978 so na začetku vasi postavili še vaški hlev. Kljub temu so Robidiščani živino še naprej redili v lastnih hlevih. Skupni hlev je zato sameval vse do leta 1985, ko sta domačina *Pavelnov Dante* in *Wančov Danilo* vanj naselila okrog dvesto glav goveje živine in s številno čredo vztrajala vse do leta 1990, ko sta zaradi pomankanja pašnih površin zmanjšala število govedi.

Na začetku vasi stoji še zidano znamenje v obliki kapelice. Natančnega podatka, kdaj je bila postavljena, ni. Kapelica je pravokotnega tlorisa, pokrita pa je z dvokapno simetrično korčno streho. V odprti niši stoji kip Device Marije. Prvotno je bila posvečena Srcu Jezusovemu.

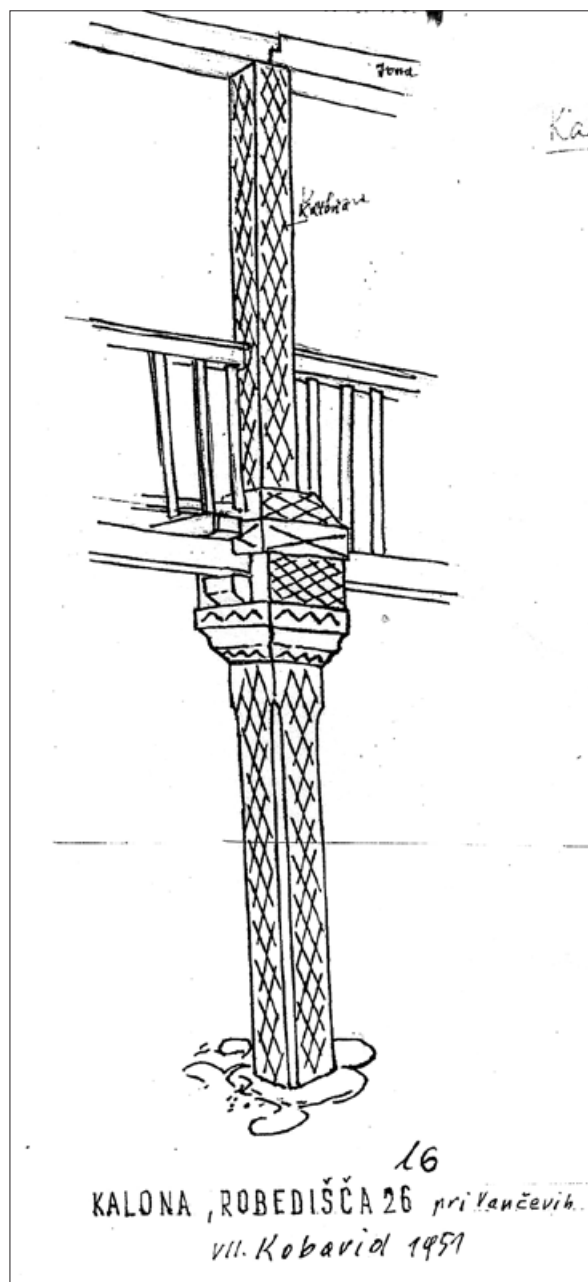
Robidiška hiša in gospodarski objekti

Glede na analogije so bile prve stavbe v vasi eno- ali dvodelne, zidane, vzdolžnega tlorisa in pokrite s slamo. Imele so kuhinjo in izbo. Na podlagi ohranjene materialne priče v vasi, t. i. »črne kuhinje«, pa je mogoče rekonstruirati način življenja in bivalno kulturo iz 19. stoletja. Znano je, da je bila kuhinja osnovni bivalni prostor ter da so kurili in kuhali na prostostojećem ognjišču. Ognjišče je v začetni fazi stalo na tleh ali je bilo le za malenkost dvignjeno. Dim se je z ognjišča valil po prostoru, saj še niso poznali dimnika. Tlak v kuhinji je bil zaradi požarne varnosti iz kamnitih plošč, v začetni fazi iz zbite zemlje. Stropna konstrukcija je bila lesena. Iz kuhinje se je vstopilo v izbo, kjer je v notranjem kotu stala zidana peč, pomemben del čistega/belega prostora. Izba je bila bivalni prostor, namenjen sedenju in družinskemu pogovoru ter spanju. Ko pa so v 19. stoletju stanovanjske objekte pričeli povečevati, so jih zvišali za etažo in pridobili bivalno nadstropje. Za dostop v nadstropje so vzpostavili zunanjo komunikacijo, stopnišče z gankom. Slamnato kritino je takrat zamenjala streha s plitkejšim naklonom in korčno kritino. Na osnovni objekt je marsikdo prizidal tudi klet, kjer so shranjevali poljske pridelke in mlečne izdelke. Okenske in vratne odprtine so na glavnem pročelju razporejene v oseh, na zadnji fasadi pa glede na funkcijo. Posebnega okraševanja robidiški objekti niso imeli, z izjemo dveh. Na enem je stala freska, ki je predstavljala podobo Križanega z letnico 1890. Slikarijo je potres leta 1976 poškodoval in je v kasnejših letih zaradi dotrajanosti odpadla. Drugi okrasni element je kamnit obraz z letnico 1874, ki se nahaja na vogalu t. i. *Wanče štale*.

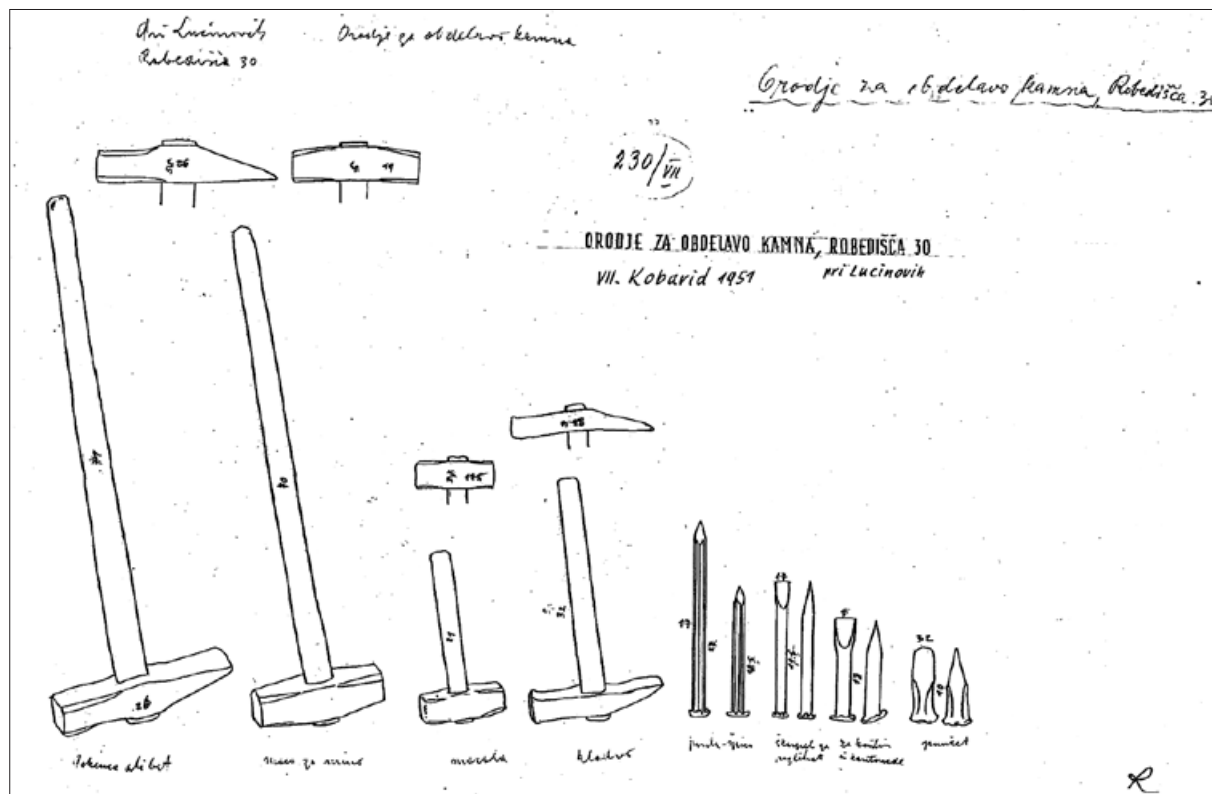
Gradnjo in oblikovanost objektov so v preteklosti pogojevale naravne danosti, kot so relief, lega, mikroklima, gradbeni material in tehnika gradnje ter znanje oz. spretnost graditeljev. Znano je, da so imeli na začetku 20. stoletja v Robidišču aktivne kar tri kamnolome. Kamen so lomili *U Krasu*, *Na Pologu* in *Tam dol v Lazu*. Na Pologu sta stali tudi dve

apnenici za žganje apna ter frnaža za žganje opeke in izdelovanje korcev. Druga frnaža je bila *V Dolinici*. Objekte so gradili sami ali s pomočjo zidarjev iz bližnjih beneških vasi, ki so znali spretno obdelovati kamen. Predvsem so se posvetili obdelavi okenskih in vratnih kamnitih okvirjev (temu so pravili, da so *kantone pikali*) in podpornim stebrom. Vogale stavb so pozidali iz večjih in močnejših kamnov, tako da je nastal šivan rob.

Kamnito stavbno maso poživlja in dopolnjuje uporaba lesa. Les za gradnjo so sekali v okoliških gozdovih. Pretežno so uporabljali kostanjev, orehov

Risba kalone pri Wančih
(SEM, Teren 7, 3. 7.–3. 8. 1951).

Orodje za obdelavo kamna (SEM, Teren 7, 3. 7.–3. 8. 1951).

ali jesenov les. Izdelovali so ostrešja, stopnišča, ganke, okna in polkna.

Za razumevanje stavbnega razvoja Robidišča so danes pomembne hiše št. 8, 14 in 34. Vsaka zase je pomembna priča načina življenja v 19. in 20. stoletju. T. i. *Nuncova hiša*, št. 34, se je ohranila na mestu prvotne poselitve vasi. V pritličju ima ohranjeno dodelno zasnovo s kuhinjo in hišo. V kuhinji so ohranjeni fragmenti prostostoječega nizkega ognjišča.

Wančna hiša št. 14 – »črna kuhinja« slika bivalne razmere, značilne za 19. stoletje, saj ima ohranjeno originalno razporeditev bivalnih prostorov z nekaj inventarja.²³ V kotu kuhinje je na tleh nizko ognjišče, ki predstavlja eno od prvih stopenj v razvoju kurišč. Ognjišče sodi v tip prostostoječega nizkega ognjišča, kakršno je bilo značilno predvsem v 17. in 18. stoletju v zahodnem in jugozahodnem delu Slovenije, danes pa je prava redkost. Na začetku so kurili kar na tleh sredi prostora, sčasoma so kuriščni prostor pomaknili v vogal stene in ga nekoliko dvignili. Dim z ognjišča se je prosto valil po kuhinji in nato skozi vhodna vrata, ki so bila na sredini predeljena tako, da se je dalo posebej odpreti zgornji del, da je lahko dim iz bivalnega prostora uhajal na dvorišče. Z dvorišča pa je bil preko zunanjega kamnitega stopnišča in lesenega ganka vhod v nadstropje hiše.

Naslednja faza v razvoju robidiške hiše je zame-

Šparget z napo pri Kajancovi
(SEM, Teren 7, 3. 7.–3. 8. 1951).

njava ognjišča z zidanim štedilnikom.²⁴ Prve zidane štedilnike so v kuhinjo postavili po prvi svetovni voj-

²³ Večina inventarja je iz drugih robidiških hiš.

²⁴ V kmečkem okolju so se štedilniki uveljavili šele v drugi četrtini 20. stoletja.

Del spomeniškega območja, ki je razglašeno za kulturni spomenik lokalnega pomena. Skrajno levo hiša Robidišče št. 14, t. i. črna kuhinja (foto: Andrejka Ščukovt, 2013).

ni, vendar so nekatere robidiške družine kuhale na ognjišču vse do začetka 50. let 20. stoletja. Do pred kratkim ohranjeni primer kuhinje z zidanim štedilnikom je hiša *Robidišče št. 8* oz. t. i. *Rozaljina hiša* ali *Zabiščevje*.²⁵ Štedilnik je stal na mestu nekdanjega ognjišča. Okrog štedilnika je bila ohranjena klop na lesenem podu, ki je bil dvignjen okrog 15 cm. Štedilnik, s katerim je bilo mogoče sočasno ogrevati tudi sosednji prostor, kuhati, peči, greti vodo in sušiti drva, predstavlja bistven napredek v bivalnih pogojih. Dim se namreč ni več prosto valil po kuhinji, ampak so ga skozi tuljavo speljali v dimnik. Kljub neposrednemu odvajanju dima proč od kurišča so ponekod ohranili napo, t. i. »zgon«.²⁶ Štedilniki so bili zidani iz opeke in prebarvani z rdečo barvo. Na vrhu štedilnika je bila vgrajena litoželezna plošča z dvema krožnima odprtinama za kuhanje.

Drva kot poglavitni vir energije za kuhanje in ogrevanje je bilo treba imeti na zalogi. Zato je bilo v Robidišču v navadi, da so ceplence sušili tik ob hiši. Drva so skrbno zložili in postala so okras, ki je soblikoval zunanjo podobo hiše. Za dnevno rabo so jih lahko dali pod stopnice, pod gank ali strešni napušč, tja, kjer je bilo zavetje pred dežjem. Danes so zidane štedilnike izpodrinili električni.

Tradicionalni način življenja in z njim povezano stavbarstvo se v Robidišču odraža tudi v govoricah gospodarskih objektov, predvsem v velikih hlevih, ki pomembno dopolnjujejo stavbarstvo vasi. Drago Kladnik v diplomskem delu navaja, da je bila vas po potresu leta 1976 agrarno izumirajoč kraj in kmetje na stopnji motičnega poljedelstva, saj so imeli v vasi le eno kosilnico in en plug.²⁷ Glavna gospodarska dejavnost je od nekdaj živinoreja (redili so govedo in drobnico), poljedelstvo pa dopolnilna. Obstoječi hlevi so bili zgrajeni v 19. in 20. stoletju. Stojijo kot samostojne stavbe ali v nizih. Pritličje hleva je namenjeno živini, nadstropje je služilo za skedenj. Pomemben oblikovni element na hlevu so kamniti okenski in vratni okvirji ter kamnite stopnice, ki iz zadnjega pročelja vodijo na skedenj. Mogočni, tudi leseni konstrukcijski elementi so vidni iz notranjosti objekta.

Poleg hlevov stoji danes v vasi še nekaj redko ohranjenih svinjakov, t. i. »kolet«. Svinjak so ponavadi prizidali k drugemu gospodarskemu objektu. Svinjaki so pravokotnega ali kvadratnega tlorisa, enodelni in pokriti s korčno eno- ali dvokapno streho. Vhod vanje je z vzdolžne daljše stranice, kjer stoji še kamnito korito.

²⁵ Novi lastniki so leta 2011 štedilnik odstranili.

²⁶ SEM, Robidišče št. 13, pri Kajancovih.

²⁷ Pipan, *Primerjava*, str. 244, povzeto po Kladniku.

Pogled na Rozaljino hišo oz. Zahiščevje, Robidišče št. 8 (foto: Andrejka Ščukovt, 2013).

Zaključek

Ekonomske, migracijske in politične spremembe, ki jih je Robidišče doživljalo v prejšnjem stoletju, so bile za prebivalce in vas usodne. Najhujši je bil čas po drugi svetovni vojni, ko je skoraj prišlo do izpraznitve vasi in porušitve več kot polovice objektov.

Po večdesetletni otopelosti so bili leta 1995 narejeni prvi koraki pri oživitvi vasi. Ustanovljena je bila sekcija »Ohranimo Robidišče«, ki jo je ustanovila skupina domačinov in prijateljev Robidišča. Leta 1998 se je uradno vključila v Kulturno društvo Stol. Sekcija »Ohranimo Robidišče« si je zadala nalogo, da bo z ohranjanjem kulturne dediščine, s kulturnimi in turističnimi prireditvami z naslovom »Spoznavajmo se«²⁸ ter z drugimi dejavnostmi ohranila najzahodnejšo slovensko vas. Robidišče so v okviru sekcije z mednarodnimi delovnimi tabori najprej pričeli oživljati prostovoljci, povečini študenti, ki so z mladostjo, delom in zagnanostjo pripomogli k spreminjanju in izboljšanju socialnega položaja starejših vaščanov. V organizaciji Študentske kulturne organizacije pa so pripomogli k povezovanju z okoliškimi kraji, vključno z Rezijo in Beneško Slovenijo. Prav tako so študentje prostovoljci pričeli opozarjati na neprecenljivo stavbno dediščino. Od takrat se v Robidišču vsako poletje zvrstijo različni dogodki, ki pripomorejo k še večji prepoznavnosti kraja. Na teh prireditvah je Zavod

za varstvo kulturne dediščine, območna enota Nova Gorica, prvič sodeloval leta 2003 z razstavo *Stavbna dediščina Robidišča*, kjer je v besedi in sliki opozoril na naselbinske in stavbne vrednote kraja. Razstava je bila rezultat prizadevanj, da se po potresu leta 1998 zavaruje stavbno dediščino. Z odlokom o razglasitvi objektov in stavbnih celot za kulturni spomenik,²⁹ podkrepljen z Zakonom o popotresni obnovi objektov in spodbujanju razvoja Posočja (ZPOORS),³⁰ se je zaustavil val nepotrebnih rušenj. Robidišče je dobilo novo priložnost, saj je bila domačinom tako dana možnost, da objekte prenovijo, vas pa izgubi pečat odročnosti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 179 – Franciscejski kataster za Primorsko 1823–1869, katastrska občina Robidišče.

AST – Archivio di Stato di Trieste

Catastro Franceschino, Elaborati nn. 616–617.

²⁹ Uradni list RS, št. 44/1999.

³⁰ Po 13. členu tega zakona lahko lastnik dediščine/spomenika iz sredstev državnega proračuna dobi finančno pomoč za popotresno obnovo oz. statično sanacijo.

²⁸ Za oživitev vasi je še zlasti zaslužna Vida Škvor.

OGUNG – Območna geodetska uprava Nova Gorica. Geodetska pisarna Tolmin
Parcelni zapisnik za katastrsko občino Robidišče.

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
Občinski ljudski odbor Breginj, 1944–1955 (OLOB).
Občinski odbor za odpravo posledic potresa Tolmin (OOOPPT, škatla 33).
Državni tehnični urad Trst, Občina Breginj 1940 (DTUTOB, škatla 23).
Državni tehnični urad Gorica, Občina Breginj (DTUGOB, škatla 36).
Vojna škoda Logje – Robidišče (VŠ, škatla 1).

SEM – Slovenski etnografski muzej
Fotografije in risbe dokumentacijskega oddelka t. i. Orlovih ekip, 1951.

ZVKDS OE Nova Gorica – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica
Mapa Robidišče.

LITERATURA

- Kladnik, Drago: *Učinki potresa na primeru manj razvitega območja Breginjskega kota* (diplomska naloga). PZE za geografijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 1977.
- Miklavčič-Brezigar, Inga: Robidišče – razvoj in življenje podeželja na nekdanji avstrijsko-beneški meji v baroku. *Barok na Goriškem. Il barocco nel goriziano* (ur. Ferdinand Šerbelj). Nova Gorica, Ljubljana: Goriški muzej, Grad Kromberk, Narodna galerija, 2006.
- Miklavčič-Brezigar, Inga: Robidišče ne sme umreti. Ob dvajsetletnici potresa. *Primorska srečanja* 187, 1996, str. 739–743.
- Nice, Bruno: *La casa rurale nella Venezia Giulia*. Bologna: Forni, 1940.
- Pipan, Primož: *Primerjava popotresne obnove v Italiji in Sloveniji po potresih v Zgornjem Posočju in Furlaniji* (diplomska naloga). Fakulteta za humanistične študije Koper, Univerza na Primorskem, 2011.
- Rajšp, Vincenc in Majda Ficko (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*. Zvezek 3. Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, 1997.
- Scarin, Emilio: *La casa rurale nel Friuli*. Firenze: Comitato nazionale per la geografia, 1943.
- Tuma, Henrik: *Beneška Slovenija. Kobariško berilo, zgodbe, pričevanja, poezija, proza* (ur. Peter Stres). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2011, str. 172.

S U M M A R Y

Life of a border village in light of the settlement and building development of Robidišče

The article presents a historical, settlement, architectural and monument-protection analysis of Robidišče, a village surrounded to the north, west and south by the state border with Italy, determined pursuant to the Paris Peace Treaty of 1947. The newly-drawn border running just outside the village cut the local population off from their natural hinterland and their historical ties with Veneto (Benečija) and, due to poor road connections, also from their mother country. Many inhabitants of Robidišče left for Italy and then emigrated to all corners of Europe and to the countries of the North and Latin America. Unable to withstand the ravages of time, the abandoned houses in the village began to crumble. Their demolition was further accelerated by the earthquake that shook Friuli in 1976.

The first settlement at Robidišče was established on the sun-exposed area above the Legrada creek and the Nadiža/Natisone River, on the edge of a steep slope—“rbišče”—which gave the village its name. The first settlers refrained from building on fertile soil and based their economy on livestock and agriculture. The settlement entered into the second development phase at the end of the 18th century, when it gradually spread towards the west and southwest and in the 19th century definitively evolved into a typical cluster village.

Given the analogies, the first houses were built as added multi-story, one- or two-part structures with longitudinal or square cross-sections that were initially covered by straw and later on by roof tiles. The preserved material witness, the “smoke kitchen” in the house Robidišče No. 14, and its conversion into an “in situ” museum, make it possible to reconstruct the architecture, lifestyle and living culture of Robidišče in the 19th century.

When the area of Breginjski kot was hit by an earthquake in 1976, only abandoned and neglected buildings in Robidišče suffered considerable damage. The settlement itself emerged from the earthquake largely unscathed, whereas the neighbouring village of Breginj experienced a devastating destruction. Robidišče has preserved its authentic features of architecture, which may be classified as the Slavia Friulana-type of architecture with the characteristic use of local stone (especially for window and door frames as well as support columns). Exterior corners were reinforced with larger and stronger stone blocks using the so-called quoining technique. Communication

between stories was established with the construction of exterior stone or wooden stairways. Stone masonry is completed with chestnut and larch wood, which was used to make roofing, staircases, balconies as well as windows and doors.

Since 1999, Robidišče has been a registered unit of cultural heritage, with some of its buildings recognised as cultural monuments of local significance.

Gradivo

Pred leti mi je prijatelj Branko Rebozov iz Argentine po elektronski pošti poslal svoje spomine, ki jih je »tako na obroke« pisal že vrsto let. Prosil me je, da bi jih prebrala in mu povedala svoje mnenje o vsem zapisanem in mu morda svetovala kakšne popravke ali dopolnila. V celoti je to gradivo obsegalo 152 strani (format A4). Pripoved se zaključuje z njegovim pravočasnim begom iz Vetrinja v Italijo, kjer se je nadaljevalo njegovo begunsko/taboriščno življenje. Žal pa zaradi bolezni svojega dela ni zaključil. Manjkata tako »italijanski kot argentinski del«. Občasno se je še vračal k tem spominom, dodajal nekatera dopolnila in pojasnila.¹ Zelo si je želel, da bi njegovi spomini izšli tudi v knjižni obliki, vendar se mu ta želja ni uresničila. Vsebinsko so spomini napisani zelo slikovito in predstavljajo zanimivo branje. Žal pa so na nekaterih mestih »slovnično šibki«, zato sem mu že takrat svetovala, da jim mora obvezno dati nekomu v lektoriranje.

Branko Rebozov (8. 7. 1926 – 24. 6. 2013) se je rodil v Sevnici, kjer je opravil prvih pet razredov ljudske šole, šesti in sedmi razred pa je naredil pri salezijancih v Deškem vzgajališču na Selu pri Ljubljani. Gimnazijo je obiskoval v Murski Soboti in na Rakovniku v Ljubljani. Ob kapitulaciji Italije so ga zajeli in mobilizirali partizani, a je po dveh mesecih od tam pobegnil in se januarja 1944 priključil domobrancem. Ob koncu vojne se je z njimi umaknil na Koroško in se po srečnem naključju izognil izročitvi Jugoslaviji. Po krajšem bivanju v Spittalu se je umaknil v Italijo in se leta 1948 izselil v Argentino. Tako kot večina beguncev se je v novi deželi moral znajti, kakor je vedel in znal. Opravljal je več različnih poklicev, ki so mu vsak na svoj način preprečevali literarno ustvarjanje. Nekaj lastne poezije je objavil v različnih zdomskih revijah (*Meddobje, Vestnik, Tabor*), veliko časa pa je namenil prevajanju iz španščine v slovenščino (zlasti mlajših pesnic/kov – Erika Poglajen, Gregor Papež). Leta 2012 je v samozaložbi izšla njegova edina pesniška zbirka »Črn plamen«.

Spodnji odlomek iz njegovih spominov je zanimiv predvsem zato, ker nam razkriva podrobnosti iz zadnjih dni vojne in prvih dni po kapitulaciji Nem-

čije, ko naj bi povsod zavladal mir ... V resnici se je takratna Evropa pogreznila v kaos!

Besedilo je skoraj v celoti podano tako, kot je zapisano v originalu, popravljene so le najbolj izstopajoče slovnične napake ali zatipkane besede. Dodala sem tudi opombe pod črto, ki pojasnjujejo posamezne osebe in dogodke.

Rozina Švent

Branko Rebozov: SPOMINI IN MISLI

*Na propagandi*²

Tisto noč sem prebil na Propagandi. V spominu mi je ostala velika soba v prvem ali drugem nadstropju neke stavbe, močno razsvetljena od bele električne luči. Povezana je bila z dvema drugima manjšima sobama. Ena od teh je bila ločena s stekleno steno, kjer je imel pisarno prav tisti domobranski častnik, ki sem ga že omenil, da mi je zavrnil moje pesmi za revijo *Slovensko domobranstvo* s pripombo, da prejema takih pesmi na kilograme.³ V drugo sobo pa sem lahko samo pokukal, kadar je njena vrata odprla nek mlad Nemec, SS-oficir, ki se je pojavljal od časa do časa. Postelje tam ni bilo nobene, tako da nisem imel nobene iluzije, da bi tisto noč kje spal. Moral boš dremati na stolu ali pa na parketu na tleh, so mi rekli že na začetku. Tako bi se tudi zgodilo, če se ne bi tam nahajal slikar in ilustrator, znani J. Beranek⁴ po rodu Čeh, s katerim sva se v pogovoru hitro zblizala-

² Iz samega konteksta se da sklepati, da se vse to dogaja na začetku maja 1945. Ni tudi povsem jasno, kje se je nahajala »njegova« Propaganda – poznane so kar tri lokacije: Realna gimnazija na Vegovi ulici, t. i. »Nemška hiša« na Igriški ulici in Srednja tehnična šola na Aškerčevi cesti. Ker sta obe šolski zgradbi precej veliki, je precej verjetno, da je imel v mislih hišo na Igriški.

³ Žal v prejšnjem delu spominov ne omeni imena. Možna pa sta vsaj dva: dr. Stanko Kociper ali pa Janez Šušteršič, ki sta urejala revijo *Slovensko domobranstvo*.

⁴ Jože Beranek (1913–1945), risar in ilustrator, »oče slovenskega stripa« (Henrik Sienkiewicz, *Quo vadis* – preko 400 risb). Ob koncu vojne se ni pridružil skupini beguncev, ki se je umaknila na Koroško. Javil se je na poziv nove oblasti, ki ga je aretirala in poslala v Škofjeve zavode. Od tam je bil odpeljan v neznano. Predvideva se, da je bil umorjen in vržen v »Koščevo brezno«, ki leži na poti od Iga proti Krimu. Brezno je danes povsem zasuto s smetmi. Več o njem gl. članek Marijana Tršarja v reviji *Zaveza* (www.zaveza.si/index.php/revija-zaveza/99-zaveza-t-10). (datum dostopa: 16. 1. 2016)).

¹ Njegovo celotno literarno zapuščino (arhiv), ki je shranjena na šestih računalniških disketah, mi je leta 2014 izročila njegova vdova Mila, ko je bila na obisku v Sloveniji.

la. »A, vi ste tisti Beranek, ki ste ilustrirali Finžgarjev roman Pod svobodnim soncem!«, sem se pred njim čudil od presenečenja, da sem spoznal človeka, ki mi je s sijajnimi ilustracijami pričaral junaško zgodovino naših slovanskih pradedov, prepleteno z ljubezensko zgodbo, polno romantike. Meni je razburkala mladostno domišljijo in ljubezenska čustva, ko sem roman bral pri svojih 15. letih. Beraneku je postalo nerodno ob mojem hvaljenju umetnika v njem. »Da, jaz sem tisti Beranek,« je samo prikimal z lahnim nasmeškom na ustih, da sem pri njem takoj zapazil njegov preprost, nevsiljiv, miroljuben, bolj ponižen kot zanosen značaj... Pohvalil sem tudi njegove odlično naslikane domobranske plakate, ki sem jih videl po zidovih stavb po Ljubljani, ter mu omenil, kako sem njegove plakate, s sliko goreče vasi, nosil v Žvirče v Suhi Krajin, pri tem pa doživel vojno pustolovščino, ki me je skoraj stala glavo; doživetje, ki ga opišem drugje med spomini. V isti sapi sem hvalil tudi njegove ilustracije v reviji *Slovensko domobranstvo*, mu omenil jedko humoristično karikaturu »Kaj pa je tebe treba bilo, dete ljubo...«, naperjeno proti ženskam v partizanih. »Ja, veste, za slikarja je težko, v vojnem času pa sploh. Tukaj so me zaposlili in ilustriral sem, kar so mi naročili.⁵ Družina je morala živeti,« mi je izpovedal kot nekdo, ki mu ni, da bi govoril o sebi, pa govori iz čiste človečnosti. V resnici se ga spominjam kot rezervirane osebnosti. Te svoje težave mi je omenil šele, ko sem mu povedal, da sem nekajkrat videl njegovo gospo⁶ v cerkvi na Rakovniku, kdaj pa jo srečal blizu Karlovskega mostu z otroškim vozičkom in otrokom v njem. Da je bila gospa že od daleč razpoznavna po svojih temnih debelih in dolgih kitah. »Zanimivo! Zanimivo, kaj mi poveste!«, je mirno pripomnil in se lahko nasmehnil. Najin pogovor je večkrat za dalj časa prekinil domobranski častnik, Šušteršič, ki je od časa do časa prihajal iz svoje sosednje pisarne ali pa Beraneka klical k sebi. Beranek pa se je vsakič, verjetno iz obzirnosti, brž vrnil k pogovoru z menoj. Tako so tekale ure in bela luč naju je slepila ter utrujala oči. Nek trenutek pa sem se opogumil in ga vprašal: »Gospod Beranek! Veste kaj, rad bi vas nekaj prosil, pa si ne upam.« »Kaj pa? Reci, reci!« mi je rekel. »Zelo bi si želel imeti od vas spomin. Bog ve, če se mi bo še kdaj ponovila ta priložnost, da vas bom imel pred seboj. Ali bi se vam ljubilo, takole na hitro, s par črtami, portretirati me?!«, sem ga prosil na način, da je lahko čutil, kako težko mi ga je bilo prositi. V pogovoru je bil bolj redkobeseden ali pa ni bil razpoložen. Tisto začetno neizogibno izmenjavo besed med njim starejšim in slovečim, znanim slikarjem in menoj, mladim dijakom in navadnim vojakom, sva skoraj izčrpala. Pomislil

sem, da če ga ne bom zdaj zaprosil za portret, bom zamudil pravi trenutek. Beranek mi ni nič odgovoril. Zrl me je, kot bi mu bilo težje odgovoriti mi, kot je bilo meni prositi. Pa je po trenutku molčanja z neke police zraven potegnil na svojo risalno mizo nekaj risalnih listov, enega pa povlekel predse. Po dveh, treh pogledih meni v obraz je z ogletem svinčnikom začel risati. Na papirju sem videl črte in krivulje, kako so iz njih nastajali obrisi glave, obraza. Vendar, iz njegovih pogledov, posebno, ko je z roko s svinčnikom obstal v zraku, zamišljen, sem mislil, da študira moje poteze, v resnici pa je bil z mislimi drugje. Ni bil razpoložen za risanje, hotel mi je samo ustreči. Nočni čas je tekel, Beranek pa ni in ni mogel ujeti ne zase ne zame zadovoljive podobnosti. Če se prav spomnim, je bil tisto noč na Propagandi dežurni, v mislih in s svojimi skrbmi pa je bil doma pri svoji ženi in otroku. Motil ga je tudi nemški SS-oficer, ki je prihajal iz svoje pisarne iz radovednosti pogledovat, kako mu risba uspeva, zraven pa je vsakič kaj kritiziral in se zapletal v pogovor, da Beraneku enostavno portretiranje ni šlo več od rok. Zmečkal in vrgel je v koš par neuspešnih poizkusov, zadnjega pa je spravil s prijaznim opravičilom, da bova pozneje poskusila znova. Pa do tega žal ni prišlo. Portreta od njega nisem dobil, ostal pa mi je ta človek za vedno v spominu z ilustracijami Izтока in Irene v Bizancu iz Finžgarjevega romana Pod svobodnim soncem, pa z nepozabnimi vtisi iz tistega večera. Že ko sem bil v begunstvu v Italiji, pa me je pretresla o njem neverjetna vest iz domovine, da so komunisti Beraneka že drugi dan po svojem prihodu v Ljubljano umorili. Da so mu poprej odsekali obe roki, pa mi je osebno povedala njegova, od trpljenja ostarela vdova, ko sem se z njo in sošolcem ter prijateljem Jožetom Jankovičem z Galjevice, srečal na njenem stanovanju v Ljubljani leta 1992. Torej po 47 letih... Odprla mi je revijo *Jana* ali *Ona*, rumeno od starosti in mi v njej pokazala članek o njegovi smrti in o kazenski amputaciji njegovih rok, ker je z njima posmehljivo ilustriral v reviji *Slovensko domobranstvo* o materinstvu partizank v gozdovih. Tedaj sem tudi doumel, zakaj je Beranek tisto zadnjo noč v Ljubljani na Propagandi bil tako odsoten, da mu ni uspelo risati in da je bil odločen, da se ne bo podajal nikamor na tuje, da ima čisto vest in amen, da bo ostal doma pri svoji družini. In odšel je domov, ne da bi ga kdo od nas na Propagandi opazil. Ni se hotel poslavljati.

Esesovec je začel govoriti o svoji družini v Nemčiji, da samo misli na snidenje z njo in s svojo materjo po dolgi vojni. Izrabil sem priliko in mu potožil o moji materi, sestrah in bratih, kako nas je vojna in revolucija razgnala po svetu, brata celo nekam na fronto v Francijo, da o njem že dolgo ne vem ničesar...⁷ Ob spominu na brata me je vedno stisnilo v

⁵ To potrjuje dejstvo, da je Beranek izdelal tudi veliko turističnih plakatov. Ukvarjal pa se je tudi z industrijskim oblikovanjem – napisal na embalaži (zlasti, ko je bil zaposlen v tovarni Saturnus).

⁶ Leta 1940 se je poročil z Marijo Lupinc in leta 1943 se jima je rodil sin Marko.

⁷ Brat France je vojno srečno preživel in kasneje celo obiskal Brankovo družino v Buenos Airesu. Branko je bil na brata zelo navezan.

srcu, da so mi solze zalile oči, tokrat pa še bolj... Oči so se mi solzile in me pekle od močne slepeče luči v sobi in premagoval sem se, da ne bi zajokal, glas mi je zastal v grlu... »Bitte,« je vzdihnil esesovec »jaz ne morem in ne smem videti vojaka vainen! Was möchtest ich tun? Komm mit mir!«,⁸ je dvakrat ponovil, nato pa me peljal v svojo pisarno. Opazil sem, da je pustil vrata pisarne na stežaj odprta, po stvarih v pisarni pa tudi, da se je iz nje selil, se pripravljal na odhod. Tam je odprl vratca neke omare in s police ali predala v njej vzel dve okrogli pločevinasti škatli Agfa filmov in mi ju dal, rekoč, da mi ju podari, da ju lahko odnesem s seboj, da mi bodo filmi gotovo kje koristili. Ni se motil. Bil je izredno prijazen, ne vem, če je bil tak tudi prej! Jaz sem seveda mislil na vrednost teh filmov v denarju in se mu zanje hvaležno zahvalil.

Preostali del noči smo nekaj časa, vedno bolj trudni, še rekli eden drugemu kakšno besedo, potem pa začeli dremati kar na stolih za mizo. Jaz sem nazadnje zadremal na golem parketu, z nahrbtnikom pod glavo, ker sem ljubosumno čuval v njem škatli s filmi, prepričan, da so vredni ne vem koliko denarja. Že ko sem pri teh filmih, naj zapišem, da sem jih kmalu

Branko Rebozov (Črn plamen, str 98).

potem na enak način izgubil, kot sem jih prejel, kar zapišem na drugem mestu teh spominov.

Zjutraj me je nekdo zdramil in me poslal v Tobačno tovarno, da od tam na glavni kolodvor pripeljem zaboje cigaret. Tam me bodo čakali domobranci, da zaboje preložijo na vlak. Jaz vožnje s konji nisem imel v dobrem spominu, zato sem se skušal te naloge otresti. Povedal sem, da sem voz s konji vozil enkrat samkrat, pri partizanih, in tam voz s tovorom čevljev vred skoraj prevrnil. To je bilo iz nekega skladišča v Ribnici in so me partizani potem preklinjali. Da ne bi zdaj rad doživel isto. »Hudiča, kako ne boš znal vleči uzde na levo in desno po ravni cesti? Od kod pa si? Samo en ovinek imaš in si na postaji! Puško le vzemi s seboj, nahrbtnik s filmi pa lahko pustiš tukaj!«, so se šalili, vedoč, da sem na nahrbtnik s filmi ljubosumno pazil. In moral sem iti. Spomnim se, da ko sem stopal dol po stopnicah – Beraneka nisem več videl, da bi ga pozdravil – mi je nekdo zaklical: »Bran! Če se ne moreš vrniti do desete ure, ostani kar na postaji, pridruži se katerikoli skupini, ker nas po deseti uri ne bo več tukaj!«

V Tobačni tovarni je bil voz, naložen z zaboji cigaret, že pripravljen. K vozu vpreženi konj je že mahal z grivasto glavo zunaj vhodnih vrat skladišča. Videti je bil pohlevna žival. Debelo me je gledal, ko sem ga gladil po gobcu in trepljal po vratu, kot mi je svetoval skladiščnik, da se konj privadi. Komaj sem se povzpел na voz in odvezal jermena vajeti, je konj že udaril s kopiti po cesti, kot bi komaj dočakal tistega trenutka. Na to vožnjo hranim tesnoben spomin, verjetno pa tudi tisti meščani Ljubljancani, ki so se, z menoj na vozu, srečevali. Konj se je izkazal bolj večšega od mene. Dunajska cesta je bila na križiščih polna pešcev in kolesarjev, na avtomobile sem naletel samo v višini stare glavne pošte. Resnici na ljubo, če ne bi konj sam poznal vožnje po mestu, bi jaz tam povzročal nesrečo za nesrečo. Konj se je sam na križiščih ustavljal, celo, kjer je kdo od pešcev ali kolesarjev vmes prečkal cesto. Oba s konjem sva doživela polom na delu ceste, kjer je Dunajska cesta zavila po Kolodvorski proti glavni postaji. Prav tam, pri zavijanju na desno, je meni nasproti, na svojem kolesu vzravnana, elegantno oblečena mlada dama križala Kolodvorsko cesto proti Dunajski. Verjetno je imela prednost in jo je hotela v zaletu tudi izrabiti. V hipu sem storil vse, da bi nesrečo preprečil. Videl sem na obeh cestnih vogalih pešce, ki so me s pločnikov gledali, kaj bo. Nič ni pomagalo, konj je sicer zavil na desno h kraju ceste, čim je ženska trčila s kolesom nekam ob konec voza in se s kolesom vred prevrnila na cestni tlak. Joj mene, ne vem, kako sem voz z zaboji cigaret ustavil, obesil vajeti in skočil z voza, da bi pomagal ubogi ženski. Pa se je, čudo božje, sama pobirala s tal in se spravljala na kolo. Z obema rokama sem jo prosil, naj mi oprostí. »Gospodična! Krivda je moja! Odpustite mi, prosim!« Ona je poglala kolo. Ne da bi kaj rekla. Eden od pešcev na pločniku mi je zakričal nekaj ža-

⁸ Prosim. Jaz ne morem in ne smem videti vojaka jokati (weinen!). Kaj moram narediti? Pojdite z menoj!

ljivega, konj pa stresel grivo na vratu in zarežgetal, ko sem se vzpel na voz in pogнал proti železniški postaji. Konj je mirno tekel, jaz pa sem si od prestrašenosti in sramu hladil goreča lica. Pred ljubljanskim kolodvorom mi je že od daleč, s pločnika, neki domobranec mahal z roko, kje naj ustavim. Od svoje prizadetosti zaradi ponesrečene vožnje sem še vedno iskal svojo glavo. Konja in voz z zaboji cigaret so mi prevzeli neki domobranci. Meni so podarili dve škatli cigaret Morava, ki sem jih takoj skrbno spravil v svoj nahrbtnik, pozneje na Koroškem, pa delil in kadil z drugimi, zadnje na begu iz vetrinjskega taborišča. Ob vsem neprijetnem doživetem sem na Propagando pozabil. Spomnil sem se, ko je bila ura že čez deset, in se tja nisem mogel več vrniti.

Odhod z vlakom iz Ljubljane

Čakal sem in hodil po postaji sem in tja in iskal med domobranci, ki so prihajali, komu bi se pridružil. Želel sem najti kakega znanca ali prijatelja. Tako se je zgodilo, da ko sem stopal ter iskal od vagona do vagona ob vlaku ranjencev na bližnjem tiru, sem v enem izmed vagonov naletel na poštarja iz Velikih Lašč. On me je spoznal in poklical: »Glej ga no, propagandista!« Tudi njegov pokriti živinski vagon – nekateri so bili odkriti – je bil poln ranjencev. Po tleh vagona je bilo vse v belih povojih in v mavcu. Nekateri so ležali po tleh, nekateri stali z berglami pod pazduho, in bergele so bile prislonjene ali visele po stenah vagona. »Pomisli, kaj se mi je zgodilo!?«, je začel poštar. »Skočil sem in puška se mi je sprožila in mi prestrelila roko. Že leta 43. sem imel smolo, da so me partizani ujeli, in ustrelili bi me, če jim ne bi pobegnil. Zdaj pa to!«, mi je hitel pripovedovati vesel, da sem se odločil potovati z njim. Jaz sem tega poštarja poznal bolj od daleč, on pa se me je spominjal. Bil je nekaj let starejši od mene in mislim, da se je pisal Marolt. Čeprav sem si želel najti koga bolj znanega, bolj mojih let za na pot na tuje, pa sem mislil, morda je pa to zame najbolje; ranjenci imajo povsod in vedno prednost, in vozil sem bom na vlaku, ko bodo morali drugi hoditi čez hribe: in pri Angležih, onstran meje, bom med prvimi in pri humanitarnem poslu. Ogledal sem si še v vagonu kotiček zase, za moj nahrbtnik in puško, in se vdal v usodo. Ker pa se vlak ni in ni premaknil, sem se poštarju opravičil, da bi rad skočil še malo na postajo, če bi morda le našel tam kakega prijatelja. »Le, kar pojdi, pojdi! Pa še njega pripelji!«, mi je odgovoril poštar. Nahrbtnik in puško sem hotel sprva pustiti kar tam, pa sem pomislil na filme, potem pa vzel s seboj oboje. Skočil sem iz vagona in odšel. Nikoli več se nisva videla s tem poštarjem. Slovencem je strašna usoda ranjencev znana.⁹

Komaj sem stopil po peronu, sem opazil, kako so neki civilisti odnašali iz odprtega tovornega vagona steklenice termovke. Vagon je stal na drugem koncu postaje v bližini perona, da sem lahko videl v vagonu ob stenah do stropa visoke skladovnice teh termovk. Kradljivci so hiteli in si jih nalagali v naročje kot polena drv, po tri in več, in z njimi bežali na cesto onstran žične ograje. Ko sem se jaz pojavil na peronu s puško, so vsi izginili. Ljudje na postaji so gledali vame in v vagon. Pomislil sem, tudi meni bi prišla za na pot prav taka termovka. S puško na rami sem se približal okradenemu vagonu ter opazil, da so bila tla med skladovnicami termovk že pokrita s pohojenim zdrobljenim srebrnim steklom od razbitih steklenic. Kakšna sramota bi bila, me je obšla misel, če bi jaz domobranec stopil v vagon in si vzel eno samo termovko s seboj! In kakšen kaos bi potem nastal v vagonu in na postaji! Obstal sem tam na peronu blizu vagona, ki je odprt razkazoval svojo bleščečo srebrno notranjščino, obložen s termovkami vseh vrst in barv. Tatiči so s ceste prežali skozi žično mrežasto ograjo na svoj plen in name, kdaj bom odšel. Vsakič, ko sem se v hipu ozrl vanje, so se z glavami obrnili vstran ali v tla, kot da jih jaz ne brigam. Jaz sem se delal, da nekoga čakam, ne da stražim, pa je bil učinek moje prisotnosti enak, nihče si ni upal več v vagon, prežali pa so na trenutek, da planejo. Nemcev ni bilo nikjer nobenega na straži. Kmalu pa sem opazil, da je par oboroženih domobrancev izstopil iz čakalnice na peron in se po ploščadi usmeril v meni nasprotno stran. Pohitel sem za njima, da od njiju karkoli poizvem. Blizu izhoda v čakalnico pa takrat zaslišim, da me nekdo pokliče po imenu. Radoveden sem se ozrl, pa mi isti glas pravi: »Za božjo voljo, kaj pa ti tukaj delaš?« Pred seboj uzrem med potniki lepo, gosposko oblečenega, fino obritega in počesane gospoda, ki se mi smeje. Spoznal sem ga, bil je gospod Farčnik – že 60 let mi ostaja v spominu njegov priimek – oče moje znanke Ivice, ki je imela dolgi, bujni kiti kostanjevih las. Oba sem spoznal pri Jankovičevi družini na Galjevici. Tudi Farčnikovi so stanovali na Galjevici, gospod pa je bil svoj čas carinik in carinarnici na Ižanski cesti, pred vstopom v Ljubljano. Presenečen, da ga vidim tam prav v tistem času ter okoliščinah, sem mu kar naravnost rekel, da grem z vlakom ranjencev v Avstrijo k Angležem, ker bodo Ljubljano zasedli partizani, da se dobro ve, česa so oni zmožni. Pa mi je ta gospod začel na ves glas prigovarjati in me zadrževati na peronu, par korakov od čakalnice, da so lahko vsi poslušali: »Otrok božji, kam boš hodil tja na tuje?! Nikar ga mi ne lomi! Partizani ti ne bodo niti lasu skrivili. To je vendar navadna propaganda! Jaz ti jamčim. K nam na dom pridi in se preobleči iz tiste uniforme!« Tu se je z gla-

⁹ Vlak z ranjenci je pripeljal le do Lesc. Tam so jih zajeli partizani in večina jih je bila ubitih in vrženih v Brezarjevo brezno

pri Podutiku. Več o tem: Šturm, Lovro (ur.): *Brez milosti: ranjeni, invalidni in bolni vojni ujetniki na Slovenskem*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

vo stegnil do mojega ušesa in mi zašepetal, da ga ne bi kdo od blizu stoječih slišal, ki so se sicer delali, da ne poslušajo, pa so poslušali: »Jaz ti bom dal obleko, da se preoblečeš v civilista...« Nadaljeval je na glas: »Ne bodi neumen. Vojne je konec, ti pa hočeš zdaj na tuje, ko je vsega konec. K Angležem? H kakšnim Angležem? Saj jih nisi še nikoli videl, sploh obstajajo ti Angleži?« Korak stran so naju opazovali ter vidno prisluškovali neki ljudje. Dve mladi ženski in starejši moški. Ena od žensk se mi je prijazno nasmehnila in mi z izrazom na obrazu, z zaokroženima ustnicama, dala vedeti, naj ne poslušam človeka, ker je OF. Toda nenadoma mi je ta ista gospa ali gospodična s prstom na stegnjeni roki pokazala in rekla na glas: »Vaš vlak odhaja! Vaš vlak z ranjenci! Ga boš izgubil!« Ozrem se proti železniškemu tirom in vidim, da se je konvoj z ranjenci resnično premikal. Pomislil sem na poštarja iz Velikih Lašč in se pognal v tek za odhajajočim vlakom, kar so me noge nesle. Pa bližje kot sem bil vlaku, hitreje je vlak gnal mimo mene naprej in me puščal zadaj. Če bi bil potniški, bi ga morda ujel, mu skočil na stopnice in se oprijel držaja, na živinski vagon v teku pa nisem mogel, si nisem upal pognati s puško v roki in se nanj obesiti. Vdal sem se in se potrtno vrnil počasi na peron.

Zapravil sem možnost, da se peljem z vlakom v Avstrijo in ubogega poštarja sem gotovo razočaral. Gospoda Farčnika, seveda, ni bilo več na peronu, ne v čakalnici, ne na ploščadi pred kolodvorom, kjer vse sem ga vrtoglavljal iskal, da bi se mu zahvalil za ljubeznivost in mu izročil pozdrave za Ivico, za Jankovičeve in za Lončarjeve (Marjana, Dano in Lidijo) v Mostah. Na srečo pa sem opazil, da so preko Kolodvorske prihajali iz mesta na železniško postajo trije domobranci. V sredini je stopal poročnik; vsi trije so bili opremljeni za na pot s polnimi nahrbtniki in oboroženi. Pozdravil sem jih in ustavil in od njih, začudenih nad menoj, izvedel, da potniški vlak za domobrance že stoji na določenem tiru na postaji, da bodo tudi oni potovali z njim, naj se kar njim pridružim. Globoko sem si oddahnil pred to novo, še boljše, priložnostjo za potovanje. Predvsem me je pomiril občutek, da sem spet nekemu pripadal, ko sem za njimi korakal na vlak.

Potniški vlak, ki je stal na enem bolj oddaljenem tiru kot vlak ranjencev, je bil poln domobrancev. Kje neki in kdaj so se nanj vkrkali toliki, da jih jaz nisem že prej opazil? Postal mi je tesno, ko sem pomislil, kaj bi bilo z menoj, če bi mi ušel tudi ta vlak. V vagonu, na katerega sem vstopil, je že sedelo in stalo natrpano domobrancev, njihovih nahrbtnikov in orožja. Nisem našel niti enega praznega kotička. In nikjer nobenega meni znanega obraza, niti s ceste ne. Morda se je nahajal kdo v drugih vagonih, v katere pa se je bilo težko preriniti. Komaj sem si prisvojil prostor, kjer sem lahko stal s svojo puško ter z nahrbtnikom na ramah. Puško sem moral držati s cevjo navzdol, tesno ob sebi, če sem se moral komu umakniti. Veliko

jih je bilo iz meni neznanih enot. Takih izgubljenih, ki jih je nenadna sprememba vojaškega položaja zasačila, kakor mene v Ljubljani, nisem spoznal. Počasi se je natrpanost zmanjšala in uspelo se mi je skozi gnečo pririniti do okna. Na postajo in na peron se ni videlo, ker so na vmesnih tirih stali živinski tovarni vagoni. Med nami se je čutila nestrpnost zaradi čakanja. Ko se je vlak začel premikati in teči, je nekdo intoniral pesem Oj, zdaj gremo, oj, zdaj gremo... Začel je prenizko, nihče ni poprijel in je tudi sam utihnil. Sledil je molk, ki ga je motilo udarjanje koles ob tračnice in mrmranje bolj tihih pogovorov med domobranci.

V višini Šiške oz. Viča je vlak vozil blizu žične ograje med železnico in ulicami z nizkimi hišami. Tam se je sredi neke ulice med dvema vogaloma zbrala gruča mladih Ljubljancev, kakih deset jih je bilo, morda več. Začeli so na nas kričati s psovskami. Da so stali tam, je bil znak, da so vedeli, da se bomo domobranci peljali tam mimo. Dva mladca sta zalučala z vso silo proti nam kamna, ki nas nista dosegla. Očitno so to bili sinovi zagrizenih ljubljanskih oefarjev ali komunistov, ki so si dajali duška in se veselili nad našim umikom iz Ljubljane. Hotel sem se prepričati, če so kamne merili na moje okno. Samo dvignil sem puškino cev do okna, pa so se razbežali na vse strani in poskrili za vogali hiš. Ko sem puško odmaknil, pa so se spet pognali na cesto in vpili žaljivke, ki se jih več ne spomnim. Potem je bila naša vožnja normalna vse do postaje pred Kranjem, kje je vlak obstal. Naša začetna brezbriznost v vlaku se je spremenila v tesnobo radovednost, zakaj vlak toliko časa stoji? Z gledanjem skozi okna nam ni bilo mogoče ugotoviti ničesar. Pa je izstopil iz vagona zdaj eden, nato drug in kmalu nas je bilo vse polno zunaj vlaka na obtirni stezi. V vrsti smo se pomikali proti lokomotivi spredaj, kjer smo že od daleč opazili, kako je nek nemški oficir s samokresom v roki vpil nad nekim človekom v kabini lokomotive. Kmalu smo izvedeli, da je lokomotiva ostala brez vode, da vlak ne more naprej, da je strojevodja izginil. Odšel je, ni ga bilo nazaj. Nekdo je klenl in se razburjal nad železničarjem, ki je ostal.

Ko smo stali okoli lokomotive in poslušali posvete med oficirji, kako rešiti položaj, kako priti do vode in jo natočiti v lokomotivo itd., je pripeljal od strani Save po drugem tiru dolg potniški vlak in se ustavil skoraj vzporedno z našim. Vlak je bil nov ali na novo pobarvan in okovan; držaji in kljuke na vagonih so se bleščale v soncu. V tem ekspres vlaku je stalo in sedelo polno potnikov. Od daleč smo videli, da so to biti prvorazredni ljudje, visoka gospoda, kajti vsi so bili oblečeni kot za na poročno slavo; posebno ženske so meni vzbudile pozornost z damskimi klobuki na glavah ter s tančicami preko oči in nosu pokritimi obrazi. Te elegantno oblečene dame so se dele, nekatere so držale na kolenih svoje kovčke, pri meni najbližji sem celo videl, da je imela dolge nohte rdeče nalakirane. Detajl, ki sem ga videl v Ljubljani

pri italijanskih fašistkah, začeni pri moji profesorici italijanščine v gimnaziji na Rakovniku. Moški, prav tako elegantno oblečeni in vsi s kravatami, nekateri s plešami, mnogi z zlatimi očali, so se sklanjali nad damami in se z njimi pogovarjali. Najbolj pa so mi vzbudili pozornost številni kovčki, ki so bili naloženi na prtljažnih policah nad sedeži, držali pa so jih tudi na kolenih, sedeči tudi med nogami. Luksuzne izdelave iz finega usnja, tudi v različnih barvah. Nekateri so govorili in spraševali z glavami nagnjeni skozi okna. Njihove govorice nismo razumeli. Mene pa je gnala radovednost in sem se približal njegovemu vlaku. Poleg tiste nerazumljive madžarske govorice s poudarki na začetkih besed sem od tam slišal govoriti tudi hrvaško. Takoj pa sem ujel vprašanje v nemščini: »Koliko kilometrov je še do avstrijske meje?« Ne spomnim se, koliko kilometrov mu je nekdo odgovoril od zunaj, gospod – bankir ali minister – pa je število kilometrov do avstrijske meje sporočal sopotnikom v vlaku. Potniki v vlaku so se nato razživel v pogovoru. Jaz pa nisem več dvomil, da so to bili Madžari, verjetno njihova elita politikov ali bogatašev, ki so bežali pred komunisti pod varstvo Angležev, kot mi siromaki. Pomislil sem, kaj vse je moralo biti v tistih luksuznih usnjenih kovčkih zlata, draguljev, denarja? Domobranci smo jih od daleč opazovali in se o tem pogovarjali ter spraševali. Jaz pa sem se za usodo tega vlaka in ljudi v njem večkrat zanimal v emigraciji, pa nisem nikdar nikjer naletel na kakšno omembo o tem potniškem vlaku z Madžari, ki bi mi usodo teh ljudi in njihove prtljage razjasnila. Morda so bili ti ljudje Hrvati, o katerih je znana njihova tragična smrt v rokah partizanov blizu Crngroba. Nazadnje pa sem le našel podatke med pričevanjem Andreja Krečiča »Po 60. letih«¹⁰ poročilo o tem vlaku z bežečimi Madžari, da je dolgo stal nekje na železniški progi za Trst (v Logatcu) in od tam nenadoma izginil neznano kam.

Poveljnik domobranske enote iz vlaka – nisem ga poznal in se tudi ne spomnim njegovega imena – nas je pozval, da vlak zapustimo, da bodo drugi domobranci iz Save prinašali vodo za lokomotivo, mi ostali pa moramo nadaljevati pot naprej peš.

Od vlaka peš do Tržiča

Bila nas je precej dolga kolona domobrancev, ki smo se ločili od stoječega vlaka, veliko pa jih je raje ostalo tam z upanjem, da bodo lokomotivo le na kak način napolnili z vodo in jo pognali ter tako dospeli na lažji način in hitreje v Avstrijo do Angležev. Tudi med nami je vladala negotovost, kaj bi bilo boljše, pa je o tem odločil kar naš poveljnik, ki je rekel na glas, da se bolj zanese na lastne noge kot na vlak brez vode in brez strojevodje. In smo šli ter kmalu dospeli na

glavno cesto Ljubljana–Kranj. Nastala je pasja vročina, tem bolj huda, ko smo hodili po cesti, razgreti in potni od pripekajočega sonca, brez enega samega oblaka na nebu. V visokih škornjih so se mi razgrele in začele potiti noge in od žeje in marša smo imeli povsem izsušena usta in smo težko dihal. Nekateri so si odpenjali suknjiče, si vihali rokave, drugi so se slačili in kazali od potu mokre srajce na hrbtu, od ramen do pasu. Vsi obrazi so bili potni. Čutare z vodo, ki so jih nekateri nosili s seboj, so bile na mah prazne. Složno smo si delili njih vsebino. Nekje pred Kranjem je nekdo odkril na zidu neke hiše obcestno pipo s tekočo vodo. Naš Mojzes, je nekdo vzklikal, ko smo se nagnetli okoli pipe, srebali iz nje, se napajali, nekateri pa kar oblivali po glavi, prsih in rokah, potem si pa v čutare točili vodo tisti, ki so jih imeli. Sam božji blagoslov je bila za nas tista pipa! Veliko lažje in odločnejše smo potem hodili naprej v tisti majski vročini. Mislil sem, da bomo šli skozi Kranj, ki ga jaz nisem še nikoli videl, pa nas je povelje peljalo samo mimo mostu, da sem lahko videl s ceste samo železniško postajo, ki je bila spodaj. Pot smo nadaljevali proti Škofji Loki. Tam nekje smo krenili na desno proti severu, tako da sem le od daleč, na slemenu, videl mogočen in slaven škofjeloški grad, pod njim pa nanizane hiše z zvonikom cerkve. Le toliko, da sem lahko rekel, da sem Škofjo Loko videl, predvsem pa, da sem si lahko predstavljal grad pozneje, ko sem zvedel, da je toliko iz Koroške vrnjenih domobrancev bilo zaprtih v njem in čakalo na svojo zadnjo pot v smrt.

Na cesti so nas zdaj dohitevali ali se nam priključevali s stranskih poti kmečki vozovi z begunci ter zasedali desno stran ceste. To nas ni motilo, saj so se nam ljudje smilili, nekateri s kopico otrok, sedečih ali ležečih na vozu, ali v naročju mater ali starejših otrok. Samo gledali smo drug drugega in se brez besed razumeli. Civilisti so bili solidarni z nami vojaki, mi pa smo tudi vedeli, kaj je v mislih teh ljudi na vozovih z družinami, s tisto borno prtljago pri sebi, naloženo na hitro, z najnujnejšim za 14 dni, več ali manj za 14 dni. Kaj je za vse nas na begu pomenilo teh 14 dni? Če danes pomislim nazaj, je bila to le medla, verjetna obljuba, pomešana z željami in upanjem. 14 dni naj bi bilo potrebnih za rešitev in za vrnitev. Na tisti poti umika in bega smo bili zasanjano prepričani, da gre z nami Marija Brezjanska, da je z nami Bog, tudi če je ves svet proti nam. Jaz osebno sem bil tako verujoč! To me je gnalo naprej, kljub neznanemu, strašljivemu ... prej bojazljivec kot junak. Ob tem sem občudoval nekatere može, ki so pešali ob svojem, k vozu vpreženem konju, da bi bilo konju lažje vleči. Da bo žival, ki še ne ve za dolgo težavno gorsko pot, ki jo je čakala, lažje vzdržala. Na nekatere vozove so se zadaj obesili znanci ali sinovi, domobranci na kolesih ali s kolesi hodili peš ob svoji družini, sorodnikih ali znancih. Vsi so iskali in povpraševali po svojcih, prijateljih ali znancih, upali, da jih bodo našli med potjo ali na cilju

¹⁰ Žal tega članka v COBISS-u ni. Pregledala sem tudi reviji *Tabor* in *Zaveza* (za leto 2005 in 2006), vendar ga tudi tam nisem zasledila.

ter se jim pridružili. Ste morda kje videli tega ali tega, so spraševali kolesarji, ki so nas prehitevali. Nekateri so naročali in dajali svoja imena napisana na listkih. Vse je bila ena sama prošnja in ena sama obljuba! ... Iskanje, upanje, negotovost, skrb itd.

Taka razmerja med nami vojaki in civilisti so prekinjali nemški vojaški tovornjaki in avtomobili, polni oboroženih vojakov, ki so nas s svojimi hrumečimi motorji opominjali, da se jim moramo mi spredaj umakniti. Vozovi na skrajni rob ceste, mi domobranci v vrsti, pa čestokrat kar s ceste na travnik ali na stezo, kjer je ta obstajala. Posebno kadar so za nami prihrumeli tanki ali oklepniki, včasih celo izzivalno s povečano hitrostjo, in očitno zahtevali zase prosto vso cesto. Cesto so naravnost mleli pod svojimi kolesi ali jeklenimi gosenicami. Za njimi se je v valovih dvigal cestni prah in nas v hipu prekril, da smo se ga protestno otepali in pred njim bežali globlje, na travnik. Ob cesti je bilo vse belo od tega prahu, in mi in vozovi in konji smo bili vsi zaprašeni in marsikdo je pljuval prah ali si ga s prstom odstranjeval z oči. Redko kateri nemški šofer v njihovih vozilih je pokazal obzirnost do nas, ki smo se umikali. Bili pa so med nami tudi nekateri domobranci, ki so za nemškimi vojaki na tovornjakih kričali »svinje« in jim žugali s prstom ali celo s svojim orožjem, da sem se bal, da bi se kaj zgodilo. Tam se je lepo videlo, kakšni zavezniki smo bili, Nemci do nas in mi do Nemcev. Še več, kakšen odnos so imeli med seboj Nemci in partiza-

ni. Nemci so se poraženi, udobno umikali iz našega ozemlja na svoje, sedeči na svojih odlično ohranjenih motornih vozilih, s katerimi so navalili na nas. Partizani jih pri tem umikanju niso nadlegovali. Mi, domobranci, smo peščili v potu svojega obraza in požirali cestni prah, ki so ga dvigala njihova motorna vozila. Naši ljudje so bežali na svojih škripajočih ter ropotajočih kmečkih lojtrskih vozovih, ki so jih vleкли konji, včasih pa tudi porivali njihovi lastniki z otroki vred, da so lahko voz speljali v hrib, samo da si rešijo golo življenje. Štiri leta vseh vrst trpljenja in gorja jih je pognalo v beg. Moralo bi biti ravno obratno. Nemci bi morali požirati cestni prah, mi bi se pa morali umikati na njim zaplenjenih vozilih. O, kako smo s prahom vred mi morali požirati to krivičnost. Krivičnost, ki se je s partizani vred valila za nami, v kolonah boljševiskih in angleških tankov, da se dopolni v nesluteni usodi pred nami in za nami. Vrsta kmečkih vozov za nami in pred nami je bila nepregledna in od časa do časa se je ustavila, kdo ve zaradi kakšnih zaprek nekje pred nami. In takrat smo mi, ki so nas prej prehitevali vozovi, zdaj mi, pešci, dohitevali vozove.

Pri tem zagledam nekoga, ki je v drži poklicnega fotografa fotografiral ljudi na vozovih in na cesti. Na misel mi je prišlo, da imam v nahrbtniku škatli filmov, ki mi ju je podaril nek esesovec na Propagandi v Ljubljani. Takrat sem se še spomnil njegovega priimka in njegove funkcije na Propagandi. Takoj sem se približal temu fotografu, ki je bil v trenutku zainte-

Branko Rebozov (stoji drugi z desne) v Vetrinju pred šotorčkom s štabnimi častniki (Črn plamen, str. 99).

resiran za te filme, pustil ob strani svoj fotoaparater in slikanje ter se ves navdušen posvetil obetajoči kupčiji. Iz svojega nahrbtnika sem izvlekel obe škatli s filmi in mu jih dal v roke, da si jih ogleda. Dogovorila sva se, da mu jaz izročim obe škatli filmov, on pa mi bo v svojem ateljeju v Ljubljani, ko se vrnemo, plačal zanj v gotovini, v takratni vrednosti filmov. Ta fotograf, človek visoke postave v civilni obleki, zgovoren in simpatičen, se je pisal Kocmur.¹¹ Jaz ga nisem poznal ne kot Kocmurja ne kot fotografa – znan mi je bil le »foto Holynski«¹² – pa sva kupčijo naredila brez težav in v popolnem obojestranskem zaupanju. Kocmur je obe škatli pospravil v svoj nahrbtnik ali kovček, prijel za balanco svoje kolo in dala sva si roko in si rekla, nasvidenje! Jaz sem svojo pot nadaljeval med domobranci, Kocmur pa je šel po svoje. Ne vem, kaj si je takrat mislil Kocmur, zase vem, da sem mislil, da ko se bom čez 14 dni vrnil v Ljubljano, sedeč na angleškem tanku, mi bo iztrženi denar za filme pri Kocmurju zelo prav prišel, kot mi je napovedal esovec na Propagandi. Saj nisem imel niti ficka, razen kar sem imel na sebi in cigarete v nahrbtniku in še nekaj malenkosti, ki sem jih nosil s seboj.

Seveda je to kupčijo že čez nekaj dni »razveljavila« neizprosna življenjska realnost, da sva na to kupčijo pozabila jaz in Kocmur, s katerim se nisva

videla, ne vedela eden za drugega vrsto let. Srečala sva se šele v emigraciji v Argentini. Tam sem izvedel, da je Kocmur fotografiral in fotografiral leta s tistimi filmi, kjer koli je bil in kamorkoli je šel. Ko pa sva se spet srečala in sem ga jaz prijazno opomnil, če se kaj spominja mene in filmov in sklenjene pogodbe, on ni vedel ali ni hotel vedeti ničesar; delal se je in govoril, kot bi me ne slišal. Mislil sem si svoje. Ker pa sem slišal govoriti, da je napravil številne fotografije iz življenja nas emigrantov, nisem hotel vanj drezati več. Nasprotno, ko sem ga po nekaj letih spet srečal v karapačjskem domu in sem že vedel za njegove psihične tegobe, celo da enostavno stanuje v znani buenosajreški umobolnici, sem mu iz vsega srca dal iz žepa tisočaka, tako se mi je zasmilil. Ne tako kot njegov brat Sebastjan, katerega sem poznal samo po njegovih diletantskih esejih »Petindvajseta ura«, ki jih je objavljalo Meddobje v Buenos Airesu, in katerega sem po smrti njegovega brata zaprosil, da bi mi dal samo na ogled zapuščino bratovih fotografij ter mi dovolil, da bi katero, zame važno, fotokopiral. Napravil se je prav tako nevednega in nepopustljivega, kot sem nazadnje videl njegovega pokojnega brata. Danes se zadovoljim, kljub zame nevšečnim dejstvom, da so nenazadnje tisti filmi služili neprimerno višji stvari, kot pa so bili v začetku moji nameni.

¹¹ Marjan Kocmur (1914–1990), poklicni fotograf in avtor dokumentarnih fotografij, ki pričajo o umiku slovenskih beguncev v Avstrijo in njihovi nadaljnji usodi v begunskih taboriščih. Izbor iz njegovih ohranjenih fotografij je izšel v posebnem foto-albumu, ki ga je uredil njegov nečak Boštjan Kocmur: *Umik čez Ljubelj, maj 1945, skozi objektiv Marjana Kocmurja* (ur. Boštjan Kocmur, Tamino Petelinšek in Primož Lampič). Celovec: Mohorjeva družba, 2015.

¹² Foto Holynski – prostore so imeli na vogalu Cankarjeve in Beethovne ulice v Ljubljani. Danes je tam poslovalnica NLB.

In memoriam

Andrej Vovko (1947–2015)

Z Andrejem Vovkom sva prve strokovne članke oba objavila v *Kroniki* in oba sva ji ostala zvesta tudi pozneje. Bila sva študentska kolega, študij sva začela in končala v približno v istem času, pri čemer se Andreju že v času študija kar nisem mogel načuditi, kako zlahka si je zapomnil dejstva in podatke, ki so meni uhajali iz spomina. Andrej je sicer študiral tudi umetnostno zgodovino, toda po svoji temeljni usmeritvi je bil zgodovinar, zavzeto predan poklicu in stroki, kar nazorno razkriva njegova obsežna bibliografija. Ob sistematičnem raziskovanju izbranih zgodovinskih tem, s katerimi se je ukvarjal, je bil namreč strasten bralec, ki je nemajhen del energije namenjal poročanju o domačih in tujih zgodovinopisnih delih in dosežkih v strokovnih revijah, *Naših razgledih* in dnevnem časopisju in tako opravljal pomembno delo promoviranja zgodovinopisja, ki so ga mnogi kolegi podcenjevali. Hkrati je s pretanjenim posluhom pisal za mlade, in prispevke, s katerimi je domiselno spodbujal njihovo zanimanje za zgodovino, po petnajstih letih sodelovanja v Veseli šoli *Pionirskega lista* leta 1996 v knjižni obliki zaokrožil v nadvse uspešno *Nasmejana zgodovina* v 189 slikah.¹

Če je bila Vovkova prva, leta 1973 v tedanjih *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja* objavljena znanstvena razprava o reviji La Yougoslavie, ki sta jo v letih 1917/1918 v Ženevi izdajala dalmatinski Srb Nikola Smoldaka in Slovenec Dragotin Guštinčič, še rezultat njegovega, s Prešernovo nagrado za študente nagrajenega diplomskega dela, so bile njegove poznejše znanstvene objave tesno povezane z raziskovalnih delom, ki ga je opravljal v ustanovah, kjer je bil zaposlen. V letih 1972–1976, ko je bil asistent-pripravnik na Inštitutu za narodnostna vprašanja, se je tako posvetil raziskovanju razmer med Slovenci v Julijski krajini med obema svetovnima vojnama in slovenskih emigrantov iz Julijske krajine v Kraljevini Jugoslaviji, in s temo o Slovenskih beguncih iz Italije med prvo in drugo svetovno vojno leta 1978 na Filozofski fakulteti v Ljubljani magistriral. Magistrsko delo je v letih 1978/1979 v dveh razpravah v nekoliko skrajšani obliki objavil v *Zgodovinskem časopisu*, v *Kroniki* pa leta 1976 zanimivo prikazal tudi

poročanje ameriškega dopisnika Stojana Pribičevića o tržaškem vprašanju leta 1945, in dve leti pozneje v *Borcu* in *Zgodovinskem časopisu* opozoril na akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi leta 1940 ter življenje in delo Alberta Rejca, s katerim se je večkrat srečal v času svoje raziskave o Zvezi jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine.

Po zaposlitvi v Slovenskem šolskem muzeju leta 1976, kjer je bil sprva kustos in od leta 1985 višji kustos, se je usmeril k zgodovini šolstva in v referatih, člankih in razpravah obravnaval najrazličnejša vprašanja šolske zgodovine ter delovanja in postopnega širjenja podružnic in šolske mreže Družbe sv. Cirila in Metoda. Ob pregledno zasnovanih prispevkih v razstavnih katalogih razstav, ki jih je sooblikoval skupaj s sodelavci v muzeju, in knjižni objavi orisa šolstva na Slovenskem skozi stoletja, ki ga je napisal in leta 1987 izdal skupaj z Jožetom Ciperletom, je v *Kroniki* in drugih strokovnih publikacijah predsta-

¹ Andrej Vovko: *Nasmejana zgodovina. Potovanje skozi čas v 189 nasmehib*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

vljal in popisoval zgodovino šol v Ljubljani ter v raznih krajih in delih slovenskega ozemlja, za odmeven avstrijsko-slovenski posvet o zgodovini Nemcev na ozemlju sodobne Slovenije v Ljubljani pa leta 1984 pripravil izčrpen referat o manjšinskem šolstvu v Sloveniji v obdobju prve Jugoslavije. Od leta 1977 je raziskoval delovanje Družbe sv. Cirila in Metoda in pisal o njenih podružnicah v slovenskih krajih in pokrajinah ter njenem članstvu v Gradcu, Leobnu, na Dunaju in med ameriški izseljenci, rezultate svojih raziskav pa nato strnil v doktorski disertaciji, ki jo je leta 1992 obranil na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in dve leti pozneje pod naslovom *Mal položi dar... Portret slovenske narodnoobrambene šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda* v knjižni obliki izdal pri Slovenski matici. Leta 2004 je v zbirki *Življenje in dela*, Biografske in bibliografske študije ZRC SAZU pod naslovom *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda* objavil še obširno gradivo o 6500 odbornikih 336 podružnic družbe, ki ga leta 1994 ni vključil v tiskano objavo doktorata.

Leta 1987 je iz Slovenskega šolskega muzeja prvič odšel na ZRC SAZU, kjer je postal upravnik Inštituta za slovensko izseljenstvo in ob ustanovitvi leta 1990 glavni urednik prvih števil znanstvene revije *Dve domovini/Two Homelands*. V tem času je svoje raziskovalno zanimanje razširil na področje slovenskega izseljenstva, napisal več člankov o izseljevanju s slovenskega ozemlja in med drugim z referatom o Ameriškem mitu in Družbi sv. Rafaela, ki je bil objavljen v glasilu ameriškega združenja za slovenske študije *Slovene Studies*, leta 1991 nastopil na Konvenciji Ameriškega združenja za pospeševanje slovanskih študij v Miamiu na Floridi. S temo o slovenskem izseljenstvu se je ukvarjal tudi potem, ko se je leta 1993 vrnil v Slovenski šolski muzej in postal njegov ravnatelj. Leta 1997 je tako skupaj z Darkom Frišem in Bogdanom Kolarjem objavil pregledno zgodovino prve in najmočnejše organizacije slovenskih izseljencev v ZDA in Kanadi Kranjske slovenske katoliške jednote, in v letih, ki so sledila, članke o misijonarju Frideriku Baragi. V letih 1993–1997 je bil kot ravnatelj odgovorni urednik revije šolskega muzeja *Šolske kronike*, v njenem uredništvu pa je aktivno sodeloval tudi pozneje. V isti sapi se je še naprej posvečal zgodovini šolstva. Na simpozijih o Vlogi Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja ter o Cerkvi, kulturi in politiki, ki ju je Slovenska matica organizirala v letih 1988 in 1992, je predstavil referata o Cerkvi in slovenskem šolstvu v 19. stoletju in o Slovenskem katoliškem šolstvu 1918–1941, v referatu na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru je leta 1998 razpravljal o »šoli in slovenski samobitnosti«, za obsežen zbornik v uredništvu pisatelja Draga Jančarja, ki je izšel istega leta pod naslovom *Temna stran meseca*, pa je napisal razpravo Učilnice na temni strani meseca. Aktivno je sodeloval tudi v

zgodovinsko-kulturni komisiji slovenskih in italijanskih zgodovinarjev in pri knjižni objavi njenega poročila Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956, ki je leta 2001 izšlo pri Novi reviji.

Leta 1998 je znova odšel na ZRC SAZU, kjer je bil sprva zaposlen kot znanstveni svetnik na Inštitutu v Sekciji za biografiko, bibliografijo in dokumentacijo v Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede, leta 2000, ko se je sekcija preoblikovala v samostojen Inštitut za biografiko in bibliografije (pet let pozneje preimenovan v Inštitut za kulturno zgodovino), pa je postal njegov predstojnik. Bil je pobudnik in urednik prvega zvezka inštitutske zbirke *Življenje in dela* z naslovom *Poskusna gesla za novi Slovenski biografski leksikon*, s prispevkom o Rudiju Dujcu, večletnem direktorju Luke Koper, pa je sodeloval tudi v četrtem zvezku zbirke *Tvorci slovenske pomorske identitete*. Že leta 1999 je bil habilitiran za docenta za novejšo in sodobno zgodovino na mariborski univerzi, kjer je na Oddelku za sociologijo Pedagoške fakultete (od leta 2004 kot izredni profesor) predaval kulturno zgodovino. Od leta 2004 do leta 2009 je predaval tudi muzeologijo in od leta 2011 do leta 2014 kulturno zgodovino na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Mariboru. S številnimi prispevki je sodeloval v *Enciklopediji Slovenije* in *Kroniki XIX. in XX. stoletja* Nove revije ter pripravil več sestavkov za *Slovenski etnološki leksikon*. V zadnjem desetletju pred upokojitvijo (2010) je med drugim raziskoval članstvo Družbe sv. Mohorja in Slovenske matice v času Avstro-Ogrske, pisal o zanimivih osebnostih slovenske zgodovine (Anton Martinu Slomšku, Francu Pircu, Rajku Ložarju, Andreju Praprotniku, Francu Pedičku in drugih), o zgodovini šol in šolstva ter o primorskih in beneških Slovencih, za zbornik *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh v preteklosti*, ki je izšel leta 2011 pri Založbi ZRC SAZU, pa je prispeval razpravo o padlih članih slovenske narodno podporne jednote v oboroženih silah ZDA med drugo svetovno vojno. Bil je ustanovni in častni član ter od leta 2014 predsednik društva Slovenija v svetu, ki je bilo leta 1992 ustanovljeno na pobudo v tujini rojenih potomcev slovenskih izseljencev. Sodeloval je v Komisiji Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, leta 2000 pa je kot ustanovni član Nove Slovenije kandidiral na državnoborskih volitvah.

Vovko se je leta 1991 v obširni razpravi v *Goriškem letniku*² pretresljivo razpisal o življenju, delu in tragični povojni usodi svojega starega očeta, pesnika, pisatelja in prosvetnega, kulturnega in javnega delavca Jože Lovrenčiča, ki so ga komunistične oblasti po drugi svetovni vojni zaradi ravnateljavanja na slovenski gimnaziji v Gorici v letih 1944/1945 izobčile iz javnega življenja in spomina. Povojno izobčenje

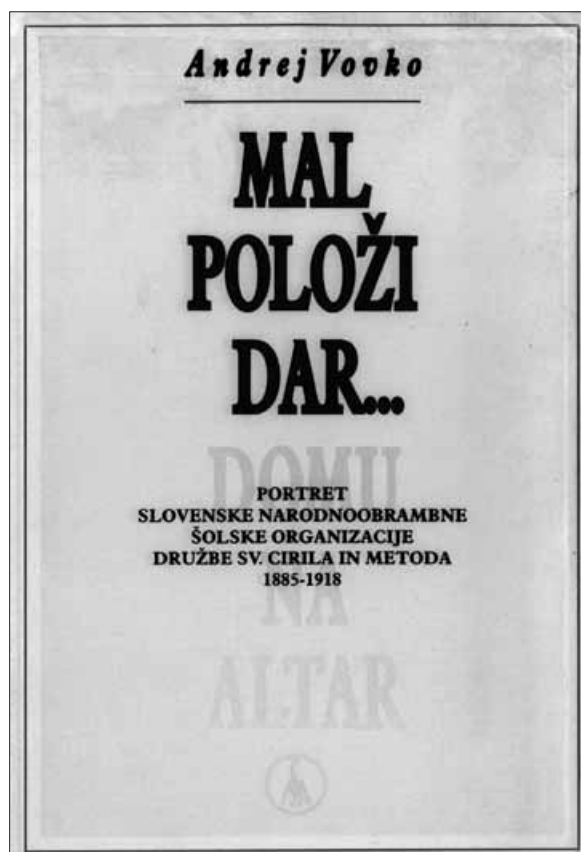
2 Andrej Vovko: Knjiga s sedmimi pečati. O življenju in delu dr. Jože Kovrenčiča. *Goriški letnik*, 18, 1991, str. 7–25.

starega očeta je trajno zaznamovalo življenjski tok Andrejeve družine, saj je – kot večina Lovrenčičevih otrok – odšla po vojni v tujino tudi njegova hčerka Vida, Andrejeva mati, in se je iz Avstrije vrnila domov šele po Andrejevem rojstvu. 22. marca 1947 v Seebodnu v Avstriji rojeni Andrej je odrasčal brez očeta, v ozračju zavračanja in sovraštva, kot je zapisal, ki je obdajalo starega očeta, a vendar v njegovi bližini in povezan z njim, saj ga je med drugim »kot petletni pobič« spremljal na zadnjem obisku v njegovem rojstnem kraju KREDU pri Kobaridu. V tej luči prav gotovo ni naključje, da je mladi Andrej, vnuk deda pesnika in babice, pranečakinje slavljenega pesnika in pisatelja italijanske romantike Alessandra Manzoni, v mladih letih sam pisal tenkočutne, lirčne pesmi. V skrajno ozkosrčnih političnih razmerah v Jugoslaviji in Sloveniji v sedemdesetih letih prete-

klega stoletja pa so mu njegovi osebni, izpovedno občuteni verzi samo zato, ker jih je objavil v verskem časniku *Družina* in nekaterih drugih cerkvenih glasilih, povzročili ne le zanj, temveč tudi za vse nas, ki smo se tedaj z njim družili in z njim prijateljevali, povsem nerazumljive in nesprejemljive težave pri iskanju zaposlitve in celo po prvi zaposlitvi po diplomi. Pesnil je tudi v zadnjih letih življenja in leta 2015, nekaj mesecev pred smrtjo v samozaložbi izdal zbirko mladostnih in novejših pesmi pod naslovom *Otočje okamenele tišine*.

Življenje Andreja Vovka je po težki bolezni mnogo prezgodaj ugasnilo 5. septembra 2015. Prijatelji in kolegi se ga bomo trajno spominjali.

Peter Vodopivec

Ocene in poročila

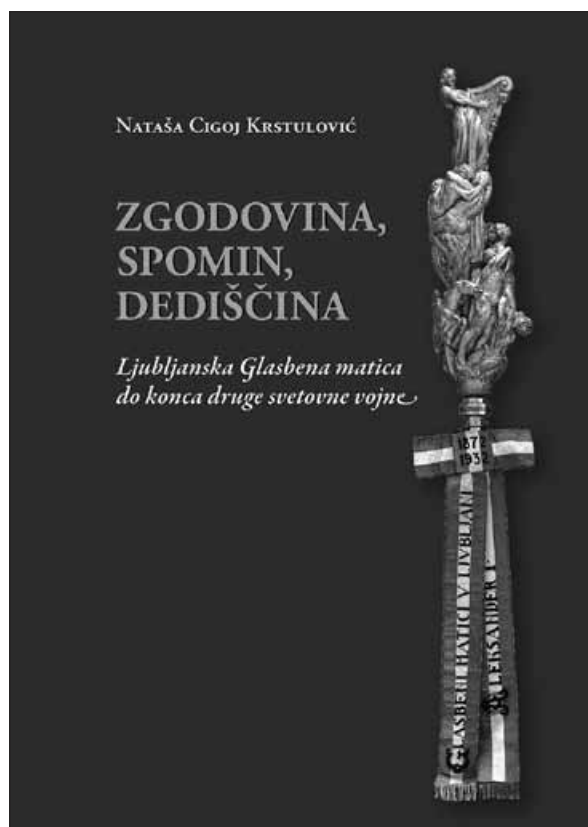

Nataša Cigoj Krstulović: Zgodovina, spomin, dediščina: Ljubljanska Glasbena matica do konca druge svetovne vojne. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, 342 strani.

Znanstvena sodelavka Muzikološkega inštituta ZRC SAZU Nataša Cigoj Krstulović je po številnih prispevkih o glasbenem delu čitalnic in Glasbeni matici napisala obširnejši pregled tega prvega slovenskega glasbenega društva, ustanovljenega leta 1872. Po predgovoru se je v prvem poglavju, Preludiju, osredotočila na ustanovitev društva in načrte, ki si jih je zadalo za bodočnost. Nato si skozi monografijo sledijo poglavja, skozi katera po kronološkem redu spremljamo različne oblike dejavnosti Glasbene matice od njenih začetkov do konca delovanja društva po 2. svetovni vojni. V grobem bi lahko osrednji del knjige delili na dva širša sklopa, na oris razvoja Glasbene matice do 1. svetovne vojne in čas po njej.

Za prvo obdobje velja, da so postopoma uveljavljali tisto, kar so si zapisali v pravila. Sprva so, ker so slovensko glasbeno življenje gradili povsem na novo, naleteli na številne težave, a se je položaj bistveno popravil, ko so prišli do hiše na Vegovi. Društvo si je v prvem obdobju najbolj prizadevalo, da bi lahko natisnili čim več skladb in s potrebnim gradivom oskrbeli razvijajočo se slovensko glasbeno sceno. Skromni čitalniški začetki so narekovali predvsem lažja, nezahtevna zborovska dela. Težavnostna stopnja se je začela stopnjevati proti koncu stoletja, kar je kazalo na zrelost delovanja Glasbene matice in na višanje kakovosti zborov slovenskih kulturnih društev, ki so bili uporabniki knjižnih izdaj Matice.

Širši javnosti najbolj prepoznavni del Glasbene Matice je bil njen pevski zbor. Dokaz njegove uspešnosti delovanja je bilo znano gostovanje na Dunaju leta 1895. Kakšen ugled je pevski zbor užival v tistem času, nakazuje podatek, da se je na Dunaj iz Londona pripeljal sam Antonin Dvořák, da bi dirigiral zboru Matice. Ugled in kakovost glasbenikov Matice je ob prelomu stoletja že dosegel takšen nivo, da si skorajda ni bilo mogoče zamisliti zelo pomembne slovenske narodne prireditve brez njihovega sodelovanja. To je bilo vidno tudi v kritiki, ki ni bila več tako kot v prvih letih delovanja zadovoljna že zgolj s tem, da delujejo v slovenščini, temveč je zahtevala raven, primerljivo s kakovostnejšimi tujimi ansambli.

Za razliko od vokalne je za pričakovanji zaostajal razvoj orkestralne glasbe. Za dvig kakovosti glasbenikov so ustanovili glasbeno šolo, ki je dobivala podružnice v drugih slovenskih mestih. V knjigi lahko sledimo napredku delovanja šole Glasbene matice skozi desetletja njenega delovanja. Za nekatere izmed prvih učiteljev na šoli, katere cilj je bil vzgajati bodoče slovenske glasbenike, velja, da niti niso znali govoriti po slovensko; so se pa morali obvezati, da se bodo, če so hoteli obdržati službo, naučili slovenščino v doglednem času. Šolanje pa ni izpolnilo vseh pričakovanj. Predvsem je bilo premajhno zanimanje za učenje pihal in trobil. Veliko število vpisanih na ure klavirja, zlasti deklet, pa je dovolj jasno nakazovalo na vlogo igranja klavirja v družinskem okolju meščanske kulture. Vodilnih ni zadovoljevalo število vpisanih za učenje inštrumentov, potrebnih za sestavo močnega filharmoničnega orkestra, ki bi lahko tekmoval z nemško Filharmonično družbo in njenim znamenitim orkestrom. Toda ustanovitvi prve Slovenske filharmonije je že po nekaj letih sledil tudi njen razpust. Med težavami za njeno delovanje bi lahko omenili

tudi nezadostno število slovenskih šolanih glasbenikov, poleg tega pa je slovensko občinstvo bistveno raje kupovalo vstopnice za koncerte vokalne glasbe, medtem ko orkestralna ni naletela na tako ugoden odziv.

Omenjanje slovensko-nemških sporov najdemo že od konca 19. stoletja. Avtorica prepričljivo opozarja, da vseh konfliktov le ne gre preveč enostavno pripisati narodnostnim nasprotjem, temveč da je treba pri nesoglasjih, do katerih je prihajalo v glasbenem svetu, upoštevati tudi idejne, generacijske in osebne razlike. Da pa ne bi vedno nacionalnih sporov razlik pripisovali zgolj agresivnosti nemške strani, nam v poduk pove podatek, da je *Laibacher Zeitung* poročal o prireditvah vseh ljubljanskih glasbenih društev ne oziraje se na organizatorja, medtem ko sta osrednja slovenska časopisa »pozabljala« omeniti tudi slovenske prireditve, če so potekale pod patronatom »napačnega« organizatorja. Kar nas seveda nehoti spomni tudi na poročevalsko raven slovenskega časopisja dandanašnjega časa.

Po 1. svetovni vojni je Glasbena matica v novi državi vstopila v novo obdobje razvoja, ko je izgubila konkurenco nemške Filharmonične družbe, kar se je slabo odrazilo na orkestralnem področju. A so Slovenci še vedno raje bolj pridno obiskovali koncerte vokalne glasbe. Novosti, kot sta bili npr. Koncertna poslovalnica ali organizacija 1. glasbenega festivala s široko paleto raznolike ponudbe, sta dokazovali pollet, ki ga je Matica doživela v novih pogojih delovanja. Dvig kakovosti je v obdobju med svetovnima vojnama zaznaven tudi v bolj ostri kritiki, ki ni bila več zadovoljna zgolj s tem, da je nekaj (narodno) slovensko. Še posebej, ker je zbor Glasbene matice dobil močno konkurenco v novih pevskih zborih z mlajšim članstvom in sodobnejšim programom.

Že pred 1. svetovno vojno je Glasbena matica dosegala rezultate, ko se je bilo treba vprašati, ali še vztrajati na amaterski ravni ali nadgraditi delovanje v poklicno smer. Težavo pri tem je predstavljalo neravnovesje med visoko ravno vokalne glasbe in zaostajajočim orkestralnim delovanjem. Ta razkorak se je nadaljeval tudi še po 1. svetovni vojni, ko je vodenje Glasbene matice prevzel Vladimir Ravnihar, pod katerim je društvo doživelo silovit razvoj. Dozidani so bili prostori Glasbene matice, organizirani novi festivali in razširjena izdajateljska dejavnost. Le do velikega, dobro uigranega simfoničnega orkestra je bila še kar dolga pot in med prireditvami Koncertne poslovalnice so bili v izraziti prevladi še vedno vokalne. Ustanovljen je bil konservatorij, sprva kot del društva in kasneje podržavljen in kot Glasbena akademija ena od redkih visokošolskih ustanov na Slovenskem pred 2. svetovno vojno. V hudih letih vojne je Matica branila svojo avtonomnost, kolikor se je dalo, po vojni pa je bila ena izmed tistih kulturnih ustanov, ki se je branila popolnega podržavljenja. Toda pod komunistično oblastjo, ki je hotela

spraviti pod svoj nadzor celotno kulturno dejavnost, to preprosto ni bilo mogoče in v domeni društva je ostal le še pevski zbor.

V sklepnem poglavju, Postludiju, je avtorica spretno predstavila pomen Glasbene matice v slovenskem kulturnem razvoju. Poudarila je nacionalni poudarek v zasnovi njenega delovanja, kot nekakšno protitež »kranjsko« orientirani Filharmonični družbi. A ob tem hkrati nakazala, da Matica le ni bila samo slovenska, saj je bila močno navezana na Čeha in južne Slovence. Pa tudi v slovenski komponenti je bila pazljiva in opozorila na potrebo po razlikovanju med »slovenskim« in »ljudskim«. Tudi dilemi, s katero se je Glasbena matica soočila že kmalu po prvih uspehih, ali vztrajati na amaterski podlagi ali preiti na profesionalno raven, je posvetila potrebno pozornost. Avtoričine ocene vodijo do nedvoumnega spoznanja, da popoldansko ljubiteljstvo pač kmalu naleti na ovire, želje in pričakovanja bolj zahtevne publike pa lahko izpolni le dolgotrajno in študijozno delo.

Cigoy Krstulovičeva je s tem delom dopolnila poznavanje kulturnih društev, ki jih je slovensko meščanstvo na začetku avstrijske ustavne dobe ustanovilo kot protitež nemškim s ciljem, da v doglednem času pripeljejo do oblikovanja osrednjih poklicnih slovenskih kulturnih ustanov. Za nekatere od teh že imamo preglede njihovega delovanja (npr. za Slovensko matico), nekateri so bolj raziskani le v posameznih obdobjih svojega delovanja (npr. Dramatično društvo). V nabor obsežnejših monografij o delovanju najstarejših slovenskih kulturnih ustanov lahko sedaj vključimo tudi celovit pregled Glasbene matice.

Avtorica v svojem delu popravlja nekatere stare napake ali spodrsrljaje, ki smo jih lahko prebirali v starejših knjigah. Posredno ali bolj neposredno polemizira tudi z naziranjem, ki so bili nekdanji del »standardiziranih« obrazcev pisanja o preteklosti. Tako npr. s konkretnimi podatki negira ocene, da je bil upad števila članstva Glasbene matice v osemdesetih letih posledica idejnih sporov s Cecilijanskim društvom. V nasprotju s tem je pokazala, da sta bili društvi dejansko tesno povezani in da sta sodelovali kljub razlikam v pristopih razvijanja glasbenih navad. Za razliko od idejnih so bile te na začetku bolj na jezikovni ravni, saj je Glasbena matica gojila petje, tudi cerkvenih pesmi, v slovenskem jeziku, medtem ko so Cecilijanci vztrajali pri latinščini. Ob prebiranju knjige se nam zastavijo še nekatera vprašanja, ki odstopajo od stereotipnih predstav. So učitelji zapuščali delovna mesta v šoli Glasbene matice res le zaradi slabega plačila in nestalnosti mest v Ljubljani? Ni ob tem morda preveč spregledan nekoliko provincialni značaj Ljubljane, ki je zlasti Čeha ali pa Nemce vodil v iskanje drugega službenega mesta v močnejših kulturnih središčih monarhije? Saj je tudi v knjigi omenjeni primer Frana Gerbiča, ki je prišel na skromno plačano delovno mesto v Ljubljano z boljše plače, ki jo je dobival na konservatoriju v Lvovu, po-

kazatelj, da plača le ni bila alfa in omega odločanja, da je treba upoštevati tudi »narodno stvar« in druge, z emocijami in pričakovanji nabite želje.

Bralec lahko ob tem ali onem poudarku pogrša še kakšno besedo ali pojasnilo več. Za vsako obdobje njenega delovanja je avtorica pojasnila veljavna pravila, ki so narekovala delo Glasbene matice. Morda bi veljalo ob njihovi temeljiti analizi tistega, kar jim je uspelo izpeljati, bolj izpostaviti tudi cilje, ki jih niso dosegli. Pri detekciji koncertnih sporedov, pripravljenih programov, vodilnih v Matici in imen skladateljev, ki so jih izvajali, je avtorica zelo natančna in to rdečo nit sledi skozi celotno delo. Premalo pa ob tem izvemo o »drugih« na prireditvah, o poslušalcih. Kakšne so bile vstopnine, so bile predstave dosegljive širšim krogom ali pa zgolj meščanski eliti? O tem, kako so nastope sprejemali kritiki, bi prav tako želeli izvedeti še kakšno besedo ali misel več. Ob omembi ustanovitve Glasbene akademije bi verjetno veljalo dodati, da je bila to edina od umetniških akademij, ustanovljena pred 2. svetovno vojno in da so bila prizadevanja na drugih dveh področjih, na likovnem in gledališkem, z ustanovitvijo ustreznih akademij kronana šele po koncu vojne; s tem poudarkom bi tozadevna prizadevanja Glasbene matice dobila še dodatno vrednost.

Knjiga je zanimiva za branje za širši krog publike, podatkovno pa je vsekakor najbolj nabita s podatki, ki bodo pritegnili muzikologe. Povezava na širšo družbeno stvarnost, kar bi jo naredilo še atraktivnejšo za ljubitelje drugih humanističnih strok, je nekoliko šibkejša točka monografije. V literaturi tako ne najdemo nekaterih temeljnih del o razgibanosti kulturnopolitičnega prostora na Slovenskem v času delovanja Glasbene matice, v več knjigah natisnjene kulturnopolitične zgodovine Slovencev v avstrijski dobi Ivana Prijatelja, analizo kulturne politike v Kraljevini SHS Ervina Dolenca, kulturnopolitičnih dilem v času 2. svetovne vojne Bojana Godeše itd. V tovrstnih delih bi lahko našli še marsikaj takega, kar bi izpostavilo pomen Glasbene matice in utrdilo njen opis kot enega izmed najpomembnejših slovenskih društev iz svojega obdobja. Avtorica je skozi delo poudarila pomen posameznih najbolj vidnih članov društva, marsikje lahko slutimo, da je njen uspeh zasluga »diplomatskih« spretnosti obeh Ravniharjev, Frana in sina Vladimirja, ki sta bila predsednika Glasbene matice dolga desetletja. Da ob tem ni bilo prostora za gnilo kompromisarstvo, kakšna stopnja odločnosti je obveljala v odnosu do oblasti, bi težko izvedeli zgolj iz gradiva društva. V znanstveni literaturi npr. že omenjeni podatek, da je predsednik Glasbene matice Vladimir Ravnihar leta 1941 kot najstarejši član deputacije slovenskih kulturnih ustanov pri najvišjem predstavniku italijanskih okupacijskih oblasti prebral tako odločno spomenico kulturnih ustanov, da o njej časopisje tedaj niti ni poročalo (za razliko od tistih, ki so se prilizovali predstavnikom

Italije), bi npr. še okrepilo vtis o odločnosti vodstva Matice ob soočenjih s predstavniki oblasti.

Izpostaviti velja še tiste odlike knjige, ki zelo popestrijo branje že sicer zelo zanimive monografije. Verjetno niti ni potrebno posebej razpredati, da na znanstveni aparat ne moremo imeti kakšnih pripomb, saj je avtorica vestno citirala zbrano gradivo in vire na koncu tudi komentirala in sistematično navedla; to bi pač moralo biti načelo, ki naj bi ga spoštoval vsak resnejši raziskovalec. Ni pa vsako znanstveno delo tako kot to obogateno z drugimi dodatki. Besedilo skozi celotno knjigo krasi izvrsten izbor slikovnega gradiva. Del izbora so tudi portreti pomembnih članov in sodelavcev Glasbene matice. Ob teh je avtorica dodala obširnejše biografije z osnovnimi življenjskimi podatki, glasbenimi uspehi in bolj konkretno njihovem prispevku pri ustvarjalni rasti Matice. Bralca ti dodatki povsem nevsiljivo vodijo do preprostega sklepa, da uspešnega delovanja katerekoli kulturne ustanove pač ne more biti brez predanih in kreativnih ustvarjalcev.

Znanstvena monografija Nataše Cigoj Krstulović je zanimivo branje za vse, ki jih zanima naša kulturna preteklost. Knjiga se bere tekoče in bralca ne pusti preveč lahko od sebe.

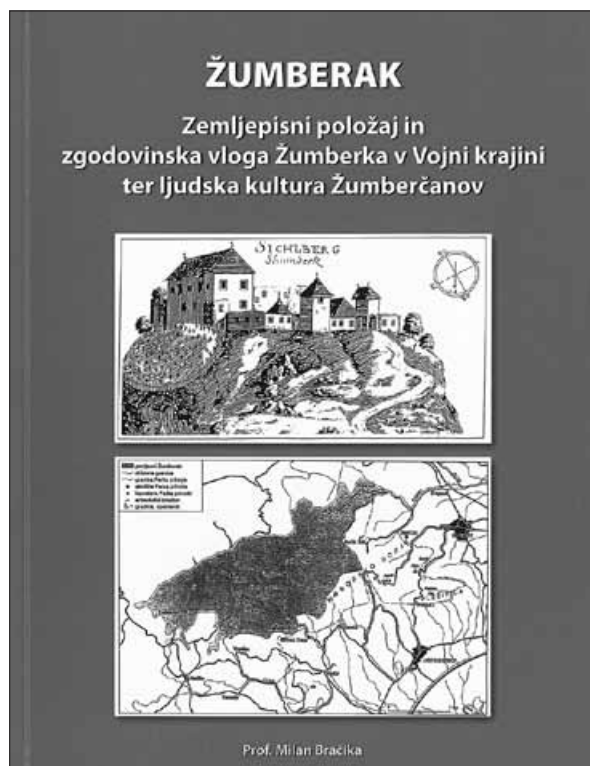
Aleš Gabrič

Milan Bračika: Žumberak. Zemljepisni položaj in zgodovinska vloga Žumberka v Vojni krajini ter ljudska kultura Žumberčanov. Metlika: KUD Žumberak Novo mesto, 2015, 95 strani.

Avtor knjige Milan Bračika je leta 1984 diplomiral iz zgodovine in etnologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Na srednjih šolah v Novem mestu, Črnomlju in Metliki je poučeval zgodovino in zemljepis. Po materi izhaja iz ene najstarejših metliških meščanskih rodbin, vendar se po očetovem poreklu smatra za trdnega Žumberčana in pravega potomca Uskokov. Zato se je posvetil zbiranju gradiva za zgodovino Žumberka in vlogi Uskokov v njeni preteklosti. Njegovo delo o Žumberku je doslej edini celovit prikaz tega področja.

V času študija mi je predlagal, da bi pripravil načrt ekskurzije na območje Žumberka. Z veseljem sem sprejel njegovo pobudo in 23. oktobra 1984 sem študente zgodovine popeljal na to območje. Najprej smo se ustavili v Metliki, se seznanili z njeno preteklostjo in ogledali znamenitosti. Nato pa nas je Bračika usmeril na območje Žumberka proti Vivodini, kjer nas je sprejel tamkajšnji župnik Slovenec Ludvik Slamnik (rojen 24. julija 1904 v Žirovnici, župnik na

Vivodini od 1946 do 1986, umrl v Žirovnici 29. marca 1989), kajti pretežni del krajanov je bil slovenske narodnosti. Od tu smo se vrnil na hrvaško ozemlje in si ogledali grad Ozalj in njegove muzejske zbirke (vodil nas je prof Martin Vajdić). Nadaljnja pot nas je vodila skozi osrednji del Žumberka, naš cilj pa je bil kraj Sošice, kjer nas je sprejel uniatski župnik Stjepan Benko in seznanil z uniatsko problematiko. Še danes sem hvaležen Milanu Bračički za to pobudo.

V razpravo o geografski, zgodovinski in etnografski značilnosti Žumberka nas uvede pesem Jovana Hranilovića »*Dragomu Žumberku*«.

Prvi del knjige Milan Bračička posveča geografskim značilnostim Žumberka. Žumberak zavzema ozemlje, ki na jugozahodu sega do roba Bele krajine, a na severovzhodu se spušča do najvzhodnejšega dela kraškega polja in brega nad Posavsko ravnico med Mokricami in Bregano. V okviru teh meja se Žumberak razteza znotraj nekoliko izkrivljene elipse, katere daljša os gre v smeri jugozahod–severovzhod v dolžini okrog 40 kilometrov. Žumberška gora ali Gorjanci je ime za najvišji venec žumberških vrhov, ki v loku zapirajo območje od severozahoda in severa proti Republiki Sloveniji. Najvišji vrh Žumberške gore je Trdinov vrh oz. Gera (1181 m). Avtor podrobno razpravlja še o geoloških razmerah, podnebju in vodovju. Skozi Žumberak teče rečica Kupčina, ki jo napaja več potokov. Zanima ga tudi rastlinstvo in živalstvo. Posebej se zaustavi pri gospodarskem razvoju in ugotavlja, da je približno 55 % površine zaraslo z gozdom, ostalo pa so pašniki, travniki in njive (le 15 %). Živinoreja je tradicio-

nalna gospodarska panoga, medtem ko je industrija slabo razvita. Počasi se razvija turizem, ki je najbolj perspektiven del gospodarskega razvoja. Avtor predstavi tudi demografske razmere skozi daljše obdobje. Žumberška naselja oz. vasi so majhne in razsute po celotnem Žumberku.

Značilnost družbenih odnosov v Žumberku so predstavljale zadruge, ki so se v Žumberku razvile v času obstoja Vojne krajine (1540–1881). Vezane so bile na pripadnike naseljenih Uskokov. Avtor opiše njihovo strukturo, gospodarsko življenje, medsebojne odnose, navade in običaje. V Žumberak priseljeni Uskoki so pripadali raznim rodovom, ki so po poreklu izhajali iz Bosne in Srbije. Osredotoči se na tri rodove: Badovince, Hraniloviće in Gvozdanoviće, ki so do najnovejšega časa imeli velik vpliv na raznih področjih družbenih dejavnosti. Posebej opiše življenje treh pomembnih Žumberčanov. Petar Vid Gvozdanović (1738–1802) je zaradi vojaških uspehov napredoval v generala Vojne krajine. Jovan Hranilović (1855–1924) je bil župnik v raznih krajih, predvsem pa pesnik »Žumberških elegij«. Ilija Badovinac (1917–1944) je sodeloval v NOB in bil razglašen za narodnega heroja.

Drugi del knjige je Milan Bračička v prvem poglavju posvetil zgodovinskemu razvoju Žumberka. Žumberak naj bi bil naseljen že v železni dobi (ok. 700 pr. Kr.), ko so se priselili Iliri, pozneje naj bi čez Gorjance prodrli Kelti. Leta 35 pr. Kr. je rimski cesar Oktavijan Avgust osvojil Ilirij in tako je tudi Žumberak prišel pod rimsko oblast. Po propadu rimskega cesarstva je prvi dotok slovanskega prebivalstva prišel v Žumberak z vzhoda. Današnja republiška in etnična meja v Žumberku je rezultat večkratnih političnih sprememb v zgodovini. Ofenziva srednjeveških dinastov s Kranjske, Spanheimov ob spodnji Krki in prek Gorjancev, in Višnjegorskih proti Beli krajini, je v drugi polovici 12. stoletja odtrgala od Hrvaške ravnino ob Krki in Savi do Bregane hkrati pa poleg Bele krajine tudi Žumberak na jugovzhodnem področju Gorjancev. Zelo pomembno je, da je leta 1228 prišel v Metliško marko sorodnik Višnjegorskih, oglejski patriarh Bertold Andeško-Meranski. Ta je to ozemlje iztrgal Zagrebški škofiji in ga vključil v cerkveno območje oglejskega patriarhata.

Ko je v 16. stoletju turška nevarnost zahtevala utrditev meje, so bili na gospostvo Žumberak naseljeni Uskoki kot kmetje vojaki s posebnimi dolžnostmi in pravicami pri služenju vojske v obmejnih utrdbah. Čeprav je Žumberak formalno še spadal h Kranjski in so Uskoki tej deželi plačevali tudi majhen davek, je poseben razvoj to območje odtrgal od ostale Kranjske. Ob reorganizaciji Vojne krajine je prišel Žumberak v okvir generalata v Karlovcu in s tem pod upravo dunajskih vojaških uradov. Kranjska je večkrat do konca 19. stoletja skušala uveljaviti pravice do tega ozemlja, a brez uspeha.

Selitve Uskokov v Žumberak so se začele leta

1530, ki so jim sledile še tri, vse do leta 1539. Na ta način so si začeli Habsburžani prizadevati za učinkovito obrambo pred napadi Turkov. Naseljeni kolonisti so se omenjali z različnimi imeni: Prebegi, Uskoki, Vlahi, Čiči, Srbi. Glede na to, da so bili naseljenci po večini pravoslavni Srbi, ki so se ukvarjali z živinorejo, so za njih začeli uporabljati ime Vlahi. Te Uskoke so vodili uskoški vojvode, ki jih avtor podrobneje navaja. Po preureditvi Vojne krajine v dva generalata leta 1578 je bil Žumberak podrejen Karlovškemu generalatu. Po ukinitvi Vojne krajine leta 1881 se je pojavilo vprašanje, komu naj pripada Žumberak – ali Kranjski ali Hrvaški. Žumberak je bil dodeljen civilni Hrvaški. Stara uskoška družinska rodovna skupnost (zadruga, ki je dolgo ohranjala prvine južnoslovanske zadruge) se je konec 19. ali v začetku 20. stoletja začela razkrajati. Veliko žumberškega prebivalstva se je v novjšem času izselilo in se v povojnem času skrčilo kar za štiri petine. Milan Bračika se je v prvi vrsti posvetil tujim naseljencem Uskokom. Nikjer pa v tekstu ne obravnava odnosov in razmerja med staroselci Hrvati in Uskoki na vzhodnem delu ali do Slovencev v zahodnem delu Žumberka.¹

Precej obsežno in na določenih mestih dokaj podrobno drugo poglavje posveti avtor delovanju pravoslavne in uniatske (grškokatoliške) cerkvene skupnosti na območju Žumberka. Kot izhodišče za razpravo se osredotoči na 16. stoletje, ko je grška pravoslavna patriarhija priznala avtokefalnost dvema slovanskima pravoslavima patriarhijama, in sicer srbski pravoslavni Pečki patriarhiji (1557) in ruski pravoslavni Moskovski patriarhiji (1589). Po Augsburgem verskem miru leta 1555, ko se je v severni in zahodni Evropi od katoliške cerkve odcepila protestantska cerkev, si je rimskokatoliška cerkev to izgubo jurisdikcije skušala nadomestiti v južni in vzhodni Evropi. Z metodo uniatsva (t.j. priznanje papeževega primata) je rimskokatoliška cerkev širila jurisdikcijo na ozemlje ruske pravoslavne (Brestovska unija 1595) in na ozemlje srbske pravoslavne cerkve (Marčanska unija 1611).

Ker se je do začetka 17. stoletja v Vojno krajino

naselilo že precej pravoslavnega prebivalstva, se je pokazala potreba, da pravoslavni dobijo svojo škofijo. Leta 1609 je bila za vse pravoslavne naselbine na Hrvaškem ustanovljena Marčanska škofija, ki pa je ostala v povezavi s srbsko pravoslavno cerkvijo. Sestavni del te škofije je bil tudi Žumberak. Leta 1611 pa je pod pritiskom zagrebškega škofa Petra Dometrovića prvi pravoslavni marčanski škof Simeon Vrantanja sprejel uniatsvo. Naslednje marčanske škofove, ki so tudi pristali na unijo, pa je še naprej potrjeval Pečki patriarh. Postopoma je Marčanska škofija izgubila svojo samostojnost in postala podrejena zagrebškemu škofu. To je trajalo do leta 1777, ko je bila ustanovljena posebna uniatska Križevačka škofija. Avtor nato spremlja delovanje posameznih križevskih škofov. Leta 1966 za časa enajstega križevskega škofa Gabrijela Bukatka (1952–1981) je bilo središče Križevske škofije preneseno v Zagreb.

Tretji del knjige je posvečen etnografskim značilnostim Žumberka. Na kratko nas seznani z značilnostmi stavbarstva, nekoliko obširneje pa se posveti opisu ženske in moške narodne noše Žumberčanov. Pri tem opozarja, da se razlikuje noša med pripadniki rimskokatoliške in grškokatoliške vere. Posebej se posveti ljudskim pesmim in običajem, vezanim vezanim na krščanske praznike (božič, velika noč, krstna slava, pogrebni običaji, pust ipd.).

Knjigi je dodan imenski seznam ter seznam slik in zemljevidov. Priložen je tudi spisek uporabljene literature. Žal moram opozoriti, da je priloženo zelo veliko črno-belega slikovnega gradiva, ki pa je zelo slabo razpoznavno zaradi slabe tehnične izvedbe.

Ignacij Voje

Cvetoči klas pelina: slovenski begunci v Avstriji po letu 1945 (ur. Lenart Rihar). Ljubljana: Družina: Rafaelova družba, 2014, 294 strani.

Kocmur Marjan: Umik čez Ljubelj, maj 1945, skozi objektiv Marjana Kocmurja (ur. Boštjan Kocmur, Tamino Petelinšek in Primož Lampič). Celovec: Mohorjeva družba, 2015, 159 strani.

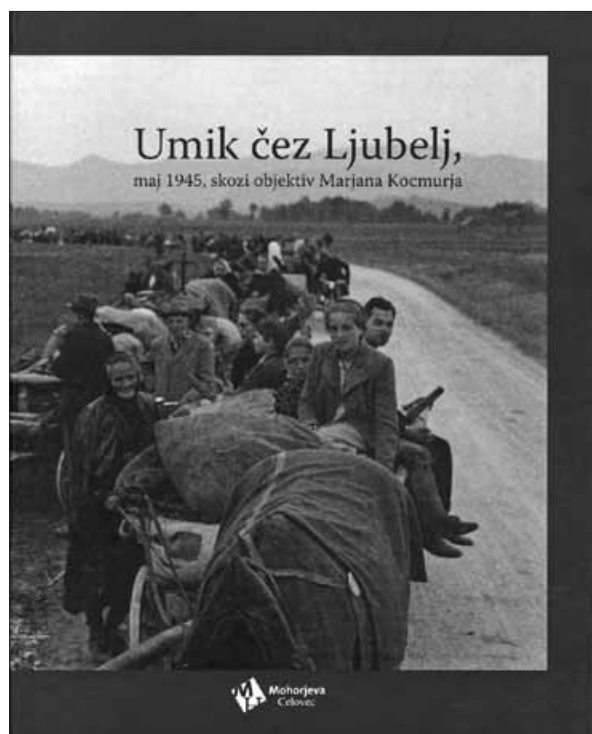
Ob 70-letnici konca druge svetovne vojne sta izšli dve knjigi, ki sta si po obravnavani tematiki zelo podobni in sta namenjeni isti ciljni skupini: neposrednim udeležencem begunskega eksodusa, njihovim potomcem, prijateljem ter tistim, ki jih zanima zgodovina tega obdobja ali pa so fotografski navdušenci in jih zanimajo motivi in tehnična plat posnetih fotografij. Ob bolj skrbnem pregledu pa se izkaže, da

¹ Skoraj istočasno kot Bračikova knjiga je izšlo v Zagrebu delo Draga Vukelića, *Žumberački uskoci. Unijačenje i odnarođivanje*. Zagreb: Srbski narodni svet, 2015, 507 strani. V delu zelo podrobno opisuje njihov prihod na območje, ki so ga zasedali staroselci Hrvatje in Slovenci. Razlikovali so se v verskem, nacionalnem in jezikovnem pogledu. Opisuje njihovo življenje, nošo, običaje, moralo, organizacijo življenja, gospodarsko udejstvovanje, družbeni status itd. Eden od vzrokov, ki je Vukelića usmeril v pisanje knjige o žumberških Uskokih, je dejstvo, da uskoški Žumberak izumira. Pred prihodom Uskokov v Žumberak, naj bi na tem območju živelo okrog 1000 prebivalcev. V štirih selitvah do leta 1540 naj bi se v Žumberak naselilo približno 3000 Uskokov. Število prebivalstva je naraščalo vse do konca 19. stoletja, ko je doseglo število 10.000. Nato je nekaj časa stagniralo. V obdobju Kraljevine Jugoslavije je doseglo preko 18.000 prebivalcev, nato pa se začne drastično upadanje. Danes je veliko vasi praznih, prebivalcev pa ni več kot 1000.

se knjigi pravzaprav dopolnjujeta, nekaj posnetkov je celo istih.

Glede na prikazano, moramo začeti s predstavitev Kocmurjeve knjige, ki je časovno omejena na maj 1945. Prvotni namen fotografa je bil dokumentirati odhod njihove 7-članske družine, ki so jo sestavljali oče, mama, trije sinovi, dve hčerki in dojenček. Pot se je začela v ljubljanskih Mostah in družina jo je skupaj nadaljevala do Gameljna, kjer se je ženski del družine zaradi dojenčka ločil – vrnili so se domov, moški pa so pot nadaljevali naprej. In prav to pot »iz sužnosti in mogoče smrti v svobodo« je avtor tenkočutno ujel na film. A drama se tu še ni končala – en sin je bil vrnjen v Slovenijo in ubit na Koroški Beli, oče je leta 1947 umrl v Avstriji, avtor in brat Sebastjan sta odpotovala v Argentino, tako da se družina ni videla nikoli več! V knjigi je objavljenih 87 črno-belih fotografij od več kot 10.000 ohranjenih, ki jih

hrani avtorjev nečak Boštjan Kocmur, ki se je z družino pred leti vrnil v Slovenijo.

Črno-bele fotografije pravzaprav govorijo svojo posebno zgodbo – spremljamo etape dogajanja: nepregledna množica ljudi, ki se po prašnih, makadamskih cestah umika proti severu države, ob cestah vidimo obraze prestrašenih domačinov, ki nekako ne vedo, ali naj beguncem priskočijo na pomoč ali naj se umaknejo v zavetje svojih hiš in izza zaves opazujejo pot nesrečnikov na tuje. Med fotografijami je razmeroma malo posnetkov vojakov (SNV, nemške vojske in drugih vojaških formacij), pomembnejših slovenskih politikov pa sploh ni opaziti. Na mnogih fotografijah lahko prepoznamo podobe mest in naselij (Ljubljana, Tržič, Ljubelj, Borovlje, Vetrinj), pokrajine, povsod pa veliko odvrženih predmetov, ki jih ljudje niso več potrebovali ali so jim bili v napoto: pokvarjenih vozil, koles, vozov, odvrženega orožja, poginulih živali... Nered – kamorkoli seže oko! In kot dopolnilo vsem tem podobam se pred nami zvrstijo še podobe posameznih ljudi, ki jih je fotograf »ujel« pri vsakdanjih opravilih, pri različnih slovesnostih, pri verskih obredih, pri šolskem pouku, pri igri. Povsod podobe resničnega življenja in dokaz, da so se ljudje »nekako znašli« in poskušali živeti čim bolj »normalno« življenje, tako kot so živeli nekoč doma. To se najbolj vidi na obrazih otrok, ki so bili premajhni, da bi lahko doželi vse težave in skrbi, s katerimi so se srečevali njihovi starši: kako preživeti in nahraniti družino. Na številnih fotografijah (zlasti pri portretih in skupinskih fotografijah) nas dobesedno preseneča »veselost« tistih, ki so pozirali fotografu. Verjetno jih je tudi on sam spodbujal, da se mu nasmehnejo, da izpadejo fotografije čim lepše. Konec koncev so bile namenjene za spomin na begunski čas, ki je ljudi povezal na poseben način. Njihova skupna usoda je med njimi vzpostavila tudi solidarnost, medsebojno pomoč, nova znanstva in prijateljstva. Tudi ljubezenske zveze so se rojevale v teh kaotičnih razmerah, saj je bilo med begunci izredno veliko mladih ljudi.

Vendar je objava tega fotografskega gradiva le en del te izpovedne begunske zgodbe. Pravzaprav šele prvi korak na poti, ki bo nekoč pojasnila in raziskala to zgodovinsko dogajanje. Fotografije so same po sebi sicer dovolj verodostojen zgodovinski vir in prav tako tudi vir za etnološke raziskave (noše, oblačila, bivališča, orodja, predmeti itd.), ki pa jim je vendarle treba dodati še veliko dopolnilnih podatkov. Predvsem bi morali zbrati čim več pričevanj neposrednih udeležencev (avtobiografsko gradivo), njihove korespondence (tako medsebojne kot s tistimi, ki so ostali doma), dnevniških zapisov (ki so zaradi sočasnega nastanka še posebej dragoceni). Vse to namreč predstavlja neprecenljiv vir za spoznavanje naše preteklosti in njenih protagonistov. Še dodaten problem se pojavlja pri arhivskem gradivu, ki je večinoma še neevidentirano ali pa težko dostopno oz. celo nedostopno.

Druga, še obsežnejša foto-kronika *Cvetoči klas pelina: slovenski begunci v Avstriji po letu 1945* prikazuje begunsko problematiko skozi daljše časovno obdobje, od maja 1945 do leta 1949 oziroma do odhajanja beguncev v prekomorske države – pravzaprav »slovov«. Veliko večino fotografij je posnel amaterski fotograf Marjan Hočevar, ki se je leta 1956 vrnil domov in s seboj prinesel tudi ves svoj obsežni fotografski arhiv. Velika škoda pa je, da se ni ohranila vsa njegova osebna korespondenca, saj si je ves čas, ko je bil ločen od svoje družine, dopisoval z ženo in sinom.

Nekatere objavljene fotografije so posneli še nekateri drugi fotografi: Franc Šetina, že zgoraj imenovani Marjan Kocmur in še nekateri drugi. Večino gradiva (skoraj 20.000 posnetkov) hrani Rafaelova družba v Ljubljani, ki je tudi poskrbela za to, da je gradivo digitalizirano in tako preko svetovnega spleta dostopno večjemu številu ljudi. Večino gradiva (17.000 posnetkov) jim je pred leti predal avtorjev sin Janez Hočevar.

Zgodovinski oris slovenskega povojnega begunstva, ki je tudi bogato opremljen z opombami in slikovnim gradivom, je pripravila mag. Helena Jaklitsch. Pri izboru in dokumentiranju fotografij sta tvorno sodelovala tudi zakonca Starman iz Špitala, ki sta ta čas tudi sama doživela, deloma pa so podatke prispevali posamezniki, ki so si ogledali »potujočo razstavo begunskih fotografij«. Prva razstava je bila leta 2006 v prostorih Galerije Družina, nato pa se je selila po več krajih Slovenije, v zamejstvu in zdomstvu. Skupno je objavljenih 325 fotografij (nekaj malega tudi barvnih), sicer pa prevladujejo črno-bele fotografije.

Celoten fotografski opus je razdeljen na enajst poglavij, vsako od njih pa uvaja tudi pesem ali prozno besedilo enega od avtorjev, ki so tudi sami izkusili begunsko usodo: dr. Tine Debeljak, Karel Mauser, Marjan Jakopič, Mirko Kunčič, France Papež, Vinko Rode, Bazilij Valentin (pater Bazilij), Vinko Beličič in dr. Vladimir Kos. Poglavja si sledijo v naslednjem vrstnem redu: Novo življenje (taborišča: Vetrinj, Peggetz pri Lienzu, Špital); Delo za preživetje (poklicno delo, obrtno delavnice); Zdravstvena oskrba (zdravniki in medicinsko osebje pri svojem delu); Prehrana (kuhanje in razdeljevanje hrane); Otroci pa so rastle (rojstva, otroci pri igri in pred kamero); Solanje (otroci pri igri, v vrtcu in v šoli); Kulturna dejavnost (gledališke predstave, pevski zbori, godba, tisk); Šport in skavti (telovadni nastopi, akademije); Versko življenje (taboriščna kapela, obredi, procesije, podelitev zakramentov, smrti); Obiski na Ljubelju, romanja, izleti, praznovanja (srečanja s sorodniki); Slovo in odhod v svet (priprave na izselitev, zadnje slovo in pot v neznanu).

Enako kot pri Kocmurjevi knjigi so tudi na teh fotografijah po večini veseli in vedri posamezniki, ki na vsakem koraku izpričujejo veselje do življenja, pa čeprav skoraj vsakdo izmed njih nosi v srcu spomi-

ne na težke in travmatične vojne in povojne dni. Pri tem jim je veliko pomagala tudi njihova verska pripadnost, saj so le v molitvi in veri v Boga našli uteho in upanje, da bo nekoč bolje in lepše. Velika večina beguncev se je skorajda vsakodnevno udeleževala svetih maš, ob večerih pa so cele družine molile rožni venec. Tudi otroci so v sklopu šolskega pouka imeli verouk in hodili k posebni, šolski maši. Nekako so se begunci poistovetili s Kristusovim trpljenjem in se zaupali v varstvo Brezjanske Marije (njeno podobo je za begunsko kapelo naslikal slikar Friderik Jerina).

Glede na nepregledne množice beguncev, ki jih videmo dan za dnem na TV ekranih bi lahko celo zapisali, da se nam ponavlja »maj 1945«. Toda pred sedemdesetimi leti so svetovni politiki zmogli toliko modrosti, da so za begunce znali ustrezno poskrbeti – jih namestiti v begunska taborišča, jim priskrbeti hrano in drugo potrebno blago, da so lahko kolikor toliko normalno (skromno!) živeli.

Rozina Švent

Zbornik soboškega muzeja 22–23 (ur. Franc Kuzmič). Murska Sobota: Pomurski muzej, 2015, 258 strani.

Novi zbornik soboškega muzeja je bil širši javnosti predstavljen 3. decembra 2015, na *Ta veseli dan kulture*, skupaj s katalogom Karikature Ladislava Kondorja (avtorica spremnega besedila je Tamara Andrejek). Vsebinsko, pomen in namen izdajanja zbornika soboškega muzeja je zbranim obiskovalcem, med katerimi so bili tudi nekateri avtorji prispevkov zbornika, predstavil urednik mag. Franc Kuzmič. Tudi tokratna številka z zvonikom v Ivanjševcih leta 1985 na naslovnici, je vsebinsko bogata in raznolika kot vselej doslej, saj vsebuje 8 razprav in člankov, 2 zapisa, 8 poročil in bibliografijo za konec.

Prvi prispevek *Gomilno grobišče pri Mačkovcih*, ki je delo Ive Roš, je obširna študija o dveh gomilah, ki sta bili odkriti leta 1999 med arheološkim pregledom terena pred gradnjo železnice Murska Sobota–Hodoš. Avtorica prispevka je potek izkopavanja in arheoloških plasti rekonstruirala na podlagi podatkov iz terenskega dnevnika in dokumentacije, vse najdbe pa tudi podrobno interpretirala. Kot ugotavlja, sodi gomilno grobišče pri Mačkovcih v skupino manjših grobišč in verjetno predstavlja družinsko grobišče, katerega nastanek se glede na pojav in trajanje oblik posodja postavlja v obdobje 1. polovice 2. stoletja.

Tudi druga razprava v zborniku je arheološka, vezana na *Razvoj keramične tehnologije pri Slovanih ob primerjavi najdišč Kotare-Baza in Grofovsko*. Avtor Marko Pečovnik je podrobneje predstavil rezultate

analiz lončenine z najdišč Grofovsko in Kotare-Baza, ki sta časovno opredeljeni z novo metodo datiranja, temelječo na referenčni tabeli za vzhodne Alpe in korelacijski formuli ustij loncev. Analize so bile opravljene na podlagi podatkov o odlomkih lončenine, katerim je izmeril in določil število, mere, tip, tehniko izdelave, okras in makroostanke. Kot ugotavlja, so razlike med obema najdiščema pravzaprav minimalne, obe najdišči pa težita k enakim vzorcem.

Mihaela Koletnik se je osredotočila na leksiko s pomenskega polja *bolezni* v prekmurskem rogašovskem govoru, ki ga slovenska dialektologija uvršča v prekmursko goričko podnarečje. Rogašovsko besedje je bilo primerjano z gradivom, kartografranim v 1. zvezku Slovenskega lingvističnega atlasa, njegova dokumentiranost in semantika pa preverjeni v Murkovem (1833) in Pleteršnikovem (1894/95) slovarju, Slovarju slovenskega knjižnega jezika (1995) ter treh slovarjih, ki vsebujejo prekmursko narečno besedje (Slovar prekmurskega beltinskega govora, 1996; Porabsko knjižnoslovensko-madžarski slovar, 2005; Slovar Gornjega Senika, 2009). Na osnovi opravljenih preverb v slovarjih je razvidno, da je besedje iz pomenskega polja *bolezni* v prekmurščini večinoma izvirno slovensko, izrazna pestrost rogašovskega govora pa je v največji meri dokumentirana v SSKJ.

Avtorica prispevka *Plemiške družine na ozemlju Kroga in Bakovcev v 2. polovici 18. stoletja* Gina

Gačević se je poglobila v plemstvo, ki se pojavlja v matičnih knjigah murskosoboške župnije med letoma 1750 in 1800. Iskala je zapise o plemičih in plemiških družinah, ki so bodisi živeli v omenjenih dveh vaseh bodisi so se le udeležili kakšnega obreda (npr. poroke ali krsta kot priče ali botri) ali so jih tam pokopali. Kot ugotavlja, spadajo vsi najdeni plemiči med nižje plemstvo, ki pa je že bilo osebno svobodno pred dodelitvijo plemiškega statusa. Posamezne plemiče in plemiške družine, ki so bili lastniki kmetij ali solastniki ozemlja, je avtorica nazorno ponazorila tudi tabelarno.

Vizitacije zagrebske škofije kot vir za zgodovino dolnjega Prekmurja v 17. in 18. stoletju je bralcem približala in predstavila Kladija Sedar. Omenjene vizitacije, zapisane v latinščini, namreč odstirajo tedanjo podobo v petih prekmurskih župnijah (v Dolnji Lendavi, Turnišču, Dobrovniku, Bogojini in Beltincih), ki so vse do leta 1777 spadale pod zagrebsko škofijo in v t. i. prekmurski del beksinskega arhidiakonata. Prav zato so te vizitacije izredno dragocena pomoč pri preučevanju zgodovinskih dogodkov in spominov v omenjenem času in prostoru ter izredno pomemben kazalec pri spoznavanju preteklosti, življenja in dela preteklih rodov.

Kako daleč nazaj segajo zametki šolstva v vasi Stogovci, zahodnem delu Občine Apače, ter po čem se je odlikoval in zapisal v zgodovino tamkajšnji šolski proces, je na podlagi arhivskih in drugih ohranjenih dokumentov raziskal Dušan Ščap v prispevku *O zgodovini šolstva v Stogovcih pred drugo svetovno vojno*. Prva šola je bila zgrajena leta 1836, a je pouk potekal že prej, po zasebnih kmečkih hišah premožnejših kmetov. Ker pa je v Apaški dolini vse do konca druge svetovne vojne živelo pretežno nemško prebivalstvo, je bila seveda nemška tudi šola. Tako vse do leta 1921, ko so prišli tja prvi slovenski učitelji. Učni jezik je postal slovenski, kljub temu da so bili vzpostavljeni vzporedni nemški razredi. A spremembe na šolskem področju je spet prinesla druga svetovna vojna.

Borut Juvanec in Andreja Benko sta se lotila *Analize lesenih zvonikov na slovenskem delu panonskega sveta*. Kot ugotavljata, zvoniki na severovzhodu Slovenije označujejo evangeličansko vero, niso cerkvena arhitektura, ampak vaška last, oznanjevali pa so konec dela, poldan in večer. Leseni zvoniki imajo lahko en sam steber, lahko dva, štiri, osem ali dvanajst, predstavljajo pa svojevrsten, organizacijski in arhitekturni fenomen prvotne oblike družbe in skupnega življenja vaške srenje, ki je preživel vse do danes. Nekaj primerov lesenih zvonikov na Goriškem sta tudi izpostavila in podrobneje predstavila, tako na primer zvonik v Domanjševcih, v Selu, na Ocinju, Kamovcih in druge pomembnejše.

Sejme v Pomurju, ki so tam kot oblika trgovanja obstajali že v srednjem veku, je predstavila Mateja Huber. Osredotočila se je na sejmsko dogajanje v Pomurju v prvi polovici 20. stoletja in na sejme,

evidentirane v letu 2012. V prvi polovici 20. stoletja so sejmi kot ustaljena in pogosta oblika kupčevanja po celotnem Pomurju najpogostejše potekali v obliki združenega živinskega in blagovnega sejma, nedvomno pa so bili poleg nakupovalnega tudi pomemben družabni dogodek. Tudi danes sejmi potekajo kot v preteklosti ob nekaterih župnijskih praznikih in ob sejmskih dnevih, iz leta 2006 pa izhajata tudi dva rokodelska sejma. Največ sejmov v Pomurju pa se danes prireja v Murski Soboti, dva letna (Trezino in Miklošovo senje) in dvanajst mesečnih (vsak prvi ponedeljek v mesecu).

Zapisa v zborniku sta prispevala Gregor Kovač in Peter Šraj. Prvi se je poklonil *spominu ob 200. obletnici rojstva evangeličanskega duhovnika, soseniorja in seniorja Janoša pl. Berkeja* (1814–1908), ki je kar 72 let kot duhovnik služboval v Križevcih v Prekmurju. V vseh teh letih je bil izredno spoštovan voditelj svojih faranov tako na duhovnem kot gospodarskem področju, poleg tega se je pomembno udeleževal še v političnem življenju, kot pisatelj in urednik, ustanovitelj fundacije v Sopronu in nasploh kot znana in modra osebnost Slovenske krajine.

Peter Šraj pa je prispeval zapis *Boksarska vstaja na Kitajskem*, pri čemer gre za resnično zgodbo mladega vojaka – mornarja Matije Domjana (1879–1935) iz Dokležovja, ki je služil vojsko v avstro-ogrski mornarici v Pulju, kjer je bila znana ladijska industrija. In v tej daljni deželi je mladi Domjan na vojni ladji od Pulja na Kitajsko in nazaj v Pulj pisal dnevnik o preizkušnjah in življenjskih nevarnostih, katerim je bil tam izpostavljen.

Med Poročili najprej beremo o *Sinagogi Maribor – 518 let pozneje*, kjer nas Marjan Toš popelje skozi dolgo pot najstarejšega ohranjenega judovskega svetišča v vzhodnih Alpah, v kateri se od 2001 vrstijo najrazličnejše prireditve, razstave in koncerti, uporabljajo se kot muzejski prostor in uveljavlja kot novi mestni kulturno-prireditveni center. Tudi drugo poročilo *Ob 70. obletnici množičnih deportacij prekmurskih Judov v taborišča smrti* je napisal Marjan Toš, ki se ob tem vrne v leto 1944. Tedaj je bila namreč Hitlerjeva zahteva po dokončnem uničenju Judov tako rekoč v celoti izpolnjena in to je bil tudi prvi korak na poti dokončnega izbrisa prekmurskih Judov iz javnega in socialnega spomina.

Vsa preostala poročila je zapisal Franc Kuzmič, tako je najprej predstavil fotografsko monografsko publikacijo *Julij Gyula Schönauer – šalovski fotograf*, katere avtor je Mark Krenn. Kot pravi, je obširna študija dragocen pripomoček o antropološki, družbeni in etnološki podobi Šalovcev z okolico v tridesetih letih 20. stoletja. Druga predstavljena publikacija je *Martinišče v Murski Soboti* avtorja Bogdana Kolarja, ki govori o prvem katoliškem dijaškem zavodu v Murski Soboti, ki je pričel delovati v šolskem letu 1924/25. V nadaljevanju je predstavil zbornik *Prekmurje. Podoba panonske pokrajine*, ki ga je uredila dr.

Maja Godina Golija. Zbornik je vsebinsko zelo pester, saj v prvem delu obravnava etnološko in kulturno podobo, v drugem zgodovinsko in socialno podobo in v tretjem naravne značilnosti prekmurske pokrajine. *Zgodovino zavarovalništva v Pomurju* s kronološkim prikazom razvoja in spremembe na področju zavarovalništva v tej regiji je delo Štefana Obala. Kot pravi Kuzmič, je knjiga neprecenljiv prispevek k zgodovini in osvetlitvi zavarovalstva v Pomurju tudi zato, ker je tovrstno delo prava redkost. V letu 2014 je Pomurje dobilo še eno pomembno publikacijo, *Zgodovino pomurske policije in orožništva*, ki je nastala kot sad več raziskovalcev. Kako so se njihove naloge in pristojnosti skozi čas spreminjale, tudi zaradi zgodovinskih in geografskih okoliščin, na kratko povzame tudi Kuzmič v tem zborniku. Kot zadnje poročilo pa izpostavi še študijo *Harangláb, zvonik, Holzglockenturm*, avtorjev Boruta Juvanca in Andreje Benko. Gre za predstavitev lesenih zvonikov na panonskem območju treh držav, Avstrije, Madžarske in Slovenije kot pomembne kulturne dediščine, ki nujno potrebuje evidentiranje in obdelavo kot tudi strokovno restavriranje in konzerviranje.

Zbornik soboškega muzeja 22–23 zaključuje *Bibliografija*, kjer Franc Kuzmič predstavi obsežno bibliografijo Jožeta Vugrinca, profesorja slovenskega in ruskega jezika s književnostma in dolgoletnega ravnatelja Pokrajinske in študijske knjižnice Murska Sobota, ki je s številnimi prispevki s področja knjižničarstva in domoznanstva znatno prispeval k prepoznavnosti pokrajine v tem oziru in v tej smeri je nadvse dejaven še dandanes.

Pomurski muzej Murska Sobota je z novo izdajo zbornika spet naredil korak naprej v približevanju pomurske zgodovine širši javnosti, ki preko različnih vsebin tudi na ta način spoznava preteklost, polpreteklost in tudi sedanost pomurske pokrajine. Ponovno, kot vselej do zdaj, je poln tehtnih prispevkov, ki prispevajo k ohranjanju slovenske kulturne dediščine, zato sem prepričana, da bo vsak bralec v njem našel poglavje zase.

Klaudija Sedar

Miha Šimac in Katarina Keber: »Patriae ac humanitati«: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, 222 strani.

Leta 2011 je pri založbi ZRC SAZU v sklopu zbirke Thesaurus memoriae (serija Opuscula) izšla knjiga »Patriae ac humanitati«: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte, pod katero sta se podpisala Miha Šimac in Katarina Keber. Danes, ko obeležu-

jemo 100. obletnico prve svetovne vojne, ki je pomemben pečat pustila tudi na Slovenskem, je knjiga še toliko bolj aktualna. Vojna je v dobrih štirih letih, kolikor je trajala, pustila za seboj številne sledi in posledice. O vseh krutostih vojne so v letih in desetletjih po njenem koncu pričali tudi številni vojni invalidi, ki so bili ranjeni med spopadi, in vojaška pokopališča, na katerih je bilo pokopanih tudi na tisoče padlih vojakov. Države udeleženke so mobilizirale na milijone mož, ki so se borili po prostranstvih in bojiščih Evrope, Azije in Afrike. Nova, izpopolnjena vojaška tehnika, katere paradni konji so bili težko topništvo, strojnice, tanki, letala in bojni plini, je sejala smrt med vojaki in dala vojni krvav pečat. Poleg ogromnega števila umrlih vojakov so med žrtve sodili tudi tisti, ki so jih orožje, bolezni, naravne ujme in slabe življenjske razmere na in ob bojiščih začasno ali dokončno umaknili iz krvave morije. Države so za ranjene vojake organizirale številčno in učinkovito zdravstveno oskrbo, ki je segala od frontne linije do globokega zaledja. Sistem, ki so ga tekom vojne še izpopolnili, je poskrbel, da se je na bojišča vrnil velik procent ranjenih vojakov. Vojna je že v samem začetku julija 1914 zajela tudi slovenski prostor. Slovenski možje in fantje so krutost vojne spoznali na srbskem in galicijskem in kasneje jugozahodnem bojišču, civilno prebivalstvo pa se je z vojno viхро neposredno soočilo po pričetku spopadov med Italijo in Avstro-Ogrsko maja 1915.

Če se sprehodimo skozi vsebino knjige, vidimo, da je knjiga razdeljena na dva osrednja vsebinska sklopa: Miha Šimac v prvem delu obravnava voja-

ško zdravstveno in duhovno oskrbo v Ljubljani med letoma 1914 in 1918, v drugem delu pa Katarina Keber predstavi epidemije nalezljivih bolezni na soški fronti in v njenem zaledju. Poleg bogatega nabora slovenske in tuje literature, med katero je precej dnevnikov vojakov, ki so se borili na soški fronti ali delovali v zaledju, knjiga temelji na časopisnem in arhivskem gradivu. Z dnevniki in spomini, med katerimi so poleg vojaških tudi dnevniki zdravnikov in ljubljanskega nadškofa Antona Bonaventure Jegliča, dobimo intimen vpogled v doživetje vojne in soočanje s poškodbami ter boleznimi tako na fronti kot v bolnišnicah. Šimac je naredil podroben pregled dveh osrednjih kranjskih časopisov, ki sta izhajala na Kranjskem med vojno – *Slovenec* in *Slovenski narod*, ki sta poročala o prihodu ranjencev v Ljubljano, zbiranju sredstev zanje in njihovem življenju v bolnišnicah. Arhivsko gradivo, ki zajema dokumente o vojaški saniteti, vojnih bolnišnicah, zdravnikih in osebju, ranjencih ter o duhovni oskrbi vojaških enot, izhaja iz različnih ljubljanskih (Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Arhiv šolskih sester v Ljubljani, Arhiv uršulinskega samostana v Ljubljani, Provincialni arhiv Slovenske province Družbe hčera krščanske ljubezni) in dunajskih arhivov (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, Archiv der Republik). V knjigo je vključenih več grafov in tabel s statističnimi podatki o številu ranjencev, umrlih, zdravstvenih institucijah in boleznih, poleg tega pa še bogato slikovno gradivo, med katerim je tudi več neobjavljenih fotografij iz zapuščine zdravnika Otta Hawline.

Miha Šimac v prvem poglavju na kratko predstavi zgodovino zdravstvene in duhovne oskrbe, s poudarkom na ozemlju in času Avstro-Ogrske. S tem dobimo uvid v sestavo in organizacijo vojaškega zdravstvenega sistema, sanitetnih enot ter duhovne oskrbe pred vojno in ob začetku spopadov. Sledi kratek opis zdravstvenih ustanov in društva Rdečega križa v Ljubljani, ki so vojno pričakali v veliki meri nepripravljeni, saj kapacitete niso zadoščale in so jih že avgusta 1914 pričeli pospešeno povečevati. Poleg razširitev bolnišnic je predvsem Rdeči križ pozval prebivalstvo k darovanju za ranjene vojake in v svoje vrste vključil večje število prostovoljnih bolniških strežnic. Tako oblasti kot vojaki so pričakovali, da bo spopad kratkotrajen, kar je posledično pomenilo, da tudi zdravstveni sistem ni bil prilagojen in pripravljen na dolgotrajno vojno. Vstop Italije v vojno maja 1915 je dodal vojaškemu spopadu na Slovenskem novo dimenzijo, saj je fronta naslednji dve leti in pol potekala neposredno na slovenskem ozemlju. Avtor opiše dogajanje na frontah, kjer so se borili slovenski vojaki, posebno pozornost pa nameni nam najbližji, soški fronti, za katero je rezervirano posebno poglavje. Tako izvemo o življenju vojakov v strelskih jarkih, o tamkajšnjih higienskih razmerah, sanitetni oskrbi, prevozu ranjencev s fronte in v bolnišnice z vlaki. Z

izseki iz dnevniških in spominskih zapisov vojakov, med katerimi so bili številni tudi ranjeni, dobimo sliko vse bede, ki so jo ti doživljali v strelskih jarkih, poljskih bolnišnicah in zalednih zdravstvenih institucijah. Razmere so bile kritične predvsem v času ofenziv, ko so italijanske sile še posebno intenzivno obstreljevale avstro-ogrske vojaške položaje. Kot primer avtor posebej izpostavi sanitetno oskrbo v času tretje soške bitke. S pričetkom spopadov na soški fronti se je spremenil tudi status slovenskega ozemlja. Prišlo je do zgostitve vojaštva in vojaške mehanizacije, s tem pa se je spremenila tudi vloga bolnišnic, kar avtor podrobno predstavi v poglavju *Ljubljana – »Mesto vojaških bolnic«*. S povečanjem števila ranjenih vojakov se je močno povečal tudi pritisk na zaledne bolnišnice, ki so le s težavo sledile in oskrbovale njihove rane. Kako je bilo za vojaka poskrbljeno od trenutka, ko je prispel v bolnišnico, do odpustitve, dobimo uvid v poglavjih *Ranjenci in oboleli v ljubljanskih bolnišnicah* ter *»Spitalsko življenje«*. Predstavljeni so operacijski posegi, bolezni, s katerimi so se soočali bolniki in zdravstveni delavci, življenje v bolniških sobah ter zdravstvena in duhovna oskrba v bolnišnicah. Glavne bolezni, ki so jih zdravili v ljubljanskih bolnišnicah, so bile tifus, kolera, griža in spolne bolezni, kar je bilo posledica prostitucije, ki se je s pričetkom vojne močno razširila. V bolnišnicah so si vojaki krajšali čas pred izpustom z raznimi priložnostnimi dejavnostmi (pevske zbori, predstave, koncerti), pisanjem pisem in obiski. Zadnje poglavje prvega dela knjige je namenjeno vojakom, ki jih v bolnišnicah niso uspeli rešiti in so zaradi posledic ran ali bolezni umrli. V Ljubljani je bilo vojaškim pokopom namenjeno več pokopališč, ki jih je bilo potrebno tekom vojne razširiti.

V drugem delu knjige nam Katarina Keber podrobneje predstavi nalezljive bolezni, ki so se med vojno pojavile na soškem bojišču in v zaledju. Higienške in življenjske razmere, ki so vladale na bojiščih in v zaledju, so bile kot naročene za širjenje že omenjenih tifusa, kolere, griže, spolno prenosljivih bolezni, pa tudi malarije tako med vojaki kot med civilnim prebivalstvom, ki je v zaledju stopilo v stik s prvimi. Vse te bolezni so se pojavile na soški fronti in zalednem slovenskem ozemlju. Avtorica posebno pozornost nameni širjenju kolere in zaščitnim ukrepom, ki so sledili izbruhom. Ti so se na Slovenskem tekom vojne večkrat pojavili in se iz frontnih jarkov razširili v zaledje tudi med civilno prebivalstvo. Na podlagi arhivskih virov, pridobljenih na Dunaju in v Ljubljani, avtorica predstavi ukrepe civilnih in vojaških oblasti za zatrtje bolezni, katere smrtnost je ponekod presegala celo 50 % med obolelimi. Glavni ukrep je bilo cepljenje, s katerim so v veliki meri uspeli zmanjšati smrtnost med obolelimi vojaki in civilisti. Zaključno poglavje je namenjeno opisu kolere v spominih in dnevnikih slovenskih vojakov in civilistov, ki nam dajo drugačno sliko od tiste, ki nam jo ponujajo statistika in dokumenti, in tako dobimo

vpogled, kako so se z boleznijo soočali posamezniki ali skupnosti.

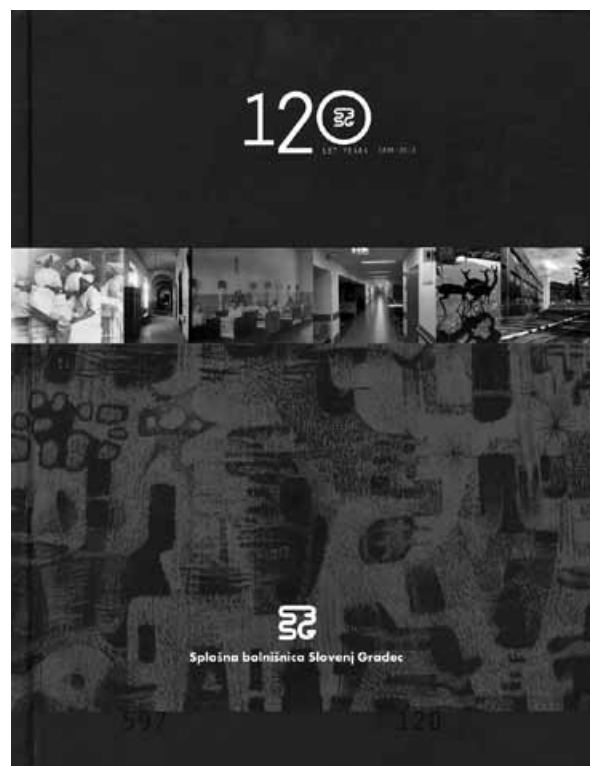
Knjiga je prvi poskus raziskave in predstavitve sanitetne ter duhovne oskrbe med prvo svetovno vojno na Slovenskem in služi kot osrednja referenca za nadaljnje ukvarjanje s to tematiko. Več kot ustrezno zapolnjuje manko v slovenskem zgodovinskem zapisu na območju »druge« oz. »domače fronte« in poleg dogajanja na bojiščih predstavi tudi delovanje in življenje v zaledju.

Robert Devetak

120 let, Splošna bolnišnica Slovenj Gradec: 1896–2016 (ur. Franc Verovnik). Slovenj Gradec: Splošna bolnišnica, 2016, 223 strani.

Ob 120-letnici Splošne bolnišnice Slovenj Gradec je izšel zbornik, ki ga je uredil Franc Verovnik, upokojeni zdravnik, primarij internega oddelka v bolnišnici. Kot v uvodu pojasnjuje sam, so se za nov zbornik (prejšnji je izšel pred dvajsetimi leti ob stoti obletnici bolnišnice) odločili predvsem zaradi skokovitega razvoja medicinske znanosti in tehnologije, ki močno vpliva tudi na nenehni razvoj te osrednje koroške zdravstvene ustanove: »V tem kratkem razdobju so se pojavile nove ali pa izboljšale dosedanje

metode prepoznavanja bolezni in zdravljenje bolezni z izboljšanimi ali novimi načini v bolnišnici zelo napreduje. Kupljene so bile nove, sodobnejše aparature in oprema, mnogi že obstoječi prostori so bili preurejeni ali vsaj prenovljeni, stavba s pediatrijo pa je bila pomembno razširjena z velikim prizidkom. Vse to je omogočilo boljše medicinske storitve za bolnike iz domače regije in tudi od drugod, kar je povečalo veljavo in ugled bolnišnice [...].«

Za uvodnimi besedili sta v zborniku najprej na vrsti poglavji o zgodovinskem razvoju slovenjgraške bolnišnice, ki pomembno dopolnjujeta vedenje o zgodovini razvoja bolnišnic in zdravstva na Slovenskem in ki ju bom zato podrobneje predstavila. Ostali sestavki in poglavja obravnavajo zgodovinski razvoj in predvsem sedanji pomen vseh medicinskih oddelkov te bolnišnice, pri čemer je posebna pozornost namenjena tako posameznim predstojnikom oddelkov in inovativnemu, pionirskemu delu posameznih zdravnikov in zdravnic kot tudi razvoju in specifikam zdravstvene nege po oddelkih. Posebna sestavka sta namenjena še predstavitvi večjih investicijskih dejavnosti v bolnišnici po letu 1996 in zgodovinskemu orisu zdravstvene nege v bolnišnici.

Avtor prvega poglavja je upokojeni zdravnik prim. Drago Plešivčnik, ki je bil nekaj časa tudi direktor te koroške bolnišnice. V poglavju osvetljuje razvoj bolnišnice od začetkov v srednjem veku in vse do obdobja polpretekle zgodovine. Socialno-zdravstvena dejavnost se je namreč v Slovenj Gradcu začela s špitalom sv. Duha, ki ga je leta 1417 ustanovil Janez iz Loke (*Johann von Laak*). Špital so leta 1419 sezidali v neposredni bližini mestne cerkve sv. Elizabete, zavetnice bolnih in revnih, kasneje so dozidali še kapelo, posvečeno sv. Duhu. Srednjeveški in novoveški špitali so imeli široko pojmovano namembnost, saj so poleg bolnih enakopravno sprejemali še obubožane, obnemogle, ostarele in brezdomce. Janez iz Loke je za delovanje špitala namenil dohodke 43 kmetij, dveh domceev, dveh mlinov in dohodke dveh mesarskih stojnic, ki so se jim kasneje pridružile še druge donacije. Celotna posest je bila dovolj donosna, da se je oskrbovala sama. Čeprav so se nekateri špitali konec 17. stoletja oz. v 18. stoletju razvili v ustanove za zdravljenje bolnih, se to v Slovenj Gradcu ni zgodilo, kot ubožnica je deloval do leta 1958. Iz 18. in 19. stoletja so znane tudi druge, manjše bolnišnice bratovskih skladnic v industrijskih središčih Mislinjske in Mežiške doline namenjene rudarjem in fužinarjem kot npr. od okoli leta 1770 v Mislinji, vsaj od srede 19. stoletja bolnišnica bratovske skladnice premogovnika na Lešah, od konca 19. stoletja bolnišnica bratovske skladnice rudarjev mežiškega rudnika svinca v Črni na Koroškem in obratna bolnišnica jeklarne v Guštanju (Ravne na Koroškem). Ostalo prebivalstvo današnjega koroškega območja je obiskovalo bolnišnice v Celovcu, Gradcu, Celju in Mariboru.

Začetek delovanja slovenjgraške bolnišnice sega v leto 1896, ko je na pobudo okrajnega zdravnika Hannsa Harpfa nastala zasilna okrajna bolnišnica, in sicer na posestvu Maierhof, ki ga je kupila mestna okrajna hranilnica. Bolnišnica je leta 1898 v štajerskem deželnem zboru z zakonom postala javna (*Allgemeines öffentliches Krankenhaus Windischgraz*), dežela Štajerska pa je prevzela garancijo nad vračilom stroškov slovenjgraški hranilnici. Načrt za bolnišnico sta pripravila inženir Henrik Potočnik in zdravnik Hanns Harpf; kompleks je imel izstopajoči osrednji del in dve krili, in sicer za 19 postelj za moške in 16 za ženske ter bivalne prostore za upravitelja in osebje. V posebni baraki so imeli izolirnico, v stavbi prejšnje zasilne bolnišnice pa so uredili mrtvašnico, prostore za obdukcije in dezinfekcijo ter svinjak. Novo stavbo so dogradili leta 1899 in vanjo preselili bolnike iz zasilne bolnišnice. Prej le enemu negovalcu se je v novi stavbi pridružilo pet usmiljenih sester iz reda sv. Vincenca Pavelskega, ki so prišle iz Gradca. Poleg oskrbe bolnikov so vodile lekarno, laboratorij in kuhinjo. Hanns Harpf pa je do leta 1911, ko se mu je pridružil Ferdo Kunej, ostal edini zdravnik oz. internist, kirurg in infektolog v eni osebi. Med prvo svetovno vojno je bolnišnica delovala kot civilna, v njej pa so zdravili tudi ranjence iz različnih bojišč. Sestre oz. t. i. vincencinke so v tej bolnišnici za bolnike skrbele 48 let, povprečno jih je bilo v posameznih obdobjih v bolnišnici po 20, delovale so tudi med prvo in drugo svetovno vojno. V pomoč sta jim bila dva strežnika za nego moških. Leta 1948 pa jim je vlada LRS prepovedala delo v bolnišnicah, kjer so jih sčasoma nadomestile bolničarke, kasneje medicinske sestre. Vendar pa je v prehodnem obdobju tudi v slovenjgraški bolnišnici primanjkovalo negovalnega kadra, zato sta bolničarke izobraževala kar oba bolnišnična zdravnika Stane Strnad in Lojze Simoniti.

Avtor omeni tudi organizacijo bolnišnice, ki je od ustanovitve konec 19. stoletja pa vse do leta 1979 imela poleg ravnatelja, ki je bil zdravnik, tudi upravitelja, odgovornega za ekonomsko-finančno poslovanje ustanove, ki praviloma ni bil zdravnik. Kot direktorji bolnišnice so se po Harpfu zvrstili leta 1922 kirurg Vinko Železnikar, leta 1932 Franjo Radšel, ki je pri bolnišnici ustanovil in sam vodil protituberkulozni ambulatorij, leta 1937 Lojze Simoniti. V letih 1934/35 so za infekcijske bolezni zgradili pritlični paviljon, v katerem je bil pozneje, po upadu nalezljivih bolezni, zametek otroškega oddelka.

Med drugo svetovno vojno so vodenje in organizacijo bolnišnice prevzeli nemški zdravniki, zdravnika Stane Strnad in Lojze Simoniti sta morala na prisilno delo v nemške bolnišnice. Iz bolnišnice so med vojno ilegalno odnašali zdravila in sanitetni material za partizanske bolnišnice na zahodnem Pohorju (Paučkove bolnišnice), pri čemer sta pomagali sestri Gerarda in Konsulata. Leta 1944 se je negovalec Kristl Pori pridružil partizanom in s sabo odnesel

veliko kirurškega instrumentarija. Po osvoboditvi je bolnišnica sprejela vse ranjene partizane iz skritih pohorskih bolnišnic, ki so zasedli polovico njenih kapacitet, in bila nekaj časa poleg civilne tudi lazaret – bolnišnica za ranjene vojake. Ranjene pripadnike nasprotni strani so skupaj z njihovimi zdravniki namestili v meščansko šolo. Po vojni je bila bolnišnica prenapolnjena, saj je, kot pravi avtor, na površje naplavilo veliko med vojno zadržanih kroničnih bolezni, oslavljenih, podhranjenih, bolehnih ljudi. Krvava griža in tifus sta pestila mnoge, pogoste so bile spolne bolezni, množično se je pojavljala tuberkuloza.

Z udarniškim delom so domačini in zaposleni v bolnišnici v letih 1948–1952 zgradili pritlični paviljon za 70 bolniških postelj, za tuberkulozni oddelk in za kirurgijo. Bolnišnica je v letih 1959–1964 dobila štirinadstropni kirurško-ginekološki blok za 180 postelj in s tem začela dobivati regijski značaj. Priliv bolnikov se je povečal po letu 1972, ko je v Sloveniji prišlo do izenačitve zdravstvenega varstva delavcev in kmetov – uveljavilo se je zdravstveno zavarovanje na nacionalni ravni za vse. Od konca 60. let dalje je bila obnovljena prvotna stavba za potrebe internega oddelka in zgrajena nova stavba za otroški in urološki oddelk, dializo in lekarno. V bolnišnici so uvajali nove specialistične dejavnosti, zahtevne diagnostične postopke in operativne posege, izpopolnjevali opremo in sledili hitremu razvoju medicine. Leta 1978 je bolnišnica izvedla prvi jugoslovanski simpozij o tradicionalni kitajski medicini, tu je bila sprejeta deklaracija, pomembna za priznanje akupunkture kot ustrezne medicinske storitve v Jugoslaviji. Pomembno vlogo je bolnišnica odigrala tudi ob osamosvojitvi, saj so bili že 26. junija 1991 pripeljani ranjeni iz spopada ljudske milice in JLA na mejnem prehodu Holmec; zaradi ran, poškodb ali obolevnosti je bilo junija in julija 1991 tu obravnavanih 88 oseb iz sestava obojestranskih sil, od tega 53 iz vrst teritorialne obrambe, 11 iz policije, 1 iz civilne zaščite in 23 vojakov JLA.

Slovenjgraška bolnišnica je bila tesno povezana tako z bolnišnico v Topolšici, ki se je specializirala predvsem za zahtevne in kronične pljučne bolezni, kot tudi z bolnišnico v Črni, ki je po vojni postala državna in je dobila javni značaj, leta 1963 pa se je priključila Splošni bolnišnici Slovenj Gradec. »Črnjanska bolnica« je nehala delovati leta 1967 in se je preoblikovala v Zavod za varstvo otrok s posebnimi potrebami.

Franč Verovnik v drugem poglavju podrobneje predstavi slovenjgraškega okrajnega zdravnika Hannsa Harpfa (1866–1938), ki je v mestu sprva vodil okrajno zasilno bolnišnico (*Bezirksnotspital*). Harpf si je skupaj z mestnimi oblastmi prizadeval za javni status bolnišnice, kar mu je leta 1898 z veliko mero iznajdljivosti tudi uspelo. Postal je vodja bolnišnice in edini stalno zaposleni zdravnik, hkrati je obdržal še zasebno ordinacijo. V bolnišnici sta bila kirurški in splošni oddelk, pri delu so mu pomagali

zdravniki sekundariji. Sam je opravljal manjše operacije, na zahtevnejše operacije so bolniki morali v Maribor ali Gradec (Graz). O samem Harpfovem delu ni veliko podatkov, saj naj bi bil dolgo zamolčan zaradi nemškega porekla. Znano je, da je imel vzorno urejeno dokumentacijo bolezenskih primerov in da je slovel zaradi izrednega spomina. Ohranjene fotografije ga prikazujejo kot operaterja s kirurško ekipo ob operacijski mizi in za rentgenskim aparatom, ohranjeni so rentgenski posnetki zlomov kosti bolnikov, ki jih je zdravil. Javno bolnišnico je vodil do konca prve svetovne vojne oz. razpada Avstro-Ogrske, ko so ga verjetno zaradi nemškega porekla odslovili. Ohranjeni so spomini slovenjgraške babice Marije Ovčar, ki se ga spominja kot poročničarja. Aktiven je bil v kulturnem življenju nemško govorečih meščanov, podpiral je nemški pevski zbor, bil član Nemškega šolskega društva in bil 1903 slaven govornik ob odkritju spominske plošče na hiši skladatelja Huga Wolfa (1860–1903). Bil je smučar in planinec, predsednik slovenjgraškega planinskega društva in glavni pobudnik in organizator gradnje planinske koče na Uršlji gori, ki je bila odprta leta 1912. Bil je tudi navdušen ljubiteljski fotograf, ki je na steklene plošče ujel podobe iz družinskega življenja, dela v bolnišnici, izletov v gore in pomembnih dogodkov v mestu in okolici.

Obe omenjeni poglavji sta opremljeni z bogatim slikovnim materialom, tako s pomembnejšimi dokumenti in načrti bolnišnice iz arhiva bolnišnice kot tudi s starimi razglednicami mesta in fotografijami zaposlenih in pacientov. Še posebej so zanimive fotografije zdravnika Harpfa v poglavju Franca Verovnika, ki si, kot ugotavlja tudi avtor sam, zaradi svoje izjemne izpovednosti zaslužijo celovitejšo obravnavo in predstavitev.

Katarina Keber

Miha Preinfalk: Plemiške rodbine na Slovenskem: 16. stoletje. 1. del: Od Barbov do Zetscherjev. Ljubljana: Viharnik, 2016, 376 strani.

Knjiga o plemiških družinah 16. stoletja je doslej najbolj obsežna v zbirki o plemstvu na Slovenskem. Skoraj 30 strani dolg seznam osebnih imen in približno enako dolga predstavitev ene od najbolj znanih kranskih plemiških rodbin, rodbine Rasp, kažeta na to, kako uspešne so lahko bile nekatere od plemiških rodbin. Če se je zgodovina družine pričela v 16. stoletju, so lahko njeni predstavniki kot predstavniki najbolj privilegiranega sloja marsikaj dosegli. Da plemenitenje krvi in pridobitev privilegiranega po-

ložaja nista nujno zagotavljala obstoja rodbine, nas opozori kar nekaj v knjigi predstavljenih primerov. K obsežnosti monografije prispevajo avtorjevo dosledno navajanje virov in opozorila na nekatere prezrte okoliščine, ki se vlečejo skozi uveljavljeno znanstveno literaturo. Ker se avtor zaveda pomena preglednosti, je zadnji knjigi pridan tudi seznam vseh plemiških družin, ki so bile predstavljene v prejšnjih knjigah iz zbirke. Sistematični prikazi posameznih generacij plemiških rodbin, ki bodo koristili različnim strokam tudi v smislu iskanja biografskih podatkov, so narejeni na podlagi že narejenih genealogij. Te pa avtor preverja z zelo različnimi viri: od matičnih knjig in podatkov o vpisih dijakov, do inventarjev, plemiških diplom, ki so povezane s podeljevanjem ali z višanjem plemiškega statusa, pa tudi naključnih historičnih virov. Ob posameznikih opozarja tudi na zanimive vire, ki bi jih lahko označili kot kulturne spomenike, sicer mnogokrat povezane z njihovim delovanjem, kot je bila npr. knjiga obrazcev Škofjeločana Janeza Jurija Raspa.

V tej knjigi ni zajetih toliko pomembnih intelektualcev, kot je to značilno za nekoliko mlajše plemstvo, predstavljeno npr. v četrti knjigi, v kateri prihajajo v ospredje tudi druge vrline, ne zgolj lojalnost vladarski hiši in sodelovanje pri vojaških akcijah, četudi se tudi plemstvo 17. stoletja kiti z vojaškimi zaslugami v dolgi in izčrpavajoči tridesetletni vojni.

V obeh delih ne bomo zgolj natančno sledili posameznim vejam določene družine, porokam njihovih posameznikov s pogosto tudi dvomljivo plemiškimi ženini in nevestami, na kar avtor dosledno opozarja, težavam s partnerji in zagotavljanjem potomstva, ampak tudi različnim pomembnim okoliščinam v življenju posameznikov. Delo je obsežno tudi zato, ker gre za vplivne družine z bogato tradicijo, ki so jo prenašale iz roda v rod. A ne vedno, nekatere so izumrle že ob koncu 16. stoletja ali na začetku 17. stoletja, kot je bil primer vojaški službi predanih družin Lenkovič ali Obračan, četudi je bila ena od članic slednje, Magdalena Obračan, dvorna dama Marije Kastiljske. Prav na plemiške begunce v času širjenja Osmanskega imperija, kot opozarja avtor v tehtnem uvodu, v splošnih pregledih tega obdobja pogosto pozabimo. Nekatere družine so si domnevno plemiški naziv pridobile že pred 16. stoletjem, a tega ni moč dokazati, so pa zagotovo v tem stoletju pridobile potrditev svojega plemiškega porekla, kar avtor dokazuje tako z dokumenti kot s heraldiko. Ena od takšnih rodbin je rodbina Kosler, katere plemiško poreklo oziroma povezave s Koslerji, ki so v 17. stoletju živeli na Kočevskem, ni moč dokazati. Kako se je tudi v stoletjih uveljavljene pisne kulture dalo s plemiškimi naslovi manipulirati, dokazujeta vsaj dve rodbini. Eni od vej Rasprov je v začetku 18. stoletja celo uspelo preskočiti eno stopnjo v plemiški hierarhiji in se povzpeti do grofovskega naziva na podlagi trditve, da je vmesni (baronski) naslov pridobila ob dednem poklonu kranjskih stanov cesarju Leopoldu leta 1660. Podoben maneuver je v istem času poskusila izvesti tudi rodbina Taufferer in tudi ta je bila pri hitrem višanju svojega položaja na družbeni lestvici uspešna. Nekatere plemiške rodbine so imele nekoliko daljšo rodbinsko zgodovino, zaznamovano z vzponi in padci, in so jo končale v 18. stoletju, ali pa so nekateri člani še živeli v 19. stoletju, a so bili že tako nepomembni, da se jih zazna le prek precej izjemnih dogodkov, kot je bila recimo domnevna nosečnost uršulinke Leopoldine Engelshaus.

Spomin na družbeni vzpon so lahko rodbine ohranjale tudi prek podob svojih prednikov, ki jim lepo sledimo v družini Dienerspergov. Ta družina je tudi kot zemljiški gospod bistveno zaznamovala razvoj zdravilišča Dobrna, in sicer še v 19. stoletju, ko so bile mnoge stare plemiške družine v zatonu. Zdravilišče Dobrna, uspeli projekt Franca Ksaverja Dienersperga, je sicer pozneje zaradi velikopoteznih potez njegovega zeta prišlo v dolgove in so ga prodali. Življenjske usode posameznih družinskih članov in generacij prikazujejo, kako so gospodarili s svojim premoženjem, njihove poročne strategije oziroma delež samskih potomcev pa lahko dokazujejo tudi počasen zaton posameznih rodbin, kot se je to zgodilo pri Raspih. Avtor prinaša zgodbe tudi o osebnih družbenih vzponih in padcih, o intelektualnem delovanju, o praksah, ki so bile del plemiškega

kodeksa obnašanja in njihovih strategij, a kdaj tudi osebnih predispozicij. Tako pri plemstvu 17. stoletja ne moremo mimo Škofje Loke, kjer so plemiško čast pridobile nekatere družine v službi freisinških škofov, ki pa niso vedno hkrati tudi začele s plemiškim načinom življenja. Med družine s presenetljivo dolgo kontinuiteto sodi tudi rodbina na pragu Škofje Loke, v Puštalu, družina Wolkensperg. Zadnja predstavnica te družine je celo edina plemkinja, ki je po letu 1945 ostala v Sloveniji in živela v grajski rezidenci svoje družine. Kljub temu so polovico gradu po 2. svetovni vojni prepustili glasbeni šoli. Poleg te »škofjeloške« plemiške družine je sicer z drugega brega Sore, a pravzaprav zelo blizu, v Suhi, svoj pečat pustila družina italijanskega trgovca Zanettija. A obe sta že zgodbi o italijanskih trgovcih, ki pridejo v slovenske dežele v 17. stoletju kot plemiči ali tudi zgolj meščani, in si šele po gospodarskih uspehih in pogosto zelo bogati ponovno začnejo prizadevati za pridobitev plemiškega naziva.

Med 15 družinami, ki so osebno in rodbinsko vertikalno mobilnost začele v 16. stoletju, so nekatere tudi kot »begunske družine« iskale zatočišče pri Habsburžanih in se hkrati začele strateško povezovati s kranjskim in štajerskim plemstvom. Tako so prevzele tudi nove identitete. Največjo zgodbo o uspehu je sicer doživela družina Ursini Blagaj, predstavljene pa so še tri druge družine »beguncev«, ki predstavljajo dobro četrtno predstavljenih rodbin. V rodbinah, ki so se uveljavile v 16. stoletju, se priča-

kovano skrivajo goreči predstavniki protestantizma. Kot ugotavlja avtor s prebiranjem zapuščinskih inventarjev posameznih predstavnikov družin, so imeli mnogi od njih tudi slovenske knjige. Nekateri goreči predstavniki luteranstva so kljub protireformacijskim ukrepom Ferdinanda II. na Kranjskem kot nekakšna eksotika prisotni še v 17. stoletju; skladno z družbenimi stereotipi ne preseneča, da je med njimi največ družbeno nevplivnih neporočenih žensk.

Največ izobražencev med družinami 16. stoletja je sicer dala družina Taufferer, njeni predstavniki pa so bili znani tudi po dolgi in finančno izdatni kavalirski potovanjih. Številne vede, ki zaradi različnih vzrokov raziskujejo različne intelektualce, bodo v rodbinah našle precej zanimivih podatkov, več članov različnih rodbin je bilo tudi članov Družbe sv. Dizme. Če so predstavniki Tauffererjev tako kot nekatere drugo staro vplivno plemstvo v drugi polovici 18. stoletja še vehementno nasprotovali reformam, tudi splošnemu izobraževanju nižjih družbenih slojev, ironija zgodovine pokaže, kako so spremembe v 19. stoletju spremenile položaj plemstva: zadnji predstavnik rodbine Beno Taufferer je bil namreč relativno nepomemben uradnik – okrajni šolski nadzornik, katerega naloga je bila tudi skrb za osnovno, obvezno šolstvo. Zadnja ženska predstavnica družine pa je v maniri tudi meščanske ženske družbe napisala obsežne spomine.

Dragica Čeč

3 KRONIKA²⁰¹²60

časopis za slovensko zgodovinsko zgodovino

IZ ZGODOVINE
SLOVENSkih GRADOV

3 KRONIKA²⁰¹³61

časopis za slovensko zgodovinsko zgodovino

IZ ZGODOVINE GRADU
RAJHENBURG

3 KRONIKA²⁰¹⁴62

časopis za slovensko zgodovinsko zgodovino

IZ ZGODOVINE DOBRNE

3 KRONIKA²⁰¹⁵63

časopis za slovensko zgodovinsko zgodovino

IZ ZGODOVINE KRASA

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

Ein Christliche Leichpredig.

Bei der Begrebnus / weyland des Wolgebor-
nen Herrn / Herrn Hörwarden / Freyherren zu
Auersperg / Erbkammer in Crain / vnd der Wini-
dischen March / Röm: Kay. May. etc. auch Fürst.
Durchl. Erzherzogen Carls zu Osterreich etc.
Rath / vnd Landshauptman in Crain / Obris-
ten Leutenandt an den Crabatischen vnd Mör-
Gränizen / saliger Gedächtnus / als er den 22. tag
Septemb. dises 1575. Jars / in dem beschehnen
Thürcken einfall / bey Budarschu / in Crabaten /
von dem Erbsaind vmbkommen / vnd hernach
den 25. gedachts Monats Septemb. sein Leich-
namt gehn Laybach gebracht / vnd in der Bura-
ger Spital Kirchen daselbst / ehrlich vnd
Christlich / mit grosser vnd gemainer
Klag vnd wainen / zur Erden
bestäriger worden.

Gehalten Durch /

M. Christophorum Spindler / Ainer Ersamen
Landtschafft daselbst in Crain bestel-
ten Predicanten.

Gedruckt zu Laybach / Durch Hannß
Mannel / Anno M. D. LXXV.